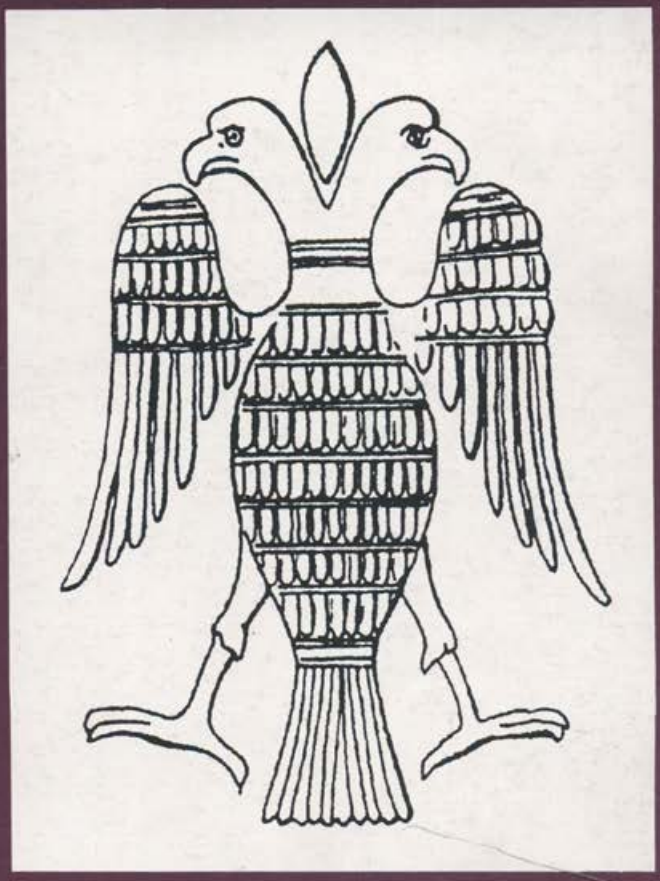
XII · 1997

ИЗВЕСТИЯ

ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

- СКЪПОЦЕННИ КАМЪНИ ОТ СРЕДНОВЕКОВИЕТО
- ХЕРАЛДИКА
- ПЪТЕШЕСТВЕНИЦИ ЗА ТЪРНОВО

ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО
MUZEUM OF HISTORY – VELIKO TURNOVO

ИЗВЕСТИЯ

XII/1997

BULLETIN

XII/1997

ВЕЛИКО ТЪРНОВО
VELIKO TURNOVO
1997

ГЛАВЕН РЕДАКТОР: д-р Христо Харитонов
РЕДАКТОР НА БРОЯ: н. с. Иван Църов

© **АВТОРИ:** Ася Стефанова, Весела Мартинова, д-р Вълка Илчева, Диана Косева-Тотева, Евгени Дерменджиев, доц. д-р Евлоги Данков, н. с. Иван Църов, Иван Чокоев, д-р Кинка Панайотова, н. с. д-р Константин Тотев, н. с. Мария Долмова-Лукановска, Марко Цочев, н. с. д-р Мирко Робов, н. с. Невяна Бъчварова, Недко Еленски, Павлина Владева, н. с. Павлина Владкова, д-р Петър Станев, Светла Атанасова, н. с. Хитко Вачев, д-р Христо Харитонов, Юлия Генчева.

Авторите носят отговорност за всичко свързано с техните материали.

ПРЕДПЕЧАТНА ПОДГОТОВКА: „ПАН-ВТ“

На корицата: Двуглав орел от каменния саркофаг на цар Иван Александър, 1371 г. Исторически музей – Велико Търново. (Графика по Л. Дончева-Петкова)

ISSN 0861-5888

СЪДЪРЖАНИЕ – CONTENTS

ИСТОРИЯ – HISTORY

Кинка Панайотова Организационно състояние и проблеми на Великотърновската окръжна земеделска дружба през управлението на БЗНС (1919-1923) 7

Kinka Panayotova Problems of organization and state of Veliko Turnovo county agrarian association during the government of the Bulgarian agrarian union (BAU) – 1919/1923 37

АРХЕОЛОГИЯ – ARCHAEOLOGY

Петър Станев Неолитна селищна могила Самоводене – резултати от досегашните проучвания 38

Peter Stanev Neolithic Tell Samovodene – Results of the Investigations received up to now 57

Евлоги Данков Една хипотеза за семиотична интерпретация на геометричния модел на човека (като микрокосмос) от Орловец 71

Evlogi Dankov A Hypothesis about the semiotic interpretation of the geometrical model of the man (as microcosmos) from Orlovets 79

Недко Еленски Костени идоли от селищната могила до село Хотница, Великотърновско 81

Nedko Elensky Bone idols of tell near Hotnica, VelikoTurnovo area 89

Вълка Илчева Технология и класификация на керамиката на селища от преходния период от енеолита към бронзовата епоха в средния басейн на река Янтра 91

Vulka Ilcheva Technology and classification of pottery of villages from eneolithic/early bronze age transition in the middle basin of river Jantra 106

Pavlina Vladkova Water-supply and drainage of a willa suburbana in Novae 114

Павлина Владкова Водоснабдяване и канализация на вила субурбана в Нове 119

Иван Църов Един римски викус край село Камен, Великотърновско 124

Ivan Tsarov The roman vicus in the village of Kamen, Veliko Turnovo area 133

Мирко Робов Керамична пещ в западното подножие на хълма „Момина крепост" във Велико Търново 136

Mirko Robov Pottery furnace at the weest foot of the hill "Momina krepost" in Veliko Turnovo 141

Константин Тотев
Евгени Дерменджиев За функциите на ранновизантийското укрепление край река Янтра във Велико Търново 143

Konstantin Totev
Evgeni Dermendjiev On the function of the early-Byzantine fortification along the river of Jantra in Veliko Turnovo 152

НУМИЗМАТИКА – NUMISMATICS

Марко Цочев Колективна находка от бронзови монети от село Къпиново, Великотърновско 156

Marko Tsochev A Hoard of Bronze coins from the village of Kapinovo, Veliko Turnovo area 168

Христо Харитонов Семиотични аспекти на монетната иконография в контекста на средновековната българска култура 169

Hristo Haritonov Semiotic aspects of the monetary iconography in the context of the medieval bulgarien culture 183

ХЕРАЛДИКА – HERALDRY

Светла Атанасова Опит за ново тълкуване на изображението на двуглавия орел от саркофага на цар Иван Александър 184

Svetla Atanasova An Attempt &t New Interpretation of the Tow-Headed on tzar Ivan Alexander's Sarcophagus 193

ИЗКУСТВО – ART

Мария Долмова-Лукановска Скъпоценните камъни в средновековните накити на Търновград 195

Maria Dolmova-Lukanovska The precious stones in the mediaeval adornments in the town of Turnovgrad 215

Диана Косева-Тотева За една група светогорски щампи от Великотърновския музей – връзки и влияния върху българската възрожденска иконопис 226

Diana Koseva-Toteva Concerning group of mount athos woodcuts from the museum of Veliko Turnovo – Relations and influences on the Bulgarian national revival iconography 231

АРХИТЕКТУРА – ARCHITECTURE

Хитко Вачев Условия и фактори за черковното строителство в търновската митрополия през XV-XVII век 237

Hitko Vatchev Conditions and factors for church building in Turnovo bishopric in 15-17 c 246

Павлина Владева Търновската архитектура през Възраждането в пътеписите на наши и чужди пътешественици 247

Pavlina Vladeva The architecture of Veliko Turnovo during the revival period in the travel books of bulgarian and foreign travelers 251

АРХИВИСТИКА – ARCHIVAL SCIENCE

Ася Стефанова Централен военен архив – авторитетно средище на регионалната и националната военна памет 254

Asja Stefanova General military archive – authoritative center of the national and district military memory 257

КОНСЕРВАЦИЯ И РЕСТАВРАЦИЯ – CONSERVATION and RESTAURATION

Julia Gencheva Ethics and conservation – a conservator's opinion 258
Юлия Генчева Етика и консервация – позиция на специалиста ... 264
Иван Чокоев Един метод за борба с рецидивната корозия на археологически находки от мед и медни сплави .. 265
Ivan Tchokoev A method for fight against the bronze disease on archeological finds of copper and copper allois 269

IN MEMORIAM

Петър Станев Богдан Желев Султов – петнадесет години от смъртта му 270

РЕЦЕНЗИЯ – REVIEW

Хитко Вачев И. Тютюнджиев. Търновската митрополия през XVII и първата половина на XVIII век. По документи от архива на метоха „Божи гроб" на Ерусалимската патриаршия в Цариград. В. Търново, 1996, 129 с 271

ХРОНИКА – CHRONICLE

Невяна Бъчварова Дейността на Историческия музей 1996-1997 г. 276

Светла Атанасова
Весела Мартинова Книгообмен 1994/1997 277

Svetla Atanasova
Vesela Martinova Interlibrary loan 1994/1997 281

Известия на Исторически музей – Велико Търново, XII/1997
Bulletin muzeum of history – Veliko Turnovo, XII/1997

ОРГАНИЗАЦИОННО СЪСТОЯНИЕ И ПРОБЛЕМИ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКАТА ОКРЪЖНА ЗЕМЕДЕЛСКА ДРУЖБА ПРЕЗ УПРАВЛЕНИЕТО НА БЗНС (1919-1923)

КИНКА ПАНАЙОТОВА

Българският земеделски народен съюз достига върха на своето организационно единство, структура, дисциплина и дееспособност в началото на своето управление през 1919-1923 г. И това е естествено, защото тежестите на три войни от 1912 до 1918 г. засягат в една или друга степен всички слоеве на производителното население в българското село. Но едва достигнал този връх на консолидация като управляваща политическа сила, в БЗНС започват сложни центробежни процеси. Те създават още през този период организационни проблеми както на центъра, така и на местните структури. Дълбоката причина се състои в това, че в разрез със съсловния принцип, на който е основан и от който се ръководи БЗНС, на практика земеделските стопани, или най-общо казано българското село, не е икономически и социално еднородна маса. Това изтъкват още тогавашните политически дейци. Стоян Костурков, един от лидерите на Радикалната партия, подчертава: „Ние не смятаме БЗНС за представител на дребните собственици, защото той има за основа съсловния принцип, а не социално-икономическия, както другите партии. БЗНС не прави разлика в състоянието на своите членове, а с това той пренебрегва едно от най-важните условия за нормален организационен живот и дейност на една партия. Противоречието в икономическите интереси се начева между членовете на отделната професия (в случая земеделската). Най-често противоречията на интересите между различните по икономическа сила членове на една и съща професия е много по-голямо, отколкото онова между два обществени слоя, а то е и още по-голямо, отколкото между две различни професии“[1].

В настоящата статия въз основа на новоиздирен документален материал си поставяме за цел да проследим по-важните страни от организационното състояние и проблеми на земеделските дружби във Великотърновски окръг през 1919-1923 г., тема, която все още не е била обект на проучване. По същество предложената статия е част от едно наше по-цялостно изследване за периода 1899-1923 г., предназначено за „История на Великотърновската окръжна земеделска дружба“, възложена през 1980 г. от окръжното ръководство на БЗНС на авторски колектив, но която по финансови и политически причини остана нереализирана досега. Настоящата статия е продължение на направените вече от нас публикации: „Към въпроса за земеделското движение в Търновски окръг до войните (1899-1912)“, „Основаването на земеделските дружби във Великотърновски окръг“, „Възстановяване и укрепване на земеделските дружби в Търновски окръг след Първата световна война“ и „Земеделските дружби във Великотърновски окръг в подкрепа на правителството на БЗНС (1919-1923)“[2].

Дружбите във Великотърновски окръг сравнително бързо и организирано възобновяват своята дейност само няколко месеца след демобилизацията на

армията в края на 1918 и началото на 1919 г. Това се дължи на здравите основи и традиции, които са създадени в повечето села и градове на окръга още преди войните, на утвърдилите се инициативни и предани на земеделското движение дейци от средните и дребни земеделци и стопани и селска интелигенция (учители, свещеници и други), които са убедени привърженици на програмата и принципите на БЗНС. От голямо значение е фактът, че възстановяването на дружбите и издигнатите от тях искания не е стихийно, а е резултат от създадената добра организация от страна на Управителния съвет на БЗНС и съюзния орган вестник „Земеделско знаме", както и от местните настоятелства. Съществена роля за укрепването на дружбите имат решенията на XV съюзен конгрес (1-3 юни 1919 г.), които актуализират борбата на селското население в следвоенния период за демокрация и социална правда, дават възможност за известно време да бъде преодоляно вътрешното разцепление, разгръщат политическата активност на сдружените земеделци. В навечерието на парламентарните избори на 17 август 1919 г. земеделските дружби в окръга успяват не само да разграничат значителна част от трудовото селячество от влиянието на буржоазните политически партии, но да спечелят техните симпатии и гласове.

Непосредствено след успешните за БЗНС парламентарни избори и създаването на коалиционно правителство (7 октомври 1919 г.) начело с неговия лидер Александър Стамболийски започва повсеместно масовизиране на дружбите, което се засилва още повече след установяването на самостоятелно правителство на БЗНС (22 май 1920 г.). Това е естествен процес за структурите на всяка управляваща политическа сила, но понякога оказва подчертано обратен ефект върху нейната стабилност, ако той излезе извън възможностите ѝ за контрол. При БЗНС този процес се подхранва и улеснява от големия процент селско население (над 70%) и от съсловния характер на Съюза.

Селските дружби са основните клетки на БЗНС. Според изискванията на устава всяка дружба трябва да има не по-малко от 20 члена и да получава 10 броя в. „Земеделско знаме" и две съюзни списания, да запише три купона дялове от кооперативно дружество Народен магазин" с председател Недялко Атанасов Мочуров от Сломер (3 април 1918 г. – 19 октомври 1919 г.) Най-важното събрание на всяка дружба е годишно отчетното. В него са длъжни да участвуват всички членове. То избира настоятелство и се разисква бюджетът на дружбата. Настоятелството се състои от председател, не повече от двама подпредседатели (или подпредседател и секретар), касиер-деловодител и 2 съветници. Всяка дружба е длъжна да устрой поне едно събрание в седмицата, на което се разискват въпроси, засягащи дейността на дружбата, приемане на нови членове, разпределение на съюзната литература, основаване на читалище в селото (ако няма), благотворителни заведения, както и начина за тяхната издръжка, устройват се вечеринки и други празници. Дружбите организират сказки и срещи със земеделските лидери, министри, народни представители, съюзни организатори за разясняване на приетите или подготвените законопроекти. Разгръщат агитационна дейност за спечелване на парламентарните и общински избори. Сдружените земеделци могат да критикуват делата на изпълнителната власт, като чрез навременни протести се цели да бъдат предотвратени своеволия. Събранията имат за цел „да събудят разбиране за взаимна организаторска помощ". Членовете се запознават с дружбеното дело, също с успехите в областта на земеделието, овощарството, лозарството и т. н. За всяко решение на дружбата се съставя протокол, който се изпраща в управлението на Съюза.

Дружбите в един окръг образуват окръжното сдружение. В настоятелството

му не могат да участвуват държавни чиновници, но често се случват изключения. Окръжните сдружения свикват събрания веднъж в месеца. Те се занимават с въпроси от голяма важност. С по-конкретни въпроси се ангажират околийските сдружения.

Всички сдружения в страната се представляват от съюзното управление – Управителен съвет от 24 члена, избран за година по решение на конгреса. Той избира от своята среда едно тяло, наречено Постоянно присъствие, което води текущите дела. Над Управителния съвет стои Върховен съвет, чиито членове са представители на сдруженията за всеки окръг с членство в Съюза не по-малко от 10 години. Върховният съвет урежда дела, които са му възложени от конгреса, и такива, които имат спешен характер за организацията. Той се произнася за дейността на дружбените настоятелства и изглажда недоразуменията между отделните дружби. От Върховния съвет се избират членовете на върховното съдилище на Съюза. Върховният съвет се свиква веднъж в годината (редовно) 10 дни преди конгреса и се ръководи от едно бюро, което при всяко заседание се избира с тайно гласуване. Върховната инспекция, чиито решения са закон за земеделските дружби, е конгресът. Всяка дружба изпраща по един делегат на 50 члена. Конгресът избира ръководство, изслушва доклад за съюзното управление и земеделската парламентарна група, разисква бюджета, както и съюзната програма, измененията на устава. Конгресът се ръководи от бюро състоящо се от председател и 6 секретари. Към БЗНС принадлежи Съюзната земеделска банка и кооперация „Народен магазин". За разпространение на идеите и принципите на БЗНС се издава вестник „Земеделско знаме" и списанията „Земеделска мисъл" и „Земеделска пробуда", вестници на окръжните дружби, а също голям брой брошури книги.

Към Управителния съвет на БЗНС работи един организационен институт. Задачата на съюзните организатори е да обхождат селата и градовете, да свикват събрания, за да обясняват принципите и програмата на Съюза, задачите, които стоят пред него, политиката и действията на земеделското правителство, а също да дават конкретни съвети и упътвания на настоятелствата за тяхната дейност[3].

Социалният състав на БЗНС към началото на неговото управление е: 1% безимотни, 51% малоимотни и дребни селяни, 32% от долния слой на средните (50-100 дка), 15% от горния слой, на средните (100-300 дка) и 1% земевладелци[4]. Средният слой на земеделските стопани дава почти цялата стокова селскостопанска продукция.

През октомври 1919 г. Великотърновската окръжна земеделска дружба се състои от 8 околийски сдружения. В тях членуват 187 местни дружби. Окръжното настоятелство е в състав: председател Стефан Ив. Даскалов, брат на д-р Райко Даскалов, от Бяла черква, подпредседател Васил Драганов от Крамолин, касиер-деловодител Георги Данков от Самоводене, членове Петър Р. Сивриев от Константин, Стоян Карастоянов от Чаир (Камен), Йосиф М. Колипатков от Белене и Рачо Попов от Геша[5].

Първа Търновска околия има 35 дружби: Килифарево, Самоводене, Беляковец, Ресен, Дебелец, Никюп, Леденик, Шемшево, Голямо Яларе (Русаля), Хотница, Ибричево (Водолей), Балван, Ново село, Балван – махла (Ветренци), Пушево, Вишовград, Емен, Присово, Плаково, Мусина, Кованлък (Пчелище), Керека, Въглевци, Одаите (Сашево), Мишуклии (Климентово) Кестамбол (Момин сбор), Куцина, Полски Сеновец, Полски Тръмбеш, Иванча, Тенча и Мекиш (Обединение), Раданово, Малък чифлик и гр. В. Търново. Председател на настоятелството е Иван Г. Велев от Килифарево, подпредседател Петко Ангелов

от Самоводене, касиер-деловодител Величко Георгиев от Леденик, съветници Васил Димитров от Беляковец, Димитър М. Ганев от Момин сбор и Лазар Иванов[6].

Втора Търновска (Павликенска) околия има 15 дружби: Бяла черква, Дъскот, Сломер, Михалци, Лесичери, Дичин, Горна Липница, Долна Липница, Бутово, Осмо Градище, Патреш, Батак, Павликени, Недан и Стамболово. В настоятелството са избрани трима от ръководството на белочерковската дружба Стефан Ив. Даскалов, председател на местното, околийското и окръжното настоятелство, Мони К. Личев, заместник-председател на местното и околийското настоятелство и Никола Д. Рачев, касиер-деловодител на местното и околийското настоятелство. Съветници са Михаил Стоянов, Стефан Пейчев и Марко Проданов, които съставляват основната тричленка на дъскотската дружба[7].

Свищовското околийско сдружение обхваща 38 местни дружби с около 14 хил. членове в селата Морава, Овча могила, Горна Студена, Орешица (Ореш), Козловец, Драгомирово, Българско Сливово, Царевец, Вардим, Пиперково, Акчаяр (Алеково), Александрово, Саръяр (Хаджидимитрово), Павел, Хибилии (Страхилово), Яйджии (Масларево), Вързулица, Червена, Чатма (Босилковци), Петокладенци, Козар Белене, Стежерово, Божурлук, Караисен, Караманово, Чаушево, Татари, Белене. За председател е избран Иван Ганев от Морава, подпредседател Илия Попов от Масларево, касиер-деловодител Йосиф Колипатков от Белене[8].

Горнооряховската околийска дружба се състои от 32 местни дружби в Чаир (Камен), Драганово, Асеново, Сушица, Обчиларе (Стрелец), Долна Оряховица, Лозен, Сергювец и Темниско (Първомайци), Арбанаси, Паскалевец, Стражица, Кесарево, Виноград, Каранци, Крушето, Добри дял, Горски Сеновец, Писарево, Мургазлии (Янтра), Крал бунар (Царски извор-Чапаево), Поликраище, Влашица (Върбица), Горски Горен Тръмбеш, Горски Долен Тръмбеш, Калтинец, Козаревец, Джулюница, Николаево, Лясковец, Драгижево и Горско Ново село. За председател на настоятелството е избран Иван Д. Ковачев от Камен, подпредседател Трифон Станчев от Сушица, касиер-деловодител Антим Хр. Карастоянов от Камен, съветници Добри Каравачев от Камен, Георги Колев от Сушица и Иван Василев от Горски Долен Тръмбеш[9].

В състава на Севлиевската околийска дружба влизат 37 местни дружби: Сухиндол, Крамолин, Върбовка, Димча, Бяла река, Коевци, Богатово Добромирка, Батошево, Агатово, Дерелии, Идилево, Бара (потопено от язовир „Ал. Стамболийски"), Горско Косово, Бериево, Сръбе, Бор, Калакастрово (Красно Градище), Шумата, Кормянско, Букурово, Аканджилари (Петкославейково), Грухчева махала, Горско Сливово, Ловни дол, Драгиевци, Градница, Дамяново, Стоките, Градище, Кръвеник, Търхово, Оряховците, Малкочево (Буря), Чадарлии (Сенник) и гр. Севлиево. Председател на настоятелството е Бенк С. Гърбов от Сухиндол, подпредседател Васил Драганов от Крамолин, касиер-деловодител Иван Илиев Стойчев от Сухиндол и членове Иван Цеков от Богатово и Дафин Стоянов от Бяла река[10].

Еленското околийско сдружение се състои от 21 местни дружби в селата Хъневци, Кипилово, Костел, Марян, Стара река, Палици, Златарица, Буйновци, Дрента, Беброво, Константин, Разпоповци, Тодювци, Яковци, Стеврек, Илаков рът, Дедебал, Доспатлии, Туркоклии, Миндя и гр. Елена. За председател е избран Петър Р. Сивриев от Константин, подпредседател Михаил Д. Дуркев, касиер-деловодител Драган Рашев, съветници Димитър Ив. Станев, Петър Кирчев и

Никола Иванов[11].

В Дряновска околия има основани 10 дружби: Плачковци, Трявна, Дряново, Геша, Станчов хан, Караиванца, Ганчевец, Грамадата, Белица и Дишколци. Председател на настоятелството е Начо Попов, подпредседател Стефан Ив. Бакоевски, касиер-деловодител Боню К. Цопорановски, съветници Васил Хр. Ходжов, Никола М. Яръмов, Станю Георгиев, Ганю К. Попов и Йордан Димитров[12].

В Габровското околийско настоятелство са избрани: председател Станко Панайотов, подпредседател Станчо Жеглов и касиер-деловодител Петьо Христов[13]. В сдружението влизат 10 дружби: Лесичарка, Боженци, Поповци, Етъра, Болтата, Фердинандово, Топлеш, Враниловци, Армени и Трънето.

В парламентарните избори на 17 август 1919 г. БЗНС спечелва във Великотърновски окръг 23 003 гласа, които й носят 10 места в Народното събрание: Цанко Бакалов, Райко Даскалов, Йосиф М. Колипатков, Мони К. Личев, Петър Г. Филев, Васил Драганов, Стоян Хр. Карастоянов, Петър Д. Сивриев, Станко Панайотов и Рачо Попов[14].

Новият етап в живота на окръжната земеделска дружба започва след окръжното събрание, състояло се във В. Търново на 28 септември 1919 г в салона на хотел „Борис". На него присъствуват избраните народни представители от окръга, повечето от които са членове на окръжното, околийските и местни дружбени настоятелства. Затова в центъра на обсъжданията стоят организационни въпроси – попълване и преизбиране на настоятелствата, активизиране и пренасочване дейността на дружбите с оглед новите задачи на БЗНС като управляваща политическа сила. В тази връзка е решено да започне издаването на вестник „Земеделска трибуна" като орган на окръжната земеделска дружба. Той трябва да противостои на всяващия разкол в съюзните редове вестник „Земеделска борба", редактиран от търновския агроном, бивш член на Беляковската дружба Александър Ст. Пенчев (изключен от парламентарната група през 1915 г. и на 20 януари 1919 г. от БЗНС за противосъюзна дейност, преминал в Радикалната партия) и от Захари Ангелов от Бяла черква, също изключен от земеделската парламентарна група през 1915 г[15].

След окръжното събрание въпросите за активна и целенасочена организационна дейност на местните дружби и за подготовката за участие в общинските избори на 17 декември 1919 г. се разглеждат на околийски, пунктови и дружбени събрания. На повечето от тях се избират нови настоятелства от влиятелни и по-образовани хора. На събранията присъствуват земеделски министри и народни представители. В изказванията си те изрично подчертават, че без затягане на редиците на сдружените земеделци, без усъвършенствуване на организацията и ръководството на местните дружби не би могла да бъде реализирана успешно програмата на БЗНС за управлението на страната[16].

Предстоящите избори за общински съветници са своего рода предизвикателство за БЗНС. „Онова, което не можахме да постигнем в законодателните избори – казва Ал. Стамболийски, – трябва непременно да постигнем в общинските. Това ще стане само чрез здраво и системно организиране на нашите борчески сили, чрез създаване на една планомерна и плодотворна дейност, чрез творчество, дисциплина и неотклонно следване на нашата народоспасителна програма"[17].

Като образец за добра дейност се сочи дружбата в Бяла черква с новия председател Никола Драйчев и касиер-деловодител Иван Мичев. В актива й влизат Ангел Бакалов, депутат в XVII ОНС, Д. Петров, Кожухаров, Д. Господинов,

Ив. Райков, Н. Бакалов, Хр. Тракиев и други. Уважавани и дейни ръководители имат дружбите в Полски Сеновец в лицето на председателя М. Янков и в Павликени с председател Колю Боянов и секретар Трифон Венков. Дружбата в Драганово е наричана по това време от противниците и „кале на дружбашите“[18].

В условията на предизборната борба се основават нови земеделски дружби. Голям успех за Горнооряховското околийско настоятелство е учредяването на дружбата в Калтинец – село известно като средище на транспортните работници и силното влияние на БКП (т. с.)[19]. През късната есен на 1919 г. в килията на църквата в Церова кория 36 души основават местната дружба. В настоятелството влизат Васил П. Русев – председател, Петко Загорски – подпредседател, членове Марин Иванов, Петър Стойчев и Стоян В. Чаталов. Последният знаел наизуст всички речи на Ал. Стамболийски. Знаменосец е Янко Трифонов[20].

БЗНС на власт привлича първоначално много средни земеделци. За кратко време те успяват да овладеят местните и околийски настоятелства, да се кандидатират за кметове и съветници. В Горски Сеновец например за председател на дружбата е избран Станю Генчев Станев, който развива активна дейност и получава писмена похвала с дата 2 март 1920 г. с подписа на секретаря на околийската дружба Трифонов. Освен със земеделие С. Г. Станев се занимава още с търговия на яйца, кожи, комисионна и представителство, производство на ракита. Притежава търговски склад на гара Стражица и е член на Стражишката популярна банка[21].

В условията на подем на БЗНС и в навечерието на общинските избори възниква сложен организационен проблем – от една страна, дружбите увеличават числения си състав предимно със средни селяни, а даже и с едри земевладелци като агронома Марин Бързаков от чифлика „Бързаков“ край Кесарево. От друга страна, безимотни и малоимотни земеделци напускат Съюза и преминават към БКП (т. с.). Събраните конкретни факти, срещи и разговори дават възможност да се направят интересни изводи относно социалната структура в българското село, тема, която може да бъде обект на самостоятелна разработка. В по-големите и богати села конфликтът между двата социални полюса е по-изявен. А ако там има и изградени дейни структури на БКП (т. с.), то той публично се афишира като явен политически успех на тази партия. На 12 октомври 1919 г. в Лясковец едновременно напускат БЗНС 7 души, а в Драганово, „калето на дружбашите“, същия ден напускат 30 души[22]. Техният пример последват и в други селища на окръга – Килифарево, Златарица, Долна Оряховица, Драгижево и други. Голямо влияние за задълбочаването на този организационен проблем има транспортната стачка от края на 1919 и началото на 1920 г.

Много сдружени земеделци не само на думи, но и на дело подкрепят стачкуващите железничари, непосредствено участват в стачката или събират парични суми във фонда на стачния комитет – Полски Сеновец, Самоводене, Арбанаси, Драганово и други. Настоятелството на окръжната земеделска дружба не търси причините в социално-икономическите различия на своите членове, а в политическото коварство, антисъюзна дейност и т. н. То хвърля всичките си сили за спечелване на общинските избори, а също и тези за окръжни съветници, които поради транспортната стачка са пренасрочени от 21 декември 1919 г. за 21 януари 1920 г.[23]

Най-голям изборен успех на 7 декември 1919 г. окръжната дружба има във втора Търновска (Павликенска) околия. В Павликени за кмет е избран Атанас Хаджистоянов и съветници Колю Боянов и Тодор Колев Коларов, в Патреш – Лечо Банов Минев и съветници Симеон Трифонов и Дафин Христов Хичев, в

Батак – Данаил Георгиев Денчев и Иван Георгиев Ганчев, в Недан – Димитър Николов Цвятков, във Върбовка – Йосиф Събев Гончев, в Димча – Йордан Начев Вачев и Белю Савов Папазов, във Вишовград – Симеон Иванов и Марин Славов, в Михалци – Панайот Герчев Филев и Николай Петров, в Стамболово – Илия Георгиев Енев и Илия М. Деков, в Паскалевец – Диман Хаджиколев и Ламби Христов Чолаков, в Росица – Димитър Григоров Игнатов, в Бяла черква – Герчо Топалов[24].

Веднага след сформирането на коалиционното правителство, доминирано от БЗНС, за търновски окръжен управител на мястото на демократа Теодоси Кънчев, адвокат, е назначен Величко Георгиев от Леденик, член на околийското настоятелство на БЗНС. По-късно, през май 1920 г., когато той заема поста главен секретар на Министерството на финансите, за окръжен управител е назначен Никола Д. Рачев от Бяла черква. Поста търновски околийски началник заема В. Петров, председател на дружбата в Михалци. Членът на дружбата в Кавлак (сега Горнооряховско) Трифон Йорданов Капитанов, председател на околийското настоятелство в Омуртаг, е назначен за околийски управител в същия град. Подменени са постепенно околийските управители и в останалите градове. За околийски началник в Г. Оряховица е назначен Н. Х. Стоянов от Драганово, подпредседател на окръжното и председател на околийското настоятелство.[25] В изборите на 21 януари 1920 г. за окръжни съветници БЗНС спечелва в окръга 37 777 гласа. Това е най-големият изборен успех за окръжната земеделска дружба[26]. За окръжни съветници са избрани инж. Ангел Галчев от Бяла черква, Никола Ст. Бъчваров от Драганово, Драган Рашев от Елена, Марин Попов Николов от Стоките, Станчо А. Гитев от Сухиндол, Йордан Л. Данчев от Стежерово, Илия Кирков от Върбовка, Господин Тодоров от Самоводене, Марко Проданов от Дъскот, Христо Кацаров от Върбица, Колю Ив. Бялков от Драганово, Димитър Хр. Попов от Павликени и други. Същите са избрани отново след две години. Тогава Димитър Хр. Попов става председател на Търновската окръжна постоянна комисия, а Станчо А. Гитев – секретар[27].

Успехите на Земеделския съюз в общинските и окръжни избори вдъхват увереност в съюзното ръководство за пълен успех в един нови парламентарни избори, които да разчистят пътя за самостоятелно управление. След приемане на нов избирателен закон XVIII ОНС е разпуснато. Започва усилена предизборна кампания в местните земеделски дружби. На масови събрания в окръга говорят Ал. Стамболийски, Р. Даскалов, Д. Бакалов, Марко Турлаков, Недялко Атанасов, Александър Оббов (зет на търновеца Никола Железаров), народните представители-земеделци от окръга и съюзни организатори. Предизборната кампания се открива във В. Търново на 22 февруари 1920 г. в салона на читалище „Надежда" на състоялото се окръжно събрание на БЗНС. На 21 март с. г. се провеждат околийски събрания в административните центрове, на които се раздават бюлетини за всички села[28].

В парламентарните избори на 28 март 1920 г. за БЗНС в окръга гласуват 54 629 души, които осигуряват 14 депутатски места от всичко 27: Недялко Атанасов от Сломер, Цанко Бакалов от Бяла черква, Александър Оббов, Беню С. Гърбов от Сухиндол, Васил Драганов от Крамолин, Илия Енчев от Сушица, Йосиф Колипатков от Белене, Христо Леков от Караисен, Мони К. Личев от Г. Липница, Георги Ганев Недков от Мусина, Станко Панайотов от Габрово, Стефан Пейчев от Дъскот, Рачо Попов от Дряново, Петър Филев от Момин сбор[29].

Още в първите си заседания XIX ОНС започва да разисква основните закони за една мащабна аграрна реформа, в центъра на която стои поземлената

реформа[30]. Доколкото те съдържат елемент на преразпределение на обработваемата земя, редица едри собственици и преди всичко на стокови земеделски стопанства напускат БЗНС. Забелязва се голям приток на дребни, малоземлени и обезземлени селяни. Съотношението в социалния състав на членовете на Съюза през 1920-1921 г. постепенно се променя съществено, което изразява нарасналите надежди на ниските селски социални слоеве: безимотните членове нарастват от 1 на 2,7%, а малоимотните и дребните – от 51 на 81,5%. В същото време относителният дял на нисшия и горен слой на сродните селяни-членове на Съюза намалява значително съответно от 32 и 15% на 15,5% общо за двата слоя, а едрите земевладелци – от 1 на 0,3%[31].

До идването на БЗНС на власт великотърновската окръжна земеделска дружба се стреми успешно да поддържа своя естествен център – селото. Освен земеделски стопани за членове се приемат още завършилите зимните земеделски училища, свещеници и учители, агрономи, които в една или друга степен се занимават със земеделие. Постепенно обаче на местна почва кръгът се разширява. Приемат се дори занаятчии и търговци от селото и града, като условието е те да се занимават и със земеделие или да притежават обработваема земя (макар и малко лозе). Първоначално на околийски събрания непрекъснато се ревизира членския състав на местните дружби и особено на градските, но постепенно контролът става все по-формален. През 1919-1930 г. стремежът на председателя Стефан Ив. Даскалов и на цялото окръжно настоятелство е колкото е възможно организацията да има по-внушителен членски състав и по-голямо политическо влияние, да се печелят не само парламентарните, но и местните избори, с което повече хора да участвуват пряко във властта, за да защитават земеделските интереси[32].

Изборите за XIX ОНС утвърждават БЗНС във властта, което привлича в неговите редове не само дребни занаятчии и търговци от селото и града, но и хора с определени служебогонски и други материални подбуди. През 1920-1921 г. преминават от БКП (т. с.) в БЗНС десетки малоимотни: от Палици 15 души, от Елена – 3, от Козловец, Тантури (Родина), Градище, Ресен и т. н. Но наред с тях в БЗНС се прехвърлят председателят на демократическата група от Куцина Димитър Христов, от Сломер А. Костадинов, Иван А. Миевски от Мижалци, 10 души членове на различни буржоазни партии от Елена и много други[33]. Още преди това с окръжно № 10 на ПП на БЗНС от 8 ноември 1919 г. се напомня на окръжните настоятелства за чистотата на земеделските дружби по повод масовото навлизане на нови членове[34]. През декември 1920 г. ПП на БЗНС отново обръща внимание на окръжните настоятелства: „При избори на нови околийски настоятелства да се съблюдава най-строго, щото изборните длъжностни лица да изхождат измежду старите и почетни членове на селските ни дружби, за да не се промъкват вчерашни самонадеяници и градски интересчии, които са имали и имат само една цел – да занимават учрежденията и шефовете им с кандидати за чиновници“[35].

Новият голям организационен проблем, който възниква пред Земеделския съюз, е появилата се корупция на земеделски дейци, които заемат административни и стопански постове. Ябълка на раздори и корупция на местна почва стават земеделските кооперации и синдикати, особено ония, които са свързани с агенциите на Консорциума. На 1 август 1920 г. в Павликени на околийско събрание на дружбата при обсъждане на въпроса за образуване на земеделски синдикат възникват твърде остри спорове и бой със столове. Георги Атанасов от Бяла черква обвинява публично в корупция председателя на

окръжната дружба Ст. Ив. Даскалов, брат му Любен Даскалов, който е отговорник на „Народен магазин" в Павликени, и техния зет Дечо Петров[36]. На околийско събрание в Елена Иван Узунов от Константин протестира, че е бил изключен от Съюза несправедливо по искане на бившия народен представител П. Сивриев по повод отправената към него критика за злоупотреби в синдиката. Всъщност Ив. Узунов отказал да му съдействува още по време на депутатстването му при продажбата на един вагон сол по произволни цени в момент, когато има голяма нужда от нея. Събранието задължава П. Сивриев да внесе 1000 лв. от печалбата за солта в касата на синдиката .

За афери в Дирекцията на СГОП е освободен от длъжност и пуснат под гаранция от 50 хил. лв. Величко Георгиев, бивш търновски окръжен управител и член на околийското настоятелство. На околийско събрание във В. Търново на 30 януари 1921 г. присъствуващите отказват да го защитят чрез създаване на анкетна комисия, защото според тях той трябва да отговаря пред съда. В заседание на околийското настоятелство на 8 юни с. г. той е изключен завинаги от членство в БЗНС[38].

Членът на окръжното настоятелство Стоян Карастоянов от Чаир (Камен), въпреки разпоредбите (законови, правителствени и съюзни) във всяка административна околия да има само един синдикат, който да обединявана земеделските кооперации, създава самостоятелен районен кооперативен синдикат „Пробуда" Стражица-Чаир отделно от горнооряховския синдикат „Орач". Неуспешен остава опитът на околийското настоятелство и инспекторите на Консорциума Асен Игнатов и Васил Хронов да помирят двамата директори П. Димов и С. Карастоянов. Последният дори се разграничава и от в. „Земеделска трибуна", орган на окръжната дружба и синдикатите и започва да издава свой кооперативен вестник „Земеделска пробуда"[39].

Трябва да отбележим, че при срещи и разговори със стари сдружени земеделци в различни селища на окръга изтъкваха, че основатели на кооперации и синдикати са в повечето случаи средни земеделски стопани, „които си знаеха сметката", т. е. произвеждат за пазара. Кооперацията им осигурява много по-големи възможности – капитал, работна ръка, обща институция, защитавана от закона и т. н. „По-дребните участвуваха – казват те, – защото кооперацията беше най-добрият гарант за тяхното съществуване". Според тях относителният дял на сродните земеделци-членове на БЗНС е намалял през 1921-1922 г., но именно те, които остават успяват да превземат настоятелствата на дружбите, кооперациите синдикатите и комисиите за ТПС. Чрез тях участвуват и ползуват облагите от стопанските преобразования. Затова отклоненията им в повечето случаи не са корупция, а добре разбран и защитаван личен интерес, смятат съвременниците. При всички случаи обаче това е използуване на управляващата политическа сила или властта за лично обогатяване. Прави впечатление, че по тези въпроси дружбените събрания се ориентират много добре при вземане на решения. Например сухиндолската земеделска дружба изключва от редовете си, но само за две години, Радил Ганчев и го лишава от правото да бъде делегат на предстоящия съюзен конгрес. Той е председател на сухиндолския районен земеделски синдикат „Росица" и се ползува от уважението и доверието на Синдикалната централа. Явно е, че решението на дружбата е своего рода предупреждение за действия, които биха компрометирали авторитета на Съюза." Н. Х. Стоянов е председател на кооперация „Победа" – Драганово, която завършва стопанската година с голям дефицит, а той е председател на околийското настоятелство и назначен за горнооряховски околийски управител. [40] Ето защо неудачна се оказва практиката

в някои села, а също в околийски и окръжен мащаб, отделни членове на настоятелствата да бъдат включвани (назначавани или избирани) и в ръководствата на кооперации и синдикати, както и в комисии за ТПС. Това неминуемо създава организационен проблем – компрометира местните ръководства на БЗНС, а чрез тях и управляващата. политическа сила (БЗНС) при грешки или корупция. в стопанската дейност. По този начин се дава повод на опозицията да насочи острието на критиката си срещу основните клетки на БЗНС дружбите, срещу техния авторитет и влияние. „Дружбите чувствуват, че са изгубили снова влияние – пише в. „Пряпорец", което имаха преди година и половина. А те на всяка цена искат да внушат на външния свят, че са все така силни, както и преди". Буржоазните партии разпространяват арогантни „резолюции" уж от окръжни и околийски събрания на дружбите, за да всеят деморализация и недоверие между сдружените земеделци. [41]

При разговорите със старите земеделски дейци беше обърнато внимание и на един друг интересен факт, че по-високият процент на малоимотните има две страни – политиката на правителството на БЗНС за оземляване на малоимотните и безимотните селски домакинства и поради навлизането в Съюза на голям брой дребни занаятчии и търговци, та дори и дребни индустриалци, които притежават и малки участъци земя – ниви, градини, ливади, целина, малко лозе, без да са свързани или отчасти подпомагат основния им поминък. Ето защо обобщената статистика, за социалния състав на БЗНС в известна степен въвежда в заблуждение. През 1920 г. например севлиевската градска земеделска дружба приема 87 молби за членство, от които са уважени 52. В края на годината дружбата има 82 отчетени члена. [42] Във великотърновската градска дружба членуват около 100 души. Най-голям е броят на занаятчиите и търговците – А. К. Балъков (обущар), Михаил Ферманджиев (бакал), Анастас П. Стойчев (кръчмар), Васил П. Николов (гостилничар), А. Е. Узунов (индустриалец – фабрика за четки), И. К. Сарънедялков (индустриалец – фабрика за сода и лимонада), Стефан Костов (сладкар), Христо Х. Русев (табак), Стефан Пенчев (фотограф), Стефан Стоянов (музикант), Пано Иванов (печатар) и т. н. Повечето от тях са бивши симпатизанти и членове на други партии – Димитър Бешев (прогресист), Хр. Димов (либерал-стамболовист), Коста Атанасов (обединист), Ганчо Русев (комунист) и др. [43] Тук изводът е ясен. Това са представители на онзи градски слой, който по време на войните е бил по фронтовете, време през което други са успели да понатрупат капитали от мъката и недоимъка на техните семейства посредством реквизиционните комисии, ДСГОП, държавните и военновременни поръчки. Затова именно този слой на дребни градски производители и търговци много често мени политическата си ориентация с оглед коя партия е на власт, за да може да получи някакви изгоди за възстановяване и развитие на своята стопанска дейност. За БЗНС този тип членове са нож с две остриета.

От 12 до 15 февруари 1921 г. в София се провежда XVI конгрес на БЗНС. На него присъствуват над 20 хил. делегати. Свищовската околийска дружба се представя с 20 редовно отчетени дружби и 250 делегати (по 1 на 50 члена)[44]. В 15-часова реч Ал. Стамболийски дава отчет за едногодишната дейност на правителството. Конгресът разглежда болезнени въпроси, които засягат реда в страната, авторитета на властта и закона, стопанския живот, материалните интереси на българските граждани и други. Първият и най-важен въпрос, който интересува делегатите, е как ще бъде уредена собствеността на земята. [45]

Приветствени телеграми до конгреса изпращат дружбите в Михалци, Бяла черква, Горна Студена, Караисен, Сломер, Драгомирово, Горна Липница, Полски

Тръмбеш, Свищов, Белене, Крамолин, Петокладенци и др.

След конгреса в заседанието си от 9 март 1921 г. Постоянното присъствие излиза с обръщение до председателите на всички земеделски дружби, съюзни организатори, дейци и сдружени земеделци да съдействуват за изпълнение на решенията на XVI конгрес на БЗНС. За активен организационен период е определено времето от 19 март до 8 май. През това време трябва да стане пълно организационно укрепване на дружбите. Агитационният период се открива на 19 март с околийски събрания в административните центрове. На тях се взема решение да има основани дружби във всяко село. За улеснение околиите се разделят на райони, в които се организират пунктови събрания. В края на март околийските настоятелства заедно със съюзните организатори преценяват състоянието на дружбите, уточняват кои са причините за недоброто състояние на някои от тях и с какви средства трябва да им се помогне. Постоянното присъствие препоръчва на дружбите да създадат свой фонд за построяване на съюзни домове, в които да се помещават земеделските кооперации, библиотека с читалня и други.[46] Редица дружби в окръга вземат присърце тази препоръка – Константин, Илаков рът, Сухиндол, Стара река, Божурлук, Стежерово и други.[47] На практика се стимулира читалищното дело в селата.

През агитационната кампания, както и преди това, министри, на-родни представители, съюзни организатори, окръжни и общински съветници от БЗНС се посвещават на разпространението на идеите на Земеделския съюз и законите на земеделското правителство. На околийски, пунктови и дружбени събрания говорят Р. Даскалов, Ц. Бакалов, Н. Атанасов, А. Оббов, Рачо Попов, Илия Енчев, Илия Кирков, Ангел Галчев, Стефан Пейчев, Никола Рачев, Димитър П. Симеонов, Станчо Гитев, Йордан Л. Данчев, Димитър Хр. Попов, Никола Ст. Бъчваров, Васил Драганов, Борис Коцев, Иван С. Шабанов, Калчо Консулов, Крум Попов.[48]

Агитационната кампания завършва на 8 май (Томина неделя) с околийски събрания, на които се отчитат резултатите от извършеното.

Особено успешна е акцията в Кесарево, където дружбата с председател Р. Дренов наброява над 200 члена, и в Драгомирово с председател И. П. Василчин с над 80 члена и голямо влияние сред съселяните си. Основани са нови дружби в Шереметя, Новковци, Йовковци, Широково, Ново Градище и други.[49]

Много от дружбите в окръга са в добро организационно състояние благодарение на дейните си ръководства. Затова там през 1921 г. настоятелствата са преизбрани: в Г. Студена с председател Борис Димитров, подпредседател Найден Андреев, касиер-деловодител Райко Димитров и съветници Спиридон Христов и Захари Андреев; в Павликени с председател Стоян Ив. Куруто, подпредседател Тодор К. Коларов, касиер-деловодител И. К. Рачев, съветници Пенчо Ст. Гирганов и Кою Коев; в Иванча с председател Величко Д. Димов, подпредседател Илия Начев, касиер-деловодител Сидер Минчев, съветници Стоян Спасов, Рашко Рашков и Стоян Тодоров, а също в Михалци с председател В. Петров и касиер-деловодител А. П. Рашев, в Г. Липница, Божурлук, Павел, Богатово, Севлиево, П. Тръмбеш, Стежерово, Белене и други.[50] Преизбрани са околийските настоятелства в Г. Оряховица и Елена. Горнооряховското е с председател Кръстю К. Гърдев от Поликраище, подпредседател Христо Козлев от Долна Оряховица, касиер-деловодител Марин Новаков от Поликраище, съветници Иван Ковачев от Чаир и Иван Ненов от Драганово.[51] Еленското околийско настоятелство е в състав: председател Драган Рашев, подпредседател М. Палев, касиер-деловодител Иван Ст. Ралчев, съветници Ст. Лилков, Н.

Йорданов и Д. Станев.[52]

В организационен план големи проблеми създава конфликтът и съперничеството между Севлиево и Сухиндол. Разцеплението на околийската дружба започва през есента на 1920 г. На 2 януари 1921 г. в Сухиндол се провежда околийско събрание. След отчета на настоятелството става разпределение на селата между обявените Сухиндолска и Севлиевска околийски дружби. През април са избрани и две околийски настоятелства. Севлиевското е с председател Вл. Младенов, подпредседател Йордан Марков, касиер-деловодител Йордан Найденов, съветници Петрушин Костов, Петър Найденов, Михаил Пейчев, Йордан Димитров и Владо Банков. Сухиндолското настоятелство е с председател Станчо Ат. Гитев от Сухиндол, подпредседател Васил Яков от Грухчева махала, касиер-деловодител Стоян П. Янков от Сухиндол, съветници Киро В. Вълев от Димча, Цанко Папазов от Горско Сливово, Стефан Минков от Коевци и Илия Колев от Горско Косово.[53] Протоколът за разделянето на Севлиевска околия не е одобрен от Постоянното присъствие, тъй като съгласно съюзния устав всяка административна околия има само една околийска дружба. Окръжното ръководство обаче дълго време продължава да счита Севлиевска околия с два центъра.[54]

В първа Търновска околийска дружба нещата явно също не отиват добре. Провалено е годишното отчетно-изборно събрание на 17 април.[55]

Подобен провал бележи и окръжното събрание, насрочено за 3 април. Понеже не се явяват достатъчно число делегати се провежда едва на 15 май във В. Търново в салона бирария на Методи Хаджи Петков на ул. Ив. Вазов. Събранието изслушва отчет на окръжното настоятелство и приема бюджета на окръжната дружба за 1921 г. То преизбира настоятелството с председател Господин Тодоров (Дългия) от Самоводене, подпредседатели Никола Х. Стоянов от Драганово и Иван Христов от Мусина, касиер-деловодител инж. Ангел Галчев от Бяла черква и членове председателите на околийските дружби.[56] Най-много разисквания предизвиква отчета на редакционния комитет на вестник „Земеделска трибуна" – орган на Търновската окръжна земеделска дружба, кооперациите и синдикатите в окръга. Излиза всеки четвъртък. Редакцията и администрацията се намират във В. Търново на ул. „22 септември" № 275. Главен редактор от основаването му до май 1923 г. е инж. Ангел Галчев, след което го поема членът на редакционния комитет Никола Рачев. Събранието проявява поголямо разбиране към предложението за усилване на издателския фонд. Взема се решение, което задължава околийските настоятелства, окръжните и общински съветници и народните представители от БЗНС да популяризират вестника, да съдействуват за абониране и дарения. Силни обвинения присъствуващите обаче отправят към члена на редакционната колегия Никола Рачев, който според тях „като окръжен управител е направил вестника като свой собствен и изказва в него собствени мнения". За споровете окръжното настоятелство донася в Постоянното присъствие. Назначена е анкетна комисия, от която става ясно, че Н. Рачев е защитил чиновник, заявявайки, че е готов да си подаде оставката. Съгласно чл. 58 от съюзния устав ПП разпорежда на 12 юни във В. Търново да се свика околийско събрание, което да разгледа повдигнатото обвинение. С усилието на окръжното настоятелство конфликтът постепенно утихва.[57]

С Окръжно № 3 от 10 юли 1921 г. ПП на БЗНС свиква на 31 юли, 1 и 2 август в Съюзния дом в София извънредна конференция на всички председатели и касиер-деловодители на окръжните дружби. Конференцията се ръководи от Спас Дупаринов. От Великотърновски окръг присъствуват Господин Тодоров, който е

избран за председател на бюрото по ръководство на конференцията и инж. Ангел Галчев.

Конференцията се спира на два кръга от въпроси – организационни и просветни. На първо място се разглежда „огромното значение, което има за Съюза, запазването на съзнателна дисциплина от всички сдружени земеделци. Съюзните врагове са широко нахълтали в дружбените редове, откъдето са повели борба за разстройването на Съюза, с което ще се отслаби авторитетът на централната власт и може да доведе до нейното падане". Конференцията решава да не се приемат за членове на дружбите лица неотговарящи на условията по чл.5 от устава. Ако те симпатизират на идеите се избират за съмишленици, но не могат да бъдат делегати на околийски и окръжни събрания. В самите дружби имат съвещателен глас. Тези, които са на държавна служба, не могат да бъдат членове на настоятелството на някоя дружба или делегат, особено ако това лице не е изборен чиновник. Забранява се на народните представители и отделни сдружени земеделци да препоръчват чиновници без знанието на съответните дружби. Налага се съюзното (партийното) начало в държавната администрация. Конференцията препоръчва на всички окръжни постоянни комисии да открият кооперативен отдел с нужното число агенти-кооператори, които да обхождат селата и развиват идеите на земеделския кооперативизъм.

Конференцията обръща сериозно внимание на връзките център-дружби и обратно, на контрола върху членския състав и отчетността на дружбите. Решава се да се създаде един инспектор-организаторски институт при ПП. Такива права се дават и на председателите и касиер-деловодителите на окръжните дружби. За по-добра отчетност, прегледност, еднаквост и експедитивност се въвеждат: протоколна книга, книга за членовете, квитанционна книга за членския внос, касова книга и входящ и изходящ дневник. Променя се начина за избиране на делегати за съюзни конгреси. Отчита се, че съгласно устава на конгрес идват твърде много делегати. Затова съразмерно на организираните членове по околии ще се изпращат на всеки 1000 члена по 5 делегати, които ще бъдат избирани на околийски събрания.

Конференцията констатира, че съюзните средства са недостатъчни за работата, която предстои. Затова отправя апел за събиране на волни пожертвования за усилване на фонда „Пропаганда и агитация". Дружбените настоятелства да образуват комитети за събиране на помощи. Задължава земеделските народни представители да внесат по 1000 лв. към фонда от дневнитѣ си за м. август.[58]

Един от важните въпроси, които се разискват, е създаването на младежки, женски и професионални организации към Земеделския съюз. По места младежите вече се организират и това конференцията счита за навременно и препоръчва на всички дружби да основават при себе си младежки групи (до 25-годишна възраст). Натоварва ПП да свика учредителен конгрес на ЗМС на 27 септември 1921 г. (Кръстовден). „Професионалните организации ще обединяват лица, които обработват особени земеделски култури, нуждаещи се от обединеното покровителство на държавата и БЗНС (цвеклопроизводители, тютюнопроизводители, лозари и други)".[59]

Решенията на конференцията се разглеждат на окръжно събрание на 4 септември 1921 г. и се пристъпва към тяхното изпълнение.[60] Окръжното настоятелство не може да не отчете факта, че някои учители вече са членове на учителската група при БЗНС като К. Д. Воденичаров от В. Търново, А. Н. Топалов от Костел и други.[61] През януари 1921 г. е образувано младежко земеделско

дружество в Градище, на 19 юни – в Костел от 12 души с председател Даню Тодоров и в Долна Оряховица с председател Ал. Мазнев, на 20 юни – в Стамболово от 30 члена с председател Кафеджийски, също в Хъневци с председател Ст. Атанасов и в Сухиндол от 30 члена с председател Драган Ив. Стойчев, на 26 юни в Г. Студена с председател Захари Андреев, на 31 юли – в Малък чифлик от 11 души с председател П. Манолов, на 2 септември – в Бяла черква от 23, а след 10 дни стават 65 члена с председател Иван Маринчев, на 18 септември – в Елена от 11 члена с председател Н. П. Пиндиков, през декември – в Павликени от 26 младежи с председател Петър Радилов Рачев и други.[62] ПП на БЗНС определи като първа задача на младежките земеделски групи просветата. На първите околийски младежки конференции, на които участвуват по двама делегати от група, се изработва план за участието им в юбилейните тържества на народния поет Цанко Бакалов Церковски.[63] Тук няма да се спираме по-подробно за изграждането на ЗМС в окръга, тъй като то трябва да бъде обект на самостоятелна разработка.

По инициатива на БЗНС на 18 и 19 декември 1921 г. във В. Търново в присъствието на 200 делегати от цялата страна и председателя на Народното събрание Недялко Атанасов е открит първият конгрес на Цвеклопроизводителния съюз. Окръжното настоятелство е отличено като добър домакин.[64]

Октомври, ноември и декември 1921 г. минават под силния шок от убийството на министъра на вътрешните работи, „желязната ръка на организацията" Александър Димитров. Съболезнователни телеграми и протести, събрани средства за фонд „А. Димитров" изпращат от Джулюница, Елена, Севлиево, Долна Оряховица, Стражица, Ресен, В. Търново, Чаир, Козловец, Свищов, Сухиндол и други.[65] В отговор на политическото убийство с Окръжно № 2 от 1 декември 1921 г. ПП на БЗНС обявява за агитационен период 18 декември 1921 г. – 22 януари 1922 г. Той съвпада с частичните общински избори в 19 селища на окръга. На 25 декември се състоят дружбени организационни събрания, на които се преразглежда списъкът на всяка дружба съгласно устава, отстраняват се нередовни и провинени членове. Дните 1, 7 и 14 януари 1922 г. се посвещават на абониране за в."Земеделско знаме", а 19 януари – за разпространение на съюзния календар. За В. Търново и окръг са определени да бъдат записани съобразно членовете 6000 броя в. „Земеделско знаме", от които за В. Търновска, Г. Оряховска и Свищовска околии по 1000 броя и за Габровска, Дряновска, Еленска и Севлиевска околии по 750 броя. Събрания с участието на Илия Кирков, Ив. Шабанов, Й. Й. Вишовградски (секретар на МВР), Атанас Х. Иванов, А. Галчев, Д. Хр. Попов (председател на Окръжната постоянна комисия), министър К. Томов, Минчо Дилянов и други се провеждат в Севлиево, Водолей, Беброво, Павликени, Михалци, Стамболово, Долна Липница, Масларево, Вързулца, Патреш, Враниловци, Морава, Павел, Стежерово, Петокладенци, Страхилово, Коевци, Крамолин, Бара, Букурово, Горско Косово, Грухчева махала, Димча, Горско Сливово, В. Търново и други.[66] Въпреки активността на дружбите в частичните общински избори най-много гласове има БКП(т. с.) – 4253, БЗНС – 3252, коалиция – 3225 и останалите (обединисти, демократи, радикали, национал-либерали и широки социалисти) поотделно получават под 1000 гласа. ПП на БЗНС предварително забранява на всички земеделски дружби да участвуват в блок с която и да било партия.[67]

Резултатите от частичните общински избори стресват не само окръжното настоятелство, но и ПП на БЗНС. Направен е критичен анализ с оглед да бъдат по-успешни за Съюза редовните общински избори на 19 февруари 1922 г. На 15 и

16 януари във В. Търново, в салона на читалище „Надежда“ се състои окръжно събрание, на което са сменени председателя и подпредседателя. Избрани са Йордан Л. Данчев от Стежерово, член на окръжната постоянна комисия и Панайот Г. Филев от Михалци. Събранието препоръчва да се направят промени и в околийските настоятелства. Обсъжда се организацията по агитационната дейност. Реч произнася военният министър Константин Томов.[68] Направен е график на министри, народни представители, окръжни и общински съветници, съюзни организатори и дейци, които да проведат събрания във всяко село и град относно политиката на земеделското правителство.[69] „Общинските избори ясно говорят за силата и мощта на една политическа партия... Членовете на БЗНС трябва добре да се проникнат от това положение и употребят своите усилия, за да излязат победители. Затова ни предстои усилена агитационна работа... Агитаторите са длъжни да обходят села и паланки и тяхното слово да се чуе и от последния обитател на 70 селската хижа.“[70]

Окръжното събрание от 15 януари 1922 г. решава околийските настоятелства да разделят околията си на 3-4 пункта, където да поканят министър или депутат с реферат по положението на България и реформите на земеделското правителство. Земеделската листа за общински съветници да бъде определена от законно дружбено събрание, като повече от половината присъствували подпишат протокола. Ако се яви втора земеделска листа виновните се изключват от съюза за 2 години.[71] Събранието излиза с позив към избирателите на селските общини във В. Търновски окръг. „Това са вторите след войната общински избори – се казва в позива. – Не гласувайте за народняци и цанковисти, които искат да минават за приятели на Съглашението. Не гласувайте за стамболовисти, радослависти и тончовисти, които подобно на обединистите си смениха фирмата и станаха националисти. Не гласувайте за демократите, които донесоха погрома на България. Не гласувайте за радикалите, които дойдоха на власт отгоре, а паднаха отдолу. Общинските избори извадиха старите партийни водачи, интересите на които са много засегнати от земеделското правителство“.[72]

На 19 януари са сменени председателя и подпредседателя на Горнооряховската околийска дружба. Избрани са Никола Х. Стоянов от Драганово и Ст. Ст. Чотоклиев от Чаир. Дотогавашният председател Кръстю К. Гърдев от Поликраище е избран за касиер-деловодител, но след изборите е назначен за търновски окръжен акцизен началник.[73] Ново изцяло е настоятелството на първа Търновска околийска дружба с председател Панайот Г. Филев от Михалци, подпредседател Коста Стоянов от Плаково, касиер-деловодител Найден Георгиев от Хотница, съветници Йордан Грънчаров от Килифарево и Васил Маринов от Леденик. По време на предизборната агитация Н. Георгиев не отчел събраните от него окръжни вноски, поради което окръжното настоятелство се наложило да даде лични средства за отпечатване на позиви и за подпомагане на организаторите. Обвиняват го, че като адвокат има противосъюзни замисли.[74] За председател на втора Търновска околийска дружба е избран Ив. Д. Франгов и касиер-деловодител В. Сейков.[75] Персонални промени са направени и в ръководствата на дружбите. Силната агитационно-пропагандна дейност привлича нови членове и симпатизанти на БЗНС, които се отказват от членство в други партии. В Страхилово например наведнаж са приети 13 души, също в Караиванца, Килифарево, В. Търново и други.[76]

В изборите на 19 февруари 1922 г. БЗНС в окръга спечелва 34 951 гласа срещу 32 301 през 1919 г. И в двете кампании окръжната земеделска дружба има по-добри успехи от Плевенската. Тъй като данните в различните източници не

съвпадат, то приемаме за по-верни тия в изложението на търновския окръжен управител Н. Д. Рачев. По околии гласовете за БЗНС се разпределят: Габровска – 2662 срещу 2311 (1919 г.), Г. Оряховска – 5292 срещу 5699, Дряновска – 2590 срещу 2567, Еленска – 3909 срещу 2712, Свищовска – 5857 срещу 5138, Севлиевска – 6367 срещу 6386, Търновска 8274 срещу 7488 гласа.[77] Касираните избори във Вардим, Караисен и Въглевци са насрочени за 23 април, в Белене и Чатма – на 30 април и в Енчовци – на 7 май. Всички останали са утвърдени.[78] За кмет на Ресен с абсолютно болшинство е избран сдружения земеделец Сава А. Гошев. Успехът му е осигурен от настоятелство с председател Александър К. Нейков, подпредседател Т. Личев, касиер-деловодител Андрей А. Гошев и членове Николай Х. Димитров, Кръстю Т. Пашов.[79]

За кмет на Тодювци с оранжевата листа е избран Христо Йорданов Зарабаков.[80] Едни от най-уважаваните съветници-сдружени земеделци в Павликени са Иван Зафиров, Давид Г. Иванов и Тодор Колев Коларов.[81] До провеждането на частичните общински избори в Джулюница председателят на тричленката Стоян П. Захариев всяка седмица дава отчет на общоселско събрание за дейността на комисията и предстоящите ѝ задачи.[82]

След изборите окръжното настоятелство изисква от дружбите да изпратят списък с имената на нечленовете на БЗНС, които са гласували с оранжевата бюлетина.[83] Това биха били много интересни данни, но тъй като архивите на дружбите са унищожавани на два пъти (1923 и 1934 г.), почти нищо не е запазено. Стари земеделски дейци се опитаха по спомен да посочат някои имена със социално-икономическа характеристика, но не бихме могли да им се доверим. Друг интересен момент в анализите на окръжното настоятелство е, че поставя открито и убедително въпроса за избирателните права на българската жена-производителка, без да я виждат обаче в управлението.[84] Анализ и изводи от общинските избори правят всички околийски настоятелства и дружбени ръководства.

Новият акцент в дейността на Великотърновската окръжна земеделска дружба през пролетта на 1922 г. е подготовката за предстоящия XVII конгрес на Съюза. Околийските сдружения трябва да решат въпроса със своите ръководства. Събранието на първа Търновска околия на 12 март преизбира настоятелството си.[85] На околийско събрание в Калтинец на 26 март председателят Н. Х. Стоянов е избран, за да бъде назначен за околийски началник в Г. Оряховица. На негово място единодушно е избран съюзният организатор Иван Шабанов от Добри дял.[86] Отново Сухиндол и Севлиево провеждат отделни околийски събрания – на 2 и на 9 април. Официално обаче за председател на Севлиевската. околийска дружба се счита Марин Попов. През зимата на 1921-1922 г. градската дружба в Севлиево има около 300 членове и симпатизанти. Тя отпразнува тържествено своя дружбен празник „Св. Силвестър" на 15 януари с манифестация и сказки. При подходящ ритуал е осветено дружбеното знаме.[87] Примерът им по-късно е последван и от други дружби в окръга.

Във втора Търновска околийска дружба се създават настроения срещу Белочерковската дружба, която непрекъснато изявява претенциите си за ръководство. Тя се позовава на съселяните си по висшите етажи на властта и Съюзното ръководство, както и на факта, че е най-голямата в околията с над 240 члена (заедно с младежката група). На 18 април е отхвърлен направения на 7 април нередовен избор на настоятелство с председател Атанас Каралев от Дъскот. Новото настоятелство е в състав: председател Димитър Факиров от Лесичери, подпредседател Стоян Рачев от Градище, касиер-деловодител Недко

Пенев от Лесичери, членове Димитър Дончев от Бутово и Велико Трифонов от Сломер.[88]

На 26 март 1922 г. в Салона на Методи Х. Петков във В. Търново се провежда окръжно събрание. Изслушан е отчет на окръжното настоятелство, приема се бюджета на дружбата за 1922 г., обсъжда се анализа за предизборната агитация и резултатите от общинските избори, поставя отговорната задача за обществения контрол върху изпълнението на законите и реформите от държавните органи, преизбира настоятелството с председател Йордан Данчев.[89]

С Окръжно № 7 от 10 април 1922 г. ПП на БЗНС призовава сдружените земеделци към добре организирани предконгресни инициативи: дружбени събрания, на които да се изкажат мнения за управлението на страната; околийски събрания, на които да се уточнят исканията (7 май), на 14 и 15 май да се проведат окръжно събрания за обобщаване на всички искания, мнения и оценки, за да се яви окръжната делегация единна и сплотена на конгреса.[90] Интересни и многолюдни събрания се организират в Златарица, Асеново, Балван, Марян, Г. Студена, Керека, Русаля, Калтинец, Беброво, Караисен, Буйновци, Козаревец, Тантури (Родина) и други. Земеделската дружба „Братство" в Самоводене с председател Петко А. Тютюнков предлага да се измени закона за наследството, за да се попречи на непрекъснатия дележ на земята.[91]

На 23 април 1922 г. се провежда заседание на окръжното настоятелство за определяне на дневния ред на предконгресното окръжно събрание. Присъствуват народните представители Рачо Попов и Стефан Пейчев Предвид важността на събранието настоятелството обръща внимание на местните дружби да изпратят съгласно квотата хора, които са избрани и за делегати на конгреса. Окръжното настоятелство изразява тревога, че до момента са напълно отчетени малко повече от една трета от членовете – 7418 души.[92]

На окръжното предконгресно събрание на 14-15 май присъствува министърът на правосъдието Петър Янев. Той засяга въпроса за репарациите, които България трябва да плати, както и надеждите на правителството по този въпрос в Генуа. Спира се на акта на правителството за екстерниране на офицерския състав на частите на Врангеловата армия у нас поради опитите на буржоазните партии да ги използуват в борбата си срещу БЗНС.[93]

Търновската делегация за конгреса изработва своя единна позиция за подкрепа на политиката на правителството, с обобщени предложения и искания. Тя обаче не одобрява решението да свика предконгресно заседание на членовете на Управителния и Върховния съюзен съвет, земеделските депутати, министри и окръжни съветници, председатели и касиер-деловодители на окръжните и околийските земеделски дружби и членовете на Управителния съвет на ЗМС. Според тях това е един малък конгрес, работата и решенията на който ще бъдат много по-важни от тези на конгреса. С него се цели да се направи от XVII конгрес един делови конгрес. Съставът обаче на малкия конгрес не е сполучливо избран, защото от начало до край той ще се състои преди всичко от обвиняеми. Едва ли ще има обвинители. В него трябва да участвуват сдружени земеделци, които не участвуват нито в държавното, нито в съюзното управление... Търновската окръжна дружба счита, че времето на „Ура!" мина. Че XVII конгрес трябва да има ограничено число делегати, но хора, които са дали доказателства, че милеят за земеделските принципи и целостта на Съюза. Той трябва да бъде делови конгрес, който да разчисти болните места в организацията, да се справи с управлението, да реши БЗНС може ли и трябва ли да управлява и кои лица ще бъдат достойни изпълнители на народната воля. Делови конгрес не може да има ако на него

присъствуват 30 хил. делегати и десетки музики. XVII конгрес се свиква в момент, когато злините срещу земеделското правителство идат от всички страни. Буржоазните партии са пуснали всичко в ход за безогледна борба, комисията по репарациите слага край на икономическата ни независимост, когато руските бежанци започват да се проявяват като политическа сила, при това въоръжена военна сила, когато на отговорни места в Съюза се настаняват хора с болни амбиции, когато се говори за афери и кризи, за разцепление в Съюза и когато в самия кабинет няма единодушие. А в дружбите са влезли хора за облаги, да разстройват организацията или за доносничество.[94] Макар и тенденциозно поднесено, широкосоциалистическият вестник „Народ" дава данни, които в. „Земеделска трибуна" не опровергава. Изтъква се, че в Чаир земеделската дружба с два гласа пропуснала осмия съветник в общината. Освен това двама нейни съветници напуснали общинското ръководство поради личните си сметки. Вестник „Народ" прави извод, че дружбата там не е здрава. Освен тези факти има и други, които потвърждават този извод – след войната там на няколко пъти са избирани по две настоятелства, а след това се създава втори околийски синдикат, за което вече стана дума. Подобно е положението и в Стражица. ПП им напомня да забравят кавгите и да работят за единството.[95]

XVII редовен конгрес на БЗНС се провежда в София от 28 до 30 май 1922 г. На него, въпреки някои предварителни решения, присъствуват над 50 хиляди делегата. През трите конгресни дни водачите на буржоазните партии предпазливо напускат столицата. Атанас Буров посещава Г. Оряховица, С. Мушанов – В. Търново и Дряново. Търновската делегация за конгреса е настанена в първа Софийска мъжка гимназия на ъгъла на ул. Тетевенска и бул. Дондуков и във втора Девическа гимназия на ул. Искър. Всички признават деловия характер на конгреса, което се дължи на състоялия се преди това т. нар. малък конгрес. Като одобрява напълно водената от правителството вътрешна и външна политика, XVII конгрес издига искания, които да задълбочат аграрните преобразования, да защитят и насърчат всички клонове на селскостопанското производство. Гласувана е специална революция против приемането на проектоконвенцията за репарациите. В Управителния съвет на БЗНС от В. Търновски окръг са избрани Илия Кирков и Йордан Вишовградски.[96] През целия юни 1922 г. в окръга се провеждат околийски и дружбени събрания, на които се разясняват конгресните решения – Овча могила, Горна Студена, Бутово, Сушица, Писарево, Виноград, Константин, Джулюница и други.[97]

На 9 юли 1922 г. окръжното настоятелство организира конференция с околийските настоятелства и окръжните земеделски съветници. С нея, в духа на конгресните решения, се слага „началото на здрав и постоянен контрол върху службите по различните ведомства във връзка с дисциплината в тях". Целта е те да бъдат заставени да осъществяват на практика („да оживотворят") приетите от Народното събрание реформаторски закони на земеделското правителство. Конференцията задължава всяка местна дружба да избере комитет, който да събира помощи в натура по харман, беритба на мисири и гроздобера и събраната помощ, се внесе: 50% за окръжната каса, 20% за околийската каса, 15% за дружбената каса и 15% за общосъюзната каса. Решава „да назначи при осигурена издръжка от окръжната дружба (т. е. на щат) един организатор, който непрекъснато да е в обиколка по селата и проверява редовността на дружбите, агитира, разяснява законите и прочие". В протокола е записано още: „Тези председатели на местните и околийски дружби, който злоупотребяват с положението си като съставят протоколи и ги подпечатват без да е имало

решение на редовно дружбено събрание по вписаните в такива протоколи въпроси, трябва да се изключват от членство в Съюза." Надява се, че ПП на БЗНС няма да дава никакъв ход на протоколи на местни дружби по второстепенни въпроси, ако те не са съгласувани и заверени от околийското настоятелство, а за по-важни въпроси като уволнения, назначения, изключване и други да са потвърдени с решение на околийско събрание. Изисква от депутатите да не се занимават с никакви уволнения и назначения, а по-скоро да съдействуват на дружбите за изпълнението на взетите решения и като цяло на решенията на XVII съюзен конгрес. Любопитно е и едно от решенията в този протокол: „Всички местни дружби да съобщят с протоколно изложение до окръжното настоятелство, до околийските настоятелства и до ПП на БЗНС за състоянието на духа на сдружените земеделци и за причините на отпадналия дух, ако някъде има такъв". Конференцията има смелостта да настои пред ПП на БЗНС и Министерския съвет, както и пред земеделската парламентарна група да приложат в дейността си напълно решенията на XVII конгрес. Освен това издига искането за премахването на всички видове данъци, като остане само този върху общия доход.[98]

След конференцията през юли, август и в началото на септември се провеждат околийски събрания с приблизително еднакъв дневен ред: проверка редовността на дружбите, решение за дружбено знаме, отчет на председателите и касиер-деловодителите, отчет на народни представители и окръжни съветници, мерки за засилване дейността на организацията. По-емоционално е събранието на Г. Оряховска околия, което се провежда в Добри дял. Там при голяма тържественост се освещава дружбеното знаме. Присъствуват военният министър Константин Томов и началник-щабът на армията полк. Топалджиков.[99] Със знамена се снабдяват още Калтинец, Крушето, Влашица и Ердованлии.

Окръжното събрание е насрочено за 17 септември с дневен ред: отчет на околийските настоятелства по дейността на комитетите за събиране помощи, отчет от народните представители и окръжните съветници, организиране избирателната борба в допълнителните общински избори и организационни въпроси. Домакин на това събрание трябвало да бъде кооперативната мелница „Подем" на гара Павликени.[100] Датата 17 септември 1922 г. обаче остава в нашата история като ден на първи сблъсък на Земеделския съюз и Конституционния блок. Поради значимостта на събитието няма да се спираме тук на него. То заслужава да бъде осветлено много по-задълбочено с критичен поглед към направените досега интерпретации.

Успешният завършек на събитията от 17 септември в полза на земеделското правителство повдигат самочувствието на. сдружените земеделци. В техните редове се вливат нови членове. На част от тях през същата година са продадени имотите за дълг към частни лица.[101] В изборите за селски съдии в началото на октомври 1922 г. земеделската листа почти във всички селища печели най-много гласове. А в Дряновска околия е издигната само земеделската листа. „Общината е оранжева – пишат от Ердованлии. Народът презря ония, които устройват заговори с Врангеля в момента, когато страната е в най-трудно положение, мислят с преврат да се наложат над законната власт".[102]

В условията на изострена борба с Конституционния блок започва процес на реорганизация и пречистване на земеделските дружби. Началото, тласъкът, дава Ал. Стамболийски в речта си пред Народното събрание на 18 октомври 1922 г., както и в експозето си пред конференцията на съюзните журналисти, състояла се на следващия ден.[103] На 22 октомври в околийските центрове се провеждат

събрания с участието на всички настоятелства на дружбите. Изключение пра ви горнооряховското събрание, което се свиква в Стражица с цел укрепване на местната дружба. Единственият въпрос, които се разисква е отчетът на Върховния съюзен съвет върху сложното вътрешно и външно положение на страната. В резолюциите си събранията подкрепят исканията относно автономията на Западна Тракия, възвръщане на бежанците по родните им места, р. Марица да бъде неутрална от Одрин до Дедеагач, да се даде излаз на България на Егейско море съгласно Ньойския мирен договор и други.[104] На свищовското събрание е преизбрано околийското настоятелство с председател Георги Енчев, подпредседател Макавей Енчев, касиер-деловодител Велико Данков, съветници Петър Иванов и Тодор Димов.[105] Несъстоялото се поради събитията на 17 септември окръжно събрание е насрочено отново за 29 октомври, но се провежда едва на 5 ноември 1922 г. в Павликени в театралния салон „Хаджи Славчо", отпуснат безплатно от Атанас Х. Славчев. На него присъствува министър Р. Даскалов и председателя на Народното събрание Недялко Атанасов. Окръжното събрание със своя дневен ред и начин на организация и провеждане бележи нов етап в стила на окръжното настоятелство. Разглежданите въпроси са формулирани по-проблемно, отчетите не са разпокъсани и персонални, дават по-пълна представа за дейността на институциите, които са изборни – Народно събрание, окръжна постоянна комисия, общини. На това събрание е осигурено голямо представителство – над 1000 души (на 10 члена по един делегат). Заслушан е отчет на околийските настоятелства по дейността на комитетите за събиране помощи съгласно решението на окръжната земеделска конференция, решение приветствува, но от ПП на БЗНС. Ето някои факти от отчета: Дафин Стоянов от Бяла река е събрал помощи за окръжната земеделска каса общо 5854 лв., от които от Бяла река –1537 лв., Горско Калугерово – 830 лв., Букурово – 949 лв., Крушево – 830 лв., Игнат Ангелов Кърджилов от Овча могила внася в помощ на окръжната каса 500 лв. и за съюзната – 400 лв. и т. н. Окръжното събрание изслушва още отчет за дейността на народните представители и на редакционния комитет на в. „Земеделска трибуна". В резолюцията още веднъж се потвърждава решимостта на В. Търновската окръжна дружба да подкрепи решенията и действията на правителството на БЗНС и призовава сдружените земеделци в страната да сторят това със всички сили и средства.[106] Цялата енергия на земеделските дружби през ноември и декември са насочени в тази посока.

На 19 ноември 1922 г. се провежда всенародно допитване за виновността на министрите от кабинета Гешов-Данев и Малинов-Костурков. Преди референдума на 12 ноември във всички околийски центрове дружбите организират траурни манифестации (пешком и на коне) с участието на всички жени, които траурят убити по фронтовете войници. В Г. Оряховица участвуват около 200 конни гвардейци и още около 500 пешеходци окичени с оранжеви ленти, със знамена и плакати, начело с музика. Говорят председателят на околийската дружба Ив. Шабанов, касиер-деловодителят Тодоров и народният представител Илия Енчев. От свое име и по поръчение на министър Р. Даскалов околийският началник Никола Х. Стоянов приветствува оранжевите гвардейци. Манифестацията преминава през целия град и завършва в Калтинец. В Павликени след манифестацията народната земеделска гвардия заминава за Бяла черква. В Свищов многолюдният земеделски народ и конната гвардия заливат целия град. Под знамена и плакати с имената на загиналите във войните, обвити с черни ленти, вървят вдовици, инвалиди, сираци, сдружени земеделци. Хиляди уста изричат проклятия за една антинародна политика, въвлякла България в три

непосилни войни. Навсякъде се издигат искания – най-късно два месеца след референдума да се учреди народен съд.[107] В референдума на 19 ноември в окръга са подадени 76 740 бели бюлетини (виновни), които съставляват 77,4%, 27 193 черни и 9860 недействителни.[108] След референдума започват дружбени събрания, на които се приемат резолюции за съдене на виновниците за националната катастрофа – в Г. Студена, Варана, Горско Сливово, Крамолин, Добромирка, Търхово, Златарица, Константин и други. Това искане фигурира и в решенията на околийските събрания на 17 декември и на окръжното събрание на 84 декември в Калтинец.[109]

Окръжното събрание, както и това на 5 ноември, изслушва няколко отчета: на околийските настоятелства по събиране помощи за Съюза, на групата народни представители, на окръжната постоянна комисия и на редакционния комитет на окръжния вестник. Един от най-важните въпроси, който се обсъжда, е по организацията на предизборната борба, за предстоящите избори за окръжни съветници. Взема се решение околийските настоятелства да организират събрания в дружбите като им осигурят агитатори, а също и кандидатите за окръжни съветници, които да обиколят всички села в околията си. Решено е още да се заплати от окръжната каса възнаграждение на оня агитатор, който без да е платен от Съюза направи най-много събрания. Утвърдена е листата на БЗНС за окръжни съветници. От Търновска околия (за двете околийски дружби) са включени: Найден Георгиев от Хотница, Димитър Хр. Попов от Патреш, Минчо Витанов от Балван, Илия Н. Кирков от Върбовка, Атанас Ив. Филипов от Лесичери, Иван Славчев от Ново село, Велико Тр. Мочуров от Сломер, Панайот Г. Филев от Михалци, Димитър К. Генов от Момин сбор, Христо Х. Попов от Тенча, Киро К. Геновски от Дебелец, Марин С. Мецев от Ресен, Господин Тодоров от Самоводене, Стоян Рачев от Градище и Васил Димитров от Беляковец. От Еленска околия са издигнати 6 кандидати: Минко В. Дживодеров от Златарица, Драган Рашев от Беброво, Тодор Радев от Драгиевци, Никола Ст. Бъчваров от Стара река, Йордан В. Иванов от Капиново и Иван Д. Цонев от Константин. Окръжното настоятелство излиза с „Позив към избирателите на Търновски окръг".[110]

Новото и характерното в дейността на окръжната земеделска дружба е насочването и към масови изяви (публични), в които участвуват не само сдружените земеделци, но и останалото население от селищата. В предизборните публични събрания във всички села и градове на окръга участвуват министър П. Янев, председателят на Народното събрание Н. Атанасов, И. Кирков, А. Галчев, Г. Филев, Д. Х. Попов, съюзният организатор Стефан Петров и други. Най-инициативен е председателят на Горнооряховската околийска дружба Иван С. Шабанов, който говори на повече от 50 събрания. Той е твърде находчив във формите и средствата за масова агитация. В Полски Тръмбеш той организира в пазарния ден, на самия пазар, публично събрание.[111] Предизборната агитация в Свищовска околия е окървавена. На първия ден на Коледа в Козар Белене е убит от засада водачът на околийската земеделска листа Кръстю Дръндаревски и ранен кметът на селото сдружения земеделец Генчо Минев. Във Варана привържениците на блока подпалват сламата на кмета сдружения земеделец Васил Маринов.[112]

В изборите за окръжни съветници на 14 януари 1923 г. Земеделският съюз спечелва в окръга повече от половината места – 34, комунисти – 16, блока – 13, либерали – 2 и широки социалисти – 1. Подадени са общо 45 117 гласа за БЗНС, от които най-много в Търновска, Севлиевска и Свищовска околии. В сравнение с

1920 г. увеличението е с 8000 гласа, а общо за страната с 42%. В. Търновски окръг е на второ място по подадени гласове за БЗНС след Ст. Загора, докато в предишните избори се нарежда на трето място след Ст. Загора и Шумен.[113] Тези констатации са своего рода оценка за значително подобрената агитационна дейност и влияние на Съюза сред селското и градското население. Въпреки това обаче данните от изборите показват, че в градовете стамболовисти и блокари имат по-голямо влияние. В референдума на 19 ноември 1922 г. например във В. Търново, Г. Оряховица, Елена, Дряново и Севлиево черните бюлетини са повече от белите. В окръжните избори гласовете само на блока без национал-либералите (стамболовисти) също надминават тези за БЗНС – във В. Търново, Севлиево, Свищов, Дряново, Г. Оряховица, Габрово и Елена. В частичните общински избори във В. Търново на 11 февруари 1923 г. национал-либералите спечелват 5 мандата и два за училищно настоятелство, блока – 4+2, комунисти – 5+2, а земеделците – 2+1, въпреки добре организираната публична изява на народния представител Минчо Дилянов на многолюдно предизборно събрание. След утвърждаване на изборите на заседание на общинския съвет на 26 февруари за кмет на В. Търново е избран Димитър Йорданов Минчев (стамболовист) и помощник-кметове Светослав Церовски (радикал) и Спас Дюлгеров (обединист).[114]

Отварянето на БЗНС към трудовото население от селото и града чрез публични изяви, организирането на земеделската младеж, професионалните сдружения на различните производители и други, които, както вече отбелязахме, дават своите политически резултати. Затова окръжната земеделска дружба през първата половина на 1923 г. продължава да усъвършенствува и разширява многообразието на форми и средства за масова политическа дейност. Същевременно настоятелството отчита, че изостава в сравнение с другите окръжни дружби по организирането на младежта. Първите младежки земеделски просветни групи се създават още в началото на 1921 г., а две години по-късно все още не е изградена единна структура в окръга. След сблъсъка с Конституционния блок през ноември-декември на 1922 г. започва нова вълна на основаване на младежки групи с активното участие на Стефан Ив. Керековски – на 1 декември 42 младежи в Ново село се организират с председател Мошу Ненков, а в Трявна с председател Нейко Колев, на 6 декември в Момин сбор 14 младежи избират за председател Янко Стефанов и т. н.[115] На 24 декември 1922 г. в Модерния театър във В. Търново представители на 15 младежки групи учредяват търновската околийска младежка земеделска дружба. За председател е избран Кр. Генов, подпредседател Ст. Ив. Керековски, секретар-касиер Костурков, съветници Видиновски и Данчев. Взема се решение да се пропагандира широко идеята за младежкото сдружаване. На 9 януари 1923 г. във В. Търново се свиква учредителен събор на окръжната земеделска младежка организация. Присъствуват 350 делегати. „Всички окичени с оранжеви ленти, наредени по дружби, високо веейки оранжеви знамена, се отправиха към Модерния театър." Съборът се ръководи от бюро в състав: председател членът на ВСС Илия Кирков, секретари Ст. И. Керековски и Бонев. Поздравления поднасят окръжният управител Никола Рачев и касиер-деловодителят на окръжната земеделска дружба инж. А. Галчев. Месец по-късно, на 4 февруари 1923 г. също в Модерния театър във В. Търново се свиква първият редовен окръжен младежки земеделски събор с дневен ред: „1. Целите и задачите на нашите сдружавания, 2. Избиране настоятелство" и други. Съборът се ръководи от Ст. И. Керековски.

Окръжното настоятелство успешно използува насрочения във В. Търново от Цвеклопроизводителния съюз втори извънреден конгрес на 28-29 януари 1923 г.

Конгресът се открива в 10 часа сутринта на 28 януари в салона на читалище „Надежда". Присъствуват 500 делегати от всички околии на страната, министърът на търговията Ал. Радолов, председателят на Народното събрание Н. Атанасов и военният министър К. Томов. Окръжното настоятелство организира по време на събора и след него внушителни публични събрания – на 28 януари в Самоводене, на което говори Н. Атанасов, на 30 януари в Г. Оряховица и Лясковец с участието на министър Ал. Радолов, а в Свищов – К. Томов.[117]

Дружбеното знаме като символ и реликва внася емоционални преживявания в дружбите и младежките групи. Освещаването се превръща в своеобразни празници за селищата. В Козаревец председателят Митю Недялков избира Великден. Присъствува министър Кирил Павлов, Людмил Стоянов и други, които след това посещават и церемонията във Върбица (Влашица). Младежката група в Михалци освещава знамето си в красивата местност „Негованка" в присъствието на министър П. Янев. В Лесичери на тържеството се освещават заедно знамената на дружбата и на младежката група. В Ореш, „въпреки проливния дъжд и голям зимен студ, се бе събрало мало и голямо да отдаде със своето присъствие нужната почит и уважение на неговата светиня – знамето, около което селячеството с готовност всякога ще даде отпор на ударите па макар идели от вън или отвътре".[118]

Друга масова изява, която сплотява дружбите и хвърля мост към цялото трудово население е отбелязването на патронния празник. В Хотница за патронен празник с протоколно решение е определен Никулден, в Дебелец, Варана, В. Търново – денят на св. Георги Победоносец. На 6 май 1923 г. членовете и съмишлениците на БЗНС във В. Търново се събират пред хълма „Св. гора" при железния (Стамболовия) мост. Кичат се със зеленина и оранжеви ленти с надпис: „Долу политическите котерии и погромаджии! Да живее БЗНС!". Присъствуват повече от 800 души. Първо събират помежду си помощи, които даряват на сиропиталището в махалата „Св. Троица". Начело с председателя на градската дружба инж. А. Галчев и духовата музика, наредени в редици, земеделците манифестират из всички крайни квартали „Св. Троица" и Асенова махала. При Сечената скала и на Владишкия мост се спират пред издигнати арки с надписи: „Добре дошли, възобновители на България! Занаятчии, сдружавайте се! Организирайте се в кооперативно дело, там е спасението ни!". Манифестантите продължават покрай окръжната палата към Баждарлък, спират пред паметника на обесените, където А. Галчев държи реч, в която критикува градската управа, че не е направила нищо за града. Манифестацията продължава към Марино поле и завършва пред казармите с хоро. Следва закуска в градската градина (днес театъра). Интересен е коментарът, които прави тогавашния вестник „Борба": „Правеше впечатление, че тая година, земеделската дружба е нараснала прекомерно. Докато миналата година бяха на празнуването около 130-150 души, то тая година се изчисляват на повече от 600 души (членове) и около 300 души оглашени, които още не са приети за редовни членове. В средата на манифестантите личаха хора от всички слоеве на търновското общество, нещо, което правеше впечатление на всички, които гледаха тази величествена и грандиозна манифестация".[119] Трябва да отбележим, че протоколите на търновската градска дружба потвърждават тъкмо това, което е впечатлило гражданите на 6 май – пъстрият социален, професионален и етнически състав на членовете, сред които и двама полковници от запаса Методи Ст. Бойчев и Иван Попов. Освен това дружбата в града се стреми да поддържа тесни контакти със занаятчиите и подпомага техните искания. При пребиваването си във В. Търново

Р. Даскалов приема депутация на дребните еснафи и търговци в състав Георги Иванов, Христо Иванов и Христо Балабанов. След това депутация на търновската градска земеделска дружба заминава за София, за да иска кредит за занаятчиите и ремонтиране на северното крило на мъжката гимназия.[120]

По време на общинските избори дружбата се обръща с призив: „Еснафи и занаятчии, подкрепете ни в тези избори! Ний ви подаваме ръка, ний ще бъдем ваши защитници, борете се заедно с нас за общия успех на Търново и за благото на неговите граждани!".[121]

Не само във В. Търново, но навсякъде в окръга нараства броят на членовете на земеделските дружби. Във Върбовка на 16 февруари се записват наведнаж и са приети 13 нови членове, които внасят 1300 лв. членски внос и 2000 лв. в помощ на Земеделския съюз.[122] Една голяма част от новите членове са напуснали други партии – 27 души в Балван, 15 в Павел, 9 в Елена, също в Ново село, Татари, Константин, Миндя, Михалци, Бяла черква, Килифарево и други.[123] Иван Ганев от Морава абонира наведнаж за в. „Земеделско знаме" 270 души и продава 400 земеделски календара.[124]

В целия този подем през 1923 г. се чувствува едно напрежение, тревога и нервност, която се долавя от действията на съюзните органи от горе до долу. Това личи дори от протоколите и дописките. След сблъсъка с Конституционния блок на 17 септември 1922 г. в БЗНС витае сякаш нов дух, готов всеки момент да ескалира в стихията на бунта срещу политическия опонент. Особено силно това се чувствува в телеграмите до А. Стамболийски след атентата срещу него през февруари 1923 г. „Твоите верни до гроб приятели и другари – пишат от Сухиндол – чакат със себеотрицание всеки момент да платят за една наша министерска глава с хиляда вражески. Дайте нареждане, за да тръгнем през Балкана."

Наскоро след това на Тодоровден из окръга се отпразнува патронния празник на оранжевата народна конна гвардия с развети знамена, музика манифестации, речи, конни надбягвания, хора и скандирания „Да живее народната конна гвардия и нейния главнокомандующ Р. Даскалов! Да живее БЗНС!".[125] „От ден на ден расте единодушието и дисциплината на земеделската дружба и на младежката група" – пише председателят на настоятелството в Хотница Захари Петков.[126] На много места обаче това единодушие се постига не само по пътя на убеждението, а чрез изключване на инакомислящите формулирано „за противосъюзна дейност и службогонство".[127] Редица факти от организационен характер показват, че дисциплината в окръжната дружба като цяло не е добре. Така например насроченото за 18 февруари 1923 г. в Балван годишно събрание на Търновската околийска дружба, не се състои поради недостатъчно число явили се делегати. Насрочено е повторно на 18 март във В. Търново. Същото се повтаря с втора Търновска околийска дружба. Насроченото за 4 февруари годишно събрание се провежда на 25 февруари. Недостатъчна. организация е създадена за окръжното събрание. Отначало е обявено че ще се проведе на гара П. Тръмбеш на 4 март, а след това във В. Търново. На същата дата обаче е насрочено околийското събрание в Елена, което налага окръжното събрание да бъде отложено. Околийското събрание в Елена избира ново настоятелство: председател Стоян Митков от Средни колиби, подпредседател Стефан Маринов от Палици, касиер-деловодител Недялко Михайлов и членове Петър Ставрев от Константин и Никола Йорданов от Миндя.[128] Вестник „Ново време" съобщава за конфликт възникнал на околийското събрание във В. Търново с градската земеделска дружба. Вестник „Земеделска трибуна" отрича изнесеното, но в същото време

уклончиво заявява, че „ако някакво недоразумение се е появило, то в. „Ново време" да не бърза и се мъчи да създаде конфликт. Това са домашни въпроси, които правото и правдата ще изглажда", т. е. ще се търси ролята на съда като арбитър. Наскоро след това председателят инж. А. Галчев е назначен за директор в Министерството на благоустройството и напуска В. Търново. На негово място е избран Никола Рачев.[128]

През 1923 г. се наблюдава почти повсеместна подмяна на ръководствата на дружбите – в Ресен за председател е избран Кръстю Т. Пошев, в Захарна фабрика (обособена като самостоятелно селище по искане на чехските акционери) – Константин Борилков, в Полски Тръмбеш – Милан Ненов, в Лясковец – Никола Кадчиков, в Константин – Иван Ст. Кърдрев, в Крамолин – Иван Д. Кушев, в Тенча – Рашо Ив. Бешов, в Полски Сеновец – Велико Вашков, в Горско Сливово – Апостол Д. Папазов, във Водолей – Никола Витанов и т. н.[129]

През февруари, март и април дружбите преживяват стрес освен по повод на атентата, но и поради разцеплението в правителството и решението на ВСС да бъдат изключени от Министерския съвет К. Томов, А. Манолов и М. Турлаков. Най-общо казано конфликтът е резултат от консолидирания външен и вътрешен натиск (на Репарационната комисия и Конституционния блок) срещу правителството, както и поради неоднородния социален състав и оттам интереси на сдружените земеделци. На повсеместни публични събрания дружбите издигат искания и се изпращат резолюции „Час по-скоро да се конструира държавен съд за погромаджиите" и същевременно „Изказваме нашата най-голяма солидарност и нашето доверие на правителството, водено от нашия другар А. Стамболийски". „Народът е готов на всички жертви в борбата на Земеделския съюз срещу заклетите врагове на България" – пише Стефан Дуфев от Дряново. На събранията, които постепенно преминават в предизборни, говорят министрите Кирил Павлов и Ал. Радолов, И. Кирков, Атанас Добревски, Янаки Дончев (бивш учител и водач на тесните социалисти), Лазар Парашкеванов, Ст. Карастоянов, Драго Ив. Стойчев, съюзният организатор Ст. Дуфев и други.[130] На 5 април 1923 г. в салона на читалище „Надежда" д-р Р. Даскалов произнася голяма политическа реч в качеството си на държавен обвинител по съдене на кабинетите на Гешев-Данев и Малинов-Костурков. Залата е препълнена с търновци и земеделци от селата. Делегатите на дружбите идват със знамената си. Събранието открива А. Галчев. След него говори съюзният организатор Илиев, началник на земеделската банка в града. Р. Даскалов започва с отговори на зададени му въпроси и завършва с политическа реч, с която официално се открива агитацията в окръга за предстоящите парламентарни избори за XX ОНС на 22 април 1923 г. След това той говори в Дряново.[131] На 19 април, три дни преди изборите, от балкона на Окръжната палата във В. Търново държи предизборна реч министър-председателят А. Стамболийски. Той пристига в града на 18 април, придружаван от Ц. Бакалов, с когото на 16 и 17 април участвуват в предизборни събрания в Севлиево, Габрово, Казанлък и Дряново.[132]

В листата на окръжната земеделска дружба за кандидати за народни представители в XX ОНС са включени уважавани земеделски дейци: Габровска избирателна колегия – Станко Панайотов и Пенчо Гичев с подгласници Марко Илиев и Стефан Пеев; Свищовска – Неделчо Георгиев, Никола Алексиев, Петко Караиванов, и Георги Енчев и подгласници Йозо Василев и Борис Чакъров; Търновска – Цанко Бакалов, Недялко Атанасов, Йордан Вишовградски, Димитър Факиров, Петко К. Димков и Стефан Пейчев подгласници Стефан Българанов и Петко Ангелов; Дряновска – А. Стамболийски, Ненко Колев-Малкия и

подгласници Рачо Д. Унгаров, Боню К. Цопаров; Г. Оряховска – Кирил Павлов, Никола Х. Стоянов, Иван Шабанов, Илия Енчев, подгласници Иван Тодоров и Иван Шикаланов; Севлиевска – Цанко Бакалов, Марин Подов, Васил Драганов, Иван Стойчев, подгласници Илия Кирков и Иван Ненов; Еленска – Ал. Оббов, Драган Рашев, подгласник Петър Сивриев.[133]

На 22 април 1923 г. за БЗНС в окръга са подадени 52 481 гласа срещу 45 269 в изборите за окръжни съветници на 14 януари с. г. и 38 284 в парламентарните избори през 1920 г. за XIX ОНС.[134] Както в окръга, така и в цялата страна това е един изключителен успех за Земеделския съюз, отпразнуван повсеместно на 6 май – денят на св. Георги Победоносец. Затова и патронният празник на търновската градска дружба, за който стана дума по-горе, е така тържествен.[135] При откриване на XX ОНО са изпратени възторжени поздравителни телеграми.[136] Избраните с листата на БЗНС от В. Търновски окръг са 22: С. Панайотов, П. Гичев, Н. Георгиев, Р. Алексиев, П. Караиванов, Г. Енчев, Й. Вишовградски, Д. Факиров, П. Димков, С. Пейчев, Н. Колев, Р. Унгаров, К. Павлов, К. Х. Стоянов, И. Шабанов, И. Енчев, Ц. Бакалов, М. Подов, Б. Драганов, И. Стойчев, Д. Рашев и П. Сивриев.[137]

Опиянението от успеха в парламентарните избори сред сдружените земеделци е голямо. Те не отчитат факта, че след като буржоазната опозиция не може да вземе властта по парламентарен път, ще се опита да стори това чрез преврат. „Поединично и в блок враговете на БЗНС са бити" – е мнението на окръжното настоятелство. „Те са победени така, че вече не ще се съвземат". В този момент е взето погрешно решение – За враговете с партиен билет. „Явиха се те и умножиха заедно с поемане властта от Земеделския съюз. Явяват се те и умножават под пагубното действие на властта, като обхващат стари и млади сдружени земеделци". Ситуацията в страната обаче в началото на май връща БЗНС към реалната опасност, че вътрешните врагове коалиралите се буржоазни партии в момента са по-опасни. За успешна борба с тях „най-добро средство е образуването на бойни ядра в дружбите от идейни и предани съюзни другари". На събрание на търновската околийска дружба на 17 май 1923 г. настоятелството и народните представители полагат клетва за вярност към Земеделския съюз с целуване на пистолет. Дружбите се задължават до 20 май да бъдат оформени бойните групи (ядра), а на 24 май да изпратят делегати на бойните пунктове за тяхното организиране. На 27 май началниците на бойните пунктове и техните помощници се събират във В. Търново за организиране на околийска бойна група. За целта околията се разделя на 6 бойни пункта: Михалци, Вишовград, Емен, Мусина и Г. Яларе (Русаля) с център Михалци; 2. Ново село, Балван, Ветренци и Момин сбор с център Балван; 3. Керека, Пушево Буковец, Шемшево и Леденик с център Шемшево; 4. Беляковец, Самоводене Хотница, Малък чифлик, Дебелец с център В. Търново; 5. Церова кория, Мерданя, Пчелище, Присово, Драгижево с център Драгижево; 6. Килифарево, Въглевци, Войнежа, Радковци, Плаково и Мариино с център Килифарево.[138] Ето защо считаме, че трябва много внимателно и с привличането на оригинален допълнителен информативен материал да се преразгледат и оценят по-точно събитията около 9 юни във В. Търновски окръг. Най-общите данни показват, че по селата се е действувало така, както са, определени бойните центрове, като на много места се осъществява единодействие и с организациите на БКП (т. с.).[139]

Великотърновската окръжна земеделска дружба е една от най-дейните и влиятелни дружби в страната през периода на управлението на БЗНС. Тя успява да създаде свои структури в абсолютно всички села и колиби, а чрез своята

масова дейност да бъде навсякъде душата на политическите борби, защитник на земеделските интереси, помощник и контрольор по изпълнение на земеделските закони и правителствени разпоредби, пионер в начинания в областта на благоустройството, просветата и културата, на съобщенията и транспорта, създава традиции и политическа култура. Успехите и се дължат в голяма степен на факта, че настоятелствата се ръководят от образовани и авторитетни хора, повечето от които фанатично предани на земеделската идеология. За пръв път през 1919-1923 г в политическото управление на страната е поставено съюзното начало и в този смисъл е изключително голяма ролята на местните дружби. В едни случаи те успяват да се справят, в други превишават правата си, в трети допускат грешки с различна степен на последствия. Не винаги дружбите успяват да се справят обаче с примамките на властта, с различните икономически интереси на своите членове. Към всичко това трябва да се има предвид изключително тежката и сложна вътрешна и външна ситуация при която БЗНС идва на власт и управлява. Той се задържа сравнително продължително във властта благодарение на здравата си структура, която му осигурява всенародна поддръжка.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Костурков, С.** Обществена солидарност, Радикалска брошурна библиотека, № 1, С., 1922, с. 41-45.

[2] **Панайотова, К.,** Към въпроса за земеделското движение в Търновски окръг до войните (1899-1912), сп. Векове, 1990, № 4, с. 52-62; Основаване на земеделските дружби във Великотърновски окръг, сп. Наследство, 1991, № 1, с. 31-55; Възстановяване и укрепване на земеделските дружби в Търновски окръг след Първата световна война, ГМСБ, кн. XVII, В., 1991, с. 235-247; Земеделските дружби във Великотърновски окръг в подкрепа на правителството на БЗНС (1919-1923), Сб. СУБ-клон В. Търново, В. Търново, 1996, с. 37-53.

[3] В. „Земеделско знаме", бр. 63, 9 авг. 1921 г.

[4] Пак там, бр. 100, 24 фев. 1921 г.; в."Раб. вестник", бр.271, 3 юни 1919 г.; бр. 276, 10 юни 1919 г.

[5] В. „Земед. знаме", бр. 26, 10 юни 1919 г.; бр.39, 11 февр. 1919 г.

[6] Пак там, бр. 59, 1 апр. 1919 г.; Анкета в земеделските дружби на Великотърновски окръг, Окръжно ръководство на БЗНС - В. Търново, машинопис и ръкопис, 1982, Община В. Търново, с. 40-45.

[7] Архив на общинското ръководство на БЗНС – Павликени, № 2, машинопис л. 12-21; в."Земед. знаме", ср. 29, 17 ян. 1919 г.

[8] В. „Земед. знаме", бр. 59, 1 апр. 1919 г.

[9] Пак там, бр. 21, 26 дек. 1918 г.; бр. 29, 17 ян. 1919 г.; История на земеделските дружби в Горнооряховска околия, машинопис, Общинско ръководство на БЗНС – Г. Оряховица, с. 15-31.

[10] Анкета в земеделските дружби на В. Търновски окръг (Община Сухиндол) с. 23-25; в. „Земед. знаме", бр. 26, 10 ян. 1919 г.

[11] Анкета в земеделските дружби... (Община Елена), с. 2-16; в. „Земед. знаме", бр. 25, 4 ян. 1919 г.; бр. 63, 22 ян. 1920 г.

[12] В. „Земед. знаме", бр. 65, 16 апр. 1919 г.

[13] Пак там, бр. 31, 23 ян. 1919 г.

[14] ОДА – В. Търново, ф. 5, а.е. 2, л. 1-2; в. „Земед. знаме", бр. 1, 30 авг. 1919 г.; Дневници на XVIII ОНС, I р.с., С., 1920, с. 1349-1353

[15] В. „Земед. знаме", бр. 26, 10 ян. 1919 г.; бр. 37, 6 февр. 1919 г.; бр. 39, 11 февр. 1919 г.; Дневници на XVII ОНС, II р.с., с. 739-745.

[16] Пак там, бр. 6, 10 септ. 1919 г.; бр. 28, 17 окт. 1919 г.; бр. 31, 29 окт. 1919 г.; бр. 32, 25 окт. 1919 г.; бр. 43, 17 ноем. 1919 г.; бр. 44, 19 ноем. 1919 г.; бр. 45, 22 ноем. 1919 г.; Анкета

в земеделските дружби..., с. 7, 23, 42.

[17] В. „Земед. знаме", бр. 7, 12 септ. 1919 г.; бр. 34, 30 окт. 1919 г.

[18] Пак там, бр. 13, 23 септ. 1919 г.; бр. 42, 14 ноем. 1919 г.; бр. 35, 29 окт. 1919 г.

[19] Пак там, бр. 49, 4 дек. 1919 г.; бр. 63, 22 ян. 1920 г.

[20] Спомени на Петко Загорски, В. Търново, 1982 г., ръкопис, Окръжно ръководство на БЗНС.

[21] Личен архив на Генчо Станев Генчев, който ми беше любезно предоставен да ползувам през 1982 г.

[22] В. „Работнически вестник", бр. 95, 29 окт. 1919 г., с. 2; в. „Земед. знаме", бр. 28, 16 ян. 1919 г.

[23] В. „Земед. знаме", бр. 29, 16 окт. 1919 г.; бр. 61, 14 ян. 1920 г. Константинов И. История на БЗНС в Г. Оряховската селищна система машин. 1983, с. 32

[24] Архив на общинското ръководство на БЗНС – Павликени, 1982

[25] В. „Земед. трибуна", бр. 20, 4 февр. 1921 г. бр. 30, 19 юни 1921; бр. 42, 2 февр. 1922 г.; бр. 51, 13 апр. 1922; бр. 71, 9 ноем. 1922

[26] В. „Пробуда", бр. 18, 2 апр. 1920 г.

[27] В. „Земед. трибуна", бр. 29, 5 май 1921 г.; бр. 41, 26 ян. 1922 г.

[28] В. „Земед. знаме", бр. 68, 8 февр. 1920 г.; бр. 79, 17 март 1920 г.; бр. 87, 17 апр. 1920 г.; в. „Пробуда", бр. 1, 16 март 1920 г.; бр. 4, 19 март 1920; в. „Земед. трибуна", бр. 68, 19 окт. 1922 г.

[29] Дневници на XIX ОНС, I и.с., С., 1920, с. 1-10; в. „Пробуда", бр. 15, 30 март, 1920 г.; бр. 16, 31 март 1920 г.; бр.18, 2 апр.1920 г.; бр. 19, 3 апр. 1920 г.

[30] Панайотова, К. Към въпроса за стопанската политика на коалиционното и самостоятелно правителство на БЗНС през 1919-1923 г., В: Изследвания по българска история, т. 10, Обществено политическият живот на България 1878-1944 С., 1990, с. 116-178.

[31] В. „Земед. знаме", бр. 100, 24 февр. 1921 г.

[32] Спомени на стари земеделски дейци от Бяла черква, събирани през 1982 г. със съдействието на А. Ангелов

[33] В. „Земед. знаме", бр. 28, 7 май 1921 г.; бр. 29, 11 май 1921 г.; бр. 35, 27 май 1921 г.; бр. 37, 2 юни 1921 г.; бр. 40, 11 юни 1921 г бр. 46, 27 юни 1921 г.; бр. 49, 5 юли 1921 г.; бр. 51, 9 юли 1921 г. бр. 55, 21 юли 1921 г.; бр. 92, 20 окт. 1921 г.

[34] Пак там, бр. 40, 12 ноем. 1920 г.

[35] Пак там, бр. 77, 18 дек. 1920 г.

[36] В. „Раб. вестник", бр. 39, 23 авг. 1920 г.; в „Пряпорец", бр. 192, 1921 г.

[37] В. „Земед. трибуна", бр. 27, 14 апр. 1921 г.

[38] Пак там, бр. 20, 4 февр. 1921 г.; бр. 30, 19 юни 1921 г.

[39] В. „Земед. знаме", бр. 84, 6 ян. 1921 г.; бр. 85, 12 ян. 1921 г.; бр. 99, 19 февр. 1921 г.; бр. 9, 19 март 1921 г.

[40] Пак там, бр. 70, 27 авг. 1921 г.; ОДА – Плевен, ф. 20, оп. 1, а.е.9, л.29; в. „Земед. трибуна", бр. 55, 19 май 1922 г.

[41] В. „Пряпорец", бр. 192 от 1921 г.; в. „Земед. трибуна", бр. 37, 30 дек. 1921 г.; в. „Земед. знаме", бр. 66, 4 май 1922 г.

[42] В. „Земед. знаме", бр. 98, 19 февр. 1921 г.; в. „Земед. трибуна" , бр. 39-40, 12 ян. 1922 г.

[43] В. „Земед. трибуна", бр. 77, 4 ян. 1923; бр. 78, 11 ян. 1923; бр. 79-80 16 ян. 1923; бр. 82, 6 февр. 1923 г.; бр. 83, 15 февр. 1923 г.; бр. 85, 27 февр.1923 г.; бр. 89, 12 апр.1923 г.; бр. 91, 17 апр. 1923г. бр. 92, 2 май 1923 г.; бр. 94, 23 май 1923 г.

[44] Пак там, бр. 21, 24 февр. 1921 г.; в. „Земед. знаме", бр. 97, 10 февр. 1921 г.; бр. 98, 18 февр. 1921 г.

[45] В. „Земед. знаме", бр. 99, 19 февр. 1921 г.; бр. 3, 23 ноем. 1921 г.

[46] Пак там, бр. 6, 12 март 1921 г.; бр. 82,29 дек. 1920 г.

[47] Пак там, бр. 11, 24 март 1921 г.; бр. 14, 31 март 1921 г.; бр. 15, 2 апр. 1921 г.; бр. 27, 29 апр. 1921 г.; бр. 28, 7 май 1921 г.; бр. 43, 19 юни 1921 г.; бр. 53, 15 юли 1921 г.; бр. 61, 4 авг.1921 г.; бр. 83, 26 септ. 1921 г.

[48] Пак там, бр. 99, 18 февр. 1921 г.; бр. 11, 24 март 1921 г.; бр. 30, 14 май 1921 г.; бр. 48, 2 гни 1921 г.; бр. 51, 9 юли 1921 г.; в. „Земед. трибуна“, бр. 21, 24 февр. 1921 г.; бр. 27, 14 апр. 1921 г.

[49] В. „Земед. знаме“, бр. 6, 12 март 1921 г.; бр. 33, 21 май 1921 г.; бр. 37, 20 февр. 1922 г.; бр. 68, 22 авг. 1921 г.

[50] Пак там, бр. 40, 11 юни 1921 г.; бр. 33, 21 май 1921 г.; в. „Земед. трибуна“, бр. 20, 4 февр. 1921 г.; бр. 21, 24 февр. 1921 г.; бр. 30, 19 юни 1921 г.

[51] Пак там, бр. 21, 24 февр.1921 г.; в. „Земед. знаме“, бр. 40, 11 юни 1921 г.; бр. 51, 9 юни 1921 г.

[52] В. „Земед. знаме“, бр. 50, 7 юни 1921 г.

[53] Пак там, бр. 82, 29 дек. 1920 г.; бр. 14, 31 март 1921 г.; бр. 33, 21 май 1921 г.; бр. 59, 30 юли 1921 г.

[54] Пак там, бр. 37, 2 апр. 1921 г.; бр. 59, 30 авг. 1921 г.

[55] В. „Земед. трибуна“, бр. 28, 23 април 1921 г.

[56] Пак там, бр. 20, 4 февр. 1921 г.; бр. 22, 3 март 1921 г.; бр. 30, 19 ми 1921 г.; в. „Земед. знаме“, бр. 8, 16 март 1921 г.; бр. 24, 22 апр. 1921 г.; бр. 50, 7 юли 1921 г.

[57] В. „Земед. трибуна“, бр. 20, 4 февр. 1921 г.; бр. 94, 23 май 1923 г. 5 8 в. „Земед. знаме“, бр. 52, 12 юли 1921 г.; бр. 62, 6 авг. 1921 г.

[59] Пак там, бр. 62, 6 авг. 1921 г.

[60] Пак там, бр. 69, 25 авг. 1921 г.

[61] Пак там, бр. 77, 18 дек. 1920 г.

[62] Пак там, бр. 48, 4 юли 1921 г.; бр. 52, 12 юли 1921 г.; бр. 53, 15 юли 1921 г.; бр. 55, 21 авг. 1921 г.; бр. 61, 4 авг. 1921 г.; бр. 66 17 авг. 1921 г.; бр. 76, 10 септ.1921 г.; бр. 83, 26 септ. 1921 г.; бр. 85, 3 окт. 1921 г.; бр. 86, 5 окт 1921 г.; бр. 87, 17 ян. 1921 г.; Архив на общинското ръководство на БЗНС – Павликени; в. „Ново време“ бр. 3, 22 ян. 1921 г.

[63] В. „Земед. знаме“, бр. 55, 21 юли 1921 г.; бр. 68, 22 авг. 1921 г.; бр. 69, 25 авг. 1921 г.

[64] В. „Земед. трибуна“, бр. 36, 23 дек. 1921 г.

[65] В. „Земед. знаме“, бр. 93, 24 окт. 1921 г.; бр. 95, 1 ноем. 1921 г.; бр. 3, 23 ноем.1921 г.; бр. 4, 26 ноем.1921 г.; бр. 11, 12 дек. 1921г.

[66] Пак там, бр. 7, 3 окт. 1921 г.; бр. 10, 10 дек. 1921 г.; бр. 11, 12 дек. 1921 г.; бр. 15, 22 дек. 1921 г.; бр. 32, 25 ноем.1921 г.; бр. 33, 11 дек. 1921 г.; бр. 37, 30 дек. 1921 г.; бр. 38, 12 ян. 1921 г. бр. 39-40, 19 ян. 1921 г.; бр. 65, 14 авг. 1921 г.

[67] Пак там, бр. 76, 10 септ. 1921 г.; бр. 78, 15 септ. 1921 г.; в. „Земед. трибуна“, бр. 41, 26 ян. 1921 г.; в. „Мир“, бр. 6457, 10 окт. 1921г

[68] В. „Земед. трибуна“, бр. 37, 30 дек. 1921 г.; бр. 38, 12 ян. 1922 г.

[69] В. „Земед. знаме“, бр. 25, 23 ян. 1922 г.; бр. 18, 1 ян.; бр. 21, 12 ян.; бр. 22, 13 ян.; бр. 27, 26 ян.; бр. 28, 27 ян.; бр. 31, 4 февр.; бр. 33, 10 февр.; бр. 35, 15 февр.; бр. 37, 20 февр.; бр. 38,23 февр.; бр. 39, 25 февр.; бр. 41, 2 март; бр. 43, 6 март; бр. 45, 9 март; бр. 46, 12 март; бр. 48, 16 март; бр. 49, 19 март; в. „Земед. трибуна“, бр. 45-46, 2 март, бр. 47, 9 март 1922 г.

[70] В. „Земед. трибуна“, бр. 42, 2 февр. 1922 г.

[71] Пак там, бр. 39-40, 12 ян. 1922 г.

[72] Пак там, бр. 44, 14 февр. 1922 г.

[73] Пак там, бр. 42, 2 февр. 1922 г.

[74] Пак там, бр. 48, 18 март 1922 г.

[75] Пак там, бр. 41, 26 ян. 1922 г.

[76] В. „Земед. знаме“, бр. 30, 2 февр. 1922 г.; бр. 32, 7 февр. 1922 г.

[77] Пак там, бр. 39, 25 февр.; бр. 40, 27 февр.; бр. 50, 23 март 1922 г. Изложение за състоянието на Търновски окръг за 1921-1922 г., ВТ, 1922, с. 10-11.

[78] В. „Земед. трибуна“, бр. 48, 18 март; бр. 49, 23 март; бр. 52, 27 април 1922 г.

[79] Пак там, бр. 53, 5 май 1922 г.

[80] В. „Земед. знаме“, бр. 81, 6 юли 1922 г.

[81] Архив на общинското ръководство на БЗНС – Павликени.

[82] В. „Земед. трибуна“, бр. 64, 5 септ.; бр. 71, 9 ноем. 1922 г.

[83] Пак там, бр. 48, 18 март 1922 г.

[84] Пак там, бр. 56, 8 юни 1922 г.

[85] Пак там, бр. 48, 18 март 1922 г.; в. „Земед. знаме“, бр. 46, 12 март 1922 г.

[86] В. „Земед. трибуна“, бр. 51, 13 апр. 1922 г.

[87] Пак там, бр. 39-40, 12 ян. 1922 г.; в. „Земед. знаме“, бр. 53, 30 март; бр. 55, 3 април 1922 г. юни

[88] В. „Земед. трибуна“, бр. 50, 30 март; бр. 52, 27 апр. 1922 г.; в. „Земед. знаме“, бр. 54, 1 апр. 1922 г.

[89] В. „Земед. трибуна“, бр. 45-46, 2 март; бр. 50, 30 март; бр. 52, 27 апр. 1922 г.; в. „Земед. знаме“, бр. 45, 9 март; бр. 83, 10 юли 1922 г.

[90] В. „Земед. знаме“, бр. 58, 12 апр. 1922 г.

[91] ЦДИА, ф.255, оп.1, а.е.114, л.1; в. „Земед. знаме“, бр. 48, 16 март; бр. 49, 19 март; бр. 50, 3 апр.; бр. 61, 22 апр.; бр. 62, 24 апр; бр. 63, 27 апр.; бр. 64, 29 апр.; бр. 67, 7 май; бр. 68, 11 май 1922 г.; в. „Земед. трибуна“, бр. 39-40, 19 ян. 1922 г.

[92] В. „Земед. трибуна“, бр. 51,13 апр.; бр. 52, 27 апр.; бр. 53, 5 май 1922

[93] Пак там, бр. 55, 19 май 1922 г.

[94] Пак там, бр. 51,13 апр.; бр. 52, 27 апр.1922 г.

[95] В. „Народ“, 18 юли 1922 г.; в. „Земед. знаме“ бр. 21, 27 окт. 1922 г.

[96] В. „Земед. трибуна“, бр. 56, 8 юни 1922 г.; в. „Земед. знаме“, бр. 72, 22 май; бр. 73, 9 юни; бр. 75, 15 юни; бр. 76, 17 юни; бр. 78, 24 юни; бр. 79, 29 юни; бр. 86, 20 юли 1922 г.; в. „Победа“, бр. 96, 31 май 1922 г.

[97] В. „Земед. знаме“, бр. 75, 15 юни; бр. 76, 17 юни; бр. 78, 24 юни 1922 г.

[98] Пак там, бр. 90, 28 юли; бр. 91, 30 юли 1922 г.: в. „Земед. трибуна“, бр. 56, 8 юни; бр. 58, 29 юни; бр. 60, 19 юли 1922 г.

[99] В. „Земед. трибуна“, бр. 64, 5 септ. 1922 г.; в. „Земед. знаме“, бр. 94, 9 авг.; бр. 97, 19 авг.; бр. 99, 24 авг.; бр. 100, 27 авг.; бр. 2, 2 септ.; бр. 3, 6 септ. 1922 г.; бр. 21, 27 окт. 1922 г.

[100] В. „Земед. трибуна“, бр. 61, 3 авг.; бр. 63, 24 авг. 1922 г.; в. „Земед. знаме“, бр. 96, 17 авг.1922 г.

[101] В. „Земед. трибуна“, бр. 58, 29 юни; бр. 59, 9 юли; бр. 60, 19 юли; бр. 61, 3 авг; бр. 62, 17 авг., бр. 63, 24 авг. 1922 г.; в. „Земед. знаме“ бр. 31, 24 ноем. 1922 г.

[102] В. „Земед. знаме“, бр. 12, 5 окт.; бр. 13, 7 окт.; бр. 14, 11 окт.; бр. 16, 15 окт.; бр. 18, 20 окт.; бр. 23, 1 ноем.; бр. 34, 1 дек. 1922 г.

[103] В. „Земед. трибуна“, бр. 74, 12 дек. 1922 г.

[104] В. „Земед. трибуна“, бр. 68, 19 окт.; бр. 69, 26 окт. 1922 г.

[105] В. „Земед. знаме“, бр. 26, 8 ноем. 1922 г.

[106] В. „Земед. трибуна“, бр. 61, 3 авг.; бр. 64, 5 септ.; бр. 67, 7 окт.; бр. 69, 26 окт.; бр. 71, 9 ноем. 1922 г.

[107] Пак там, бр. 68, 19 окт.; бр. 71, 9 ноем.. 1922 г.; в. „Земед. знаме“, бр. 26, 8 ноем.; бр. 28, 16 ноем.; бр. 29, 18 ноем 1922 г.

[108] В. „Работнически вестник“, бр. 137, 1 дек. 1922 г.; в. „Земед. знаме“, бр. 30, 22 ноем. 1922

[109] В. „Земед. знаме“, бр. 36, 9 дек. 1922 г.; в. „Земед. трибуна“, бр. 74, 12 дек.; бр. 76, 28 дек.; бр. 82 6 февр.; бр. 85 27 февр. 1922 г.

[110] В. „Земед. трибуна“, бр. 74, 12 дек.; бр. 76, 22 дек.1922 г.; бр. 77, 4 ян.; бр. 78, 11 ян. 1923 г.

[111] Пак там, бр. 77, 4 ян. 1923 г.; в. „Земед. знаме“, бр. 33, 29 ноем.1922

[112] В. „Земед. знаме“, бр. 49, 12 ян.; бр. 72, 11 март 1923 г.

[113] В. „Борба“, бр. 3, 22 ян. 1923 г.; в. „Земед. трибуна“, бр. 79-80, 16 ян. 1923 г.

[114] В. „Земед. трибуна“, бр. 72, 25 ноем.1922 г.; бр. 82,6 февр.; бр. 85, 27 февр. 1923 г.; в. „Земед. знаме“, бр. 51, 16 ян. 1923 г.; в.“Борба“, бр. 6, 17 февр.; бр. 7, 26 февр. 1923 г.

[115] В. „Земед. трибуна“, бр. 79-80, 16 ян. 1923 г.

[116] Пак там, бр. 76, 28 дек. 1922 г.; бр. 78, 11 ян.; бр. 79-80, 16 ян. 1923 г.

[117] Пак там, бр. 81, 1 февр. 1923 г.; в. „Земед. знаме“,бр. 57, 3 февр. 1923 }

[118] В. „Земед. знаме“, бр. 48,10 ян.; бр. 51, 16 ян.; бр. 72, 11 март; бр. 91, 29 апр; бр. 95, 11 май; бр. 97, 17 май 1923 г.

[119] Пак там, бр. 51, 16 ян.; бр. 96, 13 май; бр. 97, 17 май 1923 г.; в. „Борба“, бр. 15, 7 май

1923 г.; в. „Земед. трибуна", бр. 93, 10 май 1923 г.

[120] В. „Земед. трибуна", бр. 89,12 апр.; бр. 94, 25 май 1923 г.

[121] Пак там, бр.81, 1 февр.; бр. 82, 6 февр. 1923 г.

[122] В. „Земед. знаме", бр.71, 9 март 1923 г.

[123] Пак там, бр.31, 24 ноем.1922 г.; бр.46, 4 ян.; бр.49, 12 ян.;бр. 83, 11 апр.; бр. 92, 3 май 1923 г.

[124] Пак там, бр. 72, 11 март 1923 г.

[125] Пак там, бр. 60, 10 февр.; бр. 64, 21 февр.; бр. 65, 23 февр.; бр. 66, 25 февр. 1923 г.

[126] Пак там, бр.73, 14 март; бр. 76, 21 март 1923 г.

[127] В. „Земед. трибуна", бр.89, 12 апр.1923 г.

[128] Пак там, бр.94, 23 май; бр.95, 1 юни 1923 г.

[129] Пак там, бр.82, 6 февр.; бр.85, 27 февр. 1923 г.; в. „Земед. знаме" бр. 68, 2 март; бр. 87, 17 апр.; бр. 90, 27 апр.; бр. 100, 26 май 1923 г.

[130] В. „Земед. знаме", бр. 60, 10 февр; бр.71,, 9 март; бр. 73, 14 март; бр. 76, 21 март; бр. 79, 29 март; бр. 80, 31 март; бр. 82, 5 апр.; бр. 87, 17 апр.; бр. 88, 19 апр.; бр. 89, 19 апр.; бр. 91,29 апр.; бр. 95, 11 май; бр. 96, 13 май 1923 г.

[131] Пак там, бр. 87, 17 апр. 1923 г.; в. „Борба", бр. 12, 6 апр. 1923 г.; в. „Земед. трибуна", бр. 89, 12 апр. 1923 г.

[132] В. „Земед. знаме", бр. 88, 19 апр. 1923 г. ; в. „Земед. трибуна", бр. 92, 2 май 1923 г.

[133] В. „Земед. знаме", бр. 89, 25 апр. 1923 г.

[134] Пак там, бр. 90, 27 апр.; бр. 91, 29 апр.; бр.92, 3 май; бр. 93, 5 май; бр. 95, 11 май 1923 г.

[135] Пак там, бр. 96, 13 май 1923 г.

[136] Пак там, бр. 100, 26 май 1923 г.

[137] Пак там, бр. 99, 23 май 1923 г.

[138] В. „Земед. трибуна", бр. 96, 7 юни 1923 г.; в. „Търновски политически известия", бр. 4, 4 юни 1923 г.

[139] В. „Търновски политически известия", бр. 2, 11 юни 1923 г.

PROBLEMS OF ORGANIZATION AND STATE OF VELIKO TURNOVO COUNTY AGRARIAN ASSOCIATION DURING THE GOVERNMENT OF THE BULGARIAN AGRARIAN UNION (BAU) – 1919/1923
(Summary)

Kinka Panayotova

This work concerns the most powerful period of the Agrarian Union when it was a governing political power after the general discounted with three successive wars, which had ruined the country.

Veliko Turnovo County Agrarian Association took an active part and had great influence in the country. Its organizational problems were typical for the Agrarian Union at all.They discover the inner works, the social adjustment and the spirit of the restive time. The Country Agrarian Association founded its own local in all the villages and towns, which were the soul of the political struggle. They protected the agrarian interest, assisted the government and controlled it.

The local bodies were pioneers in various initiatives in the sphere of the public utilities, education and culture. They created new traditions and mass political culture.

Translated by Maja Kascheva

Известия на Исторически музей – Велико Търново, XII/1997
Bulletin muzeum of history – Veliko Turnovo, XII/1997

НЕОЛИТНА СЕЛИЩНА МОГИЛА САМОВОДЕНЕ – РЕЗУЛТАТИ ОТ ДОСЕГАШНИТЕ ПРОУЧВАНИЯ.

ПЕТЪР СТАНЕВ

Най-ранните археологически разкопки на праисторически обект в България са проведени от С. Юринич през 1890 година в пещерата „Полички" до Дряновския манастир[1]. Седем години по-късно през 1897 година търновецът Р. Попов на свои разноски започва проучвания в пещерите от Беляковското плато[2]. Основните материали от пласт В в Голямата[3] и Малката[4] пещери до Преображенския манастир са много близки на тези открити в отстоящата на 4 км северно от пещерите неолитна селищна могила Самоводене[5]. Проучванията в пещерите от Беляковското плато приключват през 1907 година, а резултатите от тях са обнародвани[6]. По-късно Дж. Гол[7] и Г. Ил. Георгиев[8] доизясняват хронологическата позиция на археологическите материали от пласт В. През 1962 година Е. Комша публикува събрани по повърхността на неолитното селище в местността Орловка до с. Хотница, на 4,5 км северозападно от с. Самоводене, керамика и я отнася към култура Хотница I_9. Проучванията на намиращото се на около 10 км южно от с. Самоводене праисторическо селище Качица – В. Търново, П. Станев започва през 1972 година[10]. Предмет на научните интереси на Г. Ил. Георгиев[11], В. Николов[12] и П. Станев[13] е разположеното върху средно висока тераса на 7 км източно от Самоводене неолитно селище Г. Оряховица. През 1995 година П. Станев започва проучването на намиращото се на около 8 км югозападно от Самоводене, раннонеолитно селище Плочите – В. Търново[14] (обр.1).

Неолитна селищна могила Самоводене е възникнала върху висока незаливна тераса на левия бряг на р. Янтра[15]. По една пластина от типа на т. н. тардиграветски върхове[16] и няколко керамични фрагмента може да предположим, че най-ранното селище датира още от монохромната фаза на ранния керамичен неолит фаза Орловец A_1 или от следващата фаза Орловец A_2. След продължителен хиатус, върху малка площ в близост до брега на р. Янтра възниква раннонеолитното селище от Самоводене фаза А. Сравнително малка площ заема и селището от фаза $A–B_1$ в сравнение със селището от фази B_1 и B_2. Максималните си размери от над 60 дка селището достига през последната за Самоводене фаза $B_2–C$.

Селищната могила се намира в североизточната част на с. Самоводене. От север и от юг селището е ограничено от съществували в миналото потоци. На запад е било защитено от укрепителна система. През последните фази B_1, B_2 и $B_2–C$ то се разширява в западна посока към хинтерланда, извън укрепителната система. През фаза $B_2–C$ е налице и хоризонталното му изместване. Именно през периода на максималното си разширение от изток на запад селището е дълго 315 метра. Чрез сондажа, направен в източната му част се установи, че на това място широчината му върху централното възвишение е 79 м от север на юг. Разполагаме с данни, които сочат, че в западната си част селището достига широчина 250-300

м (обр. 2). Върху неголямо възвишение северно от съществувалото в миналото дере, ограничаващо селищната могила на север, е открито второ селище, обитавано почти без прекъсване през същото време. Южно от потока ограничаващ селищната могила на юг върху средно високо възвишение има трето селище. В случая може би са налице три селища близнаци. Археологическите проучвания се извършват единствено върху разположената върху централното възвишение селищна могила. През 1974 г. започнаха проучвания в три сектора – I, II и III, които от 1976 г. обхванаха и сектори IV и V. От 1984 година се наложи спешното провеждане на спасителни археологически проучвания в сектори VI и VII (обр. 3). Основни за стратиграфската позиция на селищната могила се оказаха проучванията в североизточната част на централния сектор V. Тук са разграничени пет културни пласта и 11 строителни хоризонта. което прави неолитна селищна могила Самоводене един от основните по важност и най-крупен в стратиграфско отношение неолитен обект в басейна на Долния Дунав[16].

Най-ранните материали от фаза Орловец A_1 или Орловец A_2 в Самоводене са ни известни от една яма в сектор III. Тези материали са етнокултурно разнопосочни с археологическите материали от най-ранния за Самоводене XI хоризонт, който започва от дълбочина 3,80 м, а в ямите на сектор V до 4,50 м. В него е открита субструкция на част от жилище и останки от конструкция на опожарено жилище. В намиращия се на дълбочина от 3,10 до 2,70 м хоризонт е установена част от конструкция на опожарено жилище. По отношение на жилищната архитектура най-добре е представен IX строителен хоризонт – 2,70-2,25 м. Стените на откритото тук опожарено жилище на места са запазени до 0,70 м. Културният пласт от фаза Самоводене А на култура Самоводене е със средна дебелина 1,50-1,60 м.

Следващите два хоризонта принадлежат на културен пласт от преходната фаза $A-B_1$. В VIII хоризонт са открити останки от конструкция на две опожарени жилища. Намира се на дълбочина от 1,95 до 2,25 м. Между него и предшестващият го IX хоризонт не е установен хиатус. Към същата фаза принадлежи и следващият VII хоризонт – 1,95-1,75 м. В него са запазени следи от конструкция на две опожарени жилища и от основи на няколко пещи. На културния пласт от фаза B_1 принадлежат VI и V строителен хоризонт. Между фази $A-B_1$ и B_1 не е установен хиатус. В VI хоризонт – 1,75-1,50 м са открити следи от конструкция на три жилища, две от които опожарени. Следващият V хоризонт – 1,50-1,20 м представен от конструкция на опожарена ограда и от следи от подово ниво на неопожарено жилище.

Между V хоризонт и следващият IV хоризонт от фаза B_2 липсва хиатус. В IV хоризонт на дълбочина от 1,20 до 0,86 м са открити останки от конструкция на три жилища и от основи на две пещи. Представеният от основи на четири пещи и следи от конструкция на две жилища III хоризонт е разположен на дълбочина от 0,85 до 0,50 м. Последният за фаза B_2 II хоризонт се намира на дълбочина от 0,50-0,30 м. В него са установени следи от конструкция на три опожарени жилища, при едно от които е открита част от деструкция.

Повърхностният I строителен хоризонт се отнася към фаза Самоводене B_2–С на култура Самоводене. Поради силната денивелация на терена следи от този хоризонт са установиха само в западната част на сондажа. Дебелината на културните напластявания в голяма степен се покрива с хумоса и е от порядъка на 0,25-0,40 м. Установени са горели парчета от мазилка в голяма концентрация от под на опожарено жилище. Между II и I строителни хоризонти не е установено прекъсване на живота в тази част на селището. Липсата на хиатус между XI и I

строителен хоризонт показва по стратиграфски път наличието на континюитет в развитието на селището през различните фази и периоди на неолита.[17] Изключение от общата ситуация правят единствено материалите от най-ранната яма, където е безспорно наличието на значителен хиатус и етнокултурна разнопосочност.

Във фази А и А-$В_1$ отделните жилища са разположени близо едно до друго, като в отделни случаи дори се допират с една от стените си. Едно от жилищата по всяка вероятност притежание на лице с особен статус в селището, е изградено върху площ от 132,68 м^2. В североизточната част на селището са открити култов комплекс и двойна фортификационна система. Тази структура на селището с изключение на разширяването му в западна посока, се запазва и през фаза $В_1$. Отбранителната система, предпазваща от нападение откъм хинтерланда на запад, се състои от ров, вал и палисада. Ровът е дълбок 2,80 м и широк 12,5 м. Той вероятно е бил напълнен с вода от течащите южно и северно от него потоци или от подпочвена вода. Разширеното през фаза $В_1$ селище изглежда е наложила второто укрепително съоръжение, състоящо се от ров, вал и емплектонна стена. Фортификацията окончателно е изоставена след значителното разширение на селището на запад през фаза $В_2$. Синхронен защитен ров е открит в ниво I на раннонеолитното селище Виадукт в Олтения. Той също е станал безпредметен при разширението на селището от ниво II_1[18]. В североизточната част на селището в сектор VI е открит култов комплекс, който от юг е разрушен по време на строежа на ж. п. линията през 1954 година. Функционирал е през фази А, А-$В_1$ и$В_1$. Представен е от култово съоръжение, култова шахта и яма с положен на дъното ѝ череп на тур[19].

През фаза $В_2$ настъпват някои промени в строителните традиции. Значително нараства площта на селището, което в западна посока излиза извън пределите на многослойната селищна могила. Конструкцията на жилищата става по-нестабилна. Те са разположени групирани по няколко. Много често под подовата замазка на пещите липсва подложка от камъни и керамични фрагменти. В западната периферия на селището е проучен комплект от пещи за изпичане на керамика.[20] Освен в Самоводене пещи за изпичане на керамика са открити в Кърча и Леу в Олтения[21]. Максималната си големина селището достига през фаза $В_2$-С. Жилищата, групирани или поединично, се намират на значително разстояние. Успоредно с наземните, в периферията на селището на запад се появяват и вкопани в стерилния терен неголеми жилища (землянки). Те също са разположени отдалечено едно от друго. Вкопани жилища – землянки – са открити и във фаза Усое I в Североизточна България[22]. Едновременно, както наземни, така и вкопани в терена жилища са открити и във фаза Черника на култура Дудещи в Мунтения[23].

Важно място в стопанската дейност на обитателите на селищна могила Самоводене заемат оръдията на труда, изработени от камък, кремък, кост и рог. Най-многобройни са изделията от кремък (63,51%). От тях са установени следните типове оръдия: ядра (чукалки и ретушьори), стъргалки, пластини и пластинки (ножове за месо, ножове за стъргане, пластинки за сърпове), резци, свредели, скобели, пили стрели. Намирали са приложение в кожообработването (стъргалки, ножове за стъргане), в дървообработването (ножове за стъргане, свредели, резци, скобели и пили), при изработването на оръдия за производство (чукалки, свредели, пили, ретушьори и резци), в земеделието (пластинки за сърпове) и в лова (стрели). Втора позиция заемат каменните оръдия (24,53%). Представени са от типове: брадви, тесли, длета, мотики, чукалки, точила,

гладилки, хромели и хавани. Използвани са в дървообработването (брадви, тесли, длета), при изработването на оръдия за производство (чукалки), в земеделието (мотики, чукалки, хромели и хавани) и в керамичното производство (гладилки). Най-слабо са представени оръдията изработени от кост и рог (11,95%). Типологически те се разделят на: игли, шила, гладилки, длета, копачки от еленов рог, чукове, въдици, харпуни, дръжки за сърпове от еленов рог и костени лъжички (шпатули). Употребявани са в кожообработването (игли, шила, длета), производството на глинени съдове (гладилки), земеделието (копачки от еленов рог, чукове, дръжки за сърпове, костени лъжички – шпатули) и в риболова (въдици и харпуни)[24].

Подходящите климатични условия (черноземни и наносови почви) на север и изток и горска растителност в Предбалкана на юг и запад) оптимално способствуват за развитието на земеделието и животновъдството. От изследвани шест проби от фази А, А-$В_1$, $В_1$ и $В_2$ се установи наличието в Самоводене на шест културни растения от семейство житни и бобови (пшеница – еднозърненка и двузърненка. ечемик – плевест, леща, уров, посевно – нахутово секирче)[25]. Събирателството също е било предмет на дейност на обитателите на Самоводене (слива-джанка и трънкосливка, дрян, орех, ягода, къпина, малина). Като плевели и ливадна тревна растителност са установени: овсига, петльово просо, полско великденче, зелена кощрява, бяла лобода, черен блян червена зъбчатка, класовидна мотовилка[26] (обр. 4). Животновъдството задоволявало основните потребности от местна храна, мляко и кожи (73,41%). Основен подотрасъл на животновъдството е говедовъдството (над 2/3 от опитомените животни), следвано от дребните преживни (овца и коза), опитомената свиня и кучето.[27] Чрез лов са доставяни едва 26,59% от необходимите животински продукти. Убивани са най-вече елени, турове и диви свини[28]. Останалите диви животни (сърна, диво магаре, мечка, вълк, лисица, язовец, белка, рис, бобър, костенурка, риби (шаран), птици, миди) са без стопанско значение[29].

Керамиката от неолитна селищна могила Самоводене е най-често срещащият се археологически материал по време на археологическите проучвания. Неговите бързо променящи се форма и орнамент играят изключително важна роля при типологическото разграничаване на отделните фази[30]. Благодарение на цялостно обработеният масов материал от проучванията до 1984 година е осъществено разкриването на диахронното разпространение на керамичните типове. Направената статистика позволява да се проследи зараждането, утвърждаването и отмирането на отделните подтипове керамични съдове, както по отношение на формите (обр. 5), така и на орнамента (обр. 6).

За диахронното развитие на керамичните форми и орнамент на неолитна селищна могила Самоводене може да се съди по вертикално разположените един спрямо друг 11 строителни хоризонта. За най-ранния керамичен материал от Самоводене обаче, единствената информация е от типологията на керамиката и синхронизацията и със съседни обекти от Великотърновски регион с добре изразени стратиграфски позиции каквито безспорно са раннонеолитните селища Орловец[31] и Плочите – В. Търново[32].

Технологията на керамичното производство е процес започващ от подбирането на суровината и завършващ с готовата изпечена керамична продукция[33]. Към номенклатурата на керамичните произведения спадат: керамичните съдове, антропоморфните и зооморфни фигурки, култовите масички (олтари), някои видове амулети, култови предмети, пиктограмите, пинтадерите, тежестите за отвесен тъкачен стан, прешлените за вретено, тежестите за рибарски

мрежи и някои видове керамични топки.

В естествено състояние глината, от която се произвежда керамиката е скала, съставена от глинести и неглинести минерали[34]. При изработването на керамичните съдове в зависимост от състава на глината и съответния неолитен период като опоснител са използувани плява, животински екскременти, шамот, кварц и други минерали[35]. Добавената към тестото вода за придобиване на необходимата консистенция е от порядъка на 8-10%[36]. За изработването на керамичните съдове е избирана глина с подходящи за моделирането качества. От направените кристалооптичен, рентгенофазов, спектрален, гранулометричен и имерсионен анализ и разделянето с тежки течности изследвания на пет фрагмента от ранния неолит и стерилна глина под културните напластявания се установи, че суровината за производство на керамика от Самоводене се е взимала от района на селищната могила[37]. Към подбраната предварително природна суровина майсторът грънчар е прибавял допълнително като опоснител органика или кварц. Като опоснител, при най-ранната керамика предшествуваща фаза Самоводене А, е използувана само органика. Във фаза А и отчасти А-B_1 опоснителът е едновременно от плява, шамод и кварц. Във фази B_1, B_2 и B_2-С основно като опоснител е използван кварцът. При фино моделираните съдове от тези фази песъчинките са много ситни. Биконичните съдове са изработвани от две отделни части, слепвани помежду си при средния ръб[38].

При моделирането на съдовете от неолитна селищна могила Самоводене не се наблюдават съществени отклонения от начина на изработване на керамични съдове в Тракия[39], Централна[40], Североизточна[41] и Северозападна[42] България. Стените на грубо изработените съдове са значително по дебели от тези на съдовете с гладка и полирана повърхност. За по-голяма устойчивост дъната на голяма част от тях са с ниско или средно високо плътно столче.

След моделирането се пристъпвало към поставяне на дръжки, крачета, чучурки и др. Въжестите дръжки на съдовете от раннонеолитните хоризонти в Самоводене са били поставяни допълнително, чрез прилепване. Дръжките тип „Веселиново" от среднонеолитните хоризонти били вкарвани в предварително пробитите дупки в стените на керамичните съдове, след което повърхността около тях е заглаждана. Четирите крачета на керамичните съдове от среднонеолитните хоризонти са поставяни след моделирането на съдовете чрез пробиване на дупки в дъната им или чрез прилепване. Доказателство за това е съдът с четири крачета и следи от рогозка по дъното. След изсушаването на открито на готовите съдове се пристъпвало към крайната обработка (изглаждане, излъскване, шликовка и орнаментиране)[43]. За да се запушат порите останали по време на моделирането и да не пропускат течности, керамичните съдове били заглаждани отвън и отвътре с каменна или костена гладилка. Фино моделираните съдове били шликовани с много добре прочистена глина.

При лабораторно изследване на хранилище от подтип A_3 от раннонеолитните хоризонти на кв. V^a_2 се установи, че при изработката хранилището отвън и отвътре е покрито с около 1-1,5 мм слой от пречистена глина.[44] Тази шликовка е нанесена в течно състояние и покрива равномерно стените на съда. Наличните релефни следи по външната повърхност на стената са от възглавничките на пръстите на ръцете. Положението на пръстите при нанасянето на орнамента е било: показалец среден пръст, безименен пръст. Малкият пръст почти не се забелязва. Движението на пръстите е от дъното към устието и обратно праволинейно и вълнообразно. Следите оставени върху повърхността на съда са динамични, докато статични липсват. Изпълнението на

барботинната техника е ставало след нанасяне на полировка от по-пречистена глина.[45] Шнурът е поставен допълнително. Прищипването му с пръсти е служело на само за украса но и за функционално по-добро прилепване към стената на съда.

По-сложно е орнаментирането на добре и фино загладените керамични съдове. По всяка вероятност основната част от оръдията с които е извършвано орнаментирането с врязана украса са изработвани от дърво. При лабораторно изследване се установи, че канелюрна украса може да се нанесе чрез натискане с пръсти върху кожа. Керамичните фрагменти с шахматен орнамент са инкрустирани с бяла материя. В раннонеолитното селище бе открит съд съдържащ над 60 кг от тази материя. След химическа експертиза се установи, че тази бяла материя е обикновена гасена вар[46].

Последният етап на технологичния процес е изпичането. В северозападната периферна част на селищната могила в хоризонт от фаза Самоводене B_2 се откри пещен комплекс за изпичане на керамика[47]. Централното пещно съоръжение се състои от: горивна камера, три гърловини и пет пещни камери. Освен многокамерната пещ се откриха и една двукамерна и две еднокамерни.[48]

При типологията на керамиката от неолитна селищна могила Самоводене от особено значение е съчетаването на статистическия метод за обработка на материала с точната му стратиграфска позиция. Това позволява по-голяма прецизност при разкриване на диахронното разпространение на различните керамични типове.

Типологията на керамиката спомага и за установяване на синхронност между отделните културни ареали.

За по прецизното обработване на керамиката статистическите данни включихме в една единна класификационна система, отразяваща общите тенденции в развитието ѝ. Структурата на тази система се състои от няколко основни показатели: технология, функция, форма и украса. Част от тези показатели са тясно свързани помежду си, поради което при обработката на керамиката понякога се прилагат едновременно. Най-горното ниво на класификационната система разделя керамиката от неолитна селищна могила Самоводене на четири групи: хранилища, груба (кухненска), фина (трапезна) и малки съдчета. Второто класификационно ниво обхваща типовете керамика, както следва: хранилища., гърнета, гювечи, купи, паници (блюда), кани, чаши и малки съдчета. На това ниво се уточнява функцията на съдовете в бита. В случая съществена роля играе и формалният принцип, тъй като всеки тип носи наименование, произтичащо от неговата форма, макар археологическите данни да показват, че повечето от съдовете от това класификационно ниво са имали полифункционално приложение (обр. 7).

За следващото класификационно ниво, това на подтиповете е определящ формалният принцип. От археологическа гледна точка това ниво е основно, тъй като в него е концентрирана най-много статистическа информация. В случая основната таксономична единица е формата (обр. 7).

Най-ниското класификационно ниво е това на вариантите. Те също са свързани с формалния принцип и се разграничават с оглед на оформлението на характерни детайли. Сред тях носител на основна информация е профилацията на ръба на устието, сечението и дължината на крачетата, формата на дръжките и др. (обр.?).

Последният показател използуван при статистическата обработка на керамиката е украсата. Той е тясно свързан с показателя за технология и форма. С първия го обединява техниката на нанасяне на украсата, а с втория – характерът

и мястото на украсата върху съда Въпросът за семантиката остава извън предмета на настоящото изследване. При украсата най-горното класификационно ниво заема техниката на нанасяне. В Самоводене сме установили следните пет основни типа: канелюрен, барботинен, врязан, релефен и рисуван. На следващото класификационно ниво е разделен на подтипове в зависимост от мотивите и композициите (обр. 8). В процеса на работа композициите в никакъв случай не бива да се разчленяват на мотиви и са ставни елементи. Научната обработка трябва да го обхване такъв, какъвто е бил замислен от майстора-грънчар, вложил в него определено смислово съдържание. Към най-ниското ниво – само формално отнасяме мястото на орнамента върху тялото на керамичния съд – цялото тяло, горната, долната или средната му част, устието, шийката, стената, дъното или дръжката (обр. 8).

От функционална гледна точка хранилищата са служили за съхраняване на храни, бои и течности, а гърнетата за приготвяне на храната, както и за съхраняване на малки количества зърнени храни, бои и течности. Купите, каните и чашите са употребявани за сервиране на трапезата, но са използувани и за затопляне на вода, поливане, наливане и пиене на вода и други течности. Малките съдчета по своите форми са хетерогенни. Някои от тях изглежда са били миниатюрни копия на големи съдове. Не е изключена употребата им за съхраняване на малки количества оцветители, както и с ритуална цел.[49]

При описанието на типовете и подтиповете керамични съдове за база са взети основни геометрични понятия като: конус, цилиндър, пирамида, елипса и др. Не са изключени и комбинация от геометрични понятия с традиционни наименования като бъчвовидни, крушовидни и др. Формално-типологическото разграничаване на подтиповете е извършено чрез установяване на вътрешнотиповото съотношение на елементите от една форма спрямо друга въз основа на тяхната количествена и качествена характеристика.[50] При положение, че отделни форми се повтарят многократно или имат особено хронологическо значение, те получават отделно обозначение.

В неолитна селищна могила Самоводене хранилищата са статистически разделени на три подтипа (A_1, A_2 и A_3) и три варианта – а, в, с (обр. 9). Хранилищата от подтип A_1 са големи. Те имат цилиндрична форма. Към подтипове A_1 и A_2 се отнасят хранилищата с крушовидна форма. Тези от A_2 в най-издутата си част имат четири симетрично разположени възвести дръжки. При някой от тях диаметърът на издутата средна част е на височината. Както при A_2, така и при A_3 преобладават късите цилиндрични шийки. Докато хранилищата от A_1 имат груба повърхност, тия от A_2-A_3 имат полирана повърхности са украсени с хоризонтални канелюри – подтип I_{1a}. Тези от подтип A_3 са орнаментирани с барботинна украса – подтип II_{1a} (обр. 10).

Гърнетата и гювечите от Самоводене са разделени в седем подтипа (B_1, B_2, B_3, B_4, B_5, B_6 и един за гювечи B_7 (обр. 9).

Гърнетата от подтип B_1 имат форма на обърнат пресечен конус, а тези от подтип B_2 са с бъчвовидна форма. Подтип B_2 има силно издута средна част, при което понякога диаметърът на средната част е на височината. Ръбът на устието е от вариант а. Подтип B_3 е представен от гърнета със заоблена, понякога силно издута средна част. В някои случай диаметърът им е на височината. Преобладават тези, чийто ръб на устието е от вариант а, но се срещат и такива от вариант в. Гърнетата с издута средна част се отнасят към подтип B_4. При тях обаче в най-издутата средна част има загатнат или добре подчертан среден ръб, разделящ съда на две приблизително равни части. Диаметърът на някои гърнета

от този подтип е по-голям от височината. Срещат се във варианти а и в. Гърнетата от подтип B_5 имат биконична форма и леко изнесен към устието удебелен среден ръб. Представен е също във варианти а и в. При следващия подтип B_6 гърнетата също имат биконична форма, но средният им удебелен ръб е силно изнесен нагоре по посока на устието. Вариантите тук са а и в. Гювечите са представени единствено от подтип B_7. Имат форма на паралелепипед (обр. 9).

Гърнетата от подтип B_1 имат груба форма. Тези от подтипове B_2, B_3, B_4, B_5, B_6 са украсени с барботинен и врязан орнамент. Гювечите от подтип B_7 имат гладка повърхност. С подтип II_1 (вертикални релефни следи от пръсти) най-често са орнаментирани гърнетата от подтип B_4 и в по-редки случаи от подтипове B_6 и B_5. Същото се отнася и за мотивите от подтип II_2 (вълнообразни релефни следи от пръсти). Мотиви от подтип II_3 (дъговидни релефни следи от пръсти) и подтип II_4 (коси релефни следи от пръсти) са типични за гърнетата от подтипове B_5 и B_6. Подтипове II_1, II_2, II_4 са представени във вариант а, а подтип II_3 във вариант в. Мотивите от подтип $Ш_1$ представляват разположен върху цялото тяло врязан с нокът орнамент върху подтипове B_2, B_3 и B_4. При подтип III_2 мотивът се състои от прищипвания с пръсти (вариант а) върху цялото тяло). Среща се при подтипове B_1, B_2 и B_3. Орнаментът на подтип III_3 е мрежест и се състои от значителен брой пресичащи се под различен ъгъл линии. Представен е във вариант а. Среща се и при подтипове B_2 и B_3. Следващият подтип III_4 се състои от комбинация от редуващи се мотиви от врязвания с нокът и прищипвания с пръсти. За подтип III_5 е характерна комбинацията от редуващи се мотиви от вдлъбвания с нокът и мрежест орнамент. Намираме го при съдове от подтип B_3. И двата подтипа (III_4 и III_5) са представени във вариант а. Врязаният орнамент върху гърнетата понякога е в комбинация с релефен орнамент от тип IV. Подтип IV_1 представлява дъговидна релефна лента минаваща през средната част на съда в съчетание с вдлъбвания с нокът върху цялата повърхност на съда. От своя страна подтипове IV_2 и IV_3 са съчетание от същата дъговидна релефна лента с прищипвания с пръсти или мрежест орнамент. Характерен е за съдове от подтипове B_2 и B_3., (обр. 10).

Купите от Самоводене са осем подтипа (C_1, C_2, C_3, C_4, C_5, C_6, C_7 и C_8) и три варианта – а, в, с. Купите от подтип C_1 имат форма на пресечена сфера. Подтип C_2 е с конусовидна долна и цилиндрична горна част. Представен е от вариант а, при отделни купи и в, а подтип C_1 от вариант а. Към следващият подтип C_3 се отнасят купите с ниско и средно високо столче, конусовидна, силно изнесена нагоре долна и цилиндрична горна част. Среща се във вариант а. Купите от подтип C_4 имат средно високо или високо столче и издуто полусферично тяло. Срещат се в две разновидности. При едната широчината е по-голяма от височината, а при втората – по-малка от височината. Характерни варианти са а и в. За купите от подтип C_5 е характерен есовидният профил. Срещат се във варианти в, с. Биконична форма с леко загатнат или подчертан среден ръб имат купите от подтип C_6. Купите от подтип C_7 имат биконична форма с леко изнесен нагоре по посока на устието удебелен среден ръб, а купите от подтип C_8 са с биконична форма и силно изнесен към устието удебелен среден ръб. Имат равни или конкавни дъна. Вариантът на подтип C_6 е а, а този на подтипове C_7 и C_8 – а, в, с (обр. 9).

Купите от подтип C_1 имат гладка, от подтипове C_2 и C_3 – гладка и полирана, а тези от подтипове C_4, C_5, C_6, C_7 и C_8 – само полирана повърхност. Подтип I_1 е характерен за някои купи от подтипове C_2, C_4 и C_5. При подтип I_2 канелюрите са плитки, тесни, зигзаговидни или пресичащи се (плисе). Срещат се при купи от

подтипове C_1 и C_2. Косите средно широки и средно дълбоки канелюри от подтип I_3 са характерни за подтипове C_2, C_3, C_4 и C_5. При подтипове I_1, I_2 и I_3 е типичен вариант а, докато при подтип I_4 става почти задължителен вариант в. Подтип I_4, при който канелюрите са вертикални, широки и дълбоки и са разположени само между устието и средния ръб, е характерен за подтипове C_6, C_7 и C_8. Върху гладката повърхност на подтипове C_1, C_6 и C_7 е нанасян мотивът на подтип III_6 (вертикални резки нанесени върху цялото тяло). Подтип III_7, състоящ се от набодени резки срещаме при подтипове C_3, C_4, C_6 и C_7. Представен е във варианти а, в. Подтип III_8 представлява композиция от мотиви от подтип III_{7a} и врязани вертикални линии в долната част на съда. Среща се в разновидност, при която врязаните вертикални линии под средния ръб образуват последователни редове от запълвания с мотиви от подтип III_7 и гладки полета. Представен е върху съдове от подтипове C_7 и C_8. Следващият подтип III_9 се състои от мотиви от подтип III_{7a} запълващи врязани триъгълници. Под средния ръб се редуват гладки полета с пояси от вертикални врязани линии или ивици от вертикални врязани линии. Характерен е за купите от подтипове C_7 и C_8 (обр. 10)

Плитките паници и блюдата се делят на седем подтипа (D_1, D_2, D_3, D_4, D_5, D_6, D_7) и четири варианта – а, в, с, d (обр. 9). Паниците от подтип D_1 имат форма на силно разлато блюдо с или без ниско столче. Представени са във варианти а и d (с извит навътре ръб на устието). Принадлежащите към подтип D_2 паници се срещат в две разновидности. С високи цилиндрични и с ниски цилиндрични стени. И двете разновидности са представени във вариант а. Подтип D_3 има равно дъно и форма на обърнат пресечен конус. Паниците от този подтип се срещат във варианти а и d. С равно дъно и форма на обърнат пресечен конус са и паниците от подтип D_4. При тях обаче горната част е леко или силно извита навън. Представени са във вариант d. Подтип D_5 представя паници със сегментовидно сечение и четири симетрично разположени крачета. Към подтип D_6 се отнасят силно разлатите паници със сегментовидно сечение и високи симетрично разположени кръгли крачета. Докато паниците от подтип D_5 са от варианти а, в, паниците от подтип D_6 са от вариант d. Паниците от подтип D_7 също имат сегментовидно сечение и четири симетрично разположени крачета. За разлика от подтип D_5 обаче, те имат в горната си част дръжка с израстък в горния край.

Паниците от подтипове D_1 и D_3 имат гладка, тези от подтипове D_5, D_6 и D_7 полирана, а от D_4 груба повърхност. Подтип I_3 е характерен за паниците от подтипове D_5 и D_7. Представен е във вариант а. При подтип II_1 вариантът също е а. Среща се при паниците от подтип D_4. Подтип III_6 се среща при паниците от подтип D_2. Представен е във вариант D_1, като украсата е разположена по средата на стената на съда. Подтипове III_{10} и III_{11} се срещат при паниците от подтип D_3. И двата типа са във вариант а (обр. 10).

Каните статистически са разпределени в четири подтипа (E_1, E_2, E_3, E_4) и три варианта – а, в, с. Каните от подтип E_1 имат равно дъно или ниско столче, крушовидна долна част и цилиндрична висока или ниска шийка. Представени са във варианти а, в, с. Към подтип E_2 се отнасят каните с равно дъно, цилиндрично тяло и дръжка с кръгло сечение и израстък в горния край. Ръбът на устието е от вариант а. При подтип E_3, който явно е развитие на формата на подтип E_1, дъното е равно, долната част на тялото – крушовидна а шийката –висока, цилиндрична. Дръжката има кръгло сечение и израстък в горния край. Представен е във вариант а. Каните от подтип E_4 също имат равно дъно и крушовидна долна част. При тях обаче долната част е по силно издута, шийката е средно висока, цилиндрична, а дръжката има елипсовидно сечение с израстък в горния край. Каните от този

подтип са от вариант в (обр. 9).

Каните от подтипове E_2 и E_3 имат гладка, а тези от подтипове E_1 и E_4 полирана повърхност. Подтип I_1 се среща при каните от подтипове E_1 и E_3, а подтипове I_2 и I_5 при каните от подтип E_4. И трите подтипове са орнаментирани във вариант а.

Чашите се разделят на седем подтипа (F_1, F_2, F_3, F_4, F_5, F_6 и F_7) и три варианта – а, в, с. Чашите от подтип F_1 имат ниско столче и цилиндрично тяло. Към подтип F_2 се отнасят тези с високо кухо столче и тяло с леко, лалевидно издута средна част и цилиндрична шийка. Има две разновидности – с високи и с ниски шийки. И при двете разновидности устията са от вариант с. Чашите от подтип F_3 са с равно дъно и цилиндрично тяло. Тялото на чашите от подтип F_4 представляват обърнат с основата нагоре пресечен конус. Подтип F_5 е представен от чаши с цилиндрично тяло и дръжка с кръгло сечение и израстък в горния край. Вариантът на подтипове F_3, F_4 и F_5 е а. Чашите от подтип F_6 имат биконична форма на тялото, цилиндрична средно висока шийка и четири ниски симетрично разположени кръгли крачета. Устният ръб е от вариант с. Подтип F_7 е представен от чаша с форма на издължен, обърнат с основата нагоре пресечен конус, стъпващ на три симетрично разположени средно високи крачета. Вариантът му е а (обр. 9).

Чашите от подтип F_3 имат груба, тези от F_4, F_5 и F_7 гладка, а от F_1, F_2 и F_6 полирана повърхност. Украса от подтип I_2 е характерна за чашите от подтип F_2, а подтип I_4 се среща при чашите от подтип F_6. С подтип III_2 е орнаментирана чашата от подтип F_3 (обр. 10).

Съдчетата детски играчки са изработени примитивно и не се поддават на класификация. В класификационната система са включени малки съдчета имитиращи големите керамични съдове. Съдчетата от подтип G_1 представляват миниатюрни копия на съдовете хранилища от подтип A_2. Тия от подтип G_2 имат форма много близка на гърнетата от подтип B_1, а от подтип G_3 на купите от подтип C_2. Съдчетата от подтип G_4 са сходни с купите от подтип C_1. Малките съдчета от подтип G_5 имат форма близка до биконичните купи от подтип C_7. И на последно място подтип G_6 е сходен с чашите от подтип F_4 (обр. 9). Малките съдчета от подтипове G_2, G_3, G_4 имат груба, от G_1, G_5 гладка, а от G_6 полирана повърхност.

Дъната се делят на шест подтипа (A, B, C, D, E, F) и три варианта – а, в, с. Дъната от подтип В са с високо кухо столче, разчленено от четири симетрично разположени вертикални жлеба. Подтип А има дъна с високо кухо столче. Подтип С е представен от дъна завършващи с четири симетрично разположени вертикални крачета. Дели се на три варианта. Към вариант а се отнасят дългите с кръгло сечение крачета. Късите крачета с кръгло сечение принадлежат към вариант в, а късите крачета с елипсовидно сечение – към вариант с. Дъната от подтип D имат ниско плътно столче. Към подтип Е се отнасят дъната с ниско конкавно столче, а към подтип F тези с плътно столче. и равна основа. Дъната от подтипове А, В, С и Е произхождат от съдове с полирана, от F с гладка а от D с груба повърхност. Подтип III_1 състоящ се от вдлъбвания с пръсти по ръба на дъната се среща при някои дъна от подтип D (обр. 11).

Дръжките също се състоят от шест подтипа (A, B, C, D, E, F). Тези от подтип А са въжести. Най-разпространени са дръжките от под тип В. Срещат се в три варианта – с груба, гладка и полирана повърхност. Това са обикновените дръжки с елипсовидно сечение. Към подтип С се отнасят дръжките с кръгло сечение и израстък в горния край, който завършва с кръгло или конусовидно удебеление.

Елипсовидно сечение и сплеснато-овален израстък в горния край имат дръжките от подтип D, а кръгло сечение и малък пъпковиден израстък в горния край имат дръжките от подтип Е. От подтип Е са обикновените дръжки с груба повърхност и елипсовидно сечение. Украса от подтип I_1 се среща при дръжките от подтип В. Подтипове I_2 и I_3 се срещат при дръжките от подтипове С, D и Е (обр. 12).

Във Великотърновския регион монохромната фаза на ранния неолит е представена в раннонеолитните селища Орловец[51], Джулюница[52] и Плочите-В. Търново[53]. Към тази фаза на ранния неолит или към следващата фаза Орловец A_2[54] трябва да се отнесат намерените в Самоводене керамични фрагменти със светлокафява ангоба и финитe сиви полирани фрагменти.

Най-ранната статистически изследвана керамика в Самоводене е тази от фаза А. Синхронна е на Караново II в Тракия[55].

От трите подтипа хранилища (11,46%) най-разпространени са тези от подтип A_2 (60%). Известни са в две разновидности. По-голямата част от тях имат къса шийка (75%), но се срещат и с висока шийка (35%). Хранилищата от подтип A_3 (39,08%) обикновено също са с висока шийка. Хранилищата от подтип A_1 (0,92%) се срещат в единични екземпляри. Грубата керамика е представена от четири подтипа гърнета и гювечи (21,31%). От тях най-използвани са тези от подтип B_{2a} в (61,08%). В по-голямата си част са от вариант B_{2a} (62,50%), но се срещат и във вариант Вр (37,50%). На второ място се нарежда подтип B_{1a} (30,56%), на трето подтип B_{3a} (7,44%) и на последното четвърто място е подтип B_{7a} – 0,92% (обр.13).

Купите (65,83%) са най-многобройният тип от групата на фината керамика. Купите от подтип $C_{4a,в}$ (39,02%) са по-многобройни от останалите типове купи взети заедно. На второ място е подтип $C_{2в,в,с}$ (7,07%). На трето и четвърто място са купите от подтипове C_{1a} (7,01%) и C_{3a} (2,43%). Паниците (блюдата) са по рядко срещан тип керамични съдове – 7,36%. Подтип D_1 е представен от едно разлато блюдо. Най-многобройни са паниците от подтип D_{3a} (3,13%), следвани от подтип D_{2a} (2,90%). Подтип D_2 има две разновидности: с по-високи (1,30%)и значително по-ниски (1,60%) стени. Каните са представени единствено от подтип E_1 (7,31%). Разпространени са в три варианта E_{1a}, $E_{1в}$ и E_{1c}. Типът на чашите е представен с 19,50%. Най-разпространения подтип чаши е $F_{2a,в}$ (19,12%). Шийките варират от ниски до високи. От подтип F_1 (0,38%) е известна една чаша, чието устие липсва (обр.13). При дъната (обр. 11) най-добре е представен подтип F (68,86%), следван от подтип D (24,40%). Сравнително малобройни са дъната от подтипове А (5,36%) и В (0,38%). Дръжките (обр. 12) са представени от два подтипа – А и В. Тези от подтип А (86,89%) превишават шест пъти броя на дръжките от подтип В (14,11%).

Континюитетът между фази А и B_1 е установен чрез фаза А-B_1. Именно типологията на формите на съдовете и стратиграфският им контекст най-добре илюстрират преходния характер на тази фаза. Хранилищата (10%) са представени единствено от подтип A_2 в неговите три варианта – A_{2a}, $A_{2в}$ и A_{2c}. При гърнетата (50%) най-многоброен е подтип $B_{2в,в}$ (57%), следван от подтип B_{3a} (24,67%) и подтип B_1 (18,33%). Прави впечатление фактът, че в сравнение с предидущата фаза А количеството на гърнетата от подтип B_{1a} сега намалява, а от подтип B_{3a} се увеличава (обр. 14). От фината керамика (60%) доминират купите (94,44%). Най-многоброен при тях е подтип $C_{2a,в}$ (44,44%). Следват еднакво добре представените подтипове C_{4a} (22,22%) и $C_{6в,в}$ (22,22%). Най-слабо е представен подтип C_5 (5, 56%). В сравнение с фази А подтип C_4 присъствува по-рядко, а подтипове C_1 и C_3 изобщо липсват. За сметка на това за първи път се появяват подтипове C_5 и C_6. Броят на купите от подтипове C_2 нараства повече от два пъти. Паници от тази неолитна фаза не са открити. Към подтип E_1 се отнася една кана, а към подтип E_2

две кани. Намерена е само една чаша от подтип F_{2a} (обр. 14). Повече от половината на дъната са от подтип F (50,66%), следвани от подтип D – 40,22% (обр. 11). Слабо са представени подтипове C (3,96%), E (3,96%) и A (1,20%). За първи път се появяват дъна от подтип C, а изчезват тези от подтип B. Независимо от това, че броят им е намалял с около 20%, дръжките от подтип A (68,46%) все още са доминиращи (обр. 12). За първи път сега се появяват дръжките от подтип C (15,87%). Те заемат втора позиция с тези от подтип B (15,87%).

През фаза Самоводене B_1 хранилищата са 2,17%, грубата керамика – 15,22%, а фината –82,61%. Хранилищата са представени само от подтип A_{3a}. Хранилищата от подтип A_2 сега изцяло са изместени от подтип A_3. Кухненската керамика е представена от три подтипа гърнета – B_2, B_4 и B_5. Гърнетата от подтип B_{2a} (31,25%) отстъпват първото място на подтип $B_{4a,a}$ (67,94%). За първи път сега се появява подтип B_5 (0,81%). През тази фаза гърнетата със сферична форма трайно отстъпват на тези със загатнат среден ръб в най-разширената си част – един елемент, който не е характерен за фази A и A-B (обр. 15).

При фината керамика основна форма са купите (76,35%) от подтипове C_3, C_4, C_5 и C_6. Най-многобройни са купите от подтип $C_{4a,a}$ (42,10%). Втора позиция заема подтип $C_{6a,a}$ (26,32%). На трето място е подтип C_{3a} (5,25%), а на последно – подтип C_{5a} (2,68%). Подтип C_1 както и подтип C_2, така добре представени във фази A и A-B_1, вече не се срещат. Типът на паниците (18,06%) е представен от четири подтипа D_2, D_5, D_6, D_7. Най-многобройни са подтипове D_{5a} (7,88%) и D_{6d} (7,88%). Срещат се и паници от подтип D_{2a} (1,63%). Най-слабо е представен подтип D_7 (0,67%). Паниците от подтипове D_5, D_6 и D_7 се появяват за първи път през тази фаза. От друга страна това е краят на паниците от подтип D_2. Каните са представени от подтипове E_3 (3,26%), E_2 (1,69%) и E_1 (0,32%). Заедно с две чаши от подтип F_5 (0,32%) те се появяват за първи път през тази фаза. С отделни екземпляри са представени подтипове F_{3a}, F_{6a}, F_{7a} (обр. 15). Малките съдчета са представени от отделни представители на подтипове G_2, G_3 и G_4.

От дъната най-многобройни са тези от подтип D (54,60%). При подтип F (30%) тенденцията към намаляване се запазва. Налице е нарастване близо три пъти на подтип C (9,55%). Най-добре е представен вариант CA, следван от CB и накрая CC. Подтип E запазва почти същите стойности (3,46%). Дъната от подтип A (2,39%) демонстрират една ретардираща традиция (обр. 11). Дръжките от подтип A вече не се срещат. За сметка на това повече от три пъти нараства подтип C (54,54%) и около два пъти подтип B (30,90%). За първи път през тази фаза се появява подтип E – 14,56% (обр. 12).

Фаза B_2 също обхваща три групи хранилища – 2,01%, груба – 23,32 и фина керамика –74,67%. Хранилищата са представени единствено от подтип A_{3a}, а гърнетата от подтипове B_2, B_4, B_5 и B_6. Най-многобройни са подтипове $B_{4a,a}$ (36,21%) и $B_{5a,a}$ (36,21%). Трета позиция заема подтип B_6 (15,15%), а четвърта тези от подтип B_{2a} (12,43%). Броят на гърнетата от подтипове B_4 и B_5 нараства значително в сравнение с предидущата фаза. Сега за първи път се появяват гърнетата от фаза B_6 (обр. 16).

От фината керамика отново най-добре са представени купите (86,60%). Подтип C_6 е най-разпространен (57,57%), следван от подтип $C_{8a,a}$ (23,33%). На трета позиция са подтипове C_{2a} (3,57%) и C_{7a} (3,57%). Най-слабо са представени подтипове C_{3a} (1,78%) и C_{1a} (0,89%). Подтипове C_7 и C_8 се появяват за пръв път през тази фаза. Биконичната форма с подчертан удебелен ръб вече се утвърждава като доминираща. Сред паниците най-разпространен е подтип D_{5a} (3,57%). Подтип D_6 (2,46%) винаги е във вариант а. Слабо са представени подтипове D_{7a}

(1,78%) и D_{3a} (1,78%). Докато каните от подтип E_{4a} (0,89%) са продължение на една стара традиция, наследена още от фаза А и доразвита във фаза B_1, то тези от подтип $E_{4в}$ (1,78%) сега се появяват за пръв път. Чашите през тази фаза са представени единствено от подтип F_{3a} (1,14%). От малките съдчета се срещат единични екземпляри от подтипове G_3, G_4 и G_5 (обр. 16 (.

И сега, както при предидущата фаза, при дъната най-често се срещат подтип D –0,69,55% (обр. 11), следван от подтип С (15,55%). Трета и четвърта позиция заемат подтипове F (10,06%) и Е (4,84%). Подтип С е представен в три варианта – Св, Сс, Са. При дръжките най-многообразен е подтип F – 40,15% (обр. 12). Появилият се сега за първи път подтип D (28,44%) се нарежда на втора позиция. На трето място е подтип С (26,74%), а на четвърто, подтип Е (4,67%).

Последната за Самоводене фаза B_2-С е представена от хранилища (0,78%), груба (10,77%) и фина керамика (88,45%). Хранилищата и през тази фаза са представени единствено от подтип A_3. От гърнета най-многоброен е подтип $B_{5a,в}$ (51,46%). На второ място се нареждат подтипове $B_{4в,а}$ (22,86%), $B_{6в}$ (22,86%). Сравнително слабо е представен подтип B_{2a} (2,82%). През тази фаза подтип B_6 нараства, но и той значително отстъпва на подтип B_5. Рязко намаляват гърнетата от подтип B_2 (обр. 17).

При фината керамика най-разпространени са купите, които почти стопроцентово доминират пред останалите представители на групата на фината керамика – 99,09% (обр.17). Най-често срещани подтипове са $C_{6в,а,с}$ (48,57%) и $C_{8в,с,а}$ (44,97). Значително по-слабо е представен подтип $C_{7в,с,а}$ (3,73%). Купите от подтипове C_{3a} (1,82%) и C_{5c} (0,91%) са слабо представени. Анализът на формите на купите показва, че биконичната форма вече е основна. Паниците са представени единствено от няколко екземпляра от подтип D_4 (0,91%). Прави впечатление отсъствието на типичните за предидущите 2 фази паници от подтипове D_5 и D_7. Кани не са открити. Чашите са представени от една чаша от подтип F_4. В тази фаза сравнително добре са представени малките съдчета от подтипове G_2, G_4, G_5, G_6, G_7. По многобройни са тези от подтип G_7, следвани от подтипове G_6 и G_5.

Дъната от подтип D (68,88%) запазват позиция много близка до тази в предидущата фаза (обр. 11 (. На второ място се нарежда подтип F (24,.30%). Следват дъната от подтип Е (6,83%). Броят на крачетата от подтип С (6, 82%) чувствително намалява. През тази фаза те най-често са представени във вариант Са следван от вариант Сс. При дръжките (обр. 12) преобладаващ е подтип D (52,25%). Следват подтипове F (40,76%), С (6,08%) и Е (0,91%) (обр. 12).

Що се отнася до украсата върху керамичните съдове от неолитна селищна могила Самоводене, тук са установени пет основни типа: канелюра, барботина, врязана, релефна, рисувана. В най-ранната фаза А се срещат и петте основни типа орнамент. Украсените глинени съдове представляват общо 47,89% от общото количество (обр. 18). Типът на рисувания орнамент е установен само при незначителен брой фрагменти – около 0,64% от общото им количество. Най-добре са представени подтипове V_2 и V_3. Врязаният орнамент (27,67%) в повечето случаи е разположен върху цялото тяло (вариант а), без да се спазва строго определен ред при нанасянето му. Най-разпространен е подтип III_1 (17%), който се среща два пъти по-често от всички останали разновидности на врязания орнамент. Съдовете, украсени с този орнамент, се нареждат в количествено отношение след тези с гладка повърхност (44,63%). На второ и трето място при врязания орнамент следват подтипове III_2 (6,20%)и III_3 4,22%. В отделни случаи се срещат комбинации от два подтипа върху един съд. Такъв е случаят с присъствието на подтипове III_1 и III_2 в един орнаментален мотив – подтип III_4

(10,25%). След врязания орнамент следва канелюрният (14,94%), представен от подтипове I_1, I_2, I_3. По- разпространеният подтип I_1 (9,21%) се среща в две разновидности. Канелюрите от първата разновидност са широки и дълбоки, докато при втората те са тесни и плитки и се срещат само върху полирана повърхност. Канелюрите от подтип I_2 (4,15%) са на втора, а тези от подтип I_3 (1,08%) на трета позиция. Четвърта позиция заема подтип I_5 (0,47%). Сред типовете орнамент на трето място се нарежда барботината – 3,69%. Този тип се среща единствено при грубата керамика (7,54%). Във фаза А той е представен главно от подтип II_1 (2,16%), но го намираме и при подтип II_2 (1,53%). На четвърто място е релефният орнамент – 0,64%. Среща се в подтип IV. В отделни случаи го откриваме в комбинация с подтип III_3 (0,25%). Ръбът на някои дъна е орнаментиран с вдлъбнатинки, направени с пръсти.

Във фаза А-$В_1$ са орнаментирани 31,97% от керамичните съдове (обр. 19). От неорнаментираните съдове 37,86% са с гладка или полирана повърхност, а 30,17% – с груба повърхност. И в тази фаза най-добре е представен врязаният орнамент (19,35%). Доминиращ е подтип III_1 (14,67%). Значително по-назад остават подтипове III_3 (2,22%) и III_2 (0,91%), които по отношение на предидущата фаза си разменят местата. За пръв път се появяват подтипове III_5 (0,80%), III_6 (0,57%) и III_7 (0,08%). Подтип III_4 е представен също слабо (0,10%). На второ място е канелюрният орнамент (6,49%). И през тази фаза подтип I_1 отново се състои от две разновидности – с широки дълбоки (2,80%) и тесни плитки (1,61%) канелюри. Той е значително по-разпространен (4,41%) от подтип I_3 (1,14%). Докато подтип I_3 малко увеличава присъствието си, подтип I_2 (0,67%) го намалява близо пет пъти. За първи път се появява подтип I_4 (0,27%). На трето място е барботинният орнамент (4,23%), представен от подтип II_1. И пред тази фаза най-слабо е представен релефният орнамент (1,90%). Подтип IV_1 (0,77%) се среща при грубо изработените, а подтип IV_5 (0,35%) при полираните съдове. При подтипове IV_3 (0,35%) и IV_2 (0,43%) той се среща комбиниран с някои подтипове врязан и канелюрен орнамент. Върху околния ръб на пет от дъната се срещат вдлъбнатинки от пръсти, върху четири крачета – вертикални плитки канелюри и върху две дръжки – вертикални широки канелюри. Анализът на орнамента показва приемственост между фази А и А-$В_1$.

През фаза $В_1$ все още се чувствува влияние от Тракия, което е дало отражение върху развитието на орнамента. Статистиката показва, че през тази фаза орнаментираните съдове са само 26,75% (обр. 20). Най-многобройни са съдовете с груба повърхност (42,05%), следвани от тези с гладка повърхност (31,20%). На първо място отново се нарежда врязаният орнамент (16,42%). Преобладаващ е подтип III_1 (12%), следван от подтипове III_2 (3,22%), III_3 (0,54%), III_5 (0,33%), III_6 (0,25%) и III_7 (0,08). Врязаният орнамент е разположен върху повърхността на целия съд, но за пръв път се наблюдава тенденция за организирането му във хоризонтална и вертикална посока. Това се отнася преди всичко за подтипове III_1 и III_2. Подтип III_3 постепенно загубва позициите си. На второ място вече е барботината (6,10%), представена от два подтипа – II_1 (6%) и II_2 (0,10%). Канелюрният орнамент заема трета позиция (2,66%). По отношение на предидущата фаза, подтип I_1 се среща значително по-рядко, докато подтип I_3 вече е на първо място. Подтип I_3 (0,93%) и сега е представен в две разновидности – широки, дълбоки (0,23%) и тесни плитки (0,70%) канелюри. Подтип I_2 е слабо застъпен (0,23%). Подтип I_1 (0,90%) отново е представен в двете си разновидности – широки, дълбоки (0,75 %) и тесни, плитки (0,15%) канелюри. Появил се за първи път във фаза А-$В_1$ в отделни екземпляри, подтип I_4 сега е по-добре представен

(0,60%). Характерно е, че през фаза B_1 този орнамент заема цялата повърхност на полираните глинени съдове. Присъствието на значително количества черна полирана керамика, част от която орнаментирана с канелюри от подтип I_3 и I_4 е ново явление, зародило се в предидущата фаза и твърде характерно за фаза B_1. Релефният орнамент и сега е на последно място (1,46%). Той е представен главно от подтип IV_5 (1,27%) и е разположен обикновено в горната половина на големите съдове. Характерният за предидущите две фази подтип IV_1 сега се среща само като изключение. Слабо са представени подтипове IV_2 (0,09%) и IV_3 (0,09%). Подтип IV_4 също е представен с отделни фрагменти. Върху ръба на няколко устия и няколко дъна са нанесени вдлъбнатинки с пръсти.

От следващата фаза Самоводене B_2 са орнаментирани 31,72% от керамичните съдове (обр. 21). През тази фаза орнаментът започва да търпи някои промени. Керамичните съдове с груба повърхност играят вече по-съществена роля (43,77%). Ако към тях прибавим и украсени те с барботина (14,95%), чието количество е нарастнало повече от два пъти в сравнение с фаза B_1, тези два типа ще обхванат близо 60% от съдовете. В същото време броят на съдовете с гладка повърхност значително намалява (24,51%). Барботината измества врязания орнамент и се утвърждава на първо място. Представена е от подтип II_1 (14,94%), докато подтипове II_2 (0,01) и II_4 (0,01%) са представени чрез отделни екземпляри. На второ място следва врязаният орнамент (11, 58%). Сега подтип III_1 (6,22%) е два пъти по-слабо представен по отношение на предидущата фаза, докато подтип III_2 е само 2,16%, а подтип III_3 е напълно изчезнал. Неколкократно нараства разпространението на подтип III_6 (1,22%). Слабо е присъствието на подтипове III_7 (0,99%) и III_8 (0,99%). На трета позиция отново е канелюрният орнамент, при който е налице известно количествено нарастване (3,90%). Най-разпространен е подтип I_3 (2,46%), който отново се среща в двете си разновидности – с широки, дълбоки канелюри (1,22%) и с тесни плитки канелюри (1,22%). Подтип I_2 (0,18%) се среща при отделни екземпляри. Нараства значително употребата на подтип I_4 (1,16%), който в следващата фаза ще заеме водеща позиция. И сега този подтип заема цялата или по-голямата част на биконичния съд. Релефният орнамент (1,39%) е представен от подтип IV_5 (1,31%). Присъствието на подтип IV_4 е много слабо (0,08%). Върху устният ръб на няколко съда се срещат вдлъбавания с пръсти. Подобни вдлъбвания са констатирани и върху околния ръб на няколко дъна.

През фаза Самоводене B_2-С се запазват общите тенденции в развитието на орнамента (обр. 22). И сега най-често се среща грубата керамика (30,48%), въпреки че нейното разпространение чувствително намалява за сметка на керамиката с гладка повърхност (27,26%) и на тази с барботинен орнамент (19,58%). Барботината е представена от подтипове II_1 (15,20%), II_4 (3,47%) и II_2 (0,91% (. На второ място е врязаният орнамент (14,65%). И през тази фаза подтип III_1 запазва водещата си позиция (8,55%). Втори е подтип III_9 (2,39%). На трета и четвърта позиция са подтипове III_6 (1,73%) и III_7 (1,11%). От втора на пета позиция сега отива подтип III_2 с 0,88%. Подтип III_8 е представен с отделни екземпляри. През тази фаза нараства два пъти разпространението на канелюрата (6,27%). Четирикратно е нараснал подтип I_4 (4,96%). Подтип I_1 напълно е изчезнал, а разпространението на подтип I_3 (1,31%) чувствително намалява. Подобно на предидущата фаза релефният орнамент е представен много слабо и то предимно чрез подтип IV_5 (0,88%). По изключение отделни екземпляри са орнаментирани с подтип IV_4 (0,18%).

Откритите в неолитна селищна могила Самоводене култов комплекс[56],

антропоморфни и зооморфни фигурки[57], култови масички (олтари)[58], амулети и накити[59], идеограми[60] и хокерни погребения[61] дават възможност в известна степен да се възстанови състоянието на духовния живот на неолитното население.

Особен интерес представлява уникалният култов комплекс. Култовото съоръжение към комплекса се състои от повдигната на 0,15 м от пода на културата сграда площадка с квадратна форма (1,74/1,74 метра) и две симетрично разположени в южната и северната ѝ част ниши (0,80/0,50 м). Подът на съоръжението е сравнително добре запазен. На югозапад и северозапад има следи от засводяване, а на североизток и югоизток съоръжението е било открито. В източната част върху подовата замазка личат следи от обмазан кол, около който замазката е леко извита нагоре. Вероятно на това място около замазката на кола е имало моделиран предмет, най-вероятно на женска фигура, символизираща богинята-майка. Съоръжението е еднократно преправяно. В намиращата се на около 10 м източно от културата ограда яйцевидна яма бе открит череп на тур (запазена е лицевата част на черепа и рогата в разтворено положение). Черепът на тура олицетворява мъжкото начало в природата. Лицевата част на черепа е обърната на запад по-посока на културното съоръжение и намиращата се там фигурка на богинята-майка (символ на женското начало). На изток, по посока изгрев слънце, се откри, едновременна на културното съоръжение яма, както и културна шахта (обр. 23). Тя има диаметър 1,80 м. По време на проучването бе достигната дълбочина от 11,80 м. Прокопана е в льоса. Обмазката е от глинен разтвор. На дълбочина 3,60 м шахтата е била измазана отдолу. Върху пода имаше следи от овъглено дърво и пепел. Както по пода на това ниво, така и по обмазката на стената на шахтата личат следи от опалване. На дълбочина 4,20 м в културната шахта бе открит скелет на овца или коза не по възрастна от една година. Глава и крайници не се откриха, тъй като те са били предварително отделени от трупа с ритуална цел. При проучването на културната шахта до дълбочина от 5,40 м се откри пасаж от дребни заоблени камъни, върху който бяха положени рога от тур и елен. Разклонението на рогата от елен са отрязани на няколко места, вероятно преди поставянето им в културната шахта с ритуална цел. Поставените пасажи от камъни, които срещнахме и на по-големи дълбочини са били хвърляни вероятно от населението предвид тогавашните религиозни вярвания в необработените загладени камъни. От 3,60 м надолу се откриха керамични фрагменти, животински кости, няколко кремъчни оръдия на труда, една културна масичка, ивици от пепел и въглени. Най-ранната открита керамика в шахтата е от фаза Самоводене А, а най-късната от фаза Самоводене B_1. Източната част на културния комплекс и най-вече на културната сграда са унищожени по време на строителството на ж. п. линията през 1954 година. Раннонеолитните културни комплекси в басейна на Долния Дунав, а и изобщо в Югоизточна Европа синхронни на този от Самоводене до сега не са обнародвани. Такива са познати от Предна Азия, където е най-големият неолитен културен комплекс от Чатал Хююк[62]. Някои елементи от Самоводене намират паралели в него. Както в Чатал Хююк, така и в Самоводене доминират два персонажа на женското (богинята-майка от Чатал Хююк и вероятната женска фигурка от Самоводене) и на мъжкото начало (бичите глави и рога от Чатал Хююк и черепът и рогата на тур от Самоводене). Шахти синхронни на шахтата от Самоводене са ни известни от Северна Месопотамия в неолитното селище Ярим тепе II_6[3]. Двете шахти от Ярим тепе II обаче са интерпретирани като кладенци за вода. Културна шахта подобна на тази от Самоводене е открита в Куптоаре Сфадеа, но тя се отнася към една по-късна епоха, именно към фаза II в. на културата Салкуца в Олтения[64].

Изследването на стратиграфията на културните напластявания и типологията на формите и орнамента на керамиката от неолитна селищна могила Самоводене позволи да се намери вярната хронологическа позиция на отделните фази на култура Самоводене спрямо съседни по-близки и по-далечни етнокултурни ареали (обр. 24).

Най-ранните археологически материали от неолитна селищна могила Самоводене имат аналогии в керамиката от фази Орловец A_1 или Орловец A_2 на култура Орловец във Великотърновския регион. Те се синхронизират с Копривец I-II в Североизточна България[65], Гура бачулуй в Трансилвания, Румъния[66], Доня Браневина във Войводина, Сърбия[67], Крайници в Югозападна България[68], Ахилеон в Гърция[69]. След известно прекъсване през ранния неолит селището отново е заселено този път за продължителен период от време.

Фаза Самоводене А на култура Самоводене е синхронна на Караново II в Тракия[70], Овчарово в Североизточна[71] и Мало поле при Градешница в Северозападна[72] България, Кърча III в Олтения[73] и Старчево III в Североизточна Сърбия[74]. Преходната фаза Самоводене А-B_1 е синхронна на Караново II-III (Казанлъшката могила и Яса тепе) в Тракия[75], Кърча IV в Олтения[76] и Старчево IV – Винча A_1 в Сърбия[77]. Следващата фаза Самоводене B_1 на култура Самоводене е синхронна на Караново III – Веселиново в Тракия[78], Усое I в Североизточна[79], Луканово дърво при Градешница в Северозападна България[80], Малул Рошу на култура Дудещи в Мунтения[81], Дудещи – Винча I в Олтения[82] и Винча A_2 в Сърбия[83]. Фаза Сановодене B_2 е синхронна на Караново III – Веселиново в Тракия[84], Усое I в Североизточна[85] и Луканово дърво в Северозападна[86] България, Фундени на култура Дудещи[87] в Мунтения, Дудещи – Винча II_8[88] в Олтения и Винча A_3[89] в Сърбия. Последната за Самоводене фаза B_2-С е синхронна на Караново III – IV (хлебозавода-Нова Загора) в Тракия[90], Подгорица в Североизточна[91] и Бяла Слатина в Северозападна[92] България, Черника на култура Дудещи в Мунтения[93], Дудещи – Винча III в Олтения[94] и Винча B_1[95] в Североизточна Сърбия.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Юринич, С.** Пещерата „Полички" при Дряновския манастир.-В: С БНУ, VI, 1898.

[2] **Попов, Р.** Беляковското плато. Пещери и доисторически селища, С., 1925, с. 6.

[3] Пак там, с. 6.

[4] Пак там, с. 17.

[5] **Станев, П.** Неолитни и раннохалколитни култури по средното течение на река Янтра.-ГМСБ, II,1976, с. 3.

[6] **Попов, Р.** Цит. съч., с. 6.

[7] **Gaul, J. H.** The Neolithic Period in Bulgaria.-American School of Prehistoric Research. Bulletin, 16, 1948, p. 19,41.

[8] **Георгиев, Г. Ил.** За някои оръдия за производство от неолита и енеолита в България.-В: Сб. Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, С., 1958, с. 369.

[9] **Комша, Е.** К вопросу об относительной хронологии и о развитие неолитических культур на юговостоке Румынской народной республики и на востоке Н.Р. Болгарии.-DACIA, VI, 1966, p. 53.

[10] **Станев, П.** Цит. съч., с. 4

[11] **Georgiev, G. Il.** Kulturgruppen der Jungstein und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien).-L'Europe à la fin re l'âge re la pierre, praha, 1961, p. 59.

[12] **Николов, В.** Неолитно селище в Г. Оряховица.-В: Сб. Студентски проучвания, 1975, кн. 1, с. 21-40.

[13] **Станев, П.** Цит. Съч., с. 9.

[14] **Станев. П.** Технология, типология, генезис и синхронизация на керамиката от неолитно селище Качица – Велико Търново.-ИИМВТ, XI, 1996, с. 51.

[15] **Станев, П.** Стратиграфия и периодизация на неолитните обекти и култури по басейна на река Янтра.-ГМСБ, VIII, 1982, с. 3.

[16] **Станев, П.** Културни връзки и взаимоотношения. Произход, Релативна и абсолютна хронология на неолитните култури в Централна Северна България.-ГМСБ, XI, 1985, с. 18.

[17] **Станев, П.** Стратиграфия и периодизация на..., с. 5.

[18] **Nica, M.** La culture de Dudeşti an Olténie.-Dacia, 1976, p.38, fig. 4.

[19] **Станев, П.** Неолитни култури в басейна на река Янтра.-Дисертация за присъждане на научната степен „Кандидат на историческите науки", С., 1992, с. 204.

[20] Пак там, с. 133.

[21] **Nica, M.** Cuptoarede Olaria din epoca Neolitica des coperite in Oltenia. Drodeta, 3, 1978, Turno Severin, p. 18.

[22] **Тодорова, Х.** Новая культура среднего неолита в Северовосточной Болгарии.-Советская археология, 4, 1973, с. 16-31.

[23] **Comşa, E.** Données sur la civilisation de Dudeşti. Dacia, Prahistrische Zeitschrifr, 46, Band, Berlin-New Iorc, 1971, 207.

[24] **Станев, П.** Палеоикономика и обществени структури през неолита в басейна на река Янтра.-ГМСБ,1989, XV, с. 27.

[25] Изследвания на **Елена Маринова**. Направени са изследвания на осем палеоботанически проби от III, V, VIII, X хоризонт в кв V^{a}_{2}.

[26] Изследвания на **Елена Маринова** през 1997 година.

[27] **Нинов, Л., П. Станев.** Животновъдна и ловностопанска дейност на населението от неолитна селищна могила Самоводене.-ИИМВТ, VII, 1992, с. 120.

[28] Пак там, с. 121.

[29] Пак там, с. 121.

[30] **Станев, П.** Неолитни култури в..., с. 140.

[31] **Станев, П.** Топография и стратиграфия на неолитен комплекс Орловец. Жилищна архитектура на раннонеолитното селище.-ИИМВТ, 1990, X, с. 57.

[32] **Станев, П.** Технология, типология, генезис и..., с. 51

[33] Пак там, с. 42.

[34] Пак там, с. 42.

[35] Пак там, с. 42.

[36] **Станев, П.** Технология, типология, генезис и..., с. 42.

[37] Пак там, с. 43.

[38] Пак там, с. 43.

[39] **Георгиев, Г. Ил.** Стратиграфия и периодизация на неолита и халколита в днешните български земи.-Археология, 1974, 4, с. 15.

[40] **Станев, П.** Технология, типология, генезис и..., с. 43.

[41] **Тодорова, Х.** Цит. Съч., с. 25.

[42] **Николов, Б.** Селище от стария неолит при Градешница, Врачански окръг.-Археология, 1975, 1, с. 25.

[43] **Станев, П.** Неолитни култури в..., с. 131.

[44] Пак там, с. 131.

[45] Пак там, с. 131.

[46] Пак там, с. 132.

[47] Пак там, с. 133.

[48] Пак там, с. 133.

[49] Пак там, с. 145.

[50] Пак там, с. 145.

[51] **Станев, П.** Технология, типология, генезис и ..., с.57.

[52] Пак там, с.57.

[53] **Станев, П.** Технология, типология, генезис и..., с. 51.

[54] **Станев, П.** Топография и стратиграфия на..., с. 57.

[55] **Георгиев, Г. Ил.** Стратиграфия и периодизация на..., с.14.

[56] **Станев, П.** Неолитни култури в..., с. 204.

[57] **Станев, П.** Археологически данни за духовния живот през неолита в басейна на река

Янтра.-ГМСБ,1988, XIV, с.7.

[58] Пак там, с. 13.

[59] Пак там, с. 15.

[60] **Станев, П.** Най-ранната знакова система в неолита на Югоизточна Европа.-В:Сб. Палеобалканистика и старобългаристика. Първи есенни национални четения „Професор Иван Гълъбов", 1979, В. Търново, с. 103

[61] **Станев, П.** Археологически данни за духовния..., с. 16.

[62] **Mellart B.** Catal Hüyük.-Cladbach, 1961, p. 124.

[63] **Мунчаев, Р., Н. Мерперт.** Раннеземедельские поселения Северной Мессопотамии.-М., 1981, с. 184, рис 57.

[64] По информация на Г. Лазаревичи.

[65] **Попов, В.** Периодизация и хронология на неолитните и халколитни култури по поречието на р. Русенски Лом. Русе, 1996, с. 301.

[66] **Vlassa, N.** Cea maiveche faza a complexilui cultural Starcavo-cris-in Romania,-Neolithicul Transilvaniei, 1976, Cluj-Napoca, p. 198.

[67] **Karamanski, S.** Donia Brajnevna, Odzaki, 1979, p. 29-43.

[68] **Tscochadziev, S.** Die Fruhneolithisch siedlung Krainici boi Kjustendil.-Studia Praehistorica, 10, 1979, p. 32.

[69] **Gimbutas, M.** Achilleon, Neolithic Greece, 1973, p. 5.

[70] **Георгиев, Г. Ил.** Стратиграфия и периодизация на..., с. 14.

[71] **Тодорова, Х.** Новокаменната епоха в България. С.,1993, с. 134.

[72] **Николов, Б.** Цит, съч., 25.

[73] **Nica M.** Nouvelles données sur le neolithique ansien d'Oltenie. Dacia, XXI, 1977, p. 18.

[74] **Lazarovici, G.** Neoliticul Banatului. Cluj-Napoca, 1979, p. 179.

[75] **Георгиев, Г.** Стратиграфия и периодизация на..., с. 15.

[76] **Nica, M.** Op. cit., p. 18.

[77] **Lazarovici, G.** Op. cit., p. 179.

[78] **Георгиев, Г.** Стратиграфия и периодизация на..., с. 15.

[79] **Тодорова, Х.** Новая культура..., с. 25.

[80] **Николов. Е.** Периодизация на неолитните култури в Северна България от Янтра до Тимок.-ИМСЗБ, 1992, 18, с. 17.

[81] **Comşa. E.** Op. cit. 195.

[82] **Nica, M.** La culture de Dudeşti an Olténie.-Dacia, 1976, XX, p. 72.

[83] **Lazarovici, G.** Op. cit., p. 179.

[84] **Георгиев, Г.** Стратиграфия и периодизация на..., с. 15

[85] **Тодорова, Х.** Новая культура..., с. 25

[86] **Николов, Б.** Периодизация на неолитните..., с. 17.

[87] **Comca. E.** Op. cit., p. 206.

[88] **Nica, M.** et Nita, T. Les établissement néolitiquet de Leu et Padoa de la zone dinterference des cultures Dudesti et Vinca.-Dacia, 1979, p. 79.

[89] **Lazarovici, G.** Op. cit., p. 179.

[90] **Кънчев, М.** Културна група Карановo IV в Новозагорско.-Археология, 1973, 3, с. 42.

[91] **Тодорова, Х.** Новокаменната епоха в..., с. 138.

[92] **Николов. Б.** Периодизация на неолитните..., ,18.

[93] **Comşa. E.** Op. cit., p. 207, 215, 231-234.

[94] **Nica, M.** et Nita, T. Op. cit., p.53.

[95] **Lazarovici, G.** Op. cit., p. 179.

NEOLITHIC TELL SAMOVODENE – RESULTS OF THE INVESTIGATIONS RECEIVED, UP TO NOW
(Summary)

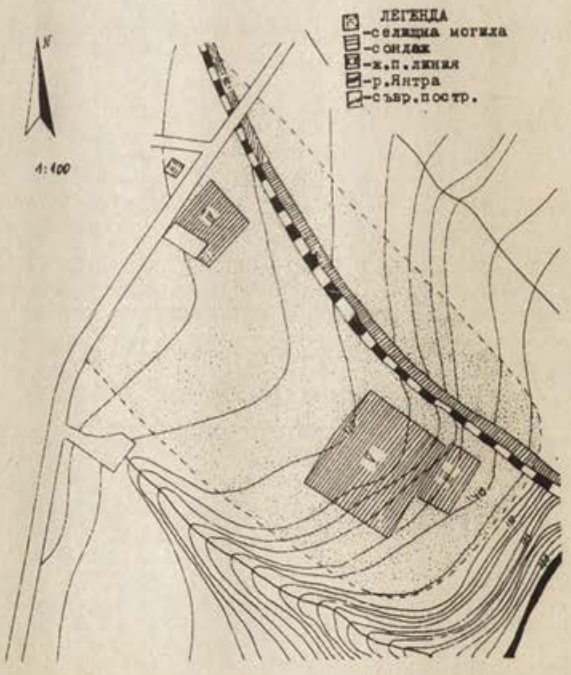
Peter Stanev

Neolithic Tell Samovodene with its eleven building horizons and five cultural layers is the biggest Neolithic settlement examined in the Basin of the Lower. Danube. It has been inhabited without a break during the Early, Middle and Beginning, of the Late Neolithic period. The present research embraces the period of the beginning of the archaeological investigations in 1974 until 1992. During the excavations, there were discovered an architecture arid finds with exceptional value, some of them with an European significance. A house was excavated, probably two-storeyed, with dimensions of 132 m^2. The early Neolithic cult complex and the middle Neolithic complex for pottery firing are unique. The stratigraphy, precisely dated, of the separate sectors, which are the object of our excavations, as well as and the statistics of the ceramic material grouped in phases contributed to the comparatively precise chronological clarification of the place of the Neolithic Tell Samovodene among the other more important settlements and cultures in the area of the Basin of the Lower Danube. Eponimy for the self-dependent Central Northern Bulgaria, culture Samovodene, Neolithic Tell Samovodene consists of five Neolithic phases: Early Neolithic period – phase A, Middle Neolithic period – phases A-B_1, B_1, B_2 and Late Neolithic period – phase B_2-C. The separate phases and periods are genetically connected.

Translated by Julia Ghentcheva

Обр. 1. Карта на неолитните обекти в Средния басейн на река Янтра.

Обр. 2. Ситуационен план на неолитна селищна могила Самоводене.

Обр. 3. Стратиграфски профил от неолитна селищна могила Самоводене.

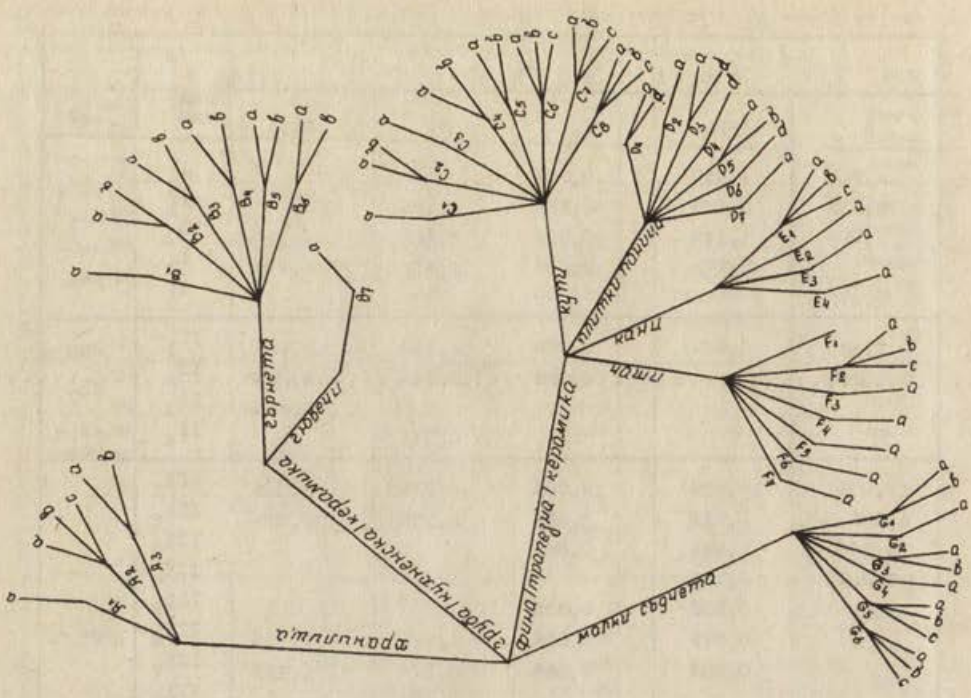
Обр. 4. Костилка от трънкосливка от неолитна селищна могила Самоводене.

Ф	А	З	И			
А	А–B_1	B_1	B_2	B_2–C	под-тип	тип
0,92% 60,00% 39,08%	10,00%	0,17%	0,79%	0,01%	A_1 A_2 A_3	хра-ни-лища
30,58% 7,44% 61,08% 0,92%	18,33% 24,67% 57,00%	31,25% 67,94% 0,81%	12,43% 36,21% 36,21% 15,15%	2,82% 22,86% 51,46% 22,86%	B_1 B_2 B_3 B_4 B_5 B_6 B_7	гър-нета и гювен-чи
7,31% 17,07% 2,43% 39,02%	0,01% 44,44% 22,22% 5,56% 22,22%	0,01% 0,01% 5,25% 42,10% 2,68% 26,32%	0,01% 3,57% 1,78% 53,57% 3,57% 23,22%	 1,82% 0,91% 48,57% 3,73% 44,97%	C_1 C_2 C_3 C_4 C_5 C_6 C_7 C_8	ку-пи
0,33% 2,90% 4,13%	0,01%	0,01% 1,63% 7,88% 7,88% 0,67%	 1,78% 3,57% 2,46% 1,78%	 0,91%	O_1 O_2 O_3 O_4 O_5 O_6 O_7	па-ни-ци
7,31%		0,32% 1,69% 3,26%	 1,67%		E_1 E_2 E_3 E_4	ка-ни
0,38% 19,12%	0,01%	 0,01% 0,32% 0,01% 0,01%	 1,14%	 	E_1 E_2 E_3 E_4 E_5 E_6 E_7	ча-ши
0,01% 0,01% 0,01%	0,01%	 0,01% 0,01% 0,01%	 0,01% 0,01% 0,01%	 0,01% 0,01% 0,01% 0,01%	C_1 C_2 C_3 C_4 C_5 C_6	малки съдче-та
1,20% 0,38% 24,90% 0,01% 68,77%	2,39% 3,96% 40,22% 3,96% 50,66%	9,55% 54,80% 3,46% 30,00%	15,55% 69,55% 4,84% 10,06%	6,82% 68,88% 0,01% 24,30%	A B C O E	дъ-на
85,89% 14,11%	68,46% 15,77% 15,77%	30,20% 54,54% 0,01% 14,56%	40,15% 26,54% 28,44% 0,01% 4,67%	40,76% 6,08% 52,25% 0,01% 0,91%	A B C O E	дръж-ки

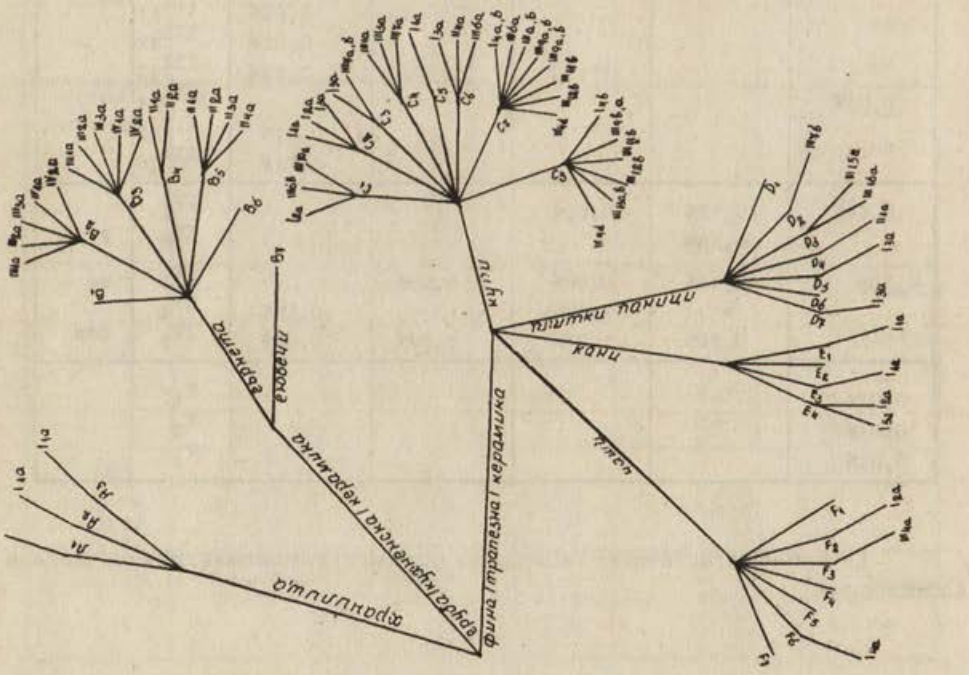
Обр. 5. Статистическа таблица на формите от неолитна селищна могила Самоводене

Ф А З И					подтип	тип
А	А-B_1	B_1	B_2	B_2-С		
9,71%	4,41%	0,90%			I_1	ка -
4,15%	0,67%	0,23%	0,18%		I_2	не-
1,08%	1,14%	0,93%	2,46%	1,31%	I_3	лит -
	0,27%	0,60%	1,16%	4,96%	I_4	рен
0,47%					I_5	
2,16%	4,23%	6,09%	14,95%	15,20%	II_1	бар -
1,53%		0,08%	0,01%	0,91%	II_2	бо-
				3,47%	II_3	
			0,01%		II_4	ти -
						нен
17,00%	14,67%	12,00%	6,22%	8,55%	III_1	
6,20%	0,91%	3,22%	2,16%	0,88%	III_2	
4,22%	2,22%	0,54%			III_3	
0,25%	0,10%				III_4	
	0,80%	0,33%			III_5	
	0,57%	0,25%	1,22%	1,73%	III_6	вря -
	0,08%	0,08%	0,99%	1,11%	III_7	
			0,99%		III_8	
				2,38%	III_9	зан
				0,01%	III_{10}	
				0,01%	III_{11}	
				0,01%	III_{12}	
				0,01%	III_{13}	
0,01%					III_{14}	
				0,01%	III_{15}	
				0,01%	III_{16}	
0,64%	0,77%	0,01%			IV_1	
	0,35%				IV_2	ре -
0,25%	0,43%	0,09%	0,08%		IV_3	ле -
		0,09%		0,18%	IV_4	
	0,35%	1,07%	1,39%	0,88%	IV_5	фен
0,01%					V_1	
0,01%					V_2	
0,01%					V_3	

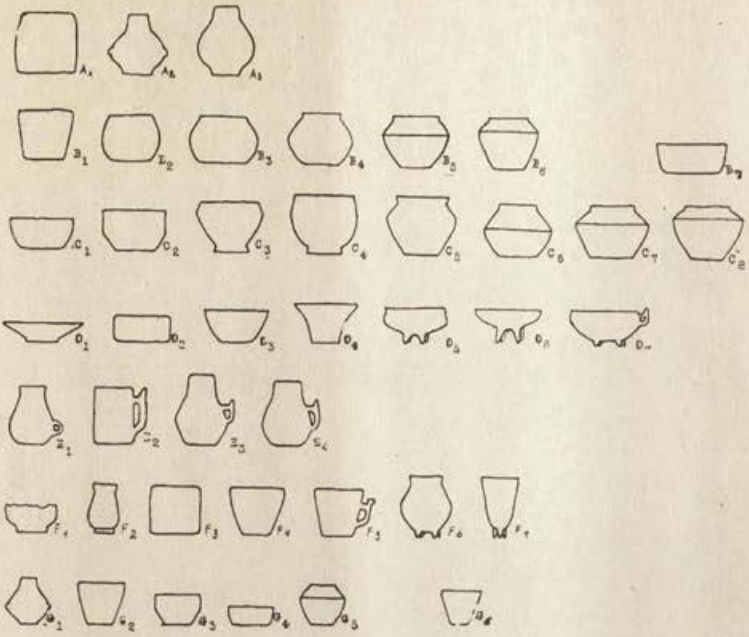
Обр. 6. Статистическа таблица на орнамента от неолитна сел. могила Самоводене.

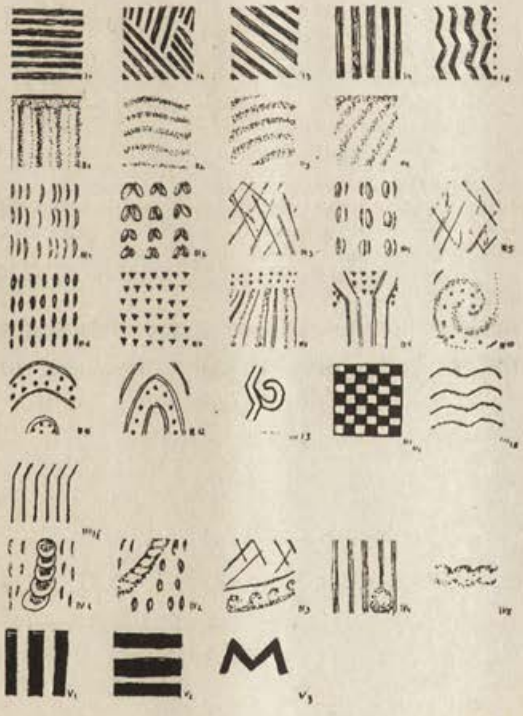
Обр. 7. Дендограма на формите от неол. сел. могила Самоводене.

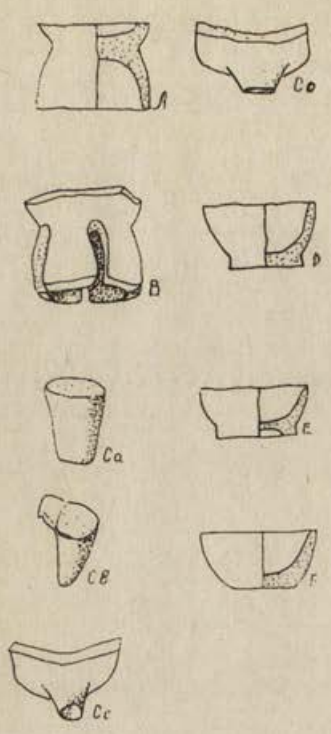
Обр. 8. Дендограма на орнамента от неол. сел. могила Самоводене.

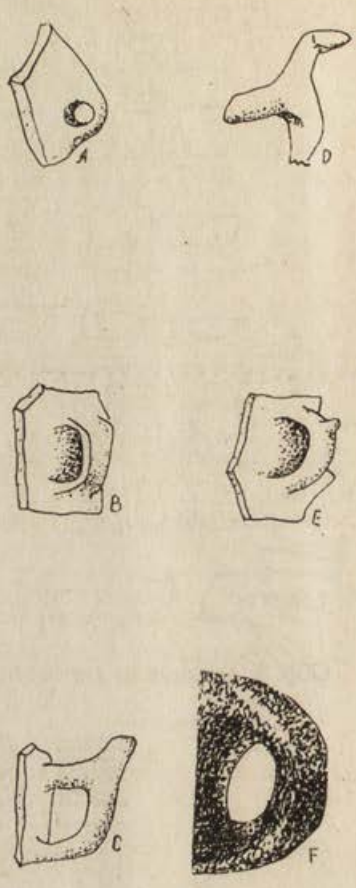
Обр. 9. Таблица на типовете и подтиповете форми от неол. сел. Самоводене.

Обр. 10. Таблица на типовете и подтипове орнамент от неол. сел, мог. Самоводене.

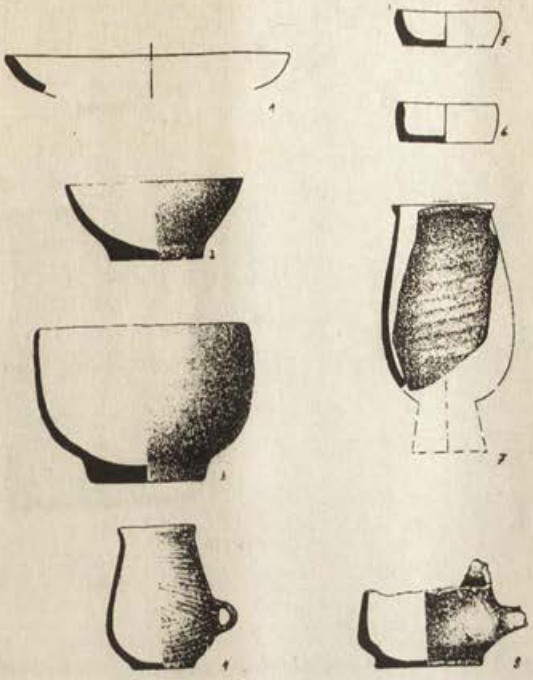

Обр. 11.

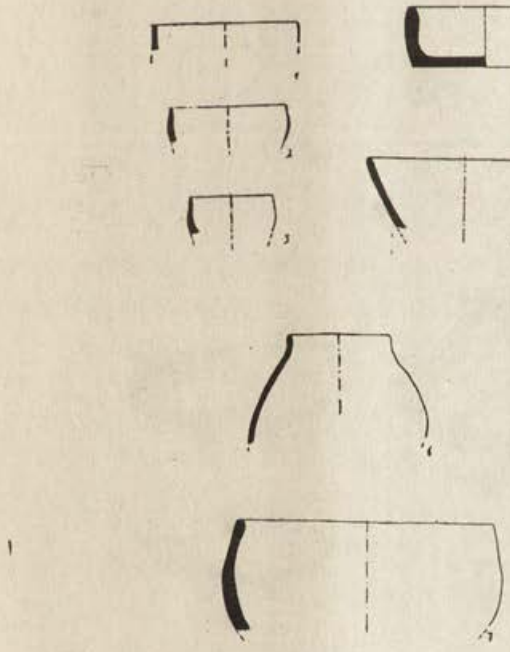

Обр. 12

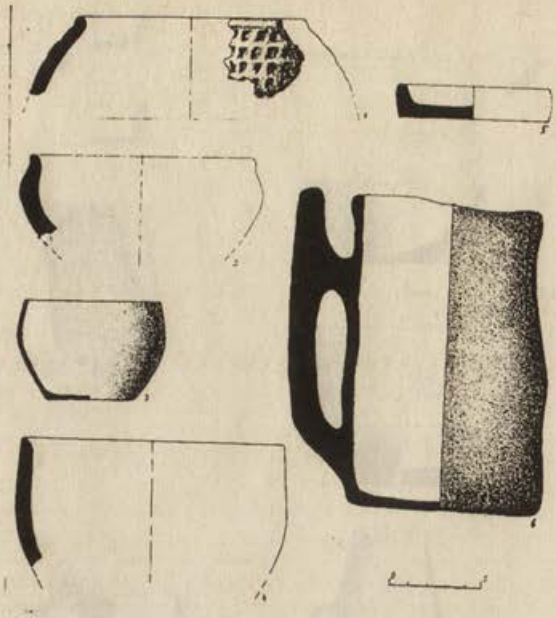
Обр. 11. Таблица на типовете дина от неол. сел, мог. Самоводене.
Обр. 12. Таблица на типовете дръжки от неол. сел, мог. Самоводене.

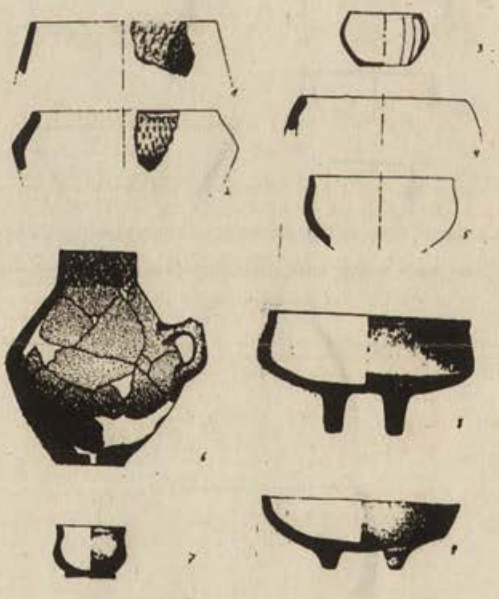
Обр. 13. Таблица на керамичните форми от фаза Самоводене А.

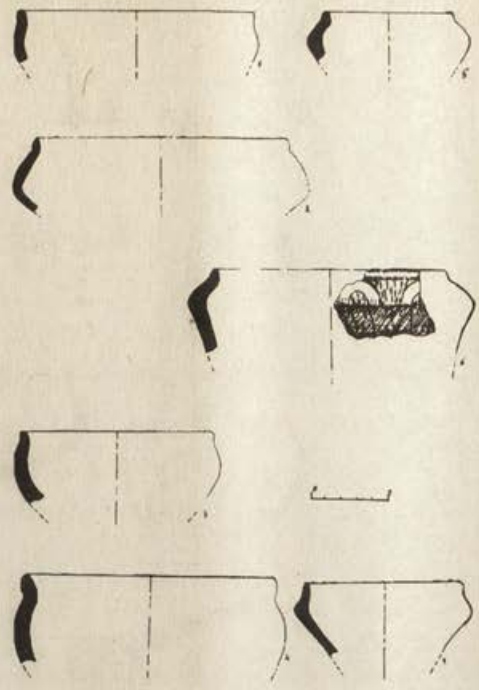
Обр. 14. Таблица на керамичните форми от фаза Самоводене. А-В .

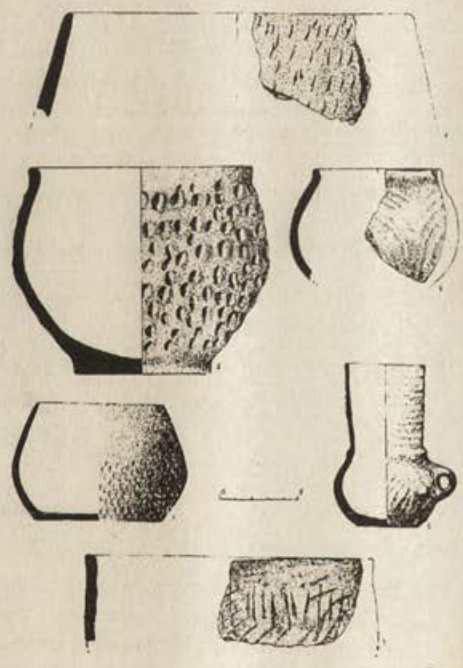
Обр. 15. Таблица на керамичните форми от фаза Самоводене B_1.

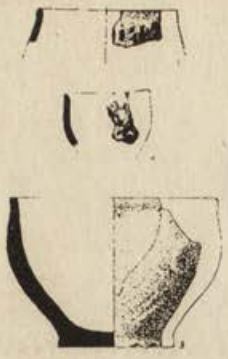
Обр. 16. Таблица на керамичните форми от фаза Самоводене B_2.

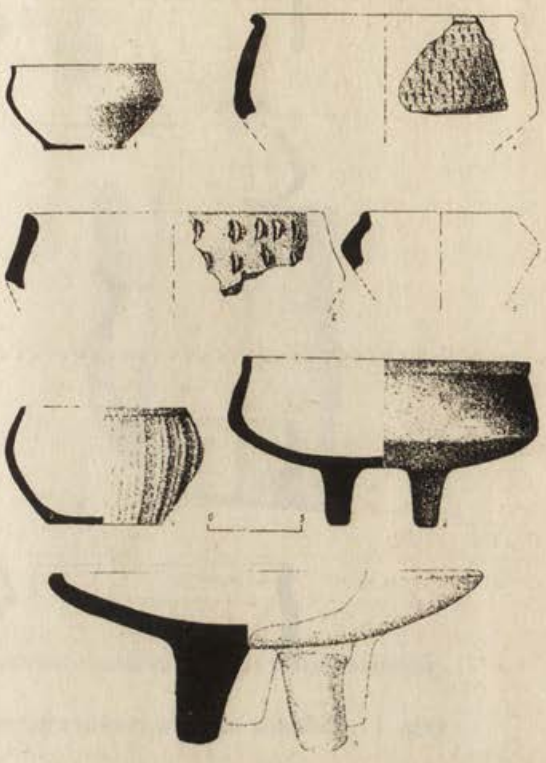
Обр. 17. Таблица на керамичните форми от фаза Самоводене B_2 - C.

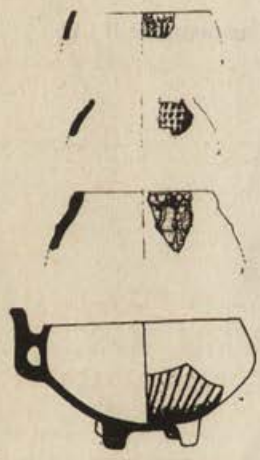
Обр. 18. Таблица на орнамента на керамиката от фаза Самоводене А.

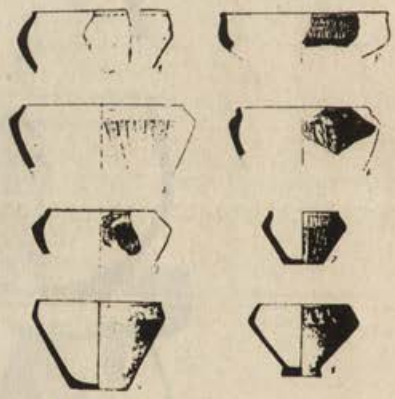
Обр. 19.

Обр. 21.

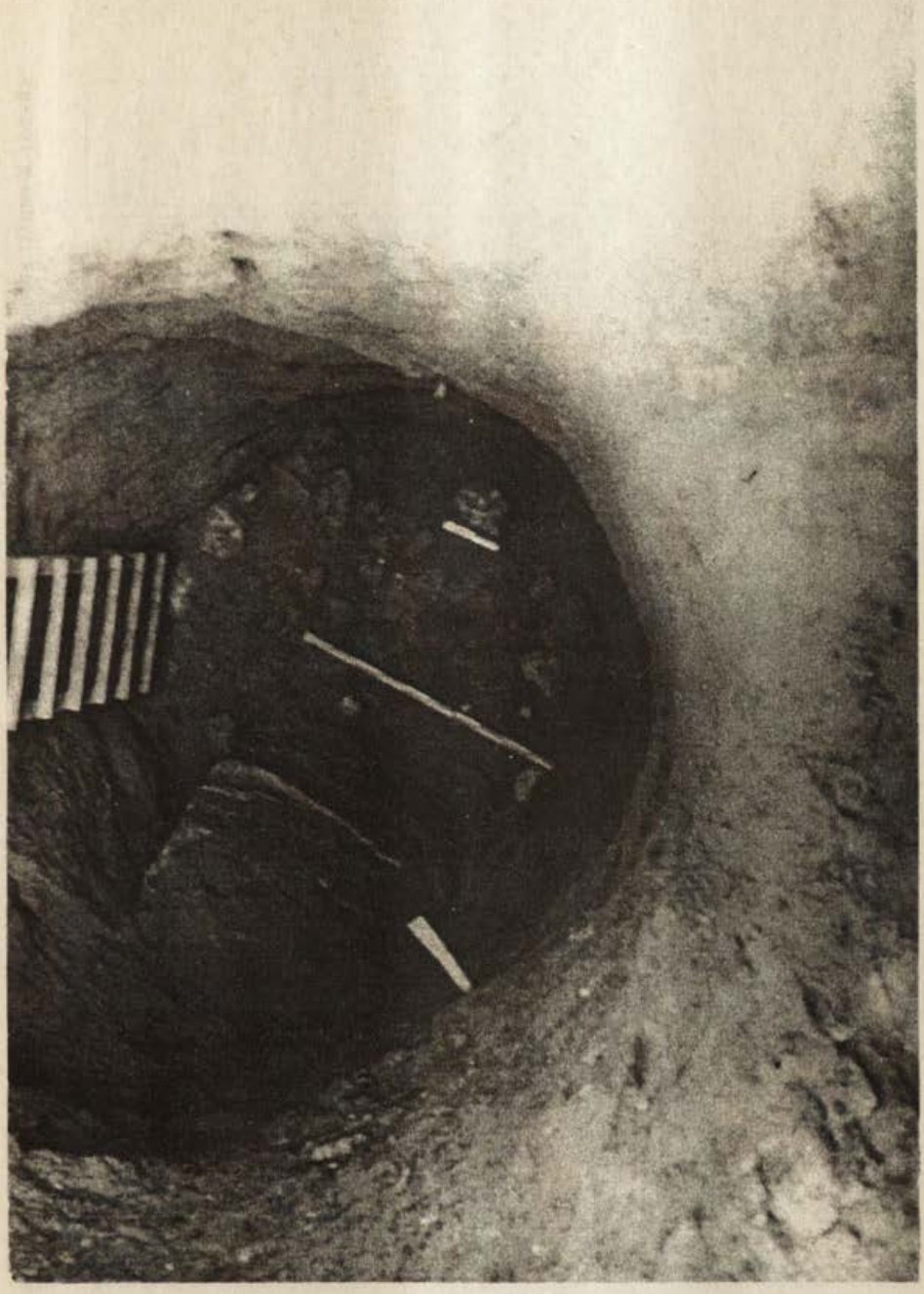

Обр. 20.

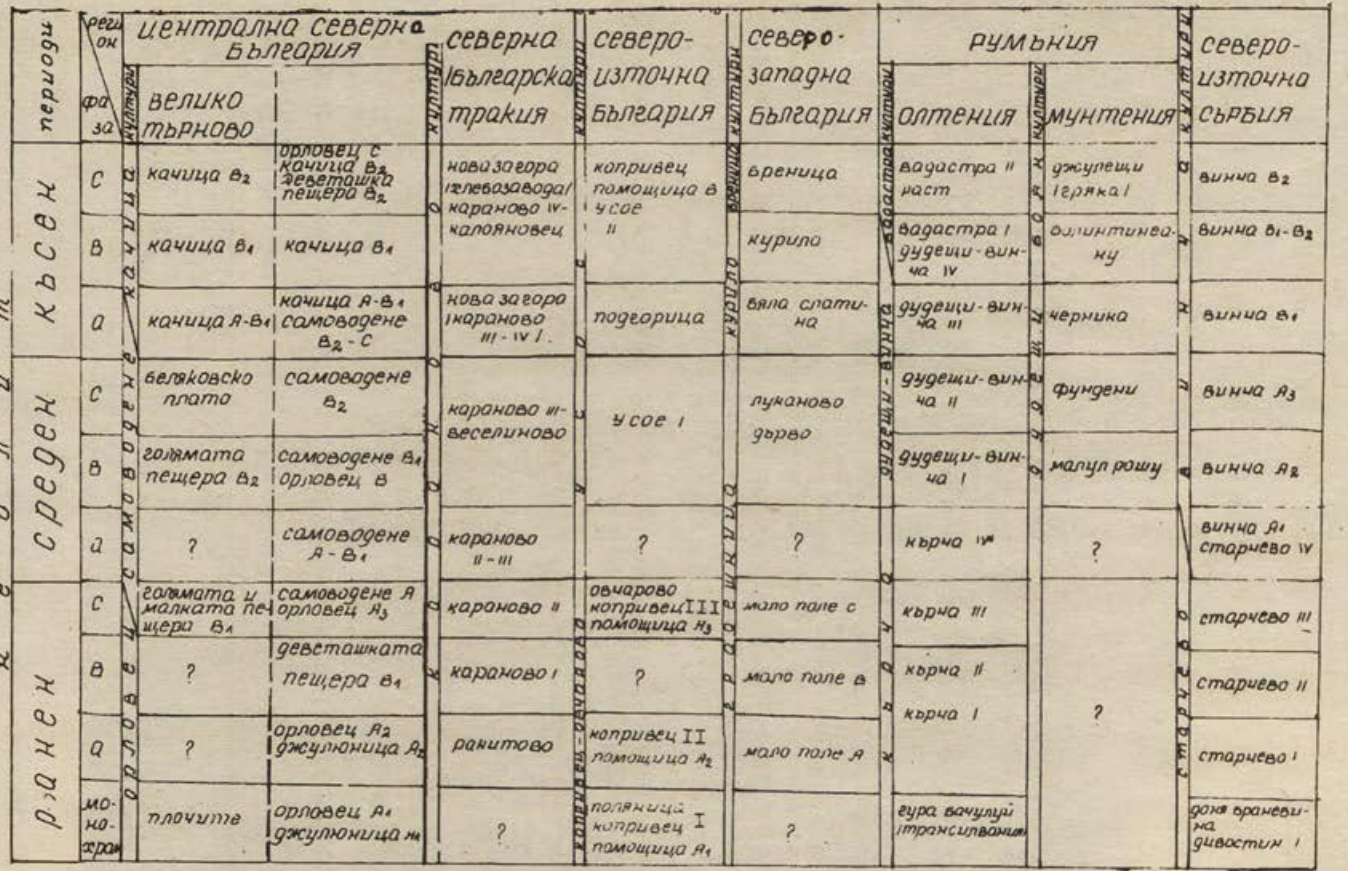

Обр. 22.

Обр. 19. Таблица на орнамента на керамиката от фаза Самоводене A-B_1
Обр. 20. Таблица на орнамента от керамиката от фаза Самоводене B_1.
Обр. 21. Таблица на орнамента от керамиката от фаза Самоводене B_2.
Обр. 22. Таблица на орнамента от керамиката от фаза Самоводене B_2-C.

Обр. 23. Общ изглед от култовата шахта на култовия комплекс Самоводене.

Обр. 24 Хронологическа таблица на основните неолитни обекти и култури в басейна на Долния Дунав и Тракия.

Известия на Исторически музей – Велико Търново, XII/1997
Bulletin muzeum of history – Veliko Turnovo, XII/1997

ЕДНА ХИПОТЕЗА ЗА СЕМИОТИЧНА ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НА ГЕОМЕТРИЧНИЯ МОДЕЛ НА ЧОВЕКА (КАТО МИКРОКОСМОС) ОТ ОРЛОВЕЦ

(Някои паралели върху метафизиката на духовния живот)

ЕВЛОГИ ДАНКОВ

Устойчивите инвариантни структури в митовете са най-сигурната основа, върху която могат да се правят сравнителни метафизични анализи на културното духовно пространство от различни времена и народи по нашите земи. Митологемите според историята на социалната психология са архетипове, които са сравними с „ейдосите" на Платон и „формите" на Аристотел, свързани с родовата и видовата логосна природа на нещата и мисленето. Това, което позволява да се говори за философията като наука, е метафизиката – наука за архетиповете и митологемите в сакралното духовно пространство на човека от праисторическо време и античността по нашите земи. Метафизиката като философия на природата (земна и космична) възниква в резултат от прехода на митологичните архетипове и образци към Логоса[1]. Това е свързано с осмислянето на тяхната вкорененост в Логоса като битие на истината и истината като битие на универсалните форми (знаци). Именно поради това основните науки като семиотика, метафизика и методология, поне засега, са най-надеждното средство за реконструкция и сравнителен анализ на тези (модели) картини на света, които са мотивирали нормативността на духовния живот и отношенията в социума на праисторическия човек[2].

В историческия музей[3] на Велико Търново се намира долната част (дъното) на праисторически керамичен (навярно ритуален) съд, на който от външната страна е изобразен един от най-ранните геометрични модели на човека като микрокосмос[4]. Възрастта на този модел се отнася към ранния неолит (ок. 7000 – 6000 г. пр. Хр.) и позволява да се реконструират някои форми от естествената метафизика на неопитния човек на Балканите, което за традиционната археология е твърде неочаквано, тъй като става дума за това, какво е мислил праисторическия човек, а не какво е ял. За сравнение ще посочим, че Асиро-Вавилонската и Египетската култура и Егейският свят са получили своето максимално развитие ок. 4000 г. пр. Хр. Откриването на писмеността е станало преди ок. 3300 г. в Шумер, преди 3000 г. – в Египет и преди 2000 г. – в Китай. Финикийският алфавит е изобретен в последното хилядолетие пр. Хр., а самият Христос е говорил на коптски език, наричайки Бог-Отец Ип(Ел(и).

Въпросният модел е резултат от синкретично мислене на праисторическия човек и неговото съпреживяване. Отчитайки съвременните постижения на семиотиката, Хр. Харитонов смята, че орловският пентограм е „със значението на символичен знак. В него е закодирана схемата на човешкото тяло: разтворени крака и ръце и главата горе"[5]. Орловският пентограм несъмнено показва интереса на праисторическия човек към звездното небе преди всичко във връзка с религиозно-културната му дейност и нейните устойчиви архетипове. Последните

изразяват духовната (метафизична) природа на човека и единното възприемане на заобикалящия (земен и космичен) свят. В това отношение интерес представляват най-старите календари, които „показват единно възприемане на света от древните хора, както и използването на периодични астрономически явления като естествени мерни единици за първите „изкуствени системи за отчитане на времето – календарите"[6].

Животът на социума от Орловец се е регулирал явно от космогоничен мит. Днес можем да кажем, че онтологичният модел на този мит се е възпроизвеждал на върховния празник, попадащ в цикъла на едно завъртане на Земята около Слънцето. Всяко завъртане на Луната според използвания още по това време лунен календар включва два етапа, които образуват общ цикъл: делник-празник. Той е свързан с лунния календар, известен по нашите земи още от VII-V хилядолетие пр. Хр.[7] Човекът е стилизиран като пентограма (петолъчна звезда). Известно е древното схващане, че душата на всеки човек има своя звезда. От друга страна, душата е „ейдоса" (формата) в античната философия, които придава битието на човешкото тяло (σῶμα).

Интересно е, че същата геометрична форма е служила като емблема на питагорейското братство и като модел на една четиримерна Вселена. Последното от своя страна се разглежда като орфическа школа, която достига най-висока степен на духовно развитие. Това се отнася и до разработването и решаването на редица проблеми, поставящи началото на много науки като: аритметика, геометрия (известна е Питагоровата теорема), физика, теория на музиката и др. Питагорейците (VI в. пр. Хр.) въвеждат във връзка със своето учение за музикалната хармония на Вселената представата за „музиката" на космическите сфери. Става дума за участието на сферичната форма в организацията на Космоса, считана за най-съвършена. Обхватът на всяка космическа сфера съвпада с октавите на музикалната гама. Движението на планетите и техните орбити попада в интервалите на музикалната гама. Така звездите и планетите при своето движение образуват музикална хармония, която е умопостигаема, защото може да бъде изразена числово. Тези отношения се съдържат в антропоморфната звезда от Орловец. Най-добре това се илюстрира чрез известната в скулптурата и архитектурата „златна пропорция", позната още от питагорейския онтологичен модел – главният символ на братството. Всичко това показва синкретично кодирания символизъм в пентограма от Орловец.

Връзката на антропоморфния модел от с. Орловец като архетип с орфизма и питагореизма позволява духовната култура от неолитното селище (тук ние няма да се спираме на неговата хронология, тъй като е извън нашата задача, поставена в заглавието) да се разглежда като един предшественик на култ, свързан с орфизма. При това може да се каже, че ритуалната дейност, имаща отношение към модела върху въпросния глинен съд, е негеоцентрична. Налице е схващане за връзката между човека и звездите, за човека като микрокосмос и макрокосмос. Има основание да се предполага, че изображението при Орловец е свързано с култа към огъня. Последният има връзка и с представата за образуването на звездите на небето, а душата на човека – израз на природата, т.е. същността на отделна звезда. В този смисъл например богинята Майка е образът на космическата Душа.

Семиотичният (знаков) анализ позволява също така да се направи изводът, че природата за неолитния човек е била антропоморфозирана в такава степен, в каквато човек е бил космизиран. Битието на човека се схваща в контекста на космическата природа. Митът, свързан с пентограма върху глинения съд, следва

да се отнесе към космогоничните. Интересно, че геометричните пропорции в този пентограм се съотнасят със „златната пропорция", характерна за формите на човешкото тяло, а така също и за формите на растителната природа. Числовият израз на тези пропорции съдържа в себе си такива музикални отношения, известни като терца, кварта, квинта, октава и др.

Изображението показва, че древните хора, живели по нашите земи, не бива да се окачествяват като примитивни. Те са имали богат съзерцателен духовен живот, в който са се проявявали архетипове и родови понятия, характерни както за битието (Космоса), така и за мисленето. Това разкрива изобразената фигура, приета много по-късно като емблема на братството. Всъщност въпросният пентограм е най-ранният в Европа антропоморфен геометричен модел на човека, разкриващ връзката му с космическата природа и архетипа на космическата Душа. Друго важно доказателство е, че праисторическият човек, живял при Орловец, е притежавал своя естествена метафизика и личен катехизис – израз на един възвишен стремеж, който излиза извън обхвата и ограниченията на непосредствено земната природа. Гореспоменатият пентограм следва да се схваща като въплъщение на господството на Божествения Дух над материята. Последната е само възможност, която придобива действително битие чрез този Дух. Човешката душа изпълнява конструктивни функции в сетивната природа, подобно на космическата. Пентограмът всъщност е един геометричен израз на микрокосмоса. По такъв начин той е модел и на макрокосмоса. От позициите на науката топология пентограмът може да се разглежда като четиримерен симплекс, т.е. като модел на един не тримерен, а четиримерен свят. Последният е обвързан с духовната природа на нещата, техните „ейдоси", числови и геометрични форми. Човек може да мисли микрокосмоса и макрокосмоса чрез неговите идеи („ейдоси"), форми и архетипове. Тук става дума за абстрахиране на геометрични логосни форми, които участват в организацията на света.

Следва да се отбележи, че в историята на културата пентограмът е придобивал и тълкувание, противоположно на неговия възвишен смисъл. Такъв е случаят например с използването на пентограма от последователите на Моше (Моисей), които са го свързвали с култа към бог Ремфан, а в някои случаи той символизира инцестното бракосъчетание.

Пентограмът от Орловец изненадва със своята многозначност и синкретичност. Тук за пръв път виждаме връзката между представата за човека, неговата душа и звездите в Космоса. Естествената метафизика както тогава, така и сега изисква човек да схваща себе си като космично същество, което притежава безсмъртна душа с високо предназначение, неотделимо от битието на макрокосмоса.

Казаното дотук позволява да се смята, че ежегодният цикъл „делник-празник" включва две основни фази: делник и празник. В нормативните отношения на делника участва човекът-звезда или звездата-човек. По всяка вероятност това е свързано с култа към богинята Майка или Майката на боговете като ейдос на космическата Душа в античната философия[8]. Като най-често срещани нейни имена на Балканите по-късно са: Ки(Бела), Кивева, Диндимена. Днес ние знаем, че космическата Душа, изграждаща природата на сетивния космос, съдържа три основни елемента: а) разум, б) разсъдък и воля и в) сетивен. Първият съответства на главата, вторият – на гърдите, а третият – на стомаха. От нея произлизат геометричните форми на първоелементите: земя, огън, въздух, вода, небе. Въпросният знак се отнася за последния първоелемент – небе (небесна твърд, ефир).

От времето на Орфическите мистерии, Елевсинските мистерии (тайнства), а по-късно и философията на Платон знаем, че светът (битието на истината) обхваща Разума на космическата Душа. Този Разум възпроизвежда Логоса (Словото, Син) и неговият сетивен наглед е светлината. От по-късния орфически мит, за който се смята, че се е обособил като широко разпространена практика около 1500 г. пр. Хр., знаем, че богинята Майка (Деметра?) ражда човешката душа. С този култ следва да се свърже 11,5-метровата култова шахта за жертвоприношения от с. Орловец. Тук ще напомним, че сестра на Деметра е Хестия, откъдето произлиза гръцкото название на огнище. Хестия или Веста е епоним на бесите, които контролират светилището на Дионис (не е случайно и това, че бесите имат своята най-ранна библия на Балканите, известна като „Бесика"). От друга страна, Хестия (Еста) е и епоним на тракийското племе „асти". Тракийските названия Искър и Дунав също следва да се свържат с култа към Хестия, което означава, че тя е покровителка не само на космическия първоелемент огън, но и на космическия първоелемент вода, възприет от Талес. Той предсказва слънчево затъмнение чрез неуменията. Очевидно със същото име Хестия спедва да се свърже и названието на плаващия остров Астерия, на който се спасява бягащата Лето. Последната се схваща като земно въплъщение на Хестия. Богинята Хестия – пазителка на космическия огън, е целомъдрена и в това отношение нейните атрибути съвпадат с тези на Атина Палада (Минерва). Свещарската царска гробница е свързана с култа към Хестия. Известно е, че пазителките на ябълковото дърво с ритуалните плодове от царството на Хадес се наричат Хесперид, известни още като „дъщери на Запада". В този смисъл анализираният символ се съотнася и с Небесния огън.

Човешката душа е организирана по подобие на космическата Душа и включвайки горепосочените три части, е също огнена. Социалното значение на тези три части (в космическата и човешката душа) се детайлизира убедително едва по времето на Платон. Тогава става ясно, че на разумната част на космическата Душа съответстват хората от най-висшия слой на обществото, които той нарича философи и законодатели (даващи закони на даденото общество като мезокосмос според хармонията на макрокосмоса, т.е. на космическата Душа). На средната част (на душата), локализирана в гърдите (от модела), съответстват войните, чиято задача първоначално е била да бранят социума и най-вече сакралността на богинята Майка. На тази функция съответстват огромното количество символи, намиращи се върху праисторически и антични оръжия[9]. Със споменатия култ се свързват множеството ритуални брадвички и знаците върху най-ранните тракийски махайри и мечове. Третата част на душата се възпроизвежда в хората на физическия труд, които трябва да обработват майката Земя (включително и ритуално), за да дава тя своето плодородие.

Предполагаемото наличие на космогоничен мит в Орловец е резултат на една негеоцентрична естествена метафизика в духовния живот на тогавашния човек. Тази метафизика включва извънземен (задгробен) живот или възкресение от мъртвите (известно като сотериология) на основата на безсмъртните логосни форми на космическата Душа.

Човешката душа обаче е похитена от княза на тъмнината (Хермес?) и е затворена в тъмницата на тялото. Душата се освобождава от Х(адес) и се завръща при Деметра – космическата Душа. Това става, след като факлоносната Деметра успява да открие с помощта на светлината (от факлата) похитената си дъщеря Персефона (Пел-сефона), т.е. човешката душа. Персефона е богиня на цъфтящата

природа (по време на делника). С култа към Персефона още се обяснява и полагането на ритуални цветя (известни от палеолита) по време на брак и погребение. Така може да се внесе яснота защо един и същ ритуален предмет е възможно да се използва в два коренно противоположни контекста. Видно е, че става дума за цикъла „делник-празник", който в двете си противоположни части регулира своята семантика чрез култа към Деметра и Персефона като архетипове. Става ясно и защо Персефона е царица на хтоничния свят и на душите в рая. Христос, подобно на Хермес, отвежда в рая разкаялия се разбойник на кръста – мястото, където е погребан Адам. Цветята при сватба са свързани с обстоятелството, че Персефона като богиня на цветята сключва брак с Х(адес). При погребение цветята означават, че законната (узаконена) съпруга на Х(адес) се връща отново, за да изпълни своите брачни функции като царица на подземния свят. Ето защо може да се смята, че първите брачни и погребални ритуали са свързани с култа към Деὸ, Диὸ (Деметра), Персефона, отвличането на човешката душа в царството на Х(адес), освобождаването ѝ като възкресение. И всичко това се извършва в един негеоцентричен контекст. Като подземна богиня образът на Персефона се покрива с тези на Кора, Гея, Рея, Хеката, Изида, Прозерпина и др. Този устойчив архетип по-късно се среща и в орфизма.

С метафизичната картина на орфическите мистерии и участието в тях на Деметра (Дио) и Персефона (Пел-сефона) са свързани основните атрибути факел, нар (гранат), житни класове и цветя. Същевременно Персефона е дъщеря на Сабос (Савос, Севос и Зевс). Забележително е, че Персефона, макар и похитена, оставайки в плен на принципа за максималното удоволствие, изпълнява брачните си задължения в преизподнята. Вкусването на ритуалния наров сок, т.е. кръвта на Х(адес), е залог за брака, сключен от нея с княза на тъмнината. Това е всъщност обърнатата космическа любов (небесният Ерос), която в царството на тъмнината се редуцира до телесно въжделение, в чийто плен остава душата. Именно това въжделение я задържа в тъмницата на тялото като сома и сема (σῶμα—σῆμα). От σῆμα произлиза гореспоменатата семиотика.

„Погребването" на човешката душа в Х(адес) съответства на съня и свързаните с него душевни преживявания. Бодърстването в светлината на деня е излизане на човешката душа от Х(адес), т.е. ада. Това е в денонощния цикъл, а в годишния цикъл – смяната на пролетта, лятото и есента със зимата и обратно, разделяни чрез формите (измервани посредством фазите на Луната). Човешкият сън е живот в царството на Х(адес). Адът – това е духът на Х(адес) – неговата природа. Сънят е живот в Х(адес). Именно такива аналогични метафизични преживявания следва да признаем, че не са били чужди на праисторическия човек от Орловец.

Забележително е, че при траките оргиите на Дионис се провеждат с факли, и то по време на най-дългата зимна нощ. Точно тогава е върховният Първопразник на Х(адес) и неговото царство. Този култ включва възхвала, моделира, възпроизвежда страданията на Дионис (разкъсан от титаните, подобно на Христос). Ритуален атрибут на Дионис, както и на Христос, е чашата с кървавочервения гроздов сок, т.е. с виното (подобно на сока от нар). Чашата се пълни с вино, т.е. с кръвта на Бог-Син, която трябва да пречисти вярващия чрез съответен ритуал. Най-често това е (тайна) „вечеря" с избрани сътрапезници (както е при Залмоксис и при Христос, където се полага началото на литургията).

Ако предложената хипотеза се окаже вярна, то има основание да се твърди, че става дума за едно от най-ранните сведения за ритуално обезсмъртяване, което предшества с хилядолетия напред християнската литургия. Подобен върховен

Първопразник завършва с Дионисовата „евхаристия", с която например са свързани „златните ритуални съдове от Вълчитрън. От гледна точка на архетиповете можем да посочим на основата на определена инвариантност следните ритуални предмети: нар, лоза, плод, легло (брачно), кръвта и тялото Х(адесови). Нарът и по-точно неговият сок е кръвта на Х(адес), ада и поради това ритуален атрибут. Забраненият плод от Стария Завет всъщност е нарът. Това буквално означава, че човешката душа не трябва да сключва договор с царството на Х(адес). Сключването на такъв договор е равносилно на грехопадение. И в крайна сметка „евхаристията" с кръвта на Х(адес) като причастяване в ранно време с ритуален глинен съд (какъвто би могъл да бъде този с пентограма от Орловец) е възпроизвеждане на грехопадението като изпълняване на съпружеските задължения на Персефона с княза на тъмнината.

Яденето на плътта и пиенето на кръвта на Х(адес) чрез ритуалния нар е свързано със сакралността на архетипа „дърво на живота". Според Стария Завет при обърнатия Х(адесов) модел яденето от дървото на познанието е забранено, за да не се разгадае смисълът на ритуала, възпроизвеждащ обърнатия модел на „дървото на живота". Всъщност това е гностическата версия на интерпретацията на библейските текстове. Според гностиците например Моше (Моисей) не е разговарял с Бога (в горящата и неизгаряща къпина), а с дявола. Именно той като един фалически димен стълб е водел евреите в продължение на 40 години през пустинята, като ги е принудил дори да се поклонят на неговия образ, представен като медна змия, издигната върху кръст. Тогава оцеляват само тези, които се поклоняват на змията – бащата на злото. Всъщност това е най-категоричното пресяване между носителите на доброто и на злото в човешката история. Пристигналите вече в Обетованата земя на пела-сгите не могат да извършват нищо друго освен агресивност, войни и убийства. Коренното население – пеласгите трябва да бъде унищожено, избито до крак. Затова богът на евреите изисква след превземането на някои от градовете на пеласгите да бъдат избити всички мъже, жени и деца. Епоним на пеласгите, както стана ясно, е Персефона.

Според мита Деметра желае и е направила всичко, за да бъде избавена нейната дъщеря от царството на Хадес, който в тракийската митология е Хермес (тази функция в християнството изпълнява Христос, който след смъртта си става цар на подземното царство, където пребивава в продължение на 3 дни). Тракийският Бог-Син Залмоксис пребивава 3 години в подземното царство и се връща на белия свят. Това той прави с помощта на своята майка Деметра. Факлата като един от основните атрибути на Деметра е запалена от подземния вулканичен огън. Деметра научава за похитената си дъщеря от ΗΛΙΟΣ (Хелиос)[10]. Тук ще изтъкнем, че Иисус Христос използва същото име ИЛИ (Ели), когато се обръща към Своя Отец, преди да издъхне на кръста. Струва си да напомним, че майката на Ромул и Рем, т.е. на римляните, носи името Илия (Елия), Рея, Силвия. При това Илия е весталка (кариатида), свързана с култа към Хестия – гореспоменатата богиня на космическия огън (Логоса) и на домашното огнище. Хестия дава названието на реката Неста (Места), а също така и на нестинарките в Югоизточна България, които упражняват култа към огъня. Названието „Елевсинските мистерии", които имат изключително влияние върху античната философия, е свързано с името на богинята Майка като съпруга на Ел(и). Рея (Земя) е богинята, от която изтича всичко. Епонимът на Земя е Семена – майката на Дионис. От друга страна, Рея според орфическите мистерии е дъщеря на Протогон – първороден, блестящият, светещият. Това е Логосът. Култът към Рея е тъждествен с този към Кибела и към великата Майка на боговете. В този смисъл

най-удачно е да се говори за култ в Орловец към великата Майка на боговете. Изобразената звезда е свързана именно с този култ.

Напомняме, че в орфическия мит синът на Деметра (Дио) се нарича Дионис. Последният е син на Сабос, Сабаот, Севос, Зевс. Майката на Дионис (Семела, Земела, Земя), който (преди да стане безсмъртен бог с нетленно тяло) трябва да умре, за да възкръсне, е смъртна. Тя няма право (подобно на Моше) да види този, от когото е заченала, тъй като е смъртна и ще умре. Виждайки своя съпруг (богът на мълниите и светлината), тя умира още докато е бременна. Но Зевс зашива младия Дионис в бедрото си. (Днес след успешните опити на клонирането това може да бъде и една обикновена клетка.) После Зевс го изважда от бедрото си, за да се роди отново. Именно това е орфическата „биография" на Дионис. Роден от Зевс (Саваот), Дионис е Бог-Син-Слънце-блестящият, утринната звезда (подобно на тази, която е изобразена върху глинения съд от Орловец). Свещени ритуални животни на Дионис са лъв, пантера и бик, което се потвърждава от едно голямо количество археологически и нумизматични данни.

Според мита космическата Душа (Деметра) е направила всичко възможно душата да се освободи от веригите на своя плен от тялото и да се върне в света на истината, т.е. в битието на Логосното начало. За да остане обаче Персефона при своя съпруг, макар и за половината време от цикъла делник-празник, тя трябва да извърши ритуал, т.е. да сключи договор с княза на тъмнината. Този ритуал съответства на върховния Първопразник в социума. Какво по-конкретно включва той и какви елементи съдържа? Освен археологическите ритуални предмети, какъвто в случая е глиненият съд с пентограма, най-ранни писмени сведения се намират в Стария Завет, когато Ева изяжда ябълката на греха, предложена от змията – ейдос на княза на тъмнината. Името, което е получила похитената душа, Ева следва да се свърже с Ава(дон) (на староеврейски погибел, синът на погибелта). Ева е името, което получава човешката душа, след като е станала съпруга на княза на тъмнината Х(адес). Така става ясно, че Адам е еноним на царството на Х(адес), а Ева, когато го „изкушава", му дава нар, за да сключат брачен договор, според който душите остават в тъмницата на тялото (телоса). След въвеждането на инверсия при тълкуване на най-ранните архетипове могат да се обяснят аналогични структури в ритуали, които на пръв поглед изглеждат коренно различни. Праисторическият митологичен ритуал в Орловец следва да се схваща само като едно модифицирано разклонение на основния култ и ритуал, въведен в най-ранните етапи от историята на човешката духовна култура. В този смисъл Ева е образец, сетивен наглед на Персефона. От тракийската митология обаче разбираме, че тази ябълка е нар (плод) с кървавочервен сок. Следователно брачният ритуал съдържа елемент на вкусване на кръвта, която е пресъществен сок от нара. Това е кръвта на тракийския Хермес, към когото Орфей се обръща, за да изведе от царството на тъмнината Евридика. Последната е другият сетивен наглед на човешката душа. Орфей е тракийският „Христос", който чрез космическата хармония (свързана с Разума на космическата Душа) може да победи Хермес и той да пусне на белия свят своята съпруга. В тракийската култура по нашите земи са известни само два победителя на смъртта, които могат да изведат човешката душа от царството на тъмнината – Залмоксис и Орфей. Според техните ритуални атрибути А. Фол нарича Залмоксис „гетският Орфей".

В Казанлъшката тракийска гробница е показан този модел на върховния цикъл делник-празник. Невестата (която е църквата в християнството) на Х(адес), Хермес е на ритуална трапеза за обезсмъртяване с Хермес. Точно в този върховен момент върху трапезата в поднос се предлагат горепосочените нарове.

Вкусването на нар, неговият кървавочервен сок (които се пресъществява в кръвта на Хадес) е всъщност сключването на брачен договор, според който Персефона (човешката душа) остава съпруга на княза на тъмнината. Именно това е неприкосновеното желание на похитената душа, декларирано чрез договор на върховния Първопразник, какъвто е бил и в Орловец. Деметра, която придава облика и природата на цялата Вселена, макар и да има власт над княза на смъртта и тъмнината, склонява да приеме брачните въжделения на Персефона, свързани с принципа за максимално удоволствие. И така едногодишното завъртане на Луната включва два периода. През първия период природата се прибира в царството на Х(адес) и това съответства на зимата, а през втория период душата излиза на бял свят и тогава дърветата се раззеленяват и цъфтят, за да дадат плод. Ето защо Деметра е богиня на всеки плод, който дава Земята. Но особено доминиращ символ са житните класове. В праисторическото митично съзнание смяната на деня и нощта в рамките на годишния цикъл също се обяснява с разделяне на времето на две части. Едната част съответства на царството на тъмнината, когато Персефона (човешката душа) изпълнява своята брачна роля и се намира в ложето на княза на тъмнината. С изгряването на Слънцето Персефона се освобождава от брачните си задължения и излиза на белия свят. Това е работният ден на човека – от изгрев до залез Слънце. Когато Слънцето се скрива, Персефона поема пътя към брачното ложе на княза на тъмнината.

В заключение ще отбележим, че с помощта на направения митологемен метафизичен анализ, както стана ясно, могат да се реконструират в частност и някои ритуални символи на праисторическия човек от Орловец. В по-широк смисъл застъпените проблеми се отнасят до основни митологични образи (образци), свързани с метафизиката на културната дейност по нашите земи. Геометричната антропоморфна фигура-пентограм[1], изобразена върху дъното на глинения съд от Орловец, изцяло съвпада с орфико-питагорейския модел на света, който е служил като емблема на питагорейското братство.

БЕЛЕЖКИ

[1] По повод на пентограма в публикация на С. Александрова (в. „Борба", бр. 247 от 20.12.1995 г.) се отбелязва: „Върху дъното на една купа, покрита със светлочервена ангоба, археолозите видели петолъчка, която символизира силно стилизирано човешко тяло. Изображението е без паралел досега в Европа". Възрастта на съда се отнася към „керамичния неолит" (ок. 6300 г. пр. Хр.). Такъв паралел съществува в орфико-питагореизма. Представен е като (четиримерен симплекс) модел на света, които е инвариантен на микрокосмоса (човека) и макрокосмоса. Детайлно е анализиран в следните публикации: **Е. Данков.** Симметрия, отражение, развитие. Пифагорейская модель динамической гармонии мира. – Вестник Московского университета. Философия. 1976, № 2, с. 42-50; **Е. Данков.** Орфико-пифагорейская модель мира. Национална теоретична конференция „Методологически проблеми на приложението на математическото моделиране и изчислителната техника в обществените науки и социалната практика". Сборник резюмета на докладите. т. 1. В. Търново, 1987. с. 43-46.

[2] **Данков, Е.** Проблемът за възникването на философията в контекста на тракийския орфизъм. Сборник трудове от юбилейната научна сесия, посветена на 45-годишнината на Съюза на учените в България и 25-годишнината на Великотърновския клон. Ч.1. В. Търново, 1990, с. 97-109; **Е. Данков.** Метафизика на орфизма. – Философия ,1996, М 5-6, с. 78-85.

[3] Пентограмът, който съвпада напълно с орфико-питагорейския пентограм (отнасян към т.нар. „геометрическа философия") е обнародван в следните публикации: **Хр. Харитонов**, Пентограмата от Орловец. – „Борба" от 20.06.1995, с. 2, **С. Александрова**, „Борба", бр. 247 от 20.11.1995 г. и др.; **П. Станев, Е. Найденова, Н. Еленески.**

Археологически проучвания в землището на с. Орловец. ИИМВТ, IX, 1993, с. 199; **П. Станев, Е. Найденова, Н. Еленски.** Археологическите проучвания в землището на с. Орловец, Полскотръмбешка община. ИИМВТ, IX, 1994, с. 89-95; **П. Станев.** Типография и стратиграфия на неолитен комплекс Орловец. Жилищна архитектура на раннонеолитното селище. ИИМВТ, X, 1995, с. 57–66; Благодаря на П. Станев, че ми позволи да подържа дъното на съда с пентограма и че ме прикани да помисля за него по време на изложбата. Благодаря и на Хр. Харитонов, които ми подсказа идеята за прилагане на семиотичен анализ в настоящата публикация. Приемам датировката на пентограма, възприета от Хр. Харитонов и П. Станев.

[4] Философия и култура (съст. **Р. Данкова**). В. Търново, Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий", 1996, 303; Р. Данкова. Цикълът „делник-празник" като феномен на културата. – Философия, 1994, № 4, с. 20-25.

[5] **Харитонов, Хр.** Пентограмата от Орловец. – „Борба", 20.VI.1995, с. 2.

[6] **Колева, В.** За възрастта на календара. В: Астрономически календар 1994/1995. С., 1994, с. 129.

[7] Пак там, с. 129-133.

[8] **Църов, И.** Ара със сакрален надпис от Никополис ад Иструм. ИИМВТ, X, 1995, с. 67-73.

[9] **Църов, И.** Въоръжение от късножелязната епоха от региона на Велико Търново. ИИМВТ, IX, 1994, с. 97-123.

[10] **Владкова, П.** Графити върху глинени изделия от античните керамични центрове на територията на Никополис ад Иструм. ИИМВТ, X, 1995, с. 12.

[11] **Данков, Е.** Эвристические проблемы пифагорейского числового моделирования гармонии и возникновение философии. Национална теоретична конференция „Методологически проблеми на приложението на математическото моделиране и изчислителната техника в обществените науки и социалната практика. Сборник резюмета на докладите. Т. 1. В. Търново, 1987, с. 47-51.

A HYPOTHESIS ABOUT THE SEMIOTIC INTERPRETATION OF THE GEOMETRICAL MODEL OF THE MAN (AS MICROCOSMOS) FROM ORLOVETS

(Summary)

Evlogi Dankov

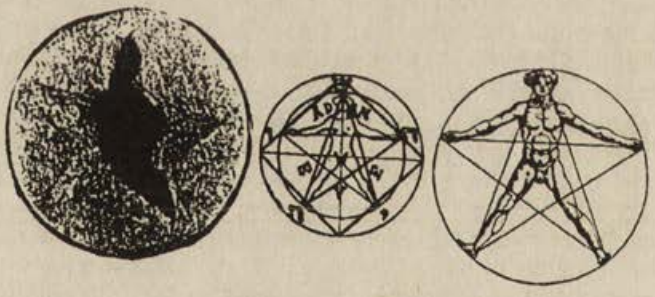
The famous pentogram from Orlovets raises the question of the archetypes as stable structures in the spiritual life of the man. On the basis of the Pitagorean geometrical model of the world, an idea is being reached of interpreting the pentogram as a four-dimensional world. This is a classical archetype characteristic of both the forms of the natural existence and the human thinking. The pentogram from Orlovets is anthropomorphous and refers most probably to a cult connected with the morning star. The analyzed model is an early predecessor of the orphism which turns later into pitagoreism. It is known from the Pitagorean philosophy that the pentogram encodes in itself the „golden proportion" and the number relations referring to the „music of the cosmic spheres". Presumably, in the orphic and Elensenic mysteries, the morning star plays an important role – an archetype of the cosmic Soul. The last one is included in the anthological model One-Mind-Soul which runs trough the entire ancient philosophy. The human soul copies the reasonable forms of the cosmic Soul.

Орфико-питагорейският модел на света.

Гравюра на Питагор от XVI в. със символите на микрокосмоса (човека) и макрокосмоса.

Неолитната пентограма от Орловец, изобразена върху дъното на ритуален керамичен съд. (по П. Станев)

Известия на Исторически музей – Велико Търново, XII/1997
Bulletin muzeum of history – Veliko Turnovo, XII/1997

КОСТЕНИ ИДОЛИ ОТ СЕЛИЩНАТА МОГИЛА ДО С. ХОТНИЦА, ВЕЛИКОТЪРНОВСКО

НЕДКО Ж. ЕЛЕНСКИ

Селищната могила до с. Хотница (Великотърновско) е разположена непосредствено до река Бохот, на 300 м източно от селото. Реката преминава южно от могилата. Проучванията на селищната могила се провеждат през 1957, 1958 и 1959 г. под ръководството на Н. Ангелов. Материалите и резултатите от разкопките не са публикувани в подробно и цялостно изследване. Публикувани са три статии, които засягат частично проблемите, свързани с резултатите от разкопките на селищната могила.[1] Н. Ангелов в една от тези статии характеризира напластяванията като енеолитни.[2] По-точно интерпретиране на културната и хронологична принадлежност на напластяванията е направена от Х. Тодорова. В своята монография за енеолита в българските земи разграничава четири хронологични и културни пласта. Първият пласт от 5 м до 4,20 м отнася към ранния енеолит – култура Поляница II и III; вторият пласт от 4,20 м до 3,90 м към средният енеолит – култура Поляница IV; третият пласт от 3,90 м до 1,60 м е късен енеолит – култура Коджадермен – Гумелница – Караново V – втората фаза и четвърти пласт от 1,60 м до 0 м също от късният енеолит, но от третата фаза на КГК VI.[3]

Предмет на изследване в настоящата работа ще бъдат костените идоли от селищната могила. Част от тях са обнародвани в статията на Н. Ангелов като доказателствен материал, в която интерпретира жилище № 8 като работилница за костени идоли.[4] В настоящата работа ще бъде определена типологичната група и хронологичните граници, в които попада всяка фигурка.

Костените идоли от енеолитната епоха са едни от най-дискутираните произведения на праисторическото изкуство. С този проблем са се занимавали и изследвачите от началото на века. Класификация на костените фигурки е правена от българските и румънски изследователи на праисторическата епоха. Това са типологиите на Ат. Чилингиров[5], Вл. Димитреску[6], В. Миков[7], Н. Петков[8], Е. Комша[9], Пл. Георгиев[10] и Х. Тодорова.[11] Последен опит за систематизация и класификация на костените идоли прави Н. Попов. Използвайки материалите от Смядовската селищна могила и останалите изделия, разглеждани в по-горе споменатите класификации и след анализ на идолите и техните типологии, изработва нова класификация.[12]

В нашата работа приемаме за критерий типологията на Н. Попов като най-пълна. Той разделя костените идоли на три групи. Първата група представляват триръбите костени фигурки. Втората група са плоските идоли, които авторът разделя на четири типа. Към първият тип се отнасят схематичните и неорнаментираните идоли. Вторият тип са с ромбовидна гръдна част и листовиден коремокрайник, с два подтипа. Първият представлява коремокрайник, орнаментиран с врязани линии, които очертават краката и половият триъгълник, понякога с вдлъбнатинки около половия триъгълник. Вторият подтип е с

допълнително украсен коремокрайник само от врязани линии. Третият тип е с петоъгълна форма на главата, а гръдната област е шестоъгълник или ромб. Половият триъгълник е винаги обозначен с врязани линии. Вертикални линии разграничават краката, а с хоризонтална линия се подчертава ханшът. Чрез вдлъбнатинки, дупчици и резки са предадени анатомичните белези. Според формата на коремокрайника фигурките се разделят на четири подтипа: правоъгълен, трапецовиден, листовиден с отрязан връх и триъгълен с отрязан връх. Третата група са корубестите идоли.[13]

В енеолитната селищна могила до с. Хотница са разкрити 34 цели и фрагментирани идоли и пет пластини (полуфабрикати). Те попадат и в трите групи на горепосочената класификация. Към първата група идоли се отнасят десет фигурки. Тяхната типологическа характеристика не се различава от досега публикуваните идоли от Градешница[14], Попово[15], Г. Делчево[16], Смядово[17] и други. Според оформянето на главата те се разделят на три типа. В първият тип главата е представена като триъгълна призма, чийто ръб оформя носа (Табл. I, № 5 и 6; Табл. II, № 2, 3, 4, 6 и 7). При вторият тип главата също е триъгълна призма, на която трите страни се събират в общ връх и формират носа (Табл. II, № 1, 5 и 8). Подобен идол е разкрит в Смядово.[18] Третият тип се различава от останалите по това, че носът и ушите са изобразени релефно (Табл. I, № 1, 3 и 4). Аналогични на този тип има в Смядово[19] и Г. Делчево.[20] Разделението на тази група идоли на три типа е предизвикано от реалността, която представят самите изделия. Не можем засега да кажем дали този начин на изобразяване е умишлено търсен от създателят му. Дупчиците пробити в областта на ушите на някои от идолите служи за окачване на медни халки (Табл. I, № 5 и 6). Такива идоли се срещат в Смядово[21], Русе[22], Попово[23], Г. Делчево[24] и други. В долната част на една фигурка са пробити две дупчици (Табл. I, № 1) с неопределена функционалност. Триръбите костени идоли принадлежат към втората и третата фаза на култура Коджадермен – Гумелница – Караново VI.

Втората група представя плоските костени идоли. Разкрити са 14 цели и фрагментирани фигурки. Три от тях са от тип 3б по класификацията на Н. Попов[25] (Табл. III, № 2, 8 и 9). Характерна за този тип е главата с форма на петоъгълник, гръдна област с форма на ромб или правоъгълник, коремокрайник с полов триъгълник, изобразен чрез врязани линии и една вертикална врязана черта, която служи за разграничаване на краката. Вдлъбнатинки допълнително ги украсяват. На две от изделията са запазени само коремокрайниците. При тях са представени основни типологически белези, позволяващи отнасянето им към този тип (Табл. III, № 8 и 9). Към тип четири на тази класификация принадлежат два идола (Табл. III, № 4 и 5). Те са много добре орнаментирани с разделно оформени крака и стъпала. Единият от тях, явно недовършен с отчупена дясна половина е запазил характерните белези на този тип. Сходни идоли са открити в Русе[26], Биково[27], Варна[28], Ловец[29], Балбунар[30] и Глина.[31] Разглежданите фигурки от Хотнишката селищна могила са разкрити в най-късния жилищен хоризонт, който е от третата фаза на култура Коджадермен – Гумелница – Караново VI. Един идол от тази група може да бъде отнесен към тип 2б с тази разлика, че липсва разграничителна линия за краката. Сходни на него са тези от Гниляне[32], Криводол[33], Ямбол[34] и Градешница.[35] Напълно аналогичен на него е фигурка от Браилица, която е от късната фаза на Гумелница А2.[36] Спецификата при него е, че долната част на коремокрайника има резка, която допълнително е направена, за да подчертае разделението на краката. Особено внимание заслужава много добре орнаментиран идол с допълнително прикрепени към него медни пластини (Табл.

III, № 2). Подобни произведения на праисторическото изкуство не са често срещани. Подобна фигурка е разкрита в Ловец (Старозагорско), при който са запазени само „наколенниците", а от „диадемата" и „колана" са останали следи от метала.[37] Идолът от Хотнишката селищна могила е с пластини, които представляват „диадема", „торква" и „колан". Липсата на коремокрайник от колената надолу според нас е причина за липсата на наколеници. В представената от нас колекция само един от идолите е в седящо положение (Табл. III, № 6). Той е с добре оформени анатомични части. Липсва обаче разделение на краката. Ходилата са реалистично предадени. Чрез вдлъбване в областта на корема и колената се представя свиване на тези части на тялото. С това се подчертава седящото положение на фигурката. С вдлъбнатинки се изобразяват очи, уши и корем. Тази фигурка няма конкретен аналог. Горепредставените костени идоли принадлежат към третата фаза на комплекса Коджадермен – Гумелница – Караново VI. Останалите осем плоски идола от тази група не са довършени. Липсва им орнаментацията. По-голямата част от тях можем да причислим към тип 3 (Табл. III, № 11, 12, 13, 14 и Табл. IV, № 1 и 2). Останалите принадлежат към тип четири (Табл. III, № 7 и 10). Разкрити са и пет костени пластини, подготвяни за идоли (Табл. IV, № 3, 6, 8, 9 и 10).

Третата група костени идоли са корубестите. В Хотнишката селищна могила са разкрити две фигурки (Табл. IV, № 4 и 5). Те са с малка шийка, която да свързва двете части на пластината, което не е толкова характерно за тази група идоли. Сходни на тях са разкритите в Русе[38] и Варна.[39] Към тях трябва да прибавим и корубеста пластина, която има сходство с пластини от селищните могили Г. Делчево[40] и Коджадермен[41] (Табл. IV, № 7). Тези костени изделия също принадлежат към третата фаза на комплекса Коджадермен – Гумелница – Караново VI.

При съпоставянето на костените идоли от Хотнишката селищна могила с публикувания материал, принадлежащ към разглежданата епоха, не се забелязват съществени различия. При интерпретирането на първата и втора група идоли изследователите не подлагат на съмнение тяхната принадлежност, свързана с култовите и религиозни представи. Различия в интерпретацията се наблюдава в третата група идоли. Д. Росети застъпва становището, че тези костени пластини са служели да предпазват ръката при стрелбата с лък.[42] Друго становище, което е застъпено в историографията, е на Г. Георгиев. Според него това е човешко изображение.[43] Тази пластина е била пришита към дрехата или е висяла като амулет.[44] Той изказва и съображението, че може да са имали и практическа значимост. Интересна хипотеза изказва Е. Комша в своето изследване за корубестите костени идоли от Румъния и България.[45] След направения анализ върху типологическата и технологическа характеристика, изказва твърдението, че тези пластини са съставни части от струнен музикален инструмент.[46] В общи линии доводите, които са в основата на тезата му и против идеята за корубести идоли, са огъната форма на пластините, местонахождението на някои от тях и сравнително по-голямата твърдост.[47] Тези негови наблюдения ми се струват основателни и аз бих се съгласил с него. Неговото предложение за функцията на тези костени пластини има своите положителни страни, но ако не бъде подкрепена с конкретни факти, ще си остане хипотеза. Това всъщност трябва да подтикне към търсене на решение за преназначението на корубестите „идоли".

Целта на настоящата работа беше обнародването на разкритите костени идоли от Хотнишката селищна могила и съпоставянето им с публикуваните досега праисторически костени фигурки. Проблемите, свързани с технологията на

производството им и тяхната функционалност не са предмет на дискусия в настоящата работа. Поставени в контекста на разкритите досега идоли, се вижда, че тези от с. Хотница не излизат от характеристиката, която е разкрита от досега обнародваните материали. Принадлежността и индентичността им към комплекса Коджадермен – Гумелница – Каранова VI е безспорен. При търсенето на конкретни аналози се вижда, че те се срещат в България и Румъния, а за някои от тях в селищата, принадлежащи към комплекса Криводол – Сълкуца – Бубани Хум. Това разкрива по-широките контакти и влияния в областта на духовната култура.

Идолът от Хотнишката селищна могила, на който се подчертава седящото положение, както и останалите костени фигурки след общо съпоставяне с керамичната антропоморфна пластика, ни подтиква да търсим нейното влияние в генезиса и развитието на костените идоли. Една бъдеща разработка по-точно би разкрила културните влияния, генезиса и хронологичните граници, в която се използва сравнителният анализ между двата вида идоли.

Каталог на костените идоли

I. Триръби костени идоли

1. Триръбест костен идол. Състои се от две части – глава и тяло. Главата е оформена като триъгълна призма чрез пресичането на три плоскости. Лицевият ръб представлява носа. Отчупен е в долната част. Размери: вис. 7 см, шир. 1,8 см, деб. 1,5 см. Инв. № 1101 том/п (Табл. II, № 2).

2. Триръбест костен идол. Състои се от две части – глава и тяло. Главата е оформена от пресичането на три плоскости. Релефно са предадени нос и уши. Горял. Отчупен е в задната си част. Размери: вис. 5,2 см, шир. 1,5 см, деб. 1,3 см. Инв. № 1103 том/п, (Табл. I, № 4).

3. Триръбест костен идол. Състои се от две части – глава и тяло. Главата е триъгълна призма. Оформена от пресичането на три плоскости. Лицевият ръб представлява носа. Размери: вис. 7,4 см, шир. 1,8 см, деб. 1,7 см. Инв. № 644 том/п (Табл. II, № 1).

4. Триръбест костен идол. Състои се от две части – глава и тяло. Главата е триъгълна призма. Оформена от пресичането на три плоскости. Лицевият ръб представлява носа. Размери: 5,7 см, шир. 1,7 см, деб. 1,3 см. Инв. № 643 том/п (Табл. II, № 6).

5. Триръбест костен идол. Състои се от две части – глава и тяло. Главата представлява триъгълна призма. Тя е оформена от три пресичащи се плоскости. Лицевият ръб представлява носа. С една чертичка върху него е представена устата. Размери: вис. 5,6 см, шир. 1,7 см, деб. 1,5 см. Инв. № 481 том/п (Табл. II, № 3).

6. Триръбест костен идол. Състои се от две части – глава и тяло. Главата представлява триъгълна призма. Тя е оформена от пресичането на три плоскости. Лицевият ръб представлява носа. Размери: вис. 5,8 см, деб. 1,7 см, шир. 1,7 см. Инв. № 482 том/п (Табл. II, № 4).

7. Триръбест костен идол. Състои се от две части – глава и тяло. Главата представлява триъгълна призма. Оформена е от пресичането на три плоскости. Лицевият ръб представлява носа. С две вдлъбнатинки са изобразени очите. Две пукнатини пресичат идола. Размери: вис. 7,8 см, шир. 2,3 см, деб. 2,1 см. Инв. № 2332 том/п (Табл. I, № 2).

8. Триръбест костен идол. Състои се от две части – глава и тяло. Главата представлява триъгълна призма. Оформена от пресичането на три плоскости.

Релефно са предадени носа и ушите. В задната си част има пробити две дупчици и малко отчупване. Размери: вис. 7,8 см, шир. 2,4 см, деб. 2 см. Инв. № 537 том/п (Табл. I, № 1).

9. Триръбест костен идол. Състои се от две части – глава и тяло. Главата представлява триъгълна призма. Оформена от пресичането на три плоскости. Лицевият ръб представлява носа. На лявата страна в областта на ушите има пробита дупчица за медна халка, а част от медната халка е останала в нея. Горял и има отчупване в средната лицева част. Размери: вис. 6,4 см, деб. 1,4 см, шир. 1,9 см. Инв. № 781 том/п (Табл. I, № 5).

10. Триръбест костен идол. Състои се от две части – глава и тяло. Главата е триъгълна призма. Оформена от пресичането на три плоскости. Релефно са изобразени нос и уши. Горял. Долната част е отчупена. Размери: вис. 3,4 см, шир. 1,9 см, деб. 1,4 см. Инв. № 1102 том/п (Табл. I, № 7).

11. Триръбест костен идол. Състои се от две части – глава и тяло. Главата е триъгълна призма. Оформена от три плоскости. Релефно са представени нос и уши. Размери: вис. 6,7 см, деб. 2 см, шир. 2,2 см. Инв. № 2373 том/п (Табл. I, № 3).

12. Триръбест костен идол. Състои се от две части – глава и тяло. Главата представлява триъгълна призма. Тя е оформена от три плоскости. Лицевият ръб оформя носа. В областта на ушите са пробити две дупчици за окачване на медни халки. Горял и счупен в долната си част, която допълнително е залепена. Размери: вис. 5,8 см, шир. 1,7 см, деб. 1,3 см. Инв. № 2375 том/п (Табл. I,№ 6).

13. Триръбест костен идол. Състои се от две части – глава и тяло. Главата е триъгълна призма. Оформена от три плоскости. Общият им лицев ръб представлява носа. Размери: 7,2 см, шир. 1,6 см, деб. 1,5 см. Инв. № 2372 том/п (Табл. II, № 5).

14. Триръбест костен идол. Състои се от две части – глава и тяло. Главата представлява триъгълна призма. Оформена от три плоскости. Общият им лицев ръб представлява носа. Размери: вис. 5,5 см, шир. 1,7 см, деб. 1,5 см. Инв. № 2371 том/п (Табл. II, № 7).

15. Триръбест костен идол. Състои се от две части – глава и тяло. Главата представлява триъгълна призма. Тя е оформена от три плоскости. Общият им лицев ръб представлява носа. Размери: вис. 5,5 см, шир. 1,4 см, деб. 1,3 см. Инв. № 2374 том/п (Табл. II, № 8).

II. Плоски костени идоли

16. Плосък костен идол. Състои се от три части – глава, гръдна част и коремокрайник. Главата е с петоъгълна форма, а гръдната част представлява шестоъгълник. Коремокрайникът е трапец. Горял. Има пукнатини на четири места. Размери: вис. 8,2 см, шир. 2,5 см, деб. 0,5 см. Инв. № 843 том/п (Табл. III, № 2).

17. Плосък костен идол. Състои се от три части – глава, гръдна част и коремокрайник. Главата е петоъгълник и изтънена в двата края. Гръдната част е с шестоъгълна форма. Коремокрайникът е трапец. Горял. Отчупена е дясната ръка и е с пукнатини на четири места. Размери: вис. 8,2 см, шир. 2,5 см, деб. 0,5 см. Инв. № 852 том/п (Табл. III, № 11).

18. Плосък костен идол. Състои се от три части – глава, гръдна част и коремокрайник. Главата представлява петоъгълник. Тя е изтънена в двата си края. Гръдната част е шестоъгълник, а коремокрайникът е с правоъгълна форма. Горял. Отчупена е част от главата и е с пукната талия. Липсва част от коремокрайника. Размери: вис. 7,4 см, шир. 2,7 см, деб. 0,4 см. Инв. № 845 том/п (Табл. IV, № 2).

19. Плосък костен идол. Състои се от три части – глава, гръдна част и

коремокрайник. Главата е петоъгълник и е изтънена в двата си края. Гръдната част представлява шестоъгълник. Горял. Отчупена е дясната ръка, част от коремокрайника и е пукнат на още три места. Размери: вис. 8,1 см, шир. 2,1 см, деб. 0,6 см. Инв. № 846 том/п (Табл. IV, № 1).

20. Плосък костен идол. Състои се от три части – глава, гръдна част и коремокрайник. Главата представлява петоъгълник. Тя е изтънена в двата си края. Гръдната част е шестоъгълник. От коремокрайника е запазена много малка част. Горял. Размери: вис. 4,4 см, шир. 2,3 см, деб. 0,6 см. Инв. № 847 том/п (Табл. III, № 4).

21. Плосък костен идол. Състои се от три части – глава, гръдна част и коремокрайник. Главата е петоъгълник. Гръдната част е с форма на шестоъгълник, а коремокрайника – на трапец. Горял и пукнат на четири места. Размери: вис. 5,1 см, шир. 1,8 см, деб. 0,3 см. Инв. № 2336 том/п (Табл. III, № 13).

22. Плосък костен идол. Състои се от три части – глава, гръдна част и коремокрайник. Главата има петоъгълна форма. Гръдната част е шестоъгълник. Главата е изтънена в двата си края. Предадена е реалистично формата на ханша. Краката са разделно оформени и с ходила. Горял. Отчупено е дясното ходило, а талията е пукната. Размери: вис. 6,3 см, шир. 2,2 см, деб. 0,4 см. Инв. № 1505 том/п (Табл. III, № 7).

23. Плосък костен идол. Състои се от три части – глава, гръдна част и коремокрайник. Главата представлява петоъгълник, която е изтънена в двата си края. Гръдната област е шестоъгълник. Ханшът е оформен реалистично. Краката са разделени с оформени ходила. Пукнат е на три места – глава, шия и десен крак. Размери: вис. 7,2 см, шир. 2,3 см, деб. 0,5 см. Инв. № 2335 том/п (Табл. III, № 10).

24. Плосък костен идол. Състои се от три части – глава, гръдна част и коремокрайник. Формата на главата е сферичноконична. Изтънена от двете страни. Гръдната част е ромб. С две вдлъбнатинки върху частите, които отбелязват ръцете. В областта на корема има три вдлъбнатинки в една редица. Ханшът и бедрата са оформени по начин, който е уловил много точно формите на женското тяло. В областта на корема и колената има вдлъбвания, които подчертават седящото положение на фигурката. Размери: вис. 6,5 см, шир. 1,9 см, деб. 0,6 см. Инв. № 1504 том/п (Табл. III, № 6).

25. Плосък костен идол. Състои се от две части – гръдна част и коремокрайник. Гръдната част представлява шестоъгълник, на който има пробити две дупчици в областта на ръцете. Коремокрайникът е с форма на трапец. Орнаментиран е с врязани линии. В коремната област се оформя правоъгълник, в който има вписан ромб с две вдлъбнатинки отстрани и линии. Под него е изобразен половият триъгълник с по две врязани линии. В областта на колената са врязани три успоредни линии, а на глезените – четири. От другата страна също има врязани линии като в областта на ханша те са четири, на колената – четири и на глезените – три. Размери: вис. 8,4 см, шир. 2,8 см, деб. 0,5 см. Инв. № 2333 том/п (Табл. III, № 1).

25. Плосък костен идол. Запазен е само коремокрайника. Има трапецовидна форма. Половият триъгълник е изобразен с врязани линии. На корема си има вдлъбнатинка. С вертикална линия се разграничават краката. На бедрата има две редици с по три вдлъбнатинки. На другата страна с по една врязана линия е отбелязан ханша и се разделят краката. Размери: вис. 5,8 см, шир. 2,1 см, деб. 0,5 см. Инв. № 2337 том/п (Табл. III, № 9).

26. Плосък костен идол. Състои се от три части – глава, гръдна част и коремокрайник. Главата е петоъгълник и е изтънена в двата си края. Очите, носа

и устата са изобразени с вдлъбнатинки, като за ушите те са три. През челото минава медна пластинка (диадема). На шията има вдлъбнатинка и също е обхваната с медна пластинка (торква). Гръдната част представлява шестоъгълник. Единият й край е отчупен, за което е запазена само една дупчица. талията също е обхваната с медна пластина (колан). Коремокрайникът е отрязан през колената. С врязани линии са изобразени половият триъгълник и разделението на краката. На левият хълбок има една вдлъбнатинка. Два реда с по три вдлъбнатинки има на двете бедра. На другата страна краката са разграничени с врязана линия. Размери: вис. 6,4 см, шир. 2,7 см, деб. 0,5 см. Инв. № 285 том/п (Табл. III, № 2).

27. Плосък костен идол. Състои се от три части – глава, гръдна част и коремокрайник. Главата е с форма на петоъгълник и е изтънена в двата си края. Очите са изобразени с две вдлъбнатинки, устата е с една врязана черта и четири вдлъбнатинки под нея и ушите с по две дупчици. Гръдната част представлява ромб. Израстъците, които маркират ръцете, са с по една пробита дупчица. На шията и корема има по една вдлъбнатинка. Предадени са заобленитe форми на ханша. Краката са разделно предадени с оформени ходила. Половият триъгълник е изобразен с врязани линии. Над него има една редица от седем вдлъбнатинки. На бедрото си също има врязани вдлъбнатинки в две редици. По две вдлъбнатинки има на всеки глезен. От другата страна ханша е подчертан с една врязана линия и две вдлъбнатинки над нея. Размери: вис. 6,6 см, шир. 2,3 см, деб. 0,5 см. Инв. № 2334 (Табл. III, № 4).

28. Плосък костен идол. Запазен е само коремокрайникът. Има трапецовидна форма. На хълбоците си има по две вдлъбнатинки. С по две врязани линии е изобразен половият триъгълник и с една линия разделението на краката. На бедрата си има украса от три редици вдлъбнатинки. От другата страна ханшът е подчертан с две врязани линии, а краката са разделени с една. Размери: вис. 5,4 см, шир. 2,7 см, деб. 0,5 см. Инв. № 2338 том/п (Табл. III, № 8).

29. Плосък костен идол. Състои се от три части – глава, гръдна част и коремокрайник. Главата е петоъгълник със заоблени ъгли. Очите и ушите са изобразени с вдлъбнатинки. Пробита една дупчица на ушите. Гръдната част представлява шестоъгълник. Коремокрайникът е с разделено оформени крака и ходила. Половият триъгълник е изобразен с врязани линии. На обратната страна ханша е подчертан с една врязана линия. Размери: вис. 5,6 см, шир. 1,9 см, деб. 0,5 см. Инв. № 346 том/п (Табл. III, № 5).

30. Плосък костен идол. Състои се от три части – глава, гръдна част и коремокрайник. Дясната половина е отчупена. Главата е кръгла. Гръдната част е ромб и с една вдлъбнатинка. Коремокрайникът е с разделно оформени крака и ходила. Предадени са заобленитe форми на ханша. На колената има врязани две резки. В профила на ханша има врязани три резки. Размери: вис. 5,2 см, шир. 0,9 см, деб. 0,5 см. Инв. № 396 том/п (Табл. III, № 3).

III. Корубести костени идоли

31. Корубест костен идол. Състои се от две части. Горната част има форма на разперени „криле“ и с две пробити дупчици. Долната част има правоъгълна форма със заоблени ъгли. От другата страна е започнато пробиването на трета дупчица върху „шийката“. Размери: вис. 4,4 см, шир. 2,7 см, деб. 0,5 см. Инв. № 770 том/п (Табл. IV, № 5).

32. Корубест костен идол. Състои се от две части. Горната част има полуовална форма. Тялото има почти елипсовидна форма. Горял. Размери: вис. 6,9 см, шир. 4,1 см, деб. 0,8 см. Инв. № 240 том/п (Табл. IV, № 4).

33. Корубеста пластина. С форма на трапец. В горната си част има две

странични вдлъбвания, които разделят пластината на две. Горял. Пукнат в средата. Размери: вис. 7,7 см, шир. 3,1 см, деб. 0,5 см. Инв. № 1075 том/п (Табл. IV, № 7).

IV. Пластини за плоски костени идоли

34. Пластина за плосък костен идол. Има трапецовидна форма. Горял. Размери: вис. 5,2 см, шир. 2,6 см, деб. 0,5 см. Инв. № 844 том/п (Табл. IV, № 3).

35. Пластина за плосък костен идол. Има правоъгълна форма. Горял. Размери: вис. 5,8 см, шир. 2,6 см, деб. 0,5 см. Инв. № 842 том/п (Табл. IV, № 4).

36. Пластина за плосък костен идол. Има правоъгълна форма със заоблени ъгли. Отчупена в горната част. Има две странични врязвания. Размери: вис. 5,7 см, шир. 2 см, деб. 0,3 см. Инв. № 479 том/п (Табл. IV, № 8).

37. Пластина за плосък костен идол. Представлява трапец. Има отчупвания. Размери: вис. 7,2 см, шир. 2,5 см, деб. 0,6 см. Инв. № 2339 том/п (Табл. IV, № 9).

38. Пластина за плосък костен идол. Трапецовидна форма. Много добре е полирана. Размери: вис. 7,7 см, шир. 2,1 см, деб. 0,4 см. Инв. № 2340 том/п (Табл. IV, № 10).

БЕЛЕЖКИ

[1] **Ангелов, Н.** Селищна могила при с. Хотница. – Известия в чест на акад. Д. Дечев, 1958, 398 – 403; Златно съкровище от Хотница. – Археология, 1959, 1 – 2, 38; Работилница за плоски костени идоли в селищната могила при с. Хотница, Търновско. – Археология, 1961, 2, 34 – 37.

[2] **Ангелов, Н.** Селищна могила..., с. 398 – 403.

[3] **Тодорова, Х.** Каменно-медната епоха в България. С., 1986, 78.

[4] Ангелов, Н. Работилница..., с. 34 – 37.

[5] **Чилингиров, Ат.** Костни идоли от праисторическото селище в с. Султан. – МСб., XXV/VIII, 1909, 33.

[6] Dimitrescu, Vl. Les figurines anthropomorphes en du Sud — Est de L'Europe pendant la période énéolithique. — Revue International des Etudes Balkaniques, 3, 1938, 372.

[7] **Миков, В.** Идолната пластика през новокаменната епоха в България. – ИБАИ, VIII, 1934, 201 – 206.

[8] **Петков, Н.** Класификация на плоските костени идоли в Балкано-дунавската област. – ГНАМПл, II, 1950, 25 – 36.

[9] **Cimaa, E.** Les figurines en s appartenant á la phase moynne de la culture Gumelnita. Dacia, XXXII, 1979, 69 — 77. Bucurest.

[10] **Георгиев, Пл.** Халколитни костни фигурки (опит за класификация). – ИНИМ, 2, 1978, 112.

[11] **Тодорова, Х.** Классификация и числовой код пластики неолита, энеолита и ранней бронзовой эпохи Болгарии. 3, 1980, 62.

[12] **Попов, Н.** Антропоморфни костени фигурки от селищната могила край град Смядово. – ГМСБ, XVIII, 1992, 17 – 39.

[13] Пак там, 17 – 39.

[14] **Николов, Б.** Градешница (албум). 1974 (Табл. 101).

[15] **Чилингиров, Ат.** Цит. съч., с. 33.

[16] **Тодорова, Х., Иванов, Ст., Василев, В., Хопф, М., Квита, Х., Кол, Г.** Селищна могила Голямо Делчево. С., 1975.

[17] **Попов, Н.** Цит. съч., с. 17 – 39.

[18] Пак там, с. 17 – 39 (Табл. II, № 1).

[19] Пак там, с. 17 – 39 (Табл. III, № 1 – 8).

[20] **Тодорова, Х.** и колектив. Цит. съч. (Табл. XVIII, № 14).

[21] **Попов, Н.** Цит. съч., с. 20.

[22] **Георгиев, Г., Ангелов, Н.** Разкопки на селищната могила до Русе през 1948 – 1949 г. – ИАИ, 1952, XVIII, 169; Разкопки на селищната могила до Русе през 1950 – 1953 г. – ИАИ, 1957, XXI, 99.

[23] **Чилингиров, Ат.** Цит. съч., с. 33.
[24] **Тодоров, Х.** Цит. съч., с. 147, 166 и 222.
[25] **Попов, Н.** Цит. съч., с. 17 – 39.
[26] **Георгиев, Г., Ангелов, Н.** Цит. съч., с. 169; Цит. съч., с. 99.
[27] **Детев, П.** Селищната могила при Биково. – ГМПО, 1954, 163.
[28] **Маргос, А.** Нови находки от наколното селище при с. Страшимирово, Варненско. – Археология, 1, 1965, 61.
[29] **Димитров, М.** Костена човешка фигурка от с. Ловец, Старозагорско. – Археология, 1, 1962, 65 – 68.
[30] **Миков, В.** Селищна могила при с. Балбунар. – ИБАИ, IV, 1926/27, 270 – 271.
[31] **Nestor, In.** Fouiles de Glina. Dacia, III – IV, 1927 – 1932, 232.
[32] Петков, Н. Цит. съч., с. 28 (Табл. 3, № 2 и 7).
[33] Пак там, с. 28 (Обр. 3, № 8).
[34] Пак там, с. 28 (Обр. 3, № 4).
[35] **Николов, Б.** Цит. съч. (Табл. 101).
[36] **Hartuchi, N.** si Dragomir, T. I. Sapaturile de la Brâilita. Materiale si cergetari Arheologice, vol. III, 1957, 136, Fig. 7, N 2.
[37] **Димитров, М.** Цит. съч., с. 65 – 68.
[38] Comsa, E. Despre „Figurinele en Vioon" din aria culturii Gumelnita. – Pontica, X, 1977, 48. Muzeul de Arheologie Constanta.
[39] Ibidem, 48.
[40] **Тодорова, Х.** и колектив. Цит. съч., с. 222.
[41] **Попов, Р.** Коджадерменската могила при град Шумен. – ИАД, VI, 1916 – 1918 (Обр. 80б).
[42] Comsa, E. Despre..., 50.
[43] **Георгиев, Г., Ангелов, Н.** Разкопки..., 1948 – 1949 г., с. 175.
[44] Пак там, с. 175.
[45] Comsa, E. Despe..., 50.
[46] Ibidem, c. 50.
[47] Ibidem, c. 50.

BONE IDOLS OF TELL NEAR HOTNICA, VELIKO TARNOVO AREA
(Summary)

Nedko Elensky

A subject of researching in this article are bone idols of the tell near Hotnica, Veliko Tarnovo area. To determinate the type of every idol, we use the newest classification of N. Popov. From 34 distored idols we have seen that they have kept general typical and characteristics of the late chalcolitic complex Kojadermen – Gumelnica – Karanovo VI. Special interest of the colection arise „the idol with three lamellae" („diadem", „neckring" and „girdle") (tab. II, № 2) and other one in sitting position (tab. II, № 6). Interpretation of „hollow idols" is called in question too.

Таблица I. Триръби костени идоли – 1 – 7

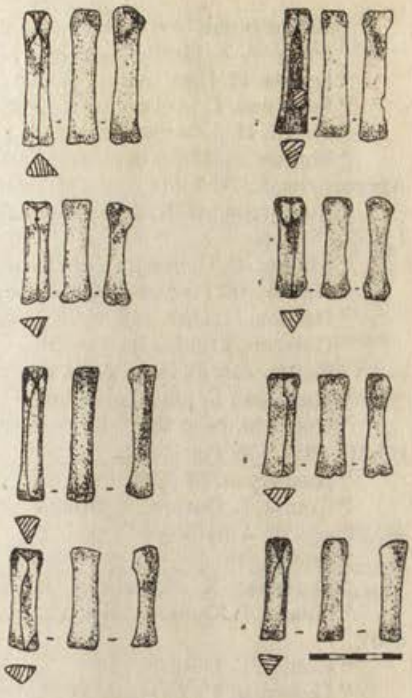

Таблица II. Триръби костени идоли – 1 – 8

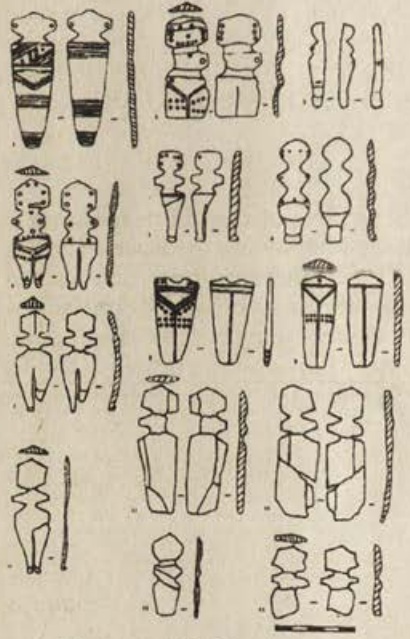

Таблица III. Плоски костени идоли – 1 – 14

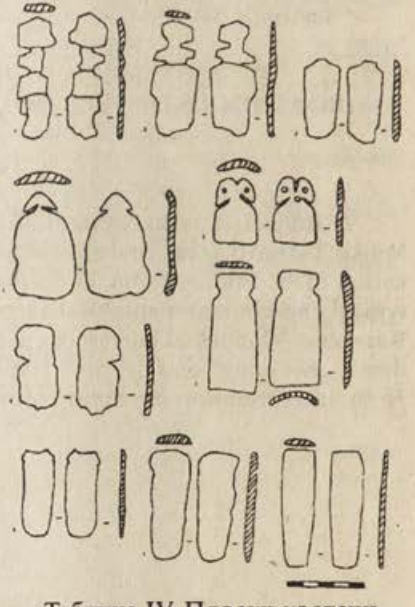

Таблица IV. Плоски костени идоли – 1 – 2; Корубести костени идоли – 4 – 5; Костени пластини за идоли – 3, 6 – 10

Известия на Исторически музей – Велико Търново, XII/1997
Bulletin muzeum of history – Veliko Turnovo, XII/1997

ТЕХНОЛОГИЯ И КЛАСИФИКАЦИЯ НА КЕРАМИКАТА НА СЕЛИЩА ОТ ПРЕХОДНИЯ ПЕРИОД ОТ ЕНЕОЛИТА КЪМ БРОНЗОВАТА ЕПОХА В СРЕДНИЯ БАСЕЙН НА РЕКА ЯНТРА

ВЪЛКА ИЛЧЕВА

В резултат на дългогодишните проучвания на преходния период от енеолита към бронзовата епоха в района на Велико Търново бяха локализирани и изследвани 6 селища от това време. Редовни и спасителни разкопки са проведени на селищата Хотница – Водопада[1], Шемшево – Клисе баир[2], Велико Търново – Качица Д[3], Хотница – Паскова бряст[4], Еменска пещера[5]. Локализирано е и с материали по повърхността и селището „Хотница – Горно селище"[6]. Основно значение при разработката на технологията и класификацията на керамиката от преходния период в посочената територия, респективно за Централна Северна България, има придобитият в голямо количество керамичен материал от Хотница – Водопада[7]. Отсъствието на пласт от предшествуващата го енеолитна епоха и следващия го период – ранния бронз, очертават селището Хотница – Водопада като затворен комплекс, който има заключително значение при изясняването на керамичното производство през IV хил. пр. Хр. у нас. Извършената прецизна обработка на масовия керамичен материал даде възможност да бъде извлечена ценната информация и позволи изработването на класификационна схема, която послужи при обработката на керамиката от останалите 5 селища от преходния период. Това даде възможност за сравнение на материала от посочените обекти и за установяването на общите черти и различия, а от там за извличането на общите закономерности при изработването на глинените съдове през преходния период, както и етапите в неговото развитие в Централна Северна България. В настоящата работа е изследвана керамиката от Шемшево – Клисе баир, Велико Търново – Качица Д, Хотница – Паскова бряст, Хотница – Горно селище и Еменската пещера. В сравнение с Хотница – Водопада проучването не може да претендира за пълна изчерпателност, като се има предвид ограничения характер на проведените разкопки и по-малкото количество придобит керамичен материал от Шемшево – Клисе баир, Велико Търново – Качица Д и Еменската пещера. Още по-малка е керамиката от Хотница – Паскова бряст и Хотница – Горно селище, която е придобита при теренно обхождане. Независимо от това, въвеждането в научно обръщение на керамичния материал от тези селища е изключително важно, имайки предвид крайно недостатъчното изследване на проблемите на IX хил. пр. Хр. в българската праистория.

1. Керамиката от Шемшево – Клисе баир

Керамиката от Шемшево – Клисе баир е сравнително по-многобройна и произхожда от 2 жилищни ями (землянки), която се явява като затворен комплекс[8]. Количеството ѝ дава възможност за аналитичното ѝ разглеждане и извличане на типологията на глинените съдове от този обект.

Съдовете са изработени на ръка или с помощта на ръчен грънчарски кръг. Керамиката се разделя на фина и груба, с преобладаване на фината керамика. Тя

заема 59,66 % от общото количество, а грубата – 40,81 %. Това е едно от основните различия от керамиката на Хотница – Водопада. Видяхме, че там преобладава грубата керамика в съотношение към фината 4:1. Основната част от съдовете са изработени от глина, примесена с дребнозърнест пясък – $Ф_2^9$ (56,23 % от общата и 95,04 % от фината керамика). Съдовете имат як, здрав чирепи шликовка от пречистена глина. В минимални количества се срещат съдове, изработени от фино пречистена глина – $Ф_1$ (0,73 % от общата и 1,23 % от фината керамика) и съдове от глина, примесена със ситнозърнест пясък и фини органични вещества – $Ф_4$ (2,2 % от общата керамика и 3,7 % от фината).

От грубата керамика първо място заемат съдовете, изработени от глина с едрокварцов пясък – $Г_4^{10}$, следвани от тези от тесто с фини органични примеси и пясък – $Г_5$. Един минимален процент заемат съдовете от тесто, много богато на органична материя, без пясък.

Групи	Брой на фрагм.	% към общ кер.	% към фин. к.	Групи	Брой на фрагм.	% към общ. кер.	% към фин. к.
$Ф_1$	3	0,73	1,23	$Г_1$	2	0,48	1,19
$Ф_2$	230	56,23	95,04	$Г_4$	115	28,11	68,86
$Ф_4$	9	2,20	3,71	$Г_5$	50	12,22	29,94
	242				167		

Таблица I. Съотношение между отделните групи керамика

Повърхността на основната част от глинените съдове е допълнително обработена чрез шликоване (66,25 %). На второ място се нареждат тези с допълнително излъскване до полиране на повърхността (8,5 %).

Вид на повърхността	Брой на фрагм.	% от керамиката
Шликована	265	66,25
Загладена	13	3,25
Груба	12	3,00
Полирана	34	8,50
Шуплеста	18	4,50
Шликована външна, груба вътрешна	40	10,00
Шликована външна, загладена вътрешна	7	1,75
Шликована външна, шуплеста вътрешна	4	1,00
Груба външна, загладена вътрешна	2	0,50
Загладена външна, груба вътрешна	2	0,50
Полирана външна, загладена вътрешна	8	2,00

Таблица II. Съотношение между различните начини на обработка на повърхността на глинените съдове от Шемшево – Клисе баир

Основната цветова гама на глинените съдове след изпичането им е сиво-черно (23,17 %), черно (15,85 %), кафяво-черно (18,29 %), бежово (9,75 %) и кафяво (7,31 %).

Цвят на повърхността	Брой на фрагм.	% от керамиката
Черно	65	15,85
Бежово-черно	34	8,29
Кафяво-черно	75	18,28
Бежова външна, бежово-черна вътрешна	10	2,43
Сиво-черна	95	23,17
Бежова	40	9,75
Керемиденочервена	5	1,21
Кафява външна, черна вътрешна	10	2,43
Бежово-сива външна, бежова вътрешна	6	1,46
Кафява	30	7,31
Сиво-бежова	5	1,21
Кафяво-черна външна, черна вътрешна	8	1,95
Черна външна, кафява вътрешна	2	0,48
Бежова външна, керемидено-червена вътрешна	1	0,24
Бежова-черна външна, кафяво-черна вътрешна	3	0,73
Бежова външна, бежово-черна вътрешна	14	3,41
Кафява външна, кафяво-черна вътрешна	5	1,21
Сива външна, черна вътрешна	1	0,24
Кафяво-черна външна, бежова вътрешна	1	0,24

Таблица III. Цветове и тоналност на глинените съдове от Шемшево – Клисе баир

Керамиката от Шемшево – Клисе баир повтаря основните типове съдове, които срещаме в Хотница – Водопада, но в различно съотношение между отделните форми и в далеч по-малко разнообразие. Срещат се следните видове и типове съдове:

Чаши

Голямото разнообразие на формите на чаши от Хотница – Водопада в керамиката от Шемшево – Клисе баир не се наблюдава. Тук те заемат незначително място и се срещат като единични екземпляри. Липсват чашите с елегантни високи дръжки. Определени бяха пет типа:

I тип – чаши с леко конично тяло и леко удебелен ръб на устието. Намерен е един екземпляр от този вид (табл. IV/1).

II тип – чаши с прав, леко удебелен ръб на устието, полусферично тяло, равно отрязано или заоблено дъно (табл. V/4, 7).

III тип – чаши с горна цилиндрична и долна полусферична част (табл. IV/2, V/2).

IV тип – чаши с полусферична форма, с леко стесняване към устието, равно отрязано дъно (табл. V/3).

V тип – сферични чаши със заоблено дъно. Обработен е един екземпляр от този тип (табл. V/10).

Кани

Срещат се също в ограничено количество. Заемат пето място в процентно съотношение към общата керамика (3,36 %). От тях бяха определени четири типа:

I тип – малки канички с леко конична, къса шия, сферично тяло, равно отрязано дъно. Някои от тях са снабдени с вертикални пръстеновидни дръжки, захванати в горната част на тялото. Заемат 1,11 % от общата керамика и 37,5 % от каните (табл. IV/3).

II тип – канички с къса, цилиндрична шия, сферично тяло. Някои екземпляри съдържат ямички по ръба на устието. Този тип заема 2,1 % от общата керамика и 62,5 % от каните (табл. IV/4, V/6).

III тип – малки канички с есовиден профил, снабдени с издигащи се малко над устието вертикални дръжки (табл. V/1).

IV тип – кани с крушовидна форма, някои снабдени с вертикални дръжки или пъпки (табл. V/8, 9).

Паници

В процентно отношение паниците заемат трето място сред керамиката от Шемшево – Клисе баир – 25,63 %. Разделят се на 7 типа:

I тип – сферични паници. Обхващат 7,98 % от общата керамика и 31,14 % от паниците. От този тип бяха определени два варианта:

Вариант А – сферични паници с прав, в повечето случаи леко удебелен ръб на устието. Заемат 2,94 % от общата керамика и 11,44 % от паниците (табл. IV/5, 6, VI/1, 2, 5).

Вариант Б – паници с прав, леко удебелен ръб на устието, съвсем къса цилиндрична или леко конична шия, сферично тяло. Обхващат 5,04 % от общата керамика и 19,67 % от паниците (табл. IV/7).

II тип – полусферични паници. Заемат 3,36 % от общата керамика и 13,1 % от паниците. От тях бяха определени 2 варианта:

Вариант А – полусферични паници с равномерно удебелен ръб на устието. Обхващат 2,1 % от общата керамика и 8,19 % от паниците (табл. IV/8, 9, 10).

Вариант Б – полусферични паници с удебелен навътре ръб на устието. Заемат 1,1 % от общата керамика и 4,91 % от паниците (табл. IV/12, VI/3).

III тип – паници с горна цилиндрична и долна конична част, с леко вдлъбване на стените към основата. Някои екземпляри са украсени с ноктовиден орнамент или пъпки. Намират се в малко количество. Заемат 1,11 % от общата керамика и 4,91 % от паниците (табл. IV/11, 13).

IV тип – биконични паници със загладен среден ръб. Срещат се в незначително количество. Обхващат 0,84 % от общата керамика и 3,27 % от паниците (табл. IV/14, 15).

V тип – камбановидни паници. Заемат същото процентно съотношение както IV тип (табл. IV/16, VI/4, VII/1).

VI тип – паници с есовиден профил на тялото. Този тип е най-често срещан и заема водещо място сред паниците – 44,26 % и 11,34 % от общата керамика. Разделя се на три варианта:

Вариант А – паници с есовиден профил, при което диаметърът на устието е по-малък от диаметъра на средата. Това е най-често срещаната форма сред паниците. Заемат 5,88 % от общата керамика и 22,95 % от паниците. Върху някои

от тях е нанесена рисувана, канелирана или ноктовидна украса (табл. VII/2, 3, 4, 7, 9).

Вариант Б – паници с есовиден профил, при което диаметърът на устието е равен на диаметъра на средата. Заемат 2,52 % от общата керамика и 9,83 % от паниците (табл. VII/6).

Вариант В – паници с есовиден профил, при което диаметърът на устието е по-голям от диаметъра на средата. Обхващат 2,94 % от общата керамика и 11,17 % от паниците (табл. VII/5).

VII тип – конични паници. Това са съвсем рядко срещани съдове. Обработен е само един екземпляр от този тип. Паницата е с прав ръб на устието, конично тяло, равно отрязано дъно. По средата на тялото е пробит отвор с диаметър 2,4 см (табл. VII/10).

Купи

Купите са често срещана форма сред керамиката от Шемшево – Клисе баир. Обхващат 28,57 % от нея. Преобладават тези, изработени от фина глина. Често повърхността им е шликована, след което излъскана и върху нея е нанесена рисувана или канелирана украса. При някои екземпляри дъното е оформено с кухо конично високо столче. Разделят се на четири типа, някои от тях с по няколко варианта:

I тип – сферични купи. Това е най-многобройната форма сред тях. Обхваща 50 % от тях и 14,28 % от общата керамика. Разделят се на два варианта:

Вариант А – сферични купи с прав, леко удебелен ръб на устието, сферично тяло. Заемат 4,24 % от общата керамика и 14,7 % от купите (табл. VII/8, VIII/4).

Вариант Б – сферични купи с леко удебелен ръб на устието, съвсем къса цилиндрична шия или леко конична шия, сферично тяло. Значителна част от тях вероятно били снабдени с високи кухи столчета. Вариантът заема 10,8 % от общата керамика и 35,29 % от купите (табл. X/1, VIII/1, 2, 3, 5).

II тип – полусферични купи. Заемат втора позиция сред купите. Обхващат 23,52 % от тях и 6,72 % от общата керамика. Разделят се на три варианта:

Вариант А – полусферични купи с прав ръб на устието. Обхващат 1,68 % от общата керамика и 5,88 % от купите (табл. X/2).

Вариант Б – разлати полусферични купи с удебелен навътре ръб на устието. Вероятно някои от тях били снабдени с високи кухи столчета. Обхващат 4,62 % от общата керамика и 16,17 % от купите (табл. X/4).

Вариант В – полусферични купи с равномерно удебелен ръб на устието. Заемат 0,42 % от общата керамика и 1,47 % от купите (табл. X/3).

III тип – конични разлати купи с удебелен навътре ръб на устието. Обхващат 6,3 % от общата керамика и 22,05 % от купите (табл. VIII/6).

IV тип – купи с есовиден профил на тялото. Заемат 1,26 % от общата керамика и 4,41 % от купите. Много често са изработени от фина глина, примесена с дребен пясък. Повърхността им е полирана и върху нея е нанесена рисувана украса (табл. IX/1, 2).

Гърнета

Този вид е водеща форма сред глинените съдове от Шемшево – Клисе баир. Заемат 33,61 % от керамичната продукция и се нареждат на първо място. Разделят се на три типа:

I тип – гърнета с къса, леко конична шия, сферично тяло. Този тип обхваща 50 % от гърнетата и 16,8 % от общата керамика. Срещат се гърнета с различна големина – големи и малки. Типът се разделя на три варианта:

Вариант А – гърнета с къса, леко конична шия, с прав ръб на устието. Заема

2,52 % от общата керамика и 7,5 % от гърнетата. Някои от тях съдържат украса от вдлъбнати ямички по ръба на устието и пъпки по тялото (табл. XI/1).

Вариант Б – гърнета с къса, леко конична шия, с удебелен навътре ръб на устието. Това е най-многобройният вариант от първи тип гърнета. Заема 9,66 % от общата керамика и 28,75 % от гърнетата. Някои от тях съдържат рисувана украса (табл. XI/2, 3).

Вариант В – гърнета с къса, леко конична шия с равномерно удебелен ръб на устието. Обхващат 4,62 % от общата керамика и 13,75 % от гърнетата (табл. IX/3).

II тип – гърнета с цилиндрична шия, най-често с удебелен ръб на устието, сферично или вретеновидно тяло. Някои екземпляри са украсени с релефни ръбове или ямички по ръба на устието. Този тип обхваща 5,46 % от общата керамика и 16,25 % от гърнетата (табл. VI/7, 8, IX/4).

III тип – големи и малки гърнета с леко фуниевидна шия, сферично или вретеновидно тяло. Заемат второ място от гърнетата. Обхващат 33,75 % от тях и 11,45 % от общата керамика. Някои от този тип гърнета съдържат пъпки, езичести дръжки, релефни ръбове или ленти с изтънени краища (табл. X/5, 6, XI/4, 5, XII/1).

Дълбоки съдове с тясно гърло

Заемат четвърто място сред глинените съдове от Шемшево – Клисе баир – 7,98 %. Преобладаващата част от тях са малки съдчета, но същите форми се срещат и при по-големи съдове. От тях бяха определени три типа:

I тип – малки съдчета с прав, леко удебелен ръб на устието, къса, цилиндрична шия, вретеновидно тяло. Заемат 1,68 % от общата керамика и 21,05 % от дълбоките съдове с тясно гърло (табл. XII/2, 3).

II тип – малки съдчета с прав, леко удебелен ръб на устието, къса цилиндрична или леко конична шия, сферично тяло. Обхващат 4,62 % от общата керамика и 57,89 % от съдовете с тясно гърло (табл. XII/4, 5).

III тип – съдове с конична шия, преминаваща във вретеновидно тяло. Заемат 1,68 % от общата керамика и 21,05 % от съдовете с тясно гърло (табл. XII/6, 7).

Уникални съдове

Намерени бяха няколко фрагмента от малки съдчета с есовиден профил на тялото, равно отрязано дъно, снабдени с високи, издигащи се над устието вертикални лентести дръжки (табл. VI/6, XIV/1, 5).

Дръжки

Голямото количество и разнообразие на дръжките, каквото срещаме сред керамиката от Хотница – Водопада в Клисе баир не се наблюдава. Дръжките са в ограничено количество, поради което е невъзможно да се определи и тяхната типология. Водещо място заемат вертикалните пръстеновидни дръжки с различна големина, захванати в горната или най-издутата част на тялото на съдовете. С тях са снабдени предимно гърнетата. Имат най-често елипсовидно сечение, но се срещат, макар и по-рядко, дръжки с кръгло или правоъгълно сечение (табл. XII/8, 9, 10, 11, XIII/1, 2). Сред керамичния материал се намериха няколко фрагмента от големи широки плоски лентести дръжки, излизащи високо над устието (табл. XIII/8, 9, 10, 11). Ако се съди по големината им, може да се заключи, че с тях били снабдени големи съдове. Някои от каните и уникалните съдчета са снабдени с вертикални лентести дръжки, излизащи високо или малко над устието дръжки, някои пречупени под ъгъл, т. н. ъглести дръжки (табл. XIV/2). Намерена беше вертикална висока дръжка с уникална форма, която по всичко изглежда, че е била двойна. Добре запазена е горната ѝ част, която е оформена като вертикална дръжка, издигаща се високо над устието. Тя е пречупена под ъгъл, разширява се в горната част, а на върха е оформена с вдлъбнатина. Завършена е в долния край,

откъдето надолу започва втора, вероятно вертикална дръжка, сега отчупена (табл. XIV/9). Представлява интересно хрумване на древния грънчар. Би могло да се предположи, че съдът, на който е била поставена, е имал по-специално предназначение. Не е изключена и възможността този начин на оформяне да отразява определени естетически виждания на майстора. С малки или по-големи пробити вертикални дръжчици, имитиращи вертикални дръжки с вдлъбване, без пробиване, били снабдени някои от съдовете (табл. XIV/6). Срещат се и вертикални дръжки със заострено разширение по средата (табл. XIV/3). Малък е дялът на хоризонталните дръжки, които обикновено имат елипсовидно сечение. Намериха се и три фрагмента от хоризонтални дръжки, едната от които представлява антропоморфно, а другите две зооморфно изображения (табл. XIII/3, 4). Подобни зооморфни дръжки се срещат и сред керамиката от Хотница – Водопада.

Дъна

Основната част от съдовете от Шемшево – Клисе баир имат равно отрязани дъна (табл. XIII/6, 7, 13 – 18). Рядко се срещат и съдове с ниско конкавно столче (табл. XIII/19). Установено беше значително количество от високи конкавни столчета (табл. XIII/12, XIV/8). С тях били снабдени някои от купите. Количеството на тези столчета е значително по-голямо от тези от Хотница – Водопада. Намериха се няколко фрагмента от заоблени дъна, с които били снабдени обикновено чаши и паници (табл. XIV/4).

Украса

По отношение на украсата, в керамиката от Шемшево – Клисе баир се наблюдава подобна тенденция, както в Хотница – Водопада. Преобладаващата част от съдовете са без украса. Макар и рядко и все пак по-често, отколкото в Хотница – Водопада, се срещат орнаментирани съдове. Налице са почти същите типове, както в Хотница – Водопада, с някои малки изключения. Прави впечатление, че украсата на съдовете от Шемшево – Клисе баир е много по-богата. Установени бяха следните типове:

I тип – релефна украса (табл. XV). Тя е най-често срещаната. Обхваща 32,17 % от орнаментираните съдове. Най-често се среща при гърнетата. От нея могат да се определят три варианта:

Вариант А – лентеста украса. Състои се от налепени релефни ленти с изтънени краища и изпъкнал среден ръб, нанесени по тялото на съдовете. Заема 18,51 % от общата и 57,65 % от релефната украса (табл. XV/1).

Вариант Б – релефни ръбове, гладки, прекъснати с ямички или насечки, нанесени в горната част на тялото на гърнетата. Този вид украса заема 1,85 % от общата украса и 5,75 % от релефната (табл. XV/2, 3, 4).

Вариант В – пъпковидна украса. Състои се от единични или групирани по 2, 3 или 4 пъпки с елипсовидно или кръгло сечение, нанесени по тялото на съдовете. Обхваща 11,8 % от общата и 36,69 % от релефната украса (табл. XV/5, 6, 7, 8, 9).

II тип – вдлъбната украса. Тя е по-рядко срещана. Заема четвърто място и обхваща 5,32 % от орнаментираните съдове. Подразделя се на два варианта:

Вариант А – ноктовидна украса. Представлява вдлъбнати ямички, нанесени с натиск на палеца върху повърхността на незасъхнал още съд или върху налепен върху него релефен ръб. Обхваща 2,31 % от общата и 43,47 % от вдлъбнатата украса (табл. XV/10, XVIII/8).

Вариант Б – ямички по ръба на устието. Заема 3 % от общата и 56,52 % от вдлъбнатата украса. При нея се забелязва известно различие от този вид от Хотница – Водопада. Наред с фрагментите, украсени с обикновени ямички, каквито срещаме сред керамиката от Хотница – Водопада, тук се срещат съдове

с по-широки и дълбоки ямички, нанесени само от вътрешната част на устието. От вън то изглежда равно. Този начин на оформяне на устието е характерен само за керамиката от Шемшево – Клисе баир (табл. XV/11, 12).

III тип – канелирана украса. Състои се от плитки, широки, хоризонтални канелири, нанесени по цялото тяло на съдовете. По този начин са украсени част от паниците и купите, изработени от глина, примесена с дребен пясък, с фино шликована или полирана повърхност. Канилираната украса заема трето място и обхваща 7,4 % от орнаментираните съдове (табл. XV/18).

IV тип – рисувана украса. Заема второ място сред украсената керамика и обхваща 8,1 % от нея. Нанесена е върху фино шликована и излъскана до полиране повърхност на купи, паници и някои гърнета. В сравнение с този вид украса от Хотница – Водопада тя е по-често срещана и има много по-богати орнаментални мотиви. Състои се най-вече от геометрични орнаменти от снопчета, присичащи се под остър или прав ъгъл успоредни линии от еднакви или по-широки и по-тесни полета, положени косо, хоризонтални или вертикално по устието или тялото на съдовете. Характерно за рисуваната украса тук е, че се среща и растителен мотив, изразен като спирала или с мотива лозов развой. Среща се самостоятелно или най-често в съчетание с геометричен мотив[11]. Растителният мотив е елемент от рисуваната украса, който не се среща сред рисуваната керамика от Хотница – Водопада.

В своето изследване върху технологията на рисувания орнамент от Шемшево – Клисе баир и Велико Търново – Качица Д, използувайки микрохимичен и кристалооптичен анализ Юлия Генчева установи, че черните излъскани ивици представляват излъсканата повърхност на съда. Матовата част на орнамента, която е по-светла от излъсканата повърхност, е рисунката, нанесена преди изпичането на съда, малко след достигане на неговата „кожна твърдост". Боята според нея представлява по-рядък разтвор от суровината, която е еднаква с тази на глинения чиреп[12] (табл. XVI, XVII, XVIII/1 – 5, 7, 9, 10).

V тип – врязана украса. Това е рядко срещана украса. Състои се от врязани с остър предмет вертикални или наклонени линии, образуващи геометрични мотиви. Обхваща 2,77 % от украсата (табл. XV/13, XVIII/6).

VI тип – шнурова украса, тип „гъсеница". Сред масовия керамичен материал бяха намерени два фрагмента от този тип украса. Фактът, че това е съвсем рядко срещана керамика, както и различната рецепта за приготвянето на глиненото тесто ни навеждат на мисълта, че се касае за импортна керамика. Единият от фрагментите, представляващ устие и част от шията на гърне, съдържа мидена черупка в глиненото тесто. Това е единственият фрагмент сред керамиката от Шемшево – Клисе баир, където като опоснител е използувана мидена черупка. И при двата случая украсата е нанесена по ръба на устието и малко под него. Украсата върху втория фрагмент (табл. XV/19) е много близка до фрагмента с шнурова украса от Хотница – Водопада, който също смятаме за импорт.

VII тип – смесена украса. При този вид се наблюдава съчетание на два и повече вида украса. Среща се много рядко (1,85 %). Установени бяха следните съчетания, които описваме като варианти на смесената украса:

Вариант А – съчетание на канелираната и рисуваната украса. Това е най-често срещания вариант на смесената украса. Заема 0,92 % от общата украса (табл. XVI/7, 9, 18, XVIII/1, 7).

Вариант Б – съчетание на врязана и вдлъбната украса. Представлява врязани линии, образуващи геометричен орнамент, над тях орнамент от ред вдлъбнати ямички. Обхваща 0,23 % от украсата (табл. XV/16).

Вариант В – съчетание на врязана с ноктовидна украса. Също рядко срещана (табл. XV/17). Обхваща 0,46 % от украсата. Представлява врязани линии, над тях орнамент от ямички, получени с натиск на нокътя на палеца.

Вариант Г – съчетание на вдлъбната и релефна украса. Състои се от ямички, нанесени по ръба на устието и релефна лента с изтънени краища. Този тип е също рядко срещан. Заема 0,23 % от украсата (табл. XV/15).

VIII тип – фрагменти с остатъци от червена охра. При 15 фрагмента от обработения масов керамичен материал бяха установени следи от червена охра. Боята е полепнала по външната повърхност на съдовете, без да определя някакъв орнамент. Не може да се каже със сигурност дали това е маниер на определена украса или фрагментите са били в случаен допир с боята. При един фрагмент от голям дълбок съд се среща съчетание на издраскани неравномерни хоризонтални линии с излъскани широки вертикални ленти и следи от червена охра по външната повърхност.

2. Керамиката от Велико Търново – Качица Д

Придобитата керамика от преходния период е малко по обем в сравнение с другите два обекта на региона. Без да претендира за пълна изчерпателност, обработката на масовия керамичен материал даде възможност да бъде извлечена определена типология.

Материалът произхожда от яма с големи размери, интерпретирана като землянка[13]. Керамиката е изработена на ръка или с помощта на ръчен грънчарски кръг. Използувани са три от познатите ни технологични рецепти за приготвяне на глиненото тесто. При съдовете от категорията на фината керамика то е примесено с дребнозърнест пясък – $Ф_2$[14], а от грубата – с по-едър пясък – $Г_4$[15] и в съчетание и фини органични вещества – $Г_5$. Тук преобладава грубата керамика в съотношение 60:40.

Групи	Брой на обр. фрагм.	% към общ кер.	Групи	Брой на фрагм.	% към общ. керам.	% към груб. к.
$Ф_2$	56	40	$Г_4$	75	53,57	89,26
			$Г_5$	9	6,42	10,71

Таблица XIX. Съотношение между отделните групи керамика

Шликована повърхност е установена при 80% от съдовете. Шликът представлява рядка, добре пречистена глина, с която е заливана повърхността на глинените съдове след тяхното засъхване. Следват съдовете с груба повърхност. На трето място се нареждат тези с шуплеста повърхност, получена в резултат на изгаряне на органичната материя, използувана като опоснител на глината.

От таблица XXI е видна основната цветова гама на глинените съдове след тяхното изпичане. Селището Велико Търново – Качица Д не прави изключение от характерните цветове на керамиката за епохата. Първо място заема сиво-черният цвят – 32,6 %, следван от кафявия – 21,01 % и кафяво-черния – 18,11 %.

Вид на повърхността	Брой на фрагм.	% от керамиката
Шликована	108	80
Шуплеста	7	5,18
Груба	8	5,92
Шликована външна, груба вътрешна	6	4,44
Шликована външна, шуплеста вътрешна	1	0,74
Шликована външна, загладена вътрешна	4	2,96
Загладена	1	0,74

Таблица XX. Съотношение на различните начини на обработка на повърхността на глинените съдове

Цвят	Брой на фрагм.	% от керамиката
Кафяво-черно	25	18,11
Кафяво	29	21,01
Сиво-черно	45	32,60
Бежово	8	5,79
Сиво-бежово	1	0,72
Кафява външна, черна вътрешна	13	9,42
Бежова външна, сиво-черна вътрешна	3	2,17
Керемиденочервена	4	2,89
Черна	5	3,62
Сиво-кафява	2	1,44
Бежово-черна	2	1,44

Таблица XXI. Цветове и тоналност на глинените съдове от Велико Търново – Качица Д

От обработения масов керамичен материал бяха определени следните видове и форми съдове:

Паница

Това са често срещани съдове. Заемат трета позиция и обхващат 17,64 % от керамиката. Разделят се на четири типа:

I тип – сферични паници с прав ръб на устието. Обхващат 1,96 % от общата керамика и 11,11 % от паниците (табл. XXII/1).

II тип – полусферични паници с удебелен ръб на устието. Заемат 6,85 % от общата керамика и 38,88 % от паниците (табл. XXII/2, 3).

III тип – камбановидни паници. Обхващат 1,96 % от общата керамика и 11,11 % от паниците (табл. XXII/4, 5).

IV тип – паници с есовиден профил. Обхващат 6,86 % от керамиката и 38,88 % от паниците. От тях бяха определени два варианта:

Вариант А – паници с есовиден профил, при което диаметърът на устието е

равен на диаметъра на средата. Този вариант обхваща 0,98 % от керамиката и 5,55 % от паниците (табл. XXII/7, 8).

Вариант Б – паници с есовиден профил, при което диаметърът на устието е по-голям от диаметъра на средата. Обхващат 5,86 % от керамиката и 33,33 % от паниците (табл. XXII/6).

Купи

Това е често срещана форма на съдове сред керамиката от Велико Търново – Качица Д. По количество на обработените фрагменти на тях се отрежда второто място. Обхващат 32,35 % от керамиката. В зависимост от тяхната форма бяха установени 5 типа, познати ни вече от керамиката от Хотница – Водопада и Шемшево – Клисе баир.

I тип – сферични купи. Заемат 7,84 % от общата керамика и 24,2 % от купите (табл. XXIII/1, 2, 3, 4).

II тип – полусферични купи. Обхващат 6,86 % от керамиката и 24,12 % от купите. Най-често имат удебелен ръб на устието (табл. XXIII/5, 6).

III тип – конични купи. Имат водещо място сред тази категория – 30,30 % от тях и 9,8 % от общата керамика (табл. XXIII/8, 7, XXVI/5).

IV тип – камбановидни купи. Заемат 2,94 % от общата керамика и 9,09 % от купите (табл. XXIV/1).

V тип – купи с есовиден профил. Обхващат 4,9 % от керамиката и 15,15 % от купите. Разделят се на три варианта:

Вариант А – купи с есовиден профил, при което диаметърът на устието е по-малък от диаметъра на средата. Обхващат 0,98 % от глинените съдове и 3,03 % от купите (табл. XXIV/5).

Вариант Б – купи с есовиден профил, при което диаметърът на устието е равен на диаметъра на средата. Имат същото процентно съотношение, както вариант А (табл. XXIV/4).

Вариант В – купи с есовиден профил, при което диаметърът на устието е по-голям от диаметъра на средата. Заемат 2,94 % от общото количество на глинените съдове и 9,09 % от купите (табл. XXIV/3).

Гърнета

Този вид е най-често срещаната форма сред глинените съдове от Велико Търново – Качица Д. Заемат първо място и обхващат 39,21 % от тях. Определени бяха три типа:

I тип – гърнета с прав, удебелен ръб на устието, къса, леко конична шия, плавно преминаваща в сферично тяло. Обхващат 12,74 % от керамиката и 32,5 % от гърнетата (табл. XXV/1).

II тип – гърнета с прав, удебелен ръб на устието, къса, цилиндрична шия, вретеновидно тяло. Заемат 9,8 % от глинените съдове и 25 % от гърнетата (табл. XXV/2, 3, 4, 5).

III тип – гърнета с леко фуниевидна шия, сферично тяло. Обхващат 16,66 % от глинените съдове и 42,5 % от гърнетата (табл. XXV/6, 7).

IV тип – гърнета с тясно гърло, къса, цилиндрична шия, сферично тяло. Намерен беше един фрагмент от този тип. Тялото му е украсено с налепени ленти с изпъкнал среден ръб и изтърени краища (табл. XXVI/4).

Малки съдчета с тясно гърло

Това са по-рядко срещани екземпляри. Заемат 10,78 % от глинените съдове. Разделят се на три типа:

I тип – малки съдчета с тясно гърло, с прав ръб на устието, къса, цилиндрична шия, вретеновидно тяло. Обхващат 3,92 % от общата керамика и 36,36 %

от този вид съдове (табл. XXVI/6).

II тип – малки съдчета с леко конична шия, сферично тяло. Заемат 1,96 % от общата керамика и 18,18 % от малките съдчета с тясно гърло (табл. XXIV/7, 8).

III тип – малки съдчета с леко извит навън ръб на устието, вретеновидно тяло. Обхващат 4,9 % от общата керамика и 45,45 % от този вид съдове (табл. XXVI/9).

Дръжки

Дръжките са в ограничено количество и не дават възможност за разделянето им по типове. Срещат се вертикални високи плоски лентести дръжки, с които били снабдени големите съдове; малки и големи вертикални пръстеновидни дръжки, най-често с елипсовидно сечение, захванати за най-издутата част на търбуха; ъглести дръжки (табл. XXVI, XXVII).

Дъна

Преобладаващата част от дъната на съдовете са равно отрязани. Намерено беше дъно с ниско конкавно столче и няколко фрагмента от високи кухи столчета, характерни за времето на преходния период. С тях били снабдени някои от купите (табл. XXVIII).

Украса на глинените съдове

Орнаментацията е много рядко явление. От познатата ни вече украса се срещат релефни ленти с изтънени краища, релефни ръбове – гладки или прекъснати с ямички, ноктовиден орнамент, пъпки с елипсовидно сечение, канелираната украса и ямички по ръба на устието (табл. XXVIII/3, 4, 5, 6, 8). В керамиката от Велико Търново – Качица Д не е представена рисуваната украса.

3. Керамиката от Хотница – Паскова бряст

Селището беше открито при обработката на масовия керамичен материал от музейната сбирка в село Хотница. Откритата керамика е малко и не позволява изготвянето на определена типология, поради което я описваме отделно. Намерените фрагменти са случайни находки, открити при оборка по повърхността след дълбока оран[14].

1. Купа с горна цилиндрична и долна конична част, завършваща с ниско конкавно столче на дъното. Изработена е от глина с примеси от дребен пясък. Има сиво-черен цвят след изпичането и полирана повърхност. От вън съдържа рисувана геометрична украса. Запазена е основата и част от стените (табл. XXIX/1).

2. Част от купа със сферична форма, изработена от глина, примесена с пясък и фини органични вещества. Има бежово-черен цвят след изпичането. Запазеният фрагмент е снабден с малка, вертикална пробита дръжка в най-издутата част на тялото (табл. XXIX/2).

3. Фрагмент от дълбок съд с фуниевидна шия, плавно преминаваща във вретеновидно тяло. Изработен е от фина глина с примеси от пясък и фини органични вещества. Има сиво-бежов цвят след изпичането, огладена шуплеста повърхност. Добре запазена е шията на съда (табл. XXIX/6).

4. Вертикална плоска дръжка от глинен съд с елипсовидно сечение. Изработена е от фина глина с примеси от дребен пясък. Добре запазена (табл. XXIX/4).

5. Част от паница с горна цилиндрична и долна полусферична част. Изработена е от глина с примеси от дребен пясък. Има бежово-черен цвят след изпичането, шликована повърхност. От вън стените ѝ са украсени с рисуван геометричен орнамент. В най-издутата част на търбуха е снабдена с прищипната (квази) дръжка. Добре запазени са част от устието, стените и дръжката (табл. XXIX/4).

6. Част от купа с горна цилиндрична част и езичеста дръжка над най-издутата част на тялото. Изработена е от фина глина с примеси от дребен пясък. Има

кафяво-черен цвят след изпичането и шликована повърхност. От вън е украсена с рисуван геометричен орнамент (табл. XXIX/5).

7. Фрагмент от купа с есовиден профил и две малки вертикални пробити дръжки, разположени една до друга по средата на тялото. Изработена е от глина с примеси от дребен пясък. Има бежов цвят след изпичането и сиво петно над дръжките, полирана повърхност. В горната част на тялото, отвън, под устието съдържа рисувана геометрична украса (табл. XXIX/3).

По формата на съдовете, по начина на нанасяне на рисуваната украса, както и по видовете дръжки, керамиката от Хотница – Паскова бряст показва много близки, почти идентични черти с керамиката от Хотница – Водопада.

4. Керамиката от Хотница – Горно селище

От тук произхожда малка по обем керамика. Намерена е при оборка по повърхността след оран. Тук е открита като случайна находка бронзова тесла тип Алтхайм, характерна за металургията на преходния период. Керамиката описваме отделно поради малкия ѝ обем.

!. Част от купа с есовиден профил на тялото, изработена от глина с примеси от ситно-зърнест пясък и фини органични вещества. Има бежово-черен, петнист цвят след изпичането, шликована повърхност. Запазени са части от устието и стените (табл. XXX/1).

2. Част от паница с полусферична форма, изработена от глина с примеси от едрокварцов пясък. Има бежово-черна външна и кафяво-черна петниста, шликована вътрешна повърхност (табл. XXX/2).

3. Част от паница с удебелен навътре ръб на устието, полусферично тяло. Изработена от фина глина с примеси от ситнозърнест пясък. Има бежов цвят след изпичането и шликована повърхност. Запазени са част от устието и тялото (табл. XXX/3).

4. Част от дълбок съд от фина глина, украсен с две малки пъпки с елипсовидно сечение, съединени с релефен ръб (табл. XXX/6).

5. Част от стена на дълбок съд от фина глина, украсен с пъпка с елипсовидно сечение (табл. XXX/4).

6. Част от съд, изработен от глина с примеси от органична материя с кафяво-черна вътрешна и бежово-черна петниста шликована външна повърхност. Запазена е езичеста елипсовидна дръжка, свързана с релефен ръб (табл. XXX/7).

7. Фрагмент от дъно на съд, изработен от фина глина, с примеси от ситнозърнест пясък. Има кафяво-черен цвят след изпичането, шликована повърхност (табл. XXX/5).

5. Керамиката от Еменската пещера

Тя беше разграничена при допълнителната обработка на масовия керамичен материал, придобит от разкопките на Еменската пещера през 1959 година на базата на идентични белези с керамиката от другите селища от преходния период в Централна Северна България. Обработените фрагменти са сравнително малко. Това позволи да се направят по-детайлни наблюдения само в технологично отношение и не позволи извличането на цялостна типология. Тя беше определена на базата на познатите форми от Хотница – Водопада и Шемшево – Клисе баир.

Керамиката е изработена на ръка или с помощта на ръчен грънчарски кръг. Разграничиха се два вида керамика – фина и груба, в съотношение 38:62 в полза на грубата. Основната част от съдовете се отнася към категорията на грубата керамика и е изработена от глина, примесена с пясък – едър или по-дребен ($Г_4$ – 42,2 %), следват съдовете от фина глина с примеси от дребнозърнест пясък ($Ф_2$ – 22 %). Отсъствува мидената черупка като опоснител на глината. Само при три

фрагмента беше установена мидена черупка, явно от импортна керамика.

Основната част от съдовете съдържат допълнителна обработка на повърхността чрез шликоване (70 %). 20 % заемат съдовете с допълнително излъскване, до полиране на повърхността. Обикновено това са съдове от категорията на фината керамика, върху които е нанесена рисувана украса или съдове, съдържащи канелирана украса.

Основната цветова гама след изпичането на глинените съдове е: сиво-черно – 22,5 %, черно – 17,5 % и кафяво-черно – 15 %. Цветовете на останалите съдове са в съчетание на различните нюанси на основните цветове.

Между обработени фрагменти се разграничиха фрагмент от чаша с есовиден профил и фрагмент от сферична паница с рисувана украса (табл. XXXI, XXXII, XXXIII).

От познатите типове съдове тук се срещат сферични и полусферични купи; купи с есовиден профил; гърнета с бъчвовидна или цилиндрична форма; съдове с тясно гърло, с къса цилиндрична или леко конична шия и вретеновидно тяло; малки съдчета от фина глина с есовиден профил; гърнета с бъчвовидна или цилиндрична форма; съдове с тясно гърло, с къса цилиндрична или леко конична шия и вретеновидно тяло; малки съдчета от фина глина с есовиден профил, снабдени с малка пробита вертикална дръжка. Срещат се още малки непробити дръжки; по-големи вертикални пръстеновидни дръжки с елипсовидно сечение; вертикални обли дръжки, излизащи над устието и плоски вертикални дръжки от големи съдове. Дъната са равно отрязани. Орнаментирането на глинените съдове е рядко явление. Среща се релефната украса, състояща се от релефни ръбове – гладки или прекъснати с ямички, пъпки, канелираната и рисувана украса. Понякога тези видове се намират в съчетание помежду си.

Керамиката от Еменската пещера има много общи белези с тази от Шемшево – Клисе баир. В технологично отношение и тук се срещат по-ограничен брой рецепти за приготвяне на глиненото тесто, липсва мидената черупка като опоснител на глината. Като такъв основно е използуван пясъкът. Голямото разнообразие на чаши, кани и паници, каквото срещаме в Хотница – Водопада, в керамиката от Еменската пещера отсъствува или се среща като единичен екземпляр. Формите на съдовете, на дръжките и дъната се приближават до формите от Шемшево – Клисе баир. Особено ясно тази близост се наблюдава в рисуваната украса. И тук срещаме познатите ни от Шемшево – Клисе баир по-сложни геометрични мотиви, състоящи се от редуващи се снопчета успоредни тънки линии, съчетани с по-широки полета. Среща се и растителният орнамент. Тук той е изразен във формата на гирлянд, нанесен в горната част, съчетан надолу с геометричен мотив.

Близостта на керамиката от Еменската пещера и Шемшево – Клисе баир, при отсъствието на други опорни тички за датиране, се явява като основен определящ белег за отнасянето на Еменската пещера към един по-ранен етап на преходния период, синхронен с този от Шемшево – Клисе баир.

6. Основни изводи. Етапи в развитието на преходния период в Централна Северна България.

Като база за сравнение послужи керамиката от Хотница – Водопада, Шемшево – Клисе баир и Велико Търново – Качица Д. Обобщените резултати от сравнителния анализ и статистическата обработка на керамиката изглеждат по следния начин: керамиката съдържа общи елементи, изразени в рецептите за приготвянето на глиненото тесто, обработката на повърхността на съдовете, цветовата гама, типологията на глинените съдове, които характеризират времето

на преходния период от енеолита към бронзовата епоха. В сравнение с енеолита керамиката показва по-ниско качество. Налице е нова технология за приготвянето на глиненото тесто, която се изразява в по-разнообразни рецепти. Използуват се наред с неорганичните и органични примеси. Появява се за първи път мидената черупка като опоснител на глината. Появяват се съвършено нови форми на глинени съдове, изчезва напълно графитната украса и се заменя с рисувана с порядък разтвор от глина. Установени бяха и някои различия в керамиката от трите селища, които се свеждат до следното:

1. В Шемшево – Клисе баир преобладава фината керамика, във Велико Търново – Качица Д – грубата, с малък превес над фината, докато съотношението на фината към грубата керамика от Хотница – Водопада е 1:4.

2. В Хотница – Водопада са застъпени много по-разнообразни рецепти за приготвянето на глиненото тесто, докато в Клисе баир и Качица Д те са ограничени и се свеждат до 3, 4 вида. В последните два обекта липсва миденатa черупта, използувана като един от опоснителите на глината от Хотница – Водопада.

3. В типологията на съдовете от Шемшево – Клисе баир и Велико Търново – Качица Д се наблюдават формите от Хотница – Водопада, но в значително по-малко разнообразие, а някои от тях изобщо отсъствуват. Характерните чаши с излизаща над устието дръжка от Хотница – Водопада не се срещат сред керамичния материал от другите два обекта. Във Велико Търново – Качица Д чаши и кани не са представени.

4. Наблюдава се различие в процентно съотношение между отделните форми и типове съдове от трите селища.

5. Дръжките от Шемшево – Клисе баир и Велико Търново – Качица Д са в малко количество и не в такова разнообразие, както в Хотница – Водопада.

6. Наблюдават се различия и по отношение на украсата на съдовете. В Шемшево – Клисе баир са застъпени всички типове украса, познати ни от Хотница – Водопада. Рисуваната орнаментация там се среща по-често и съдържа по-сложни мотиви – геометрични и растителни. При обработката на материала от В. Търново – Качица Д не се срещнаха фрагменти с рисувана украса. В Шемшево – Клисе баир и Велико Търново – Качица Д се среща специфичен начин при украсяване на устията на някои съдове с ямички по ръба, който е чужд за керамиката от Хотница – Водопада.

Посочените различия в керамиката от трите селища позволяват да бъдат обособени два етапа в развитието на керамичното производство през преходния период в Централна Северна България:

I етап – Шемшево – Клисе баир. Към него се отнасят още Еменската пещера и Качица Д (условно). Етапът е по-ранен от Хотница – Водопада. Всички белези приближават керамиката от този етап до предходния период – енеолита, поради което го наричаме постенеолитен.

II етап – Хотница – Водопада. Към него спадат още Хотница – Паскова бряст и Хотница – Горно селище (условно). Етапът е по-късен от Шемшево – Клисе баир и бележи самото начало на протобронзовия етап в Централна Северна България.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Илчева, В.** Преходният период от каменно-медната към бронзовата епоха по материали от Централна Северна България – дисертация; **V. Ilceva.** Localités de période de transition de l'énéolithique à l'âge du bronze dans la région de Veliko Tirnovo. The fourth Millenium B. C., S. 1993, p. 82 — 98.

[2] Разкопки на д-р Петър Станев през 1974 година с участието на автора. Сърдечно

благодаря на д-р Станев за предоставената ми възможност да работя с материала.

[3] Сондажни разкопки на д-р П. Станев с участието на автора. Благодаря на д-р Станев за предоставената ми възможност да работя с материала.

[4] Селището е установено чрез сондажни разкопки и по материали от музейната сбирка в село Хотница.

[5] Керамиката от преходния период е установена от автора при обработката на масовия керамичен материал от Еменската пещера от разкопките през 1959 г. **Николова, Я., Ангелов, Н.** Разкопки в Еменската пещера. ИАИ, XXIV, 1961, 297 – 316.

[6] Селището е открито от автора по материали от музейната сбирка в село Хотница.

[7] **Илчева, В.** Технология и класификация на керамиката от Хотница – Водопада – преходен период от енеолита към бронзовата епоха. ИИМВТ, XI, 1996, с. 87 – 139.

[8] **Станев, П.** Велико Търново и най-близката му околност през първобитнообщинния строй. Сб. Велико Търново 1185 – 1985, С., 1985, с. 8 – 21.

[9] Използувана е схемата, разработена за технологията на керамиката от Хотница – Водопада. Вж. **Илчева, В.** Технология и класификация..., индекс 11, с. 109.

[10] Пак там, индекс 12, с. 109.

[11] Всички фрагменти с рисувана украса са дадени в негатив. По-светлата матова повърхност на рисунката е показана в черно за по-голяма прегледност.

[12] **Генчева, Ю., П. Станев.** Технология на орнамента от фината керамика от селищата Качица – Велико Търново и Клисе баир до село Шемшево от прехода от енеолита към бронзовата епоха. ИИМВТ, VIII, 1993, с. 179 – 184.

[13] **Станев, П.** Цит. съч., с. 21.

[14] През 1990 година бяха проведени сондажни разкопки на селище от преходния период в съседната на Паскова бряст местност Пещерата – запад. Предполагам, че се касае за едно и също селище, което нарекох Паскова бряст поради това, че керамиката от там е по-ясно изразена.

TECHNOLOGY AND C;ASSIFICATION OF POTTERY OF VILLAGES FROM ENEOLITHIC/EARLY BRONZE AGE TRANSITION IN THE MIDDLE BASIN OF RIVER YANTRA

(Summary)

Vulka Ilcheva

It's the first time that such pottery from 5 villages from the transition period from the region – Shemshevo – Klise bair, Veliko Turnovo – Ketchitza D, Hotnitza – Paskova Bryast, Emen's cave and Hotnitza – Gorno selishte is being puolished. The classification cheme made for the pottery from Hotnitza – Vadapada is being used. The technology and the typology and the typology of the potery from the first two villages where material allows, is more eccurately made. The pottery from Hotnitza – Gorno seliste, Hotnitza – Paskova Bryast and Emen's cave is given more generally. On the basin of comparative analyses and statistics of the pottery, main conclusion about the developement of pottery making during Iv-th millenium B. C. in the middle basin of river Yantra are made. Two stages in the developement of transition period in Central Northern Bulgaria are established: I-st stage – Shemshevo – Klise bair, earlier, posteneolithic. Emen's cave and Veliko Turnivi – Kachitza D are linjed with the I-st stage too; II-nd stage – Hotnitza – Vodopada, late, protobroze age. Hotnitza – Paskova Bryast and Hotnitza – Gorno Selishte are linked with this II-nd stage too.

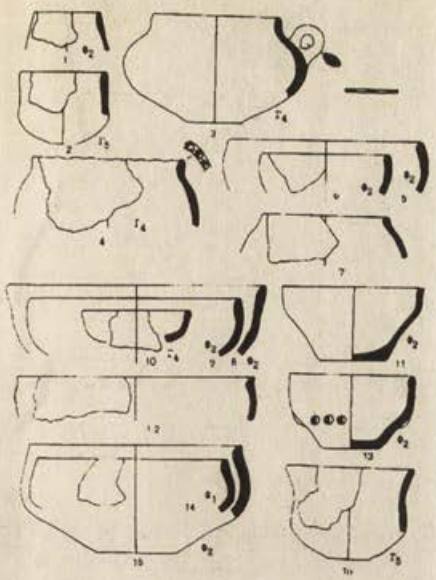

Табл. IV. Шемшево - Клисе баир. Чаши, I тип - 1; II тип - 2; Кани, I тип - 3; II тип - 4; Паници I тип, вар. А - 5,6; вар. Б - 7; II ттип, вар. А - 8,9,10; вар. Б - 12; III тип - 11,13; IV тип - 14, 15; V тип - 16

Табл. V. Шемшево - Клисе баир. Чаши, II тип - 4,7; III тип - 2; IV тип - 3; V тип - 10. Кани, II тип - 6; III тип - 1; IV тип -8,9

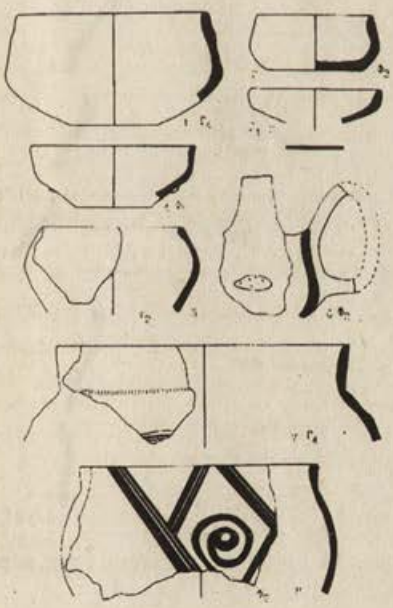

Табл. VI. Шемшево - Клисе баир. Паници: I тип, вар. А - 1,2,5; II тип, вар. Б - 3; V тип - 4; Уникални съдове - 6; Гърнета II тип - 7,8

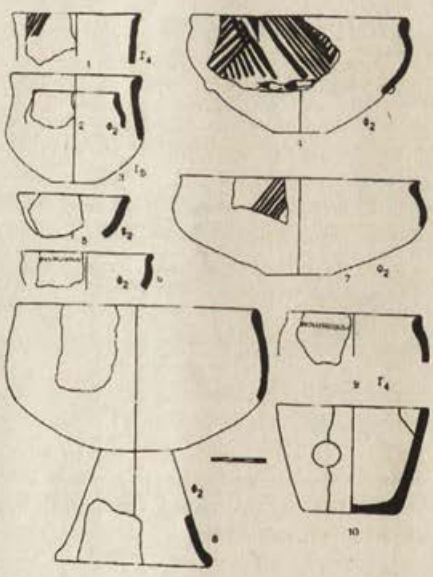

Табл. VII. Шемшево - Клисе баир. Паници: V тип - 1; VI тип, вар А - 2,3,4,7,9; вар. Б - 6; вар. В - 5; VII тип - 10; Купи: I тип, вар. А - 8

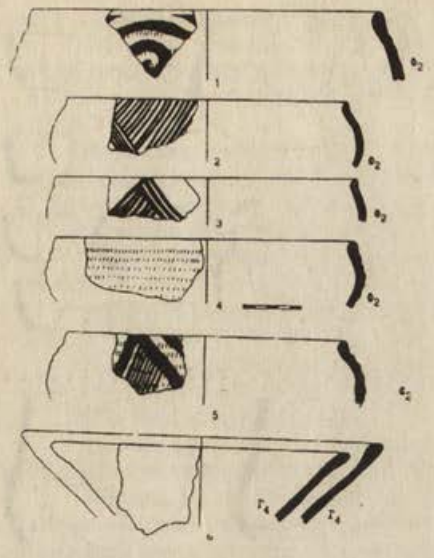

Табл. VIII. Шемшево - Купи: I тип, вар. А - 4; вар. Б - 1,2,3,5; III тип - 6

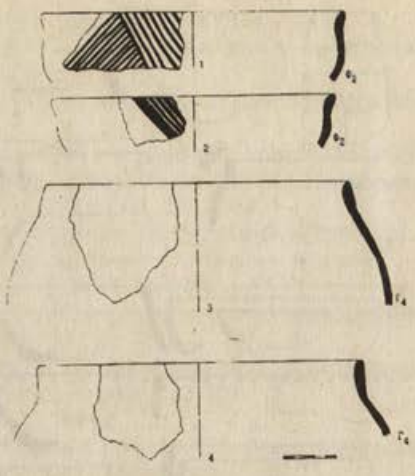

Табл. IX. Шемшево - Купи: IV тип - 1,2; Гърнета: I тип, вар. Б - 3; II тип - 4

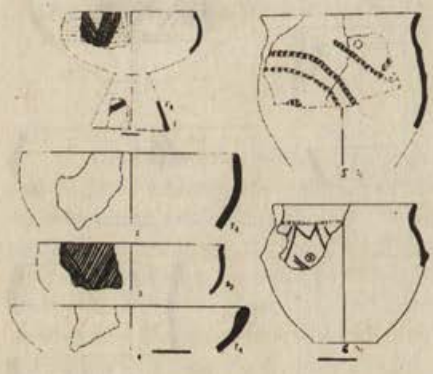

Табл. X. Шемшево - Купи: I тип, вар. Б - 1; II тип, вар. А - 2; вар Б - 4; вар. В - 3; Гърнета: III тип - 5,6

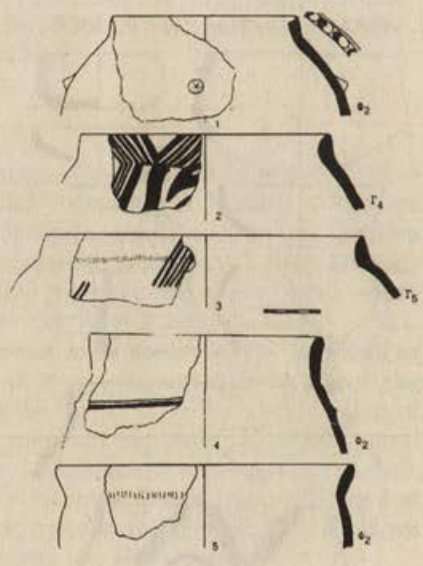

Табл. XI. Шемшево - Гърнета: I тип, вар. А - 1; вар. Б - 2,3; III тип - 4,5

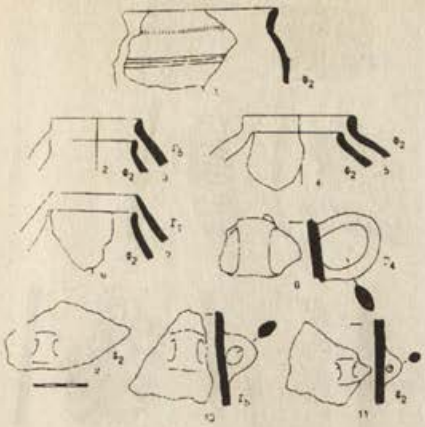

Табл. XII. Клисе баир. Гърнета: III тип – 1; Малки дълбоки съдове с тясно гърло: I тип – 2, 3; II тип – 4, 5; III тип – 6, 7; Дръжки – 8, 9, 10, 11.

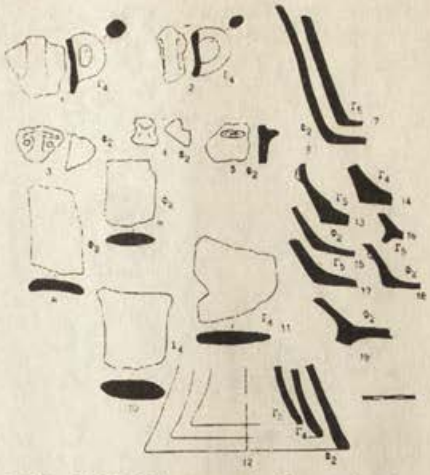

Табл. XIII. Шемшево – Клисе баир – Дръжки – 1, 2, 3, 4, 5, 8, 9, 10, 11; Дъна: 6, 7, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19; Кухи високи столчета от дъна – 12.

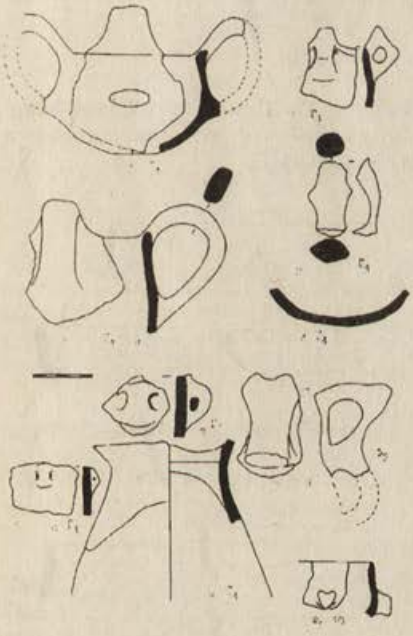

Табл. XIV. Шемшево – Клисе баир. Уникални съдове: 1, 5; Дръжки – 2, 3, 6, 7, 9, 10; Дъна – 4, 8.

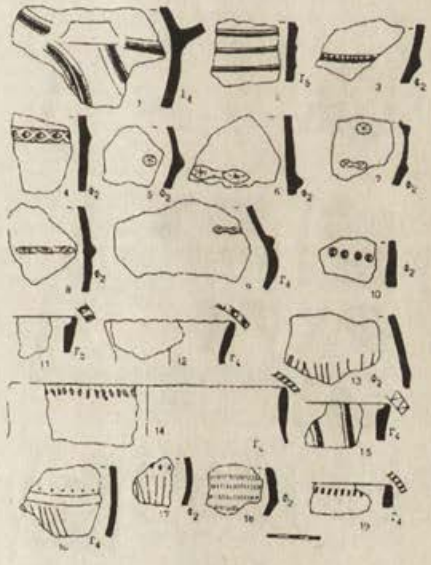

Табл. XV. Шемшево – Клисе баир. Украса върху глинени съдове: I тип, вар. А – 1; вар. Б – 2, 3, 4; вар. В – 5, 6, 7, 8, 9; II тип, вар. А – 10; вар. Б – 11, 12; III тип – 18; V тип – 13; VI тип – 14, 19; VII тип, вар. Б – 16; вар. В – 17, вар. Г – 15.

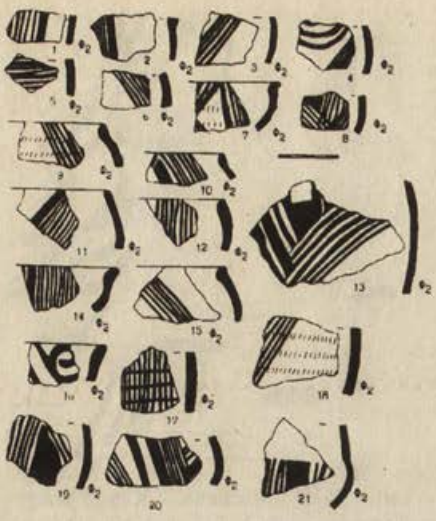

Табл. XVI. Шемшево – Клисе баир. Украса върху глинени съдове, IV тип – рисувана украса.

Табл. XVII. Шемшево – Клисе баир. Фрагменти от глинени съдове с рисувана украса.

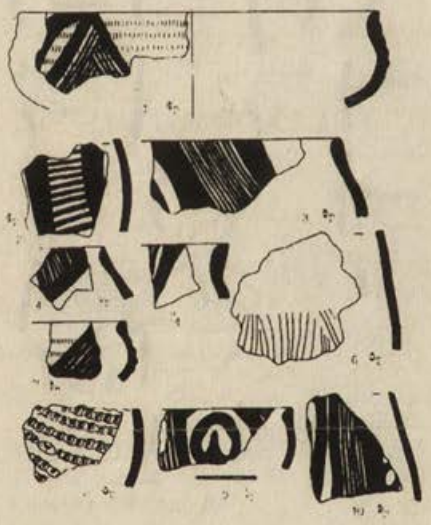

Табл. XVIII. Шемшево – Клисе баир. Фрагменти от глинени съдове с рисувана украса. IV тип: 2, 3, 4, 5; V тип, вар. А – 1, 7; V тип – 6.

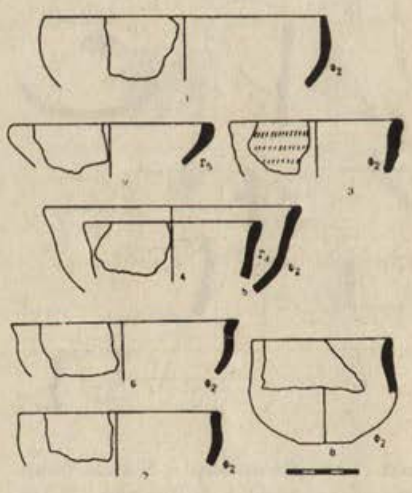

Табл. XXII. Велико Търново – Качица Д. Паници: I тип – 1, II тип – 2, 3; III тип – 4, 5; IV тип, вар А – 7, 8; вар. Б – 6.

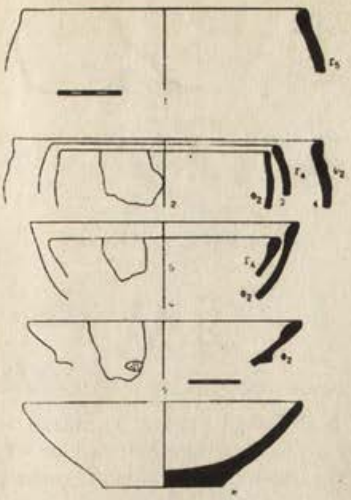

Табл. XXIII. Велико Търново – Качица Д. Купи: I тип – 1, 2, 3, 4; II тип – 5, 6; III тип – 7, 8.

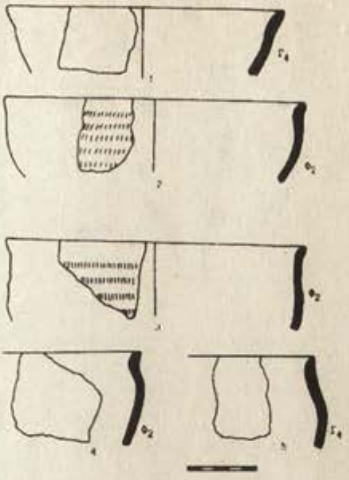

Табл. XXIV. Велико Търново – Качица Д. Купи: IV тип – 1; V тип, вар. А – 4, 5; вар А – 4, 5; вар. Б – 3; вар. В – 2.

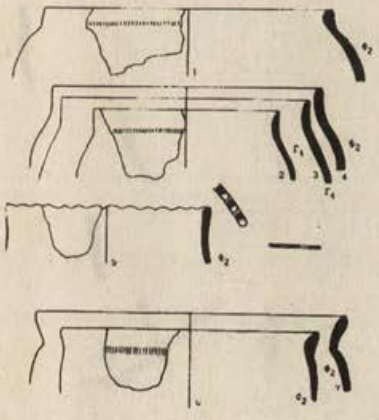

Табл. XXV. Велико Търново – Качица Д. Гърнета: I тип – 1; II тип – 2, 3, 4, 5; III тип – 6, 7.

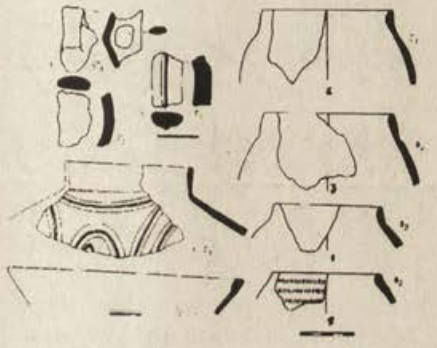

Табл. XXVI. Велико Търново – Качица Д. Дръжки от глинени съдове: 1, 2, 3; Гърнета: IV тип – 4, 5; Купи: III тип – 5; Малки съдчета с тясно гърло: I тип – 1; II тип – 2, 3, 4; III тип – 5.

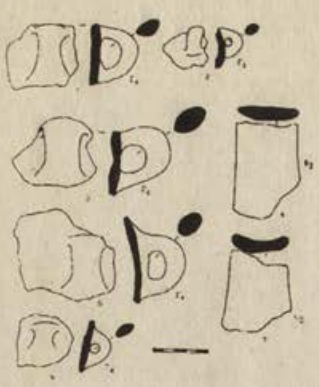

Табл. XXVII. Велико Търново – Качица Д. Дръжки от глинени съдове.

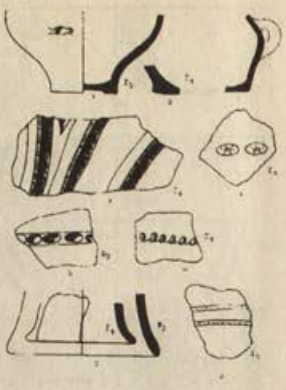

Табл. XXVIII. Велико Търново – Качица Д. Дъна от глинени съдове – 1, 2, 7, 9; Фрагменти от глинени съдове с украса – 3, 4, 5, 6, 8.

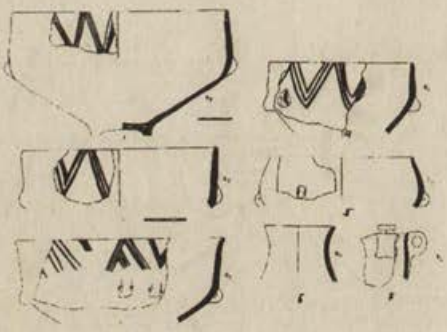

Табл. XXIX. Хотница – Паскова бряст. Фрагменти от глинени съдове.

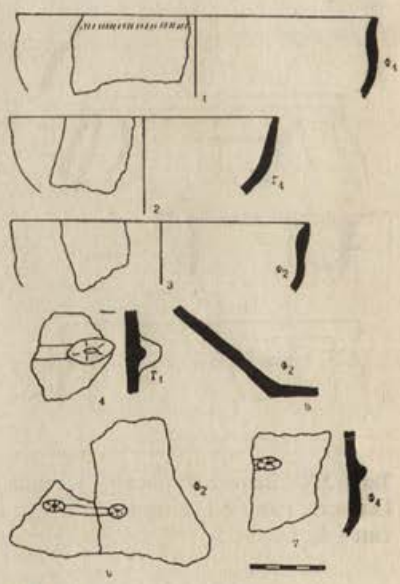

Табл. XXX. Хотница – Горно селище. Фрагвенти от глинени съдове.

Табл. XXXI. Еменска пещера. Фрагменти от глинени съдове.

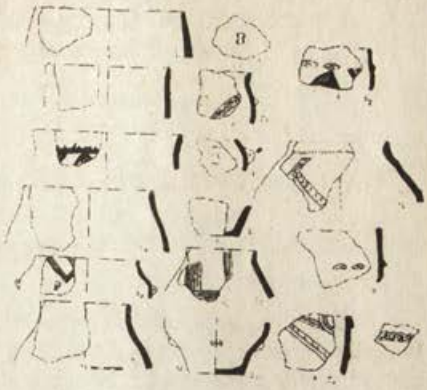

Табл. XXXII. Еменска пещера. Фрагменти от глинени съдове.

Известия на Исторически музей – Велико Търново, XII/1997
Bulletin muzeum of history – Veliko Turnovo, XII/1997

WATER SUPPLY AND DRAINAGE OF A VILLA SUBURBANA IN NOVAE

PAVLINA VLADKOVA

The water-supply and drainage of the Roman towns on the territory of present day Bulgaria has been the focus of attention for some of the best known researchers of Roman culture on the territory of present day Bulgaria[1]. A detailed research, however, on the water-supply and the drainage system of a separate residential building, either in town or out of town, has not been undertaken so far. The results from the long standing archaeological excavations on a large and complex, with regard to layout, building, located at 75 m to the West of the Western wall of Novae, allow for such comprehensive research[2]. Approximately 1,500 sq. m. of the whole architectural ensemble have been excavated up to now, and consequently six construction periods have been registered. The earliest three periods, from the late 1st century to the late 4th century AD will be the object of investigation in this paper.

The water-supply and the drainage systems as well as the function of the villa, bear specific characteristics in the respective construction periods. These are related to the traditional uses of both, the respective building materials and the very pattern of construction work, as well as to the general planning of the architectural ensemble and to the functions of the premises.

We will dwell on the facilities in a chronological order.

WATER-SUPPLY

1. Clay water-pipes system.

It was found to the West of the slated court, and *is* intact for about 4 m. It leads from the south-east to the North. Six pipes were excavated, of about 0.66 m. each, all of them belonging to the same type — getting narrower at the one end, which is actually inserted into the other pipe. The linkage was strengthened by mortar. The pipes were laid directly into the sterile soil; there are no traces of any protective casing built on purpose. The water-supply system was found at 1.10 m under the level of the slated court, the latter being laid during the following construction period. The water-supply system is referred to the first construction period of the 'life span' of the villa, and could be dated to the early 70s of the second century. (fig. 1; fig 6/1)

Water-supply systems of this type have been found in other Roman sites too[3].

2. The well

The well is located in the central area of the ensemble. It was built of big hewn stones held together with hard white mortar. The width of the walls is about 0.36-0.44 m, while the internal diametre is about 1.55-1.65 m. A depth of 3.50 m was reached during the excavation work, but the cultural layer went deeper. The well was finally abandoned and afterwards it was filled with construction remains and household rubbish, the terrain was leveled and the *peristyl* was built. The findings from the well — construction remains, household and fine ceramics, fragments from lamps etc., highlight the time when the well was abandoned, i.e. the mid 3rd century AD. Therefore the construction of the well and its use could be referred to the second period of 'life span' of the villa, that is from the last quarter of the 2nd century until the Gothic invasions in the year 250. (fig. 1; fig 6/2)

Wells were found in almost all Roman towns on the territory of the present day Bulgaria — Nicopolis ad Istrum, Esques, Philipopolis, Novae, etc.[4]

3. Led water-supply systems

Whole pipes or fragments of pipes only were excavated in different sectors of the villa. The water-supply system runs from the north-east to the East. The pipes are of various lengths -0.50 m; 0.80 m; 1.60 m; 1.70 m; 2.00 m; while their width varies from 0.06 m to 0.10 m. The linkage is supported by led belts of about 0.07 m width. Some were laid onto a sand bed, while others — into a narrow and shallow built casing made on purpose. Most of the pipes, however, lie directly on the well stumped earth. The water supply system runs across the slating of the *peristyl*, along gutters specially dug out, which were best outlined onto the curbs. (fig 6/3)

The led water supply system must have fed the *piscina* in the central part of the *peristyl*. The latter is 4.75 m by 2.75 m inside and is 0.65 m deep. Its volume is approximately 8.5 cubic meters. It must have been filled by one tube, while there was a built drainage canal, which will be dealt with in the next section.

When the led water-supply system was abandoned, it was partly dismantled and the valuable and expensive metal was recycled for secondary use. In one of the late premises, quite a number of irregular led plates were found, obviously stored for secondary use.

The led piping is referred to the third construction period of the 'life span' of the villa — after the mid 3rd century. The dating could be pinpointed more precisely on the basis of the fact that it brought water to the *piscina*, and the *piscina* itself was there during the first phase of the third construction period — from the mid 3rd century to the early 4th century.

Although the Ancient people knew only too well that led pipes are poisonous and deteriorate the quality of the drinking water, led piping in Ancient times was often the case[5].

4. Clay water-supply system

It was found in the western sector of the site and has been traced for about 15 m. It runs from the North to the South, coinciding with the direction of the slope. The pipes are of about 0.55 m — 0.56 m length, and about 0.22 m and 0.16 m in diametre respectively at both ends. The narrow end of the one pipe was inserted into the other, and this is how the pipes were linked. The level of the piping either corresponds to the level of the *peristyl* slating, or is slightly below it; the same is true about the flooring of the premises synchronic to the *peristyl* slating; while at the same time it (the level of the clay piping) is higher than the one of the led piping. This gives grounds to refer this water-supply system to the third construction period of the existence of the villa — that is from the beginning to the middle of the 4th century.

The above presented survey makes it obvious that each of the important reconstructions of the villa affects the type of water-supply system used. No two of the above types of water-supply systems function synchronically. The water-supply systems were designed to meet specific needs for drinking water. Earliest of all is the system of clay pipes, then comes the well, the led system was developed later on, and last comes the system of clay piping.

The villa was supplied with drinking water from different sources at the different periods. The earliest clay pipes system has a direction from the south-east to the North. Probably, a branch of the well known water-supply system of Belyanovets — Tsarevets brought water to the villa[6]. Whether a water-supply system co-existed with the well could not be resolved at the current stage of archaeological work. If there was to be one, it must have been destroyed during later construction and reconstruction work.

During the third construction period the water-supply systems (both the led one and the clay one) are oriented from the North to the north-west. A special branch of the well known Western water-supply system of Novae fed the ensemble with drinking water. The traces of the Western water-supply system in certain sectors is investigated fairly well; while

in 1962 the Polish expedition took soundings and made probings to the north-west of the villa, and the Polish archaeologists claim that they hit part of the water-supply system in that sector too[7]. Bearing in mind the location of the soundings and the report after the excavation work, we are inclined to conclude that a swimming pool was found, which belongs to the north-western part of the ensemble. The clay pipes, filling the pool, were found as well as the built drainage canal.

DRAINAGE SYSTEM

1. Deep built drain.

It is located in the Western sector of the building and is contiguous with the external face of a wide wall, which must have been the outermost fence of the building during the second construction period. The drain is oriented from the North to the South. To the North, the excavation work was carried on to its beginning. Altogether about 15 meters of the drain have been excavated. The drain was made of hewn stones of an average size, held together with white mortar. Its vertical section is rectangular in shape; the light opening being 0.25-0.27 m by 0.80 m. The Eastern side (the fencing wall) is I m wide, while the Western one is only 0.48-0.50 m. The facing was made of *tegulae* placed with the edge upwards, 0.56-0.58 m by 0.05-0.06 m, and *bipedalis*, 0.045 m in width, and on top there were large stones. In its northern end the drain was linked to a gutter running in the transverse wall of the outer north-western premise. This gutter is perpendicular to the drain; it collected the rain water from the roof; and via a pumping shaft, 0.19 m by 0.19 m; ran directly into the deep drain pipe. The small drain was designed and constructed simultaneously with the built drain and the rest of the premises; and is by itself a very felicitous solution for collecting atmospheric water. Such a device has not been discovered in the buildings investigated so far.

As was already mentioned, the beginning of the drain was located in the North, which is to say that the drain does not flow to the North, towards the Danube, as one would logically suppose. On the contrary, the inclination is to the South. Evidently, after gathering the waste waters from the western part of the building, the drain ran into another drain, perhaps deeper, which probably lay along the southern facade of the villa, and which most likely flew in an easterly direction, to the gorge nearby.

The drain was constructed and used during the second construction period — from the last quarter of the 2nd to the middle of the 3rd century AD. Later on, it is not of the same importance, since the villa was extended to the West. A number of residential premises was built above it, all of which were heated by a *hypocaustum*. The brick *pilae* touch onto the Western side of the drain, while the mortar flooring was laid directly onto it.

2. Shallow built drains.

Parts of shallow built drains were found to the West, the East and to the South of the *peristyl*. They were made of small hewn stones held together with white mortar. Their sections are rectangular, of various width of the sides, various width of the light opening, various depth, various flooring and covering.

The drain to the West of the *peristyl* flows into the *piscina*. It is best investigated and traced in its section to the West of the *peristyl* flooring for about 14 m. The walls are 0.15 m wide, while the light opening is 0.25-0.27 m by 0.25 m. It was covered with *bipedalis* some of which are still there intact. Further on to the West the drain changes directions, from East-West to North-West. It was widened at the curve up to 0.36 m, thus easing the water flow in its change of directions. After the curve, the very manner of construction changed. The built drain is much narrower and continues in clay pipes. At the link there is a thick layer of waterproof mortar. Only part of a drain was found. Most probably, after the *piscina* had been closed, the drain became useless, the water pipes were dismantled, and put to secondary use. It is not unlikely that this drain flew into the deep built drain mentioned above.

A similar drain was found to the East of the *peristyl* , but because of the limited findings we can commit ourselves either about the inclination, or about the manner of construction or covering, or about its proper use and function.

While investigating the south-eastern part of the building, we came across a third similar drain and we excavated about 10 m along its length. Like the other two, this one was made of hewn stones held together with white mortar. The walls are 0.28-0.30 m in width, and the light opening is 0.30 m by 0.36-0.40 m. The bottom was laid with small stones covered with flat slabstones. This drain was connected with the bathroom, parts of which were found in this sector.

The built drains described above could be referred to the second construction period of the villa — from the last quarter of the 2nd century to the mid 3rd century.

3. Steplike drains.

Two drains, at a distance of 1.50 m from each other, were found in the western sector of the building. Their walls were made of small broken stones held together with white mortar, the bottoms were made from *tegulae*, overlapping each other in a steplike manner, with the edges upwards. The sides are 0.35-0.40 m wide, and the inside width of the drain varies from 0.32 m to 0.35 m.

A similar drain was also found at the farthest eastern part of the ensemble. Here the big *bipedalis* which covered the drain, were still intact. Most of the *tegulae* from he bottom and most of the *bipedalis* bear the rectangular seal of the 1st Italic legion.

The Eastern drain was constructed after the earlier shallow built drain was abandoned. At about 0.60 m above this level (of the Eastern drain), there were found stone slabs from road pavement, confining the ensemble to the East during the last period of its existence. Therefore this type of drainage could be referred to the late 3rd century.

What could have been the use of the steplike drains? They are located immediately next to the external facades of the premises. There is an open passage between the two drains in the Western sector. Taking account of the fact that they are relatively shallow, we strongly argue that they were used to collect and take atmospheric water out of the villa. The steplike bottom eased the water flow during heavy rains and prevented eventual overflows.

4. Shallow drain.

It touches the western face of the *tablinum*, and about 5 m of it have been investigated. Its inclination is from the North to the South. The sides, made from brick and *imbrex* fragments held together with pinkish waterproof mortar, lie on the bottom, covered with *tegulae* with the edges upwards. The outside width is 0.28 m, the inside width is 0.13 m, while the depth is 0.14 m. The drain was covered with bricks in three sizes: 0.26 by 0.26 by 0.04 m; 0.29 by 0.29 by 0.05 m; and 0.42 by 0.42 by 0.05 m. Most of the *teglilae* and bricks were stamped, all of them bearing the seal of the 1st Italic legion in three specific invariants — a rectangular seal, a double-framed rectangular seal, and a shiplike insignia.

The drain is connected with the basins (wash-basins) and a small furnace, found in one of the premises to the North of the *tablinum*. The depth of the drain indicates that it carried away a weak water flow, perhaps for household purposes.

The dating of the drain does not present any problem. It was constructed at a considerably higher level than the shallow built drain and it passes above it. At the same time its level is higher than the one of the lead water conduit. It was destroyed by a drain, which will be dealt with later on, and which is connected with the last stage of the existence of the villa. Thus the shallow drain could be dated back to the first half of the 4th century.

5. A drain made of bricks or *imbreces.* Parts of it were found in one of the premises, then it goes through the wall and runs in the passage between two rows of premises. About 20 m have been investigated. Inside the premise the drain was made of overlapping *imbreces*, which were placed upon a thin layer of mortar. The links between the different pairs were

coated with mortar. A clay tube, placed in a special aperture, takes the drain through the wall. Immediately after that there is a change in the manner of construction. The sides were made of two brick rows. The bricks at the lower row are 0.36 m by 0.18 m by 0.03 m in size, they have rectangular openings capped with stoppers. The bricks at the upper row are 0.19 m by 0.19 m by 0.08 m in size. The bottom is covered with *tegulae*, which are 0.58 m by 0.58 m by 0.07 m, with the edges upwards. The drain was covered with *tegulae* of the type already mentioned and with *bipedalis*. In the section investigated so far, there were found 16 *tegulae* and bricks stamped with the seal of the 1st Italic legion. Most numerous are the stamps in the *tabula ansata*; there could be found rectangular crossed stamps as well. This is the latest drain of all drains excavated and is referred to the last stage of the existence of the villa — just about the mid 4th century and afterwards. The drain was constructed with building material from premises which were either ruined or abandoned. In other words, the drain was made of material at hand. Of particular interest are the bricks with the openings which had been part of a wall *hypocaustum* before he construction of the drain.

Drains, of a similar manner of construction and referred to the same period as those in Novae, have been found during archaeological excavations of residential buildings in Roman towns, in *villas rusticas* and in *villas urbanas* in Bulgaria and in other Roman provinces as well.

In conclusion, it seems evident that during the different construction periods, various drains and drainage systems were built in the villa. They differed in function, use, manner of construction, and in inclination of water flow; but all of them, however, supported a normal sanitary hygienic conditions inside as well as outside the villa. There were drains to collect and carry away water, drains used in the household and in the supporting premises, drains from the *termi*, from *the piscina*, to gather atmospheric waters. All of the drains ran into a bigger built drains, taking the waste waters out of the ensemble.

The building technique applied throughout the different construction periods varies. The earlier drains were made of stone and mortar with occasional construction ceramics at the bottom and in the coverings. The later drains were completely made of bricks, *tegulae* and *imbreces*, even water supply pipes were used. In the majority of the cases, however, such construction material had its secondary use. Whenever there was a deconstruction or destruction of premises, the valuable and well preserved construction material, was collected and stored for secondary use in the later construction work.

During all the periods of the existence of the villa, the waste waters were carried away in an easterly direction, towards the gorge nearby. Some of the drains have the direction from the West to the East, but where the layout of the villa did not allow for that, the drains were oriented first into a southern direction, probably towards a drain, situated outside the building, in a southern direction, which on its part had an inclination to the East, towards the gorge. In all cases the level of the drainage is lower than the one of the synchronic water supply systems. This rule is adhered to by contemporary builders too.

The water supply and the drain systems and their equipment in the villa definitely help achieve a more precise dating of each of the construction periods. Drains and water pipes either intersect each other, or run parallel along the same way but at different levels; some of the later equipment destroyed the earlier one, they were related to certain floors in the premises. This facilitates the dating of some sectors of the villa and the defining of the function of some of the premises, along with other data of archaeological excavation work. On the other hand, drainage and water supply systems of the same or of a similar type are to be found in all excavated residential buildings. This fact makes us believe that this study will be of interest to archaeologists investigating the details of the Roman provincial residential architecture.

BIBLIOGRAPHY

[1] **Ivanov, T.** Vodosnabdyavane i kanalizatsia na gradovete ot rimskata epocha v Bulgaria, Archaeologia, 1967, 2 and the reference cited there.

[2] The building has been excavated since 1979; initially under the guidance of Dr **Maria Chichikova** — AIM at the Bulgarian Academy of Science, and of recently under the guidance of the author of the present paper.

[3] **Ivanov, T., R. Ivanov.** Nikopolis ad Istrum., I, Sf. 1994, pp. 44-46; **Madjarov, K.** Diokletianopol, I, 1993, p. 99, p. 115; **Mladenova, Y.** Antichna villa Armira krai Ivailovgrad, Sf. 1991, p. 19, p. 38; **Alexandrov, G.** Antichna villa No 2 krai Montans, IMS 35, t. 4, 1980, p. 25 etc.

[4] **Ivanov, T., R. Ivanov.** op. cit., pp. 46-49; **Botusharova, L.** Novi danni za Philipopol prez rimskata epocha, GMPO, 1954/55, p. 114; **Maevskii, K.** et al., IAI, XXVIII, 1965, p. 30 and p. 35

[5] **Ivanov, T.**, op. cit., p. 21 and the reference cited there; **Ivanov, T., R. Ivanov**, op. cit., p. 44; **Madjarov, K.**, op. cit., p. 115; **Mladenova, Y.**, op. cit., p. 19.

[6] **Stefanov, S.** Rimskite vodoprovodi na Novae, IBAI, VI, 1930/1931, pp. 265-279.

[7] IAI, XXX, 1963, p. 131.

ВОДОСНАБДЯВАНЕ И КАНАЛИЗАЦИЯ НА ВИЛА СУБУРБАНА В НОВЕ
(Резюме)

Павлина Владкова

Вилата е разположена на разстояние 75 м западно от западната крепостна стена на Нове. Архитектурният комплекс обхваща площ от 1500 кв. м. От края на I до късния IV в. Сл. Хр. тук са регистрирани три строителни периода. През всеки един от тях водоснабдителните и канализационните системи имат своите специфични особености. В някои случаи те допринасят за точното датиране на дадени помещения, а така също и за определяне на предназначението на последните.

ВОДОСНАБДЯВАНЕ. 1. Водопровод изграден от глинени тръби. Разкрива се западно от вътрешния двор. Разкрити са шест тръби, всяка с дължина 0,66 м. Наклонът на водопровода е от юг към север. Датира се до 70-те години на II век и е пресечен от по-късен канал. (фиг.1; фиг. 6-1)

2. Кладенец. Изграден е от средно големи ломени камъни, споени с бял твърд хоросан. Диаметърът му е 1,55-1,65 м, а дебелината на стените 0,36-0,44 м. Проучен е до дълбочина 3,50 м. Кладенецът е бил запълнен със строителни и битови отпадъци, теренът подравнен и настлан с каменни плочи. Изграждането му отнасяме към края на II век, а краят на функционирането в средата на III век, във връзка с готските нашествия и големите разрушения в Нове.

3. Оловен водопровод. Цели и фрагментирани оловни тръби се откриват в различни сектори на вилата. Посоката на водопровода е от югозапад към североизток-изток. Тръбите имат различна дължина – 0,50 м, 0,80 м, 1,60 м, 1,70 м и 2,00 м и диаметър от 0,06 до 0,10 м (фиг. 6-3). На места се откри специално изградена подложка на тръбите, а върху каменната настилка са издълбани плитки улей. Чрез оловния водопровод е била пълнена с чиста вода писцината, разположена в средата на вътрешния двор. Оловният водопровод се датира след средата на III до ранния IV век, което представлява първата фаза на третия строителен период от изграждането на вилата.

4. Водопровод от глинени тръби. Разкрит е в протежение на 15 м в западната част на вилата. Има посока от север към юг. Тръбите са с дължина 0,55-0,56 м и диаметър 0,22 и 0,16 м съответно в краищата. Нивото на този водопровод съвпада с това на перистилния двор и ние го датираме в началото до средата на IV век, което е времето на последния строителен период от същест-

вуването на вилата.

КАНАЛИЗАЦИЯ. 1. Дълбок зидан канал. Намира се в западната част на сградата. Ориентиран е в посока от север към юг. Каналът има правоъгълно сечение и дълбочина 0,80 м. За източна страница служи западния ограден зид на архитектурния комплекс, който е с дебелина 1,00 м, а западната страница е с дебелина 0,48-0,50 м. Каналът е покрит с тегули и бипедални тухли, върху които има подредени камъни. (фиг.3; фиг. 6-4) Интересен е фактът, че наклонът на канала не е в посока север, към р.Дунав, както би било логично, а точно в обратна посока. Вероятно този канал се е вливал в друг, по голям, преминаващ южно от вилата. Изграден е през втория строителен период – последната четвърт на втори-първата половина на III век. По-късно, когато комплексът се разширява на запад, върху него е построена редица помещения с хоросанови подове и хипокауст.

2. Плитки зидани канали. Страниците им са изградени от средно големи ломени камъни, споени с бял хоросан. Имат правоъгълно сечение на светлия отвор, ширина около 0,30 м и дълбочина 0,30 до 0,40 м. Дъната са настлани с тухли. Обикновено и покритието е от тухли. Чрез такъв канал е била отвеждана водата от писцината. (фиг.1; фиг.6-5). Същият тип канали се открива и в южната част на сградата и са свързани с разположения тук бански комплекс. Най-общо датираме през последната четвърт на втори до средата на III век.

3. Стъпаловидни канали. Откриват се както в източната, така и в западната част на вилата. Страниците им са изградени от камъни, споени с хоросан, а дъната от тегули, подредени с бордюрите нагоре и застъпващи се стъпаловидно. Този начин на изграждане на каналите е имал за цел да намали силата на струята течаща вода. (фиг.4; фиг.6-6). Предназначението на този тип канали е да отвеждат дъждовните води от покривите на сградите. Със сигурност стъпаловидните канали от вилата може да датираме през късния III век.

4. Плитък канал, изграден от строителна керамика. Страниците са изградени от фрагменти имбреци, които са поставени върху бордюрите на тегулите, с които е настлано дъното. Покритието е от тухли с различен формат. (фиг.5; фиг.6-7). Дълбочината на канала е 0,13 м. Предназначението вероятно е било да отвеждат вода от кухненски помещения, разположени в северното крило на сградата. Каналът е пресечен от друг, свързан с последния период от съществуването на сградата и този факт, както и другите данни от археологическите проучвания дават възможност да го датираме през първата половина на IV век.

5. Канал, изграден от тухли. При този канал също е използвана строителна керамика. Страниците са изградени от разноформатни тухли, като голяма част от тях са с печати на I Италийски легион. Използвани са също и специален вид тухли с отвори, чието първоначално предназначение е било при изграждането на стенни хипокаусти. Покритието е от бипедални тухли и тегули. (фиг.5; фиг.6-8). Предназначението на канала се определя от разкритите в едно от помещенията басейнчета и пещ, свързани с производствена дейност. Функционирал е през последния период от съществуването на вилата и се датира към средата на IV век.

През всеки един от строителните периоди на изграждане на вилата в Нове е била извършвана и промяна във водопроводните и канализационните съоръжения. Те са били съобразявани с новата планировка на комплекса, използвани са различни техники на градеж и строителни материали, в зависимост от водоизточниците се променят посоките на водопроводите.

Fig.1 Clay water-pipes system and shallow built drain
Фиг. 1 Водопровод от глинени тръби и плитък зидан канал

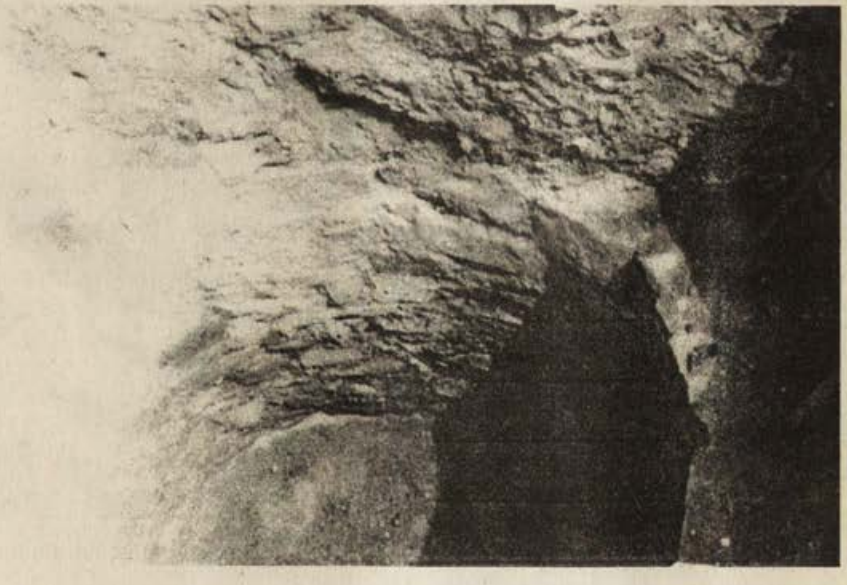

Fig.2 The well
Фиг.2 Кладенец

Fig.3 Deep built drain
Фиг.3 Дълбок зидан канал

Fig.4 Steplike drain
Фиг.4 Стъпаловиден канал

Fig.5 Sthallow drain and a drain made of bricks
Фиг.5 Плитък канал и канал, изграден от тухли

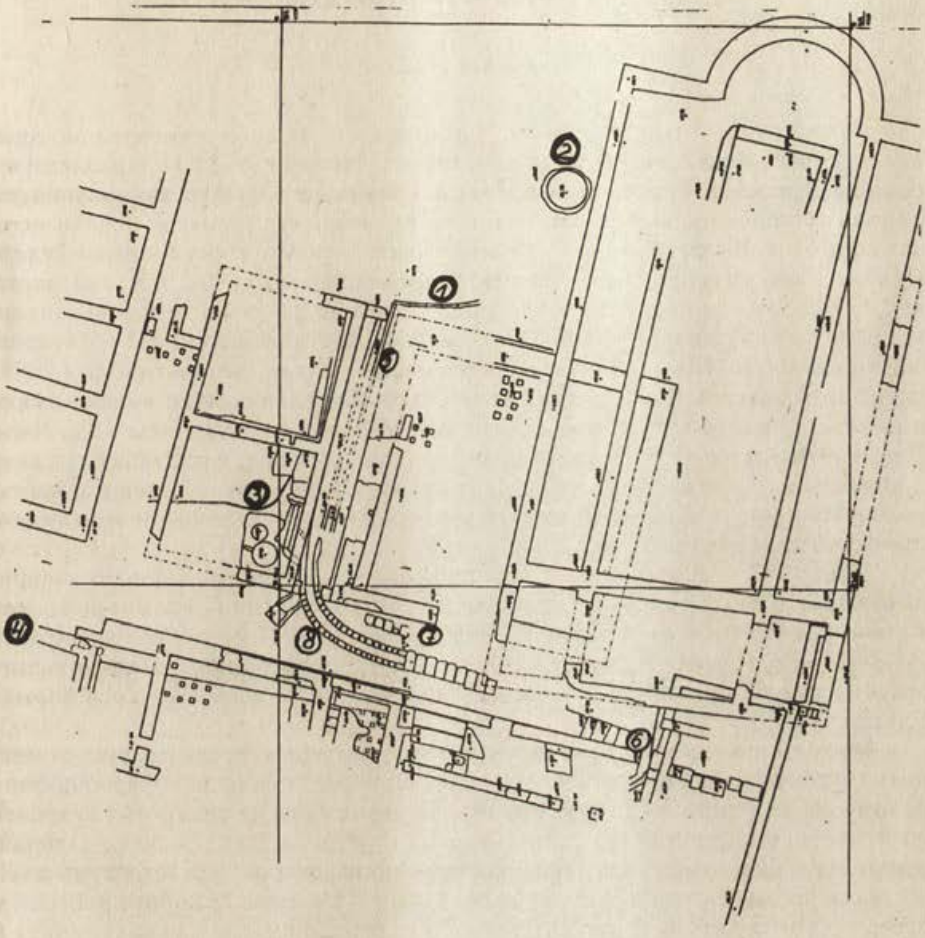

Fig.6 A villa suburbana in Nouae - plan
Фиг.6 Вила субурбана в Нове - план

Известия на Исторически музей – Велико Търново, XII/1997
Bulletin muzeum of history – Veliko Turnovo, XII/1997

ЕДИН РИМСКИ ВИКУС КРАЙ СЕЛО КАМЕН

ИВАН ЦЪРОВ

Село Камен (бивше Чаиркьой, Чаир) при настоящето териториално-административно деление на Република България (декември 1997 г.) принадлежи към община Стражица. В географско отношение землището му попада в границите на района Дунавскоравнинен, подрайон на черноземите и сивите горски почви източно от р. Янтра, в масива на тъмносивите и сивите горски почви.[1] Релефът му е оформен през неогена. С надморски височини между 180-250 м, а на места и над 300 м, той е представен с фрагменти от четири денудационни повърхнини – левантийско-кватернерната (до 220 м), младолевантийската (до 235 м), старолевантийската (до 270 м) и само на отделни места – сърматско-понтийската (до 320 м).[2] Няколко малки реки и дерета пресичат землището ли събират води от извори, повечето от които каптирани.[3] По-голямата част са от водосбора на р. Черни Лом, а само малка част в южните му покрайнини се вливат в р. Стара река, която е приток на р. Янтра. Многообразният релеф, плодородните почви и обилните водоизточници са били обективните фактори, довели до ранното заселване на човека по тези места.[4]

През 1987 г. експедиция от Исторически музей Велико Търново извърши обхождане и регистрация на археологическите паметници в землището на с. Камен. Резултатите, за съжаление, не са публикувани. Повод за организирането ѝ бе откритото през есента на 1986 г. монетно съкровище и извършените археологически разкопки в м. Елеклик (наименованието е познато и във формата Еликлика).[5]

Местността Елеклик лежи непосредствено западно от селото. Две са местните хипотези за произхода на името. Според първата, поради коритообразното снижаване на терена в средата, местността наподобява на ялак – съд за хранене на прасета, а според втората, че в превод от турски език означава давнашен живот, старина, старо село.[6] Най-вероятно произлиза от турската дума eriklik (сливак), променено чрез далечна дисимилация.[6a] На запад граничи с р. Шипа, на север с коригираното корито на безименно дере, на изток с покрайнините на днешното село и на юг с пътя Сушица – Камен. В тези граници е заключена площ около 400 дка. Теренът е равнинен, с лек наклон на запад (табл. VII).

През есента на 1986 г. е започнато риголване на терена на дълбочина 1 м. Обработената ивица обхваща централната част на местността с посока изток-запад като площта ѝ е 100 дка. При работата е открита колективна находка от бронзови римски монети. Това наложи аварийното извършване на спасително археологично проучване. В настоящата работа представяме резултатите от него. Минималните финансови средства и най-вече неподходящия в климатично отношение за работа сезон, станаха причина проучването да бъде максимално ограничено като обем и времетраене. В крайна смета то бе сведено до частични разкопки и документиране на видимите на терена следи от човешка дейност.[7]

Според местни краеведи, в местността Елеклик е съществувало средно-

вековно българско село, опожарено при турското нашествие в края на XIV век. Основание за твърдението са „откриваните зидове, плочи, овъглено жито, огнища, старобългарски монети, малки икони".[8] При археологическото проучване бяха частично разкопани постройка и пещи и документирани други постройки и пещи. Категорично бе доказано, че на това място е съществувал един римски викус (vicus). Постройките са номерирани по реда на проучването им, а откритите в и около тях движими находки са каталогизирани по групи според вида на материала, от който са изработени. Керамиката, която както навсякъде така и тук е най-често откривания археологически материал, е представена по типове.

Постройка №1 (табл. VI/1; VII/1). Изградена е на равно място, което остава най-високо в сравнение с другите открити постройки. Заема площ приблизително 3 600 кв. м. Състои се от помещения, разположени в западната част и вътрешен двор в източната. Във всички помещения се наблюдава пласт от фрагментирани тегули и имбреци. Зидовете, запазени в субструкция, имат ширина 0.8 м и са изградени от ломен пясъчник с хоросанова спойка. Хоросанът е бил приготвен с минимално количество вар, вследствие на което при откриването се наблюдаваше по-скоро ронлив пясък, отколкото свързваща смес. Западното тясно и дълго помещение с размери 18.0 х 5.0 м е било настлано с тухли, които лежат върху трамбована глина. Някои от тях бяха запазени край зидовете in situ. Открити бяха два размера – 0.32 х 0.32 х 0.04 м и 0.34 х 0.16 х 0.04 м, като някои екземпляри от последния размер имат на късата страна жлеб, чиято функция остава неизяснена. Част от североизточния край на постройката попада в неразкопаната площ.

Тази постройка, сравнена с останалите, има най-сложния архитектурен план, включващ жилищни и стопански помещения, както и вътрешен двор. Въпреки това считаме, че тя не може да се идентифицира като вила (villa rustica), тъй като не представлява обособена стопанска единица, т. е. не е отделен поселищен обект. Може да се допусне, че собственикът ѝ наред със земеделие се е занимавал и с грънчарско производство. На разстояние 67.0 м южно от постройка №1, върху склона към р. Шипа, бе локализирана грънчарска работилница с група пещи. На площ от около 400 кв. м се е вмествала работилницата, чийто под е бил настлан с тухли от споменатите вече по-горе размери, а също така и осем пещи за изпичане на керамика.

Постройка №2 (табл. VI/2; VII/2). Отстои на 210 м югоизточно от постройка №1. Има площ 2250 кв. м и план с трапецовидна форма. Край южната стена се очертават три верижно разположени помещения, а до западната стена вероятно е разположено още едно. Допускаме, че това са жилищни помещения, а ограденото пространство край тях е вътрешен двор.

На разстояние 52.0 м югоизточно от постройката се намира мястото, където е открита колективна монетна находка (виж каталога). В момента на проучването то по нищо не се отличаваше от околния терен. Може да се допусне, че съкровището е принадлежало на някой от обитателите на постройка №2, и то само поради факта, че тя се намира най-близко. Ако това е вярно, то следва, че по архитектурния план на дадено жилище не бива да съдим, макар и косвено, за имущественото състояние на неговите обитатели. Казано накратко, едно семпло жилище може да бъде обитавано от доста заможни люде.

Постройка №3 (табл. VI/3; VII/3). Отстои на 120 м югоизточно от постройка №2. Има площ около 1700 кв. м. Край северния и западния зидове се наблюдава пространство, наситено с фрагментирани тегули и имбреци. Площта му е 300 кв. м. Вероятно това е било едно или няколко помещения, изградени от нетрайни материали, или пък навес.

Северно от постройката, съответно на 53 и 55 м бяха локализирани две пещи, като разстоянието между тях е 60 м.

Постройка №4 (табл. VI/4; VII/4). Отстои на 107 м югоизточно от постройка №3 и на 50 м североизточно от постройка №5. На практика това е само едно помещение от постройката, тъй като останалата част лежи в неразораната площ. Повърхността на терена в рамките на помещението е наситена с фрагментирани тухли, тегули и имбреци.

Постройка № 5 (табл. VI/5; VII/5). Отстои на 50 м югозападно от постройка №4. Голямата част от нея остава в неразораната площ. Макар на близко разстояние с постройка №4, едва ли са помещения от една и съща сграда.

В близост до описаните по-горе две постройки бе локализирана пещ, на разстояние 40 м западно от №4 и 30 м северно от №5. Теренът около нея бе наситен с желязна шлака – отпадъчен продукт при металодобив. Смятаме, че на това място е добивало желязо или поне преработвано от полуфабрикати.

Постройка №6 (табл. VI/6; VII/6). Отстои на 113 м северно от постройка №3. Част от плана ѝ не личи. Все пак се виждат три помещения, а близколежащата част от зид вероятно огражда вътрешен двор. На разстояние 68 м северно от него бе локализирана грънчарска пещ. Около сградата се наблюдават пепелявосиви петна.

Постройка №7 (табл. VI/7; VII/7). Отстои на 76 м северозападно от постройка №1. Това е най-западната от локализираните постройки. Върху терена се наблюдават само два зида от нейния план. Останалата част попада в неразораната площ.

Пространството южно и югозападно от постройката е осеяно със сивопепеляви петна. Допускаме вероятността това да се следи от опожарени постройки от нетрайни материали, в които е извършвана стопанска дейност. Тук бе открита тежест за тъкачен стан (кат. № 25).

На 50 м югозападно от постройката бе локализирана грънчарска пещ.

* * *

КАТАЛОГ НА НАХОДКИТЕ

Предмети от метал

1. Нож. Острието завършва с шип. Дълж. 19.9 см. Открит източно от постройка №6. Пол. инв. № 10. Табл. I/1.
2. Нож. Острието - с уширен в средата шип. Дълж. 17.1 см. Открит на 1 м западно от постройка №4. Пол. инв. №12. Табл. I/2.
3. Нож. Острието заедно с шипа оформят дъговиден ръб. Дълж. 16.0 см. Открит източно от постройка №3. Пол. инв. №11. Табл. I/3.
4. Търнокоп. Трапецовидната му средна част е с изострен дъговиден ръб, предназначена за копане. Тилната му част е оформена като чук за разбиване на буци, отворът за дървения сап е с елипсовидна форма и има характерните за този тип сечива ромбоидни уширения. Дълж. 26.7 см, макс. шир. 9.4 см. Открит западно от постройка №4. Инв.№3262А/ТОМ. Табл. I/4.
5. Гвоздей. Дълж. 8.8 см. Пол. инв. №2. Табл. I/5.
6. Гвоздей. Дълж. 9.5 см. Открит в постройка №1. Пол. инв. № 14. Табл. I/6.
7. Гвоздей. Дълж. 8.7 см. Открит в постройка №1. Пол. инв. № 14. Табл. I/7.
8. Халка с овална форма. Разм. 4.1 х 2.5 см. Пол. инв. №5. Табл. I/8.
9. Косер, фрагмент. Дълж. 13.0 см, шир. 5.3 см. Пол. инв. №7. Табл. I/9.

10. Обков на ключалка. Добре личат прорезите за ключа и дупчиците за приковаване. Разм. 9.8 х 9.8 см. Инв. №3259А/ТОМ. Табл. II/10.

11. Скоба с халка. Обща дълж. 14.0 см. Открита в постройка №1. Инв. № 3269А/ТОМ. Табл. II/11.

12. Верига. Запазени са десет звена с осмовидна и едно с елипсовидна форма. Обща дълж. 30.5 см. Открита е източно от постройка №3. Инв. № 3261А/ТОМ. Табл. II/12.

13. Втулка. Обезличена от корозия. Пол. инв. №4.

14. Шлака. От пещта между сгради с №4 и 5. Пол. инв. №3.

15. Пластина. Дълж. 15.4 см, шир. 2.2 см. Открита югозападно от постройка №7. Пол. инв. №13.

16. Медна пластина. Дълж. 4.6 см, шир. 0.4 см. Пол. инв. №1.

Предмети от камък

17. Клин. Изработен от пясъчник. Дълж. 16.5 см, шир. 5.8 х 4.5 см. Открит в постройка №1. Инв. №3220А/ТОМ. Табл. III/17.

18. Нож, кремъчен, фрагмент. Разм. 3.9 х 2.7 см. Открит на 30 м западно от постройка №1. Пол. инв. №19. Табл. III/18.

Стъклени съдове

19. Устие от чаша. Фрагмент. Разм. 6.2 х 1.2 см. Открито северно от постройка №6. Пол. инв. №18. Табл. III/19.

Този тип чаши имат конично тяло, разширено устие и плоско или слабо вдлъбнато дъно.

Датировка: края на II – III век.

Литература: А. Минчев. Антично стъкло от западното черноморие (I – VI в.). II. Чаши. ИНМВ, 24, 44, табл. V/30.

20. Устие от чаша. Фрагмент. Разм. 3.5 х 2.4 см. Пол. инв. №17. Табл. III/20.

Тялото е било украсено с релефни линии, свързани в горния и долния край, разположени косо. Стъклото е с блед синьозелен цвят.

21. Устие, стени и дъно от купа. Фрагменти. Прозрачно, с лек жълт оттенък стъкло. Пол. инв. №17. Табл. III/21.

Ръбът на устието е наклонен навън, под него – релефен пръстен. Дъното е без столче, леко вдлъбнато в средата.

22. Дъно със столче от купа. Фрагмент. Разм. 3.6 х 2.8 см. Пол. инв. №17. Табл. III/22.

Дъното е леко вдлъбнато в средата. Столчето е направено отделно и припоено. Прозрачно, безцветно стъкло.

Предмети от стъкло

23. Мънисто. Разм. 1.1 х 0.5 см. Инв. № 3222А/ТОМ.

Всяка една от страните има ромбоидна форма с изрязани към съседния ромб ръбове. Тъмносиньо шуплесто непрозрачно стъкло.

24. Гривна. Фрагмент. Запазена дълж. 1.3 см, шир. 1.0 см. Пол. инв. №17.

Синьо непрозрачно стъкло.

Предмети от глина

25. Тежест за стан. Разм: вис. 26.0 см, долна основа 12.5 х 12.5 см, горна основа 7.5 х 6.5 см. Инв. №3218А/ТОМ.

Има традиционната за този вид предмети форма на пресечена пирамида с отвор за окачване. Изработена е от светлокафява глина, която е била премесена с голямо количество органични частици.

26. Тухла. Разм. 32.0 x 32.0 x 4.0 см. Открита в постройка №1.

27. Тухла. Разм. 34.0 x 16.0 x 4.0 см. Открита в постройка №1. Инв. №3219А/ ТОМ. В едната къса страна е врязан жлеб с шир. 4.5 см и дълб. 2.4 см.

Глинени съдове

От многобройните фрагменти, добити при проучването можаха да бъдат идентифицирани представените по-долу типове. В таблиците са илюстрирани само най-характерните от тях.[9]

Купи

1. Долна конична и горна цилиндрична част. Ръбът на устието заоблен, подчертан от външната страна с една врязана линия. Диаметър на устието от 19 до 25 см. Фина бледорозова на цвят глина, неравномерно нанесено лаково покритие върху горната външна част на стените. Няколко фрагмента са с украса от врязани линии. Табл. IV/1.

Дат.: втора половина на II век.

Лит. B. Sultov. Ceramic Production on the Territory of Nicopolis ad Istrum (II-nd – IV-th century). S., 1985, tabl. XXVIII /7; G. Popilian, Ceramica Romana din Oltenia. Craiova, 1976, Nos. 218-234.

2. Заоблена форма на тялото, прав заоблен ръб на устието. Фина глина, светлокафяво лаково покритие. Диам. на устие 16 – 20 см. Табл. IV/2.

Дат.: втора половина на II век.

Лит. Sultov, tabl. XXIX/6; Popilian, t. LXV, tip 6 (794-799).

3. Дълбоки купи с почти цилиндрична форма на тялото горе. Устие с ниска шийка, украсена с плитки канелюри. Ръбът на у. – прав, заоблен. Върху горната част нанесена украса от диагонални широки плитковрязани линии. Неравномерно нанесен светлокафяв лак. Този тип съдове обикновено имат по две дръжки и пръстеновидно столче. Диам. на устията - между 17 и 21 см. Табл. IV/3.

Дат.: от средата на II до началото на III век.

Лит. Sultov, tabl. XXXV/3.

Паници

1. Плитки разлати паници с широк, плавно извит навън бордюр. Под него, от вътрешната страна е нанесена врязана украса в техника „rolet". Светлокафяво лаково покритие неравномерно нанесено по цялата вътрешна и част от външната повърхност. Диам. на у. – 18 – 28 см. Върху вътрешната страна на дъната на този тип паници често е нанасяна щемпелувана украса, обикновено planta pedis. Табл. IV/4.

Дат.: края на I – средата на II век.

Лит. Sultov, tabl. XXVII/1; O. Brukner, Rimska keramika u Jugoslovenskom delu provincije Don je Panonije, t. 66-67.

2. Плитки паници, с разширяваща се навън горна част на тялото и профилиран ръб на устието. Неравномерно светлокафяво лаково покритие. Диам. на у. – 20 – 30 см. Дъната са с високи пръстеновидни столчета. Табл. IV/5.

Дат.: втора половина на II век.

Лит. Popilian, pl. LXXI/883-887.

Чаши

1. Чаша с една дръжка. Тялото е заоблено, с малка шийка. Ръбът на устието е прав, подчертан от външна страна с врязана линия. Фина бледорозова глина и

червенокафяв лак. Диам. на у. – 11 см. Табл. V/1.

Дат.: средата на II век.

Лит. Sultov, tabl. XXXII/6; Popilian, pl. LII (№559-582).

2. Чаша с две дръжки. Тялото е заоблено, шийката украсена с плитки жлебове, дъното с високо столче. Върху горната част на тялото е нанесена шприцована украса. Глината е жълтозеленикава на цвят, недобре изпечена. Табл. V/2.

Дат.: средата на II век.

Лит. Sultov, tabl. XXXVII/2.

3. Чаша със заоблено тяло и равно отрязано дъно, украсено с врязана линия. Фина глина, светлокафяво лаково покритие. Табл. V/3.

Дат.: първа половина на II век.

Лит. Sultov, tabl. XXX/6.

4. Чаша със сложно профилиран ръб на устието и долна полусферична форма на тялото. Фина глина, светлокафяв лак. Табл. V/4.

Дат.: средата на II век.

Лит. Sultov, tabl. XXXI/4.

Амфори – открити са само два фрагмента от дъна, дръжки и един устие.

1. Дъна – заострено, плътно, светлобежова глина без лаково покритие или ангоба. Запазена дълж. 23. 0 см. Табл. V/5.

Дат.: I-II век.

Лит. Brukner, t. 156/4, 158/35,160/48.

– конична форма, плътно. Запазена дълж. 7.0 см, деб. на стените 0.7 см. Табл. V/6.

Лит. Brukner, t. 168/123.

1. Дръжки – вити или с елипсовидно сечение или два или три жлеба.

2. Устие и шийка с част от дръжките. Ръбът на устието е заоблен и извит навън. Шийката украсена с жлебове на тяхното ниво започват двете вити дръжки. Добре почистена бежова глина с кафяво лаково покритие. Диам. на у. – 14.5 см, запазена вис. 13.5 см. Табл. V/7.

Дат.: втора половина на I – края на II век.

Лит. Brukner, t. 150/1.

Стомни

Фрагмент от горна част със запазена дръжка. Ръбът на устието е завит навън и заоблен. Дръжката е украсена с две плитки канелюри. Диам. на у. – 7.5 см.

Кадилници

1. Долна част от глинена кадилница за домашна употреба. От вътрешната страна на дъното има конусовиден шип, около който са разположени три отвора. Такива е имало и върху стените. Няма следи от горене. Фина глина, светлобежова на цвят без лаково покритие. Диам. на дъното – 6.0 см. Табл. IV/6.

Дат.: началото на II – средата на III век.

Лит. Б. Султов, Глинени кадилници от Бутово и Хотница. ИАИ, XXXIII, 1972, 177-179, обр. 1,2,5а; Sultov, tabl. XL/4.

2. Фрагменти от кадилници – долна част. Глината е фина, личат следи от бяла варова ангоба. Запазена е част от високото столче, което ги отнася към тип I по класификацията на Султов (ИАИ, XXXIII, 179 – 180, обр. 3, а – г = Sultov, tabl. XL/5). Най-характерната особеност е пластичната украса, разположена както по устийния ръб, така и по цялата външна повърхност на съда. Височината варира от 15 до 25 см. Табл. IV/7. Откривани са в гробове в м. Калвака край Бутово. Султов смята, че се използват само като погребален дар. Откриването напоследък

на многоброен материал в градските центрове, вили и викуси, както в нашия случай, доказва, че са използвани и при ритуали в домакинствата.

Дат.: в широк диапазон от I до IV век.

Лит. Popilian, pl. LXI-LXII, 748-760; R. Gavelle, Calices a encens et decors plastiques des temps romains, Ogam, XIV, 1962, 6, p. 671; Brukner, t. 62/1,9,10.

Фрагмент с щемпелувана украса

Дъно от глинена паница. Върху вътрешната повърхност е щемпелувана украса с два типа печати. Кръстовидно разположени клонки (борови, палмови?) са свързани чрез пъпковидни кръгчета. Между клонките чрез втория печат са нанесени четири кръгчета, изпълнени с клонки и центрирани окръжности. Фина бежова глина, кафяво лаково покритие. Инв. №3221А/ТОМ. Табл. IV/8.

Гърнета

Дъна, стени и устия от гърнета. Недобре пречистена глина, сивочерна или червена на цвят след изпичането. Всички дъна са равно отрязани, без столчета и вдлъбвания. Устията са заоблени, с жлеб за похлупак. Деб. на стените 0.5 – 0.7 см.

От прегледа на битовата керамика се вижда, че разпространените във викуса форми не се отличават от известните вече от керамичните центрове на територията на Никополис ад Иструм. Представени са всички видове съдове. Много от тях имат традиционната за него време украса – врязани линии, щемпелуване, зъбчато колело, лаково покритие.

Колективна монетна находка

Както бе споменато по-горе, монетната находка, открита при риголването на терена, стана повод за археологическото проучване. Тъй като тя вече е публикувана[10], няма да се спираме подробно на нея, а я представяме с дадената по-долу таблица. След публикацията се разбра, че до нейното прибиране във фонда на музея, откривателят е разпилял с цел продажба 15-20, а може би и повече монети.

	Commodus	Septimius Severus	Iulia Domna	Caracalla	Caracalla & Geta	Plavtilla	Geta	Macrinus	Diadumeni anus	Macrinus & Diadumeni anus	Elagabalus	Alexander Severus	summary
Nicopolis ad Istrum	2	14	1	9	1	1	3	38	21		32		122
Marcianopolis		27		12		1	2	4		1	31	44	122
Anchialus		4		2									6
Hadrianopolis				2									
Pautalia			1	1									2
Odessus											1		1
Dionysopolis												1	1
Tomis				1									1
Deultum												1	1
Plotinopolis				2									2
Caesareia Germanica						1							1
Nicaea								1					1
summary	2	45	2	29	1	3	5	43	21	1	64	46	262

* * *

На базата на обобщената дефиниция за викус – най-малката поселищна единица с перманентно укрепено обитаване и с домакинска субструктура[11] и представените дотук данни от археологическото проучване на терена, с категоричност се потвърждава направения извод, че в м. Елеклик край Камен е съществувало едно типично римско село (vicus). Домакинската му субструкция е предопределила пространственото разположение на разкритите седем постройки – свободно, без определена схема на подреждане. Същото явление се наблюдава и при други викуси в Долна Мизия.[12] Не е известно каква част от селото представляват разкритите постройки, но е повече от ясно, че останалите засега неразкрити не биха променили, а биха се вместили в същата схема. Разстоянията между отделните постройки са различни – 50, 76, 107, 113, 120, 210 м. Това означава, че към повечето от постройките освен дворни пространства са принадлежали и значителни парцели обработваема земя. По тази причина селището в м. Елеклик не може да бъде класифицирано към викусите с нормални дворни пространства.[13] Най-близък по структура до разглеждания от нас и единствен засега безспорен пример за викус от този тип е откритият в м. Чаталка, Старозагорско.[14]

Интересен момент в проучването бе локализирането на дванадесет пещи за изпичане на керамика и една за желязо. Прави впечатление, че почти край всяка една от постройките има пещи, а край постройка №1 те са осем в комплекс с помещение, което може да се определи като работилница. Това иде да покаже, че наред с основния поминък на жителите на викуса – земеделието, изглежда в значителна степен е бил развит и грънчарския занаят. И едва ли продукцията е служела само за задоволяване на нуждите на местното население. Такава концентрация на производствени единици подсказва пазарната ѝ насоченост. Твърде е възможно доброто икономическо благосъстояние на едно от живеещите тук домакинства, изразено чрез трезорирането на парични средства да се дължи именно на производството и търговията с грънчарски произведения. Това явление, макар от по-ранен в хронологическо отношение период, е засвидетелствувано и в производствения център край Павликени.[15] В тази насока на разсъждение не може да не възникне въпросът дали разглежданият викус не е поредният център за производство на керамика, подобен на разкритите край Бутово, Хотница и споменатия вече край Павликени.[16] Колкото до пещта за желязо, тя вероятно е задоволявала местните нужди.

Един от важните проблеми е този за социалния статус на селището и неговите жители. От данните, с които разполагаме, бихме могли да направим заключение, че викусът принадлежи към най-разпространената форма на социална организация на селското население през римската епоха – свободната селска община. Жителите на този тип селища са свободни хора, при които съществува известна имуществена диференциация. Те са собственици на частни и ползватели на общински имоти в землището на селото. Разбира се, понятия като „свободен", „частен" и „собственик" следва да се схващат в контекста на римското право и административната уредба на съответната провинция.[17] От тази уредба зависи и териториално-административната принадлежност на викуса в м. Елеклик. Най-близкият градски център е Никополис ад Иструм, който се намира на 25 км югозападно. За съжаление източната граница на градската му територия не е установена със сигурност. Геров допуска възможността селските области (regiones) между Никополис и Марцианопол да са били включени в териториите на двата града.[18] Доста по-категоричен за принадлежността на интересуващата ни територия към Никополис е Poulter, който поставя източната граница до днешния град Търговище[19], като по този начин градът е контролирал една територия от

4000 кв. км. В последните му публикации категоричността преминава в допускане, тъй като все още липсват необходимите сигурни доказателства.[20] Накратко – проблемът за административната принадлежност на разглеждания викус ще се разреши едновременно с проблема за източната граница на Никополис ад Иструм.

Последно (но не и по значение) ще разгледаме проблема за хронологическите граници на съществуването на проучвания викус. Поради липсата на сигурни археологически доказателства сме принудени да използваме косвени такива – керамиката, открита в селището и монетната находка. Както се видя от прегледа на керамиката, представените типове се датират най-общо от края на I до средата на III век. Преобладават обаче типовете, датирани от средата на II до средата на III век, което е доказателство за интензивната им употреба в бита. Точно в този интервал поставяме съществуването на селището.

Кои известни исторически събития биха могли да фиксират terminus post quem и terminus ante quem за съществуването на разглеждания викус? Според нас те са инвазията на племето костобоки[21] през 170 г. и на карпите[22] през 239 г. Първите опустошават цялата територия на Никополис, включително и самият град, който по него време не е укрепен. След прогонването им отвъд лимеса, започва истинския разцвет на града и прилежащия му хинтерланд. Считаме, че в този момент започва съществуването на занимаващия ни викус. Икономическият му просперитет е паралелен с тоя на близкия град. Първото варварско нападение след периода на спокойствие е в 239 г. и довежда до продължителна криза в Империята и последвали я генерални промени в средата и втората половина на III век. Това е годината, в която престава да съществува селото в м. Елеклик. Монетната находка дава допълнителни аргументи на една такава датировка. Най-ранната монета е от имп. Комод (180 – 192 г.), а най-късната е от имп. Александър Север (222 – 235 г.). Според Владкова трезорирането е станало непосредствено преди нашествениците да унищожат селището.[23] Това би означавало, че всичките представени в съкровището монетни емисии са били в непрекъснато обръщение от отсичането им до този момент. Съществува и друга възможност. Да допуснем, че след заселването минават около десет години, през които собственикът на съкровището е замогнал дотолкова, че да има възможност да отделя и трезорира парични средства. Тъй като разликата в годините на отсичане на най-ранната и най-късната монети е 55, то вероятно следващата, а може би и по-следващата генерации са продължили делото му. И така до критичната 239 г., когато последният собственик не е имал физическата възможност да разполага със собствеността си. Колкото до липсата на монети от периода 235 – 239 г., това може да се обясни със сравнително бавното навлизане на новоотсечените емисии в селските територии, поради екстензивния като цяло пазар, вследствие на политическата нестабилност от това време. Прегледът на състоянието на запазеност на отделните монети от съкровището показа, че по-ранните емисии са в по-голяма степен амортизирани в сравнение с късните. Това ще рече, че са били в обръщение продължително време, т. е. през целия период от 55, а и повече години. Този факт се явява аргумент в потвърждение на мнението за трезориране непосредствено пред наближаващата опасност.

С представените факти и разсъжденията върху тях ние се опитахме да дадем своя принос в изследването на многото проблеми, свързани със селото от римската епоха по нашите земи.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Фотакиева, Е.** с колектив, Проучвания на почвите в България. Книга III. Великотърновски и Видински окръг. С., 1976, с. 163.

[2] Пак там, с. 163.

[3] **Панчев, И.**, Камен. С., с. 9-11.

[4] Пак там, с. 20-22.

[5] **Църов, И.** С колектив, Спасителни разкопки в с. Камен, Великотърновски окръг, АОР през 1986 г., с. 141.

[6] **Панчев, И.**, Фолклорни и други материали от историята на с. Камен, окръг Великотърновски. Камен, 1983, с. 10.

[6a] **Ангелова-Атанасова, М.** Топонимията на Горнооряховско. С., 1996, с. 225.

[7] Разкопките се проведоха от автора и н. с. Х. Вачев.

[8] **Панчев, И.**, Камен, с. 26-29.

[9] Научната обработка на керамиката е извършена от н. с. П. Владкова.

[10] **Цочев, М.**, Колективна находка от бронзови монети от с. Камен, Великотърновско, ГМСБ, XIV, с. 87-111.

[11] **Динчев, В.**, Селските викуси в днешните български земи през римската епоха (I – края на III век). ИНИМ, XV, с. 6.

[12] Пак там, с. 28.

[13] Пак там, с. 13-14.

[14] **Николов, Д.**, Тракийската вила при Чаталка, Старозагорско, РП, XI, 1984 с. 52-53.

[15] **Sultov, B.** Ceramic Productoin on the Territory of Nicopolis ad Istrum (II-nd – IV-th century). S., 1985, p. 24

[16] Op. cit., p. 18-29.

[17] **Динчев, В.** Цит. съч., с. 31-32 и бел. 108.

[18] **Геров, Б.**, Земевладението в римска Тракия и Мизия (I-III в.). ГСУ ФКНФ, LXXII, кн. 2, 1977, с. 87, 91. Мнението му се повтаря от **Иванов, Т.** и **Р. Иванов**, Никополис ад Иструм. Том I, С., 1994, с. 21.

[19] **Poulter, A.** Toun and Country in Moesia Inferior. In: Ancient Bulgaria, part 2. Nottingham, 1983, p. 92, fig. 6.

[20] **Poulter, A.** Nicopolis ad Istrum: The Anatomy of a Graeco-Roman City.
In: Die Romische Stadt in 2. Jahundert n. Chr. Der Funktions-wandel des offenteichen Raumes. Rheinland-Verlang GMBH, Koln, 1992 = Никополис ад Иструм – анатомия на гръко-римския град, ИИМВТ, IX, 1994, с. 17; Nicopolis ad Istrum: a Roman, Late Roman and Early Byzantine City. London, 1995, p. 13.

[21] **Gerov, B.** Die Krisis in der Ostbalcanlandern wahrend der Alleinrgierung des Marcus Aurelius. In: Beitrage zur Geschichte der romischen Provizen Moesien und Thrakien, Gesammelte Aufsatze. Amsterdam, 1980, p. 259-272.

[22] **Velkov, V.** et M. Taceva-Hitova. Elements orientaux mediterranzens en Mesie et Thrace. BAISEE. II, 1973, NI, p. 75 sq.

[23] **Владкова, П.** Монетни съкровища от територията на Никополис ад Иструм, Епохи, 1994, 4, с. 120.

THE ROMAN VICUS IN THE VICINITY OF THE VILLAGE OF KAMEN (BULGARIA)

(Summary)

Ivan Tsarov

The village of Kamen is in the central north of Bulgaria. In 1986, a vicus was excavated in its vicinity. This is a brief summary of the excavation results.

The team unearthed, partially or completely, 7 buildings (plate VI). 12 kilns and a furnace (plate VII). Finds include metal works (plate I-II), rubble, glass (plate III), pottery (plate IV-V) and a hoard of coins. The vicus may well have been engaged in pottery – making as well as agriculture. The production, which was for sale, created the unusual prosperity of the resident population.

There is no certain evidence that the vicus belonged to the territory of Nicopolis ad Istrum (Lover Moesia) because Nicopolis' eastern boundary has not been defined yet.

The invasion of the Costoboci (in the reign of Marcus Aurelius) provides a terminus post quem for the existence of the vicus; the invasion of the Carpi (239 A. D.) is terminus ante quem.

Translated by Julijana Angelova

Табл. I. 1-3. Железни ножове; 4. Търнокоп; 5-7. Гвоздеи; 8. Желязна халка; 9. Косер.

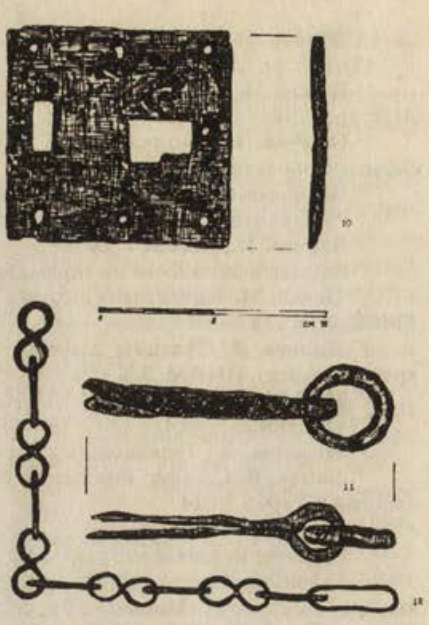

Табл. II. 10. Обков на ключалка; 11. Скоба с халка; 12. Верига.

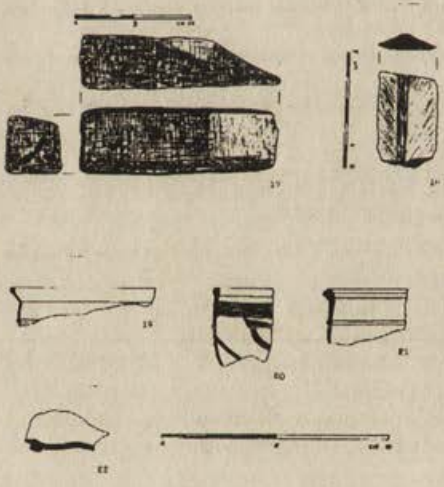

Табл. III. 17. Каменен клин; 18. Кремъчен нож; 19-20 Устия от стъклени чаши; 21. Устие от стъклена купа; 22. Дъно от стъклена купа.

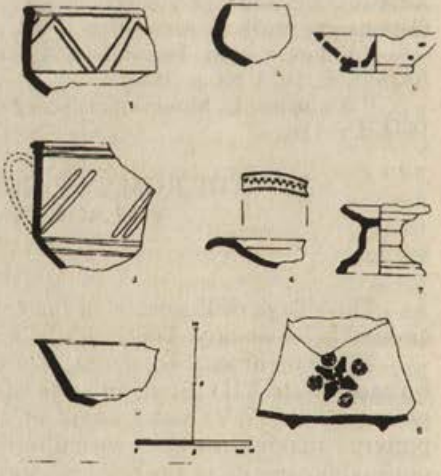

Табл. IV. 1-3. Глинени купи; 4-5 Глинени паници 6-7. Глинени кадилници; 8. Дъно от глинена паница.

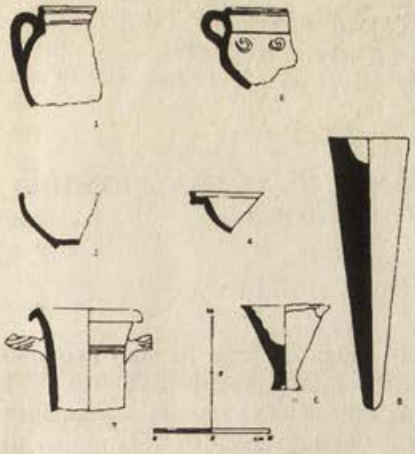

Табл. V. 1-4. Глинени чаши; 5-7 Амфори

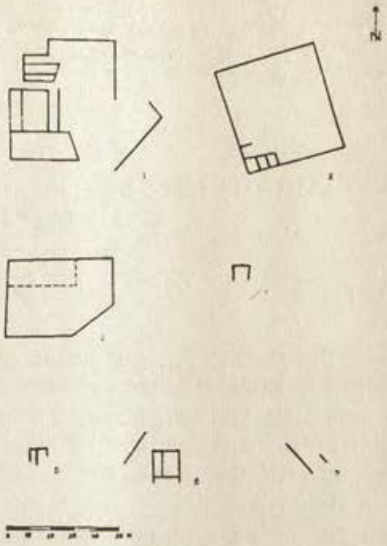

Табл. VI. Постройки

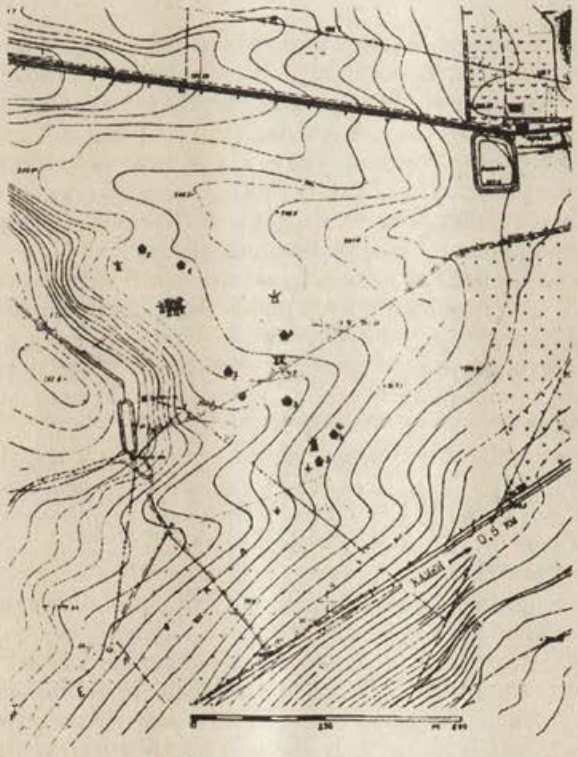

Табл. VII. Топографско разположение на римското селище край Камен.
Легенда: ▲ 1-7 Постройки; ⌒ – пещ за керамика; ● – пещ за желязо
○ – местонамиране на монетното съкровище

Известия на Исторически музей – Велико Търново, XII/1997
Bulletin muzeum of history – Veliko Turnovo, XII/1997

КЕРАМИЧНА ПЕЩ В ЗАПАДНОТО ПОДНОЖИЕ НА ХЪЛМА „МОМИНА КРЕПОСТ" ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

МИРКО РОБОВ

Строителното разширение на ЗПИ „Момина крепост" във Велико Търново наложи провеждането на неотложни спасителни разкопки през 1989 и 1931 година.[1] Заводът се намира в северозападното подножие на хълма, на десния бряг на река Янтра, а новото строителство бе проектирано непосредствено западно до терена, проучван в началото на 60-те години.[2]

Всъщност още тогава проучвателите на този средновековен столичен квартал считаха, че неговите мащаби са значителни, а границите му обхващат един сравнително широк терен по протежение на десния бряг на реката[3], на запад до пътя за Горна Оряховица. Като резултат от тези първи разкопки И. Ангелов стига до извода, че районът тук е бил обитаван предимно от по-бедното население на столицата.[4]

Още при тези проучвания в значителна степен е изяснен характерът в устройството на тази обособена част от столицата. Установен е типът, плановата схема и особеностите в устройството на обитаваните тук жилища – полуземлянки, вкопани в склона. С малки изключения тези жилища са едноделни, с определен порядък в тяхното подреждане. Улиците между тях са с настилка от дребни камъни. Установени са използуваните от населението тук хигиенни съоръжения – боклучни ями с цилиндрична и „крушовидна" форма. Те са разположени също в редица, пред жилищата, близо до брега на реката.

В резултат на проведените проучвания както в началото на 60-те, така и в края на 80-те години е хвърлена значителна светлина и върху проблема за стопанската характеристика на този населен столичен район, а от тук и за социалната структура на обитавалото го население. Установено е съществуването на керамично производство[5], металообработка, пекарство, някои селскостопански дейности и др.

Разкрита и проучена е също една от кварталните църкви тук. По план тя е еднокорабна с притвор. Градежът е на хоросанова спойка, а фасадните стени били декорирани с керамопластична украса. По-късно около църквата бил оформен и некропол, от който са проучени 36 погребения.

И при подновените разкопки тук в края на 80-те и началото на 90-те години резултатите недвусмислено наведоха на извода, че кварталът е престанал да съществува в края на XIV век, с падането на Търново под турска власт през лятото на 1393 година. Не без основание някои автори считат, че в този район се е разпростирал лагера на войската, предвождана от Баязид при самата обсада на града.[7] За това очевидно свидетелства и откритото при разкопките тук оръжие. Следи от обитаване, датиращо от времето на османското владичество, тук не са установени.

С новите резултати от подновените теренни проучвания през 1989 и 1991 година бе подложен на определена корекция по-скоро проблемът с ранната

строителна история на района, с хронологията на възникването и развитието на този квартал. Тук нова светлина бе хвърлена преди всичко в резултат от разкриването на втора средновековна църква и най-вече на некропола около нея. Най-ранното установено в него погребение е датирано с монета на византийския император Мануил I Комнин, сечена след 1170 година и в обръщение във времето преди въстанието на Асеневци от 1185-1187 г. Очевидно некрополът, а също и църквата, около която е бил оформен, бележат своето възникване още в достоличния период на Търново и намират място в една вече изградена и функционираща част на градския организъм. Това погребение е от важно датиращо значение не само за църква № 2, но в по-общ план за хронологията на възникване и развитие на средновековния квартал тук. Неговата поява очевидно не трябва да се свързва с естественото разрастване на града в столичния му период, вече като значим стопански и административен център, привлекателен с изградена инфраструктура и икономически облик за многобройно население. Тъкмо напротив, и това е може би една от основните причини градът да бъде определен за столица на възобновената в края на XII век българска държава. Данните от проучванията сочат, че още в навечерието на въстанието на Асеневци Търново е бил внушителен не само с мощната си крепост и уникалното си местоположение, нещо на което акцентират и византийските хронисти. По това време вече като част от общия градски организъм са били застроени и обитавани обширни терени по двата бряга на реката, в подножията на Царевец и Трапезица, включително и западното подножие на хълма Момина крепост.

Сред данните за стопанската характеристика на района тук едни от най-категоричните са тези, свидетелстващи за организирано керамично производство. Тази практикувана от населението тук дейност е установена още при разкопките от началото на 60-те години,[9] когато са открити фрагменти от недовършена сграфито керамика, деформирано гърне, както и подставка, използувана при подреждането на продукцията в пещта.

Всъщност организирането на керамично производство в западното подножие на хълма Момина крепост е било обусловено от редица предпоставки, обезпечаващи технологичния цикъл и не на последно място от разположеното недалеч от тук значително находище на висококачествена глина в подножието на съседния хълм Гарга баир. Именно това находище е подсигурявало с необходимия материал и големия керамичен комплекс в източното подножие на Трапезица, който хронологично предшества изграждането на църквата „Св. Димитър", а по-сетне и на манастира около нея, като след тяхното издигане естествено престанал да функционира.

Всъщност, организиране на керамично производство се установява в различни участъци, почти по цялото протежение на реката, течаща около двата хълма. Освен посоченият вече комплекс, предшествал изграждането на църквата „Св. Димитър"[10], керамични работилници са функционирали на отсрещния ляв бряг на реката, отчасти на мястото на църквата „Св. Четиридесет мъченици", а след това при изградения около нея едноименен манастир.[11] Очевидно поречната ивица с наличието на вода и постоянното въздушно течение тук, близостта до определено глинено находище, относително по-голямата безопасност от предизвикване на пожари са били група съществени предпоставки за развитие на грънчарско производство именно тук в предстоличния и целия столичен период на Търново.

При първоначалните изкопни работи за разширението към изток на ЗПИ „Момина крепост" в началото на лятото на 1989 година, се попадна на интересно

производствено съоръжение, отчасти запазено. Това е пещ за изпичане на керамика, двукамерна по своето устройство.

Скарата, която отделя двете камери на пещта, се опира на стълб, който е свързан със стената на горилната камера и се издава към отвора на пещта като език. Съоръжение с устройство, идентично на тази пещ, е непознато за керамичната традиция от столичния период на Търново по известните ни до този момент данни за организираното производство в неговия достоличен период, както и от по-сетнешните векове на османското владичество (въпреки че този период, както отбелязахме вече, не е засвидетелстван по никакъв начин в западното подножие на хълма „Момина крепост").

Тук, разбира се, трябва да отбележим, че стратиграфски въпросната пещ остава доста по-ниско от нивото на застрояване на средновековния квартал и това не може да бъде обяснено единствено с полувкопания характер на съоръжението. Очевидно тя трябва хронологически да се отнесе към един доста по-ранен строителен период, засвидетелстван тук с определен масов материал, монети и няколко постройки с представителен характер, за което ще стане въпрос по-сетне.

Отворът на двукамерната пещ е към югозапад, към реката, т. е. естествено към наклона на ската, при което съоръжението е оставало отчасти вкопано в здравата пръст. Ширината му, измерена откъм вътрешността, е 0,85 м. Пред устието на горилната камера е оформена площадка с ширина приблизително като тази на самата долна камера (0,85 м). Дължината на площадката е около 1 м. Това е всъщност мястото, откъдето се е палел и поддържал огънят за изпичането на заредената в пещта продукция. Самата площадка е леко вкопана в здравата пръст (с около 0,30 м), така както и самата пещ.

Скарата, която отделя двете камери на пещта и върху която е била нареждана подлежащата на изпичане керамична продукция, е с дебелина от 0,08-0,10 м. Отворите по нея, през които е преминавал горещият въздух от горилната камера, са със сечение на правилен кръг с диаметър от 0,06 м. Те отстоят един от друг на около 0,15 м. Всъщност запазен е само един малък участък от скарата, разположен в дъното на пещта. Неговите размери са 0,55/0,27 м. Самата скара се намира на височина от 0,20 м, измерено от пода на долната камера (това всъщност е и височината на самата горилна камера). Подпорният стълб, върху които е стъпвала скарата и който е носел тежестта на заредената с продукция горна камера на пещта, е свързан със стената на горната камера и има, както вече споменахме, форма на език. Той, както и цялата запазена част от пещта, е оформен от глина, отухлена до червено след многократното ѝ опалване. Дебелината му е 0,25 м. Дължината на дългото рамо (езика) на подпората е 1,15 м. Височината на стълба е около 0,20 м.

Оформена по този начин, долната (горилната) камера на пещта е с вход, състоящ се от две отверстия с приблизително еднакви сечения, с форма на елипси. Размерите на лявото отверстие са: ширина 0,27 и височина 0,15 м, а на дясното – ширина 0,25 и височина 0,16 м.

При това разпределение в устройството на долната камера всяко от двете отверстия на входа отвежда към съответния обособен обем на първия етаж, при което горещият въздух не се е смесвал в това първо ниво, а в горната камера с наредената в нея продукция, след като е преминавал през широките отвори на скарата. Така двата обособени обема в долната (горилната) камера са с размери съответно: 1/0,43 м лявата и 1/0,47 – дясната.

Самата пещ е с елипсовидна форма и общи размери, измерени откъм вътрешността на нейните стени: ширина 1,15 м и дължина (включително и

площадката пред отверстията на горилната камера) – 2,40 м.

От стената на горната камера е запазен малък участък откъм дъното на пещта. Неговата дължина е 0,74 м, а височината, до която е съхранен – 0,33 м. Дебелината на стената, измерена в основата на тази камера, е 0,25 м.

При разкриването на пещта в нея и непосредствено около нея не се установиха материали – нито датиращи, нито такива, които свидетелстват за характера и етапите на технологичния процес. Вън от съмнение обаче е нейното непосредствено предназначение, за което свидетелстват както самото ѝ устройство, така също и типологичната ѝ характеристика при някои достигнали до нас сходни паралели. Идентични като устройство спрямо пещта от западното подножие на Момина крепост, са пещи, открити при проучванията на античния Нове.[12] Установени са западно и източно от Текирдере, на дунавския бряг. Всъщност теренът тук предоставя производствени възможности, доста сходни с тези в проучвания от нас район и логично на това място се е оформил значителен керамичен комплекс.[13]

Според проучвателката на тези пещи Д. Митова-Джонова[14], съоръжение от въпросния тип като устройство и преди всичко като форма на носещата конструкция между двете камери е посочено като междинен вариант в развитието и усъвършенстването на двукамерните пещи. В общата класификация то е поставено между считаната като първичен вариант двукамерна пещ без носещ подпорен стълб и по-усъвършенстваната конструкция със свободен стълб.[15]

Сходна по устройството на своята долна (горилна) камера, и по-точно на формата на подпорния ѝ стълб, върху който е стъпвала скарата, е една от керамичните пещи, разкрити при античния Нове.[16] Точна датировка на самото съоръжение не е представена и то естествено попада в общата хронологична рамка на града, просъществувал до началото на VII век. Всъщност, въпросните производствени съоръжения датират най-вероятно след средата на III-IV век, когато именно лагерът и градът се разширяват в източна посока.

Това, от една страна, а от друга – липсата на някакъв аналог в особеностите на нейната конструкция с всички известни ни грънчарски пещи, установени в Търново и близката му околност от неговия предстоличен и столичен период, както и от последвалите векове на османско владичество, явно ни насочва към един значително по-ранен период. Той е засвидетелстван в западното подножие на хълма Момина крепост достатъчно убедително още с резултатите от проучванията, проведени тук в началото на 60-те години[17], като значителни данни са придобити и при подновените разкопки в края на 80-те години. Установен е масов материал, монети, както и някои постройки с очевидно представителен характер.

Всъщност това са най-ранните установени тук следи от обитаване, които хронологически се отнасят към IV-V век.

Сред необнародваните материали от проучванията в района е ограда с базиликална форма, установена под ръководството на Хр. Нурков през 1963 година.[18]

През 1989 година са разкрити останките от две сгради, ориентирани в посока изток-запад. Техният обществен и представителен характер е засвидетелстван, от една страна, със значителните им размери, и от друга – от особеностите в тяхното оформление, от определени архитектурни и пластични решения.

Източната и северната фасади на северната от сградите били оформени с широки портици, в които като носещ елемент били употребени каменни колони, стъпващи на солиден стилобатен зид. Останки от тях са открити в руините на сградата. В една по-късна приправка към северния зид е преупотребена варо-

викова база, а част от колона е включена също вторично, по-късно, в отоплително съоръжение, оформено във вътрешността на самата ограда (по-вероятно за някакви нужди след нейното разрушаване).

Подът на сградата бил настлан с тухли, подредени диагонално спрямо нейната ос. Част от тях са запазени in situ в подовото покритие.

Втората ограда от същия период се намира южно от гореописаната. Източната ѝ част, която е фундирана значително по-високо поради особеностите на терена върху намиращата се тук скала, е унищожена вероятно при изкопните работи за разширението на завода.

Западната фасада е разчленена пластично с изграждането на три масивни пиластъра – съответно в двата края и в средата на западния зид.

В разрушенията на сградата са открити мраморни детайли с двустранна релефна украса, които несъмнено са заемали определено място в оформлението на нейния интериор и ясно свидетелстват за представителния ѝ характер.

Освен известната керамика от този период при разкопките са намерени и седем монети. Двете от тях са фолиси на императорите Констанций II (324-361) и Теодосий II (402-450). Също от V век датират още пет обезличени римски фолиса, намерени тук.[19]

При проучванията в западното подножие на хълма Момина крепост от началото на 60-те години са намерени и отделни фрагменти (16 на брой) от амфори с гребенчат орнамент, а също и сиво-черна на цвят керамика – профилирани навън устия и плоски дръжки с канелюри, които започват от самия ръб на устието. Тази ранновизантийска керамика проучвателите основателно не свързват в обитаваните пространства в района на подножието, а по-скоро считат, че тя е попаднала тук случайно след свличания от билото на хълма[20], като я свързват с ранновизантийската крепост там.

Така очертаната хронологична характеристика на обитаването в западното подножие на хълма Момина крепост, а също и стратиграфската картина на ситуацията, в която попада описаната пещ, особеностите в нейното устройство и не на последно място липсата на аналог сред известните ни съоръжения от предстоличния и столичен период на града ни дават достатъчно основание да я отнесем към IV-V век.

Като производствено съоръжение, макар и не цялостно запазено, то ни дава значителна информация за технологичните възможности в развитието на този занаят тук през IV-V век, за усвоената традиция и е несъмнена стъпка в неговото развитие, познато ни от стопанската характеристика на града през вековете на неговия всестранен подем.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Робов, М.** Новите проучвания в западното подножие на хълма Момина крепост във Велико Търново. ИИМВТ, IX, 1994, с. 141-146

[2] **Николова, Я., Н. Ангелов.** Средновековна църква в западния склон на хълма Момина крепост в Търново, ИОМВТ, II, Варна, 1964, с. 20; **Николова, Я.** Две нови жилища в подножието на хълма Момина крепост във В. Търново, ИОМВТ, IV, Варна, 1968, с. 57

[3] **Ангелов, Н.** Средновековният град Търново според изворите от XII-XIV в. и досегашните археологически разкопки, ИОМВТ, II, Варна, 1964, с. 12

[4] Пак там, с. 12

[5] **Николова, Я.** Две нови жилища..., пос. съч., с. 62-63; **Робов, М.** Пос. съч., с. 143-144

[6] **Робов, М.** Пос. съч., с. 143

[7] **Николова, Я.** Градоустройство и архитектура. История на Велико Търново

[8] **Робов, М.** Пос. съч., с. 144-145

[9] **Николова, Я.** Две нови жилища..., пос. съч., с. 65

[10] **Николова, Я.** Църквата „Св. Димитър" във Велико Търново. Археология, 1985, 1, с. 25

[11] **Попов, А.** Търновската „Велика лавра". Царствуващият град Търнов, С., 1985, с. 123

[12] **Митова-Джонова, Д.** Пещи за керамика и керемиди от Нове. Археология, 1966, 1, с. 38, и обр. 26 на с. 40

[13] Пак там, с. 39

[14] Пак там, с. 39

[15] Пак таи, с. 39 и обр. 3 на с. 41

[16] Пак там, с. 38 и обр. 2[6] на с. 40

[17] **Николова. Я.** Две нови жилища..., пос. съч., с. 60

[18] Необнародвани материали от проучванията, проведени от Хр. Бурков през 1963 год. Вж.: **Николова, Я.** Две нови жилища..., с. 57, бел. 3

[19] **Дочев, К.** Монетни находки от хълма Момина крепост във Велико Търново, ИИМВТ, IX, 1994, с. 125-127

[20] **Николова, Я., Н. Ангелов.** Пос. съч., с. 23

POTTERY FURNACE AT THE WEST FOOT OF THE HILL „MOMINA KREPOST" IN VELIKO TURNOVO
(Summary)

Mirko Robov

During saving archeological investigations, carried out in 1989 at the west foot of the hill „Momina krepost" in Veliko Turnovo, a furnace for baking ceramics was found. It consists of two fireboxes. The prop over nehich the grate has been placed is connected with the lower box and projects forwards to the opening of the furnace in the form of a tongue. A furnace of a similar structure has got no analogous one among the discovered in Veliko Turnovo similar outfits from its pre-capital period, as well as during the Ottoman rule.

The model characterization of the ceramic furnace, some certain parallels, the stratigraphic situation which it gets into, as well as the common building chronology of the complex here mentioned date it back as an outfit in the IV-V century. This period of dwelling at the west foot of the hill „Momina krepost" is associated also with some discovered buildings here, which in their size, plan, way of building up and special features in design have a definitely imposing character and probably precede the fortifying of the hill crest.

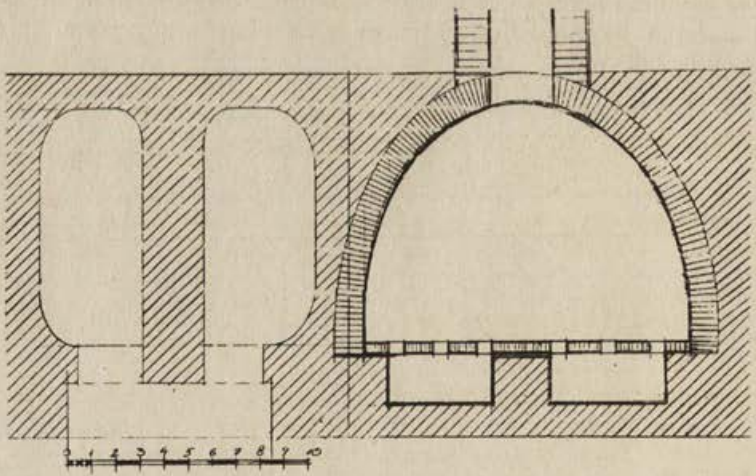
Обр.1 Общ изглед на пещта

Обр.2 Запазената част от скарата на пещта

Обр. 3 Отверстие на горилната камера

Обр. 4 План и напречен разрез на пещта (графично изображение)

Известия на Исторически музей – Велико Търново, XII/1997
Bulletin muzeum of history – Veliko Turnovo, XII/1997

ЗА ФУНКЦИИТЕ НА РАННОВИЗАНТИЙСКОТО УКРЕПЛЕНИЕ КРАЙ РЕКА ЯНТРА ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

КОНСТАНТИН ТОТЕВ ЕВГЕНИ ДЕРМЕНДЖИЕВ

Важен етап от археологическите разкопки на комплекса около църквата „Св. 40 мъченици" се явява крепостната стена, съоръжена с бойни кули, с фронт на запад към р. Янтра (обр. 1 и 3). В южния си край тя се свързва с крепостта на хълма Царевец, посредством напречна крепостна стена, в чиято вътрешност е вграден проход със стълбище. Цялото укрепително съоръжение според Ат. Попов е изградено в края на X-XI век.[1] Освен това същият приема, че с тази крепостна стена още преди въстанието от 1185-1187 г. е бил укрепен, както кварталът в западното подножие на Царевец, известен от писмените извори като „Нов град", така и манастир, прераснал през XIII в. в царската Велика лавра „Св. 40 мъченици"[2] (обр. 1, 2). Същевременно крепостната стена се явява първи отбранителен пояс край брега на р. Янтра, който чрез напречната стена с изграденото в дебелината й стълбище се е свързвал с втория отбранителен пояс по скалния венец на Царевец в единна укрепителна система на столичния Търнов.[3] Разчистените две кули, в чиято вътрешност са вградени кладенци дават, основание на проучвателя да допусне, че „...по целия първи отбранителен пръстен край р. Янтра е имало редица кули-кладенци, които решавали изключително важния въпрос за всяка крепост – водоснабдяването".[4]

Противоположни аргументи на тезата на Ат. Попов представя М. Робов в концепцията си за допълнителната укрепителна система на столичния Търновград. В нея датировката на крепостната стена се определя от формата на U-образните кули, която е характерна „...за една много по-ранна епоха..." от X-XI в., като определено авторът има предвид късноримската и ранновизантийската епохи.[5] Той приема, че крепостната стена край р. Янтра не е изпълнявала отбранителни функции през столичния период на Търновград, тъй като няма сведения „...дали във височина е била запазена и използвана с цялата си дебелина..."и защото върху нея е била изградена западната фасада на Западната пристройка на църквата „Св. 40 мъченици", при което е „...съвсем очевидно, че по това време стената е била изоставена като крепостно съоръжение." Същият изследовател допуска, че напречната крепостна стена и стълбището, местено във вътрешността й са по-късни от крепостната стена край р. Янтра като ги датират в началото на XIV в.[6] Съвсем наскоро в доклад, изнесен на националната научна конференция „Църквата „Св. 40 мъченици" и манастирът Великата лавра – проучване, проблеми, бъдеще" Д. Овчаров изказа още по-конкретно становище относно датировката на строителство, приемайки, че дискутираната стена е била по-късно разширение през VI в. на ранновизантийската крепост на хълма Царевец.[7]

Изложените противоречиви становища наложиха при проведените от нас

археологически разкопки през 1992-1995 г. на комплекса около църквата „Св. 40 мъченици" да изясним и уточним хронологията на крепостното строителство край р. Янтра. Първоначално разкопките имаха сондажен характер, а впоследствие при проучването на църковния некропол обхванаха участъците на северната и южната галерии и ивицата край вътрешното лице на западната крепостна стена между южното и западното манастирски крила, както и терена пред крепостната стена между потерната и западната фасада на Западната пристройка на църквата „Св. 40 мъченици"[8] (обр. 2, 1). Резултатите от разкопките и наблюденията на северния и южния стратегически профили категорично подкрепиха аргументите на Д. Овчаров и М. Робов за датировката на крепостната стена, бойните кули и другите съоръжения, изградени и функциониращи заедно с нея могат да се отнесат единствено към ранновизантийската епоха V-VII в.[9] Възоснова на сравнението със строителната техника, използвана при изграждане крепостта на Царевец можахме да прецизираме времето на нейното строителство в границите на VI в. - вероятно по време на управлението на император Юстиниян I (527 – 565).[10]

Новопроученият терен при нашите разкопки е от двете страни на централния участък на западната крепостна стена. Все още недоразкопано остава пространството северно от църквата до съвременния мост на р. Янтра, както и теренът зад крепостната стена на юг от църквата, тъй като Ат. Попов се е задоволил с проучването на малки ивици с ширина до 5 метра пред вътрешното и външното лице на крепостната стена без да регистрира ранновизантийския културен пласт, отнасяйки всички открити архитектурни съоръжения и останки към времето на българското средновековие в периода от края на X - XIV в.[11]

Сигурната датировка на крепостната стена в VI в. възоснова на стратегическите наблюдения предлага съвсем нови насоки на въпросите, интерпретирани от досегашните изследователи, като основателно повдига като че ли пренебрегваната дискусия за възникването и развитието на градовете от ранновизантийската епоха в граничните дунавски провинции на империята. Именно в тази посока избора на темата на настоящето изследване ни насочи към изучаване на културата на Византия през V - VII в. на територията на Велико Търново.

Сложният характер на тази проблематика се крие преди всичко в това, че навсякъде в столичния Търновград са регистрирани архитектурни градежи от ранновизантийския период под основите на средновековното строителство и понякога тяхното разграничаване представлява определена трудност.

Мястото и функциите на крепостните стени край р. Янтра ние ще разгледаме преди всичко в контекста на непроучените все още въпроси, свързани с включването на тази допълнително-укрепена територия в западното подножие на хълма Царевец в общия градоустройствен план и в комплексната отбранителна система на ранновизантийския град във В. Търново, както и проблема за неговото водоснабдяване. На този етап от изследванията, доколкото е възможно се налага да очертаем границите на това изключително интересно ранновизантийско укрепление, включващо западна, южна и предполагаема северна крепостна стени, пет бойни кули, две кули-кладенци, проход със стълбище, изградени в ширината на южната крепостна стена, една порта, една потерна и обходна улица от вътрешната страна на западната крепостна стена, прерастваща в площадно пространство, ограничени от изток с подпорна стена (обр.1, 1) и (обр. 2, 2 и 3).

Всъщност водоснабдяването както се оказа ще бъде основната насока при изясняване предназначението на разглежданото укрепление поради все още ограничения и незавършен характер на археологическите разкопки. Тъй като засега няма открити останки от архитектура – жилищна и църковна, а локали-

зираните производствени съоръжения – металодобивни и железарски пещи в северния двор на църквата „Св. 40 мъченици" все още нямат стратиграфски защитена датировка, не можем да говорим със сигурност и за други конкретни функции на това укрепление. Данните, които могат да се извлекат от резултатите от досегашните разкопки са свързани основно с фортификацията и водоснабдяването на ранновизантийския град. Поради това ще съсредоточим вниманието си основно върху значението на вече сигурно датираните ранновизантийски крепостни стени край р. Янтра и съоръженията към тях за осигуряване на безпрепятственото снабдяване на града на хълма Царевец с питейна вода.

Наличието на течаща вода е важна характеристика за всеки град свързана с хигиенно-битовите изисквания на високоразвитата антична градска култура. Поради това прокарването на водопроводи и свързаните с тях съоръжения – каптажи, галерии, акведукти, шахти, резервоари, чешми, водоскоци, бани и др. са били изграждани още с основаването на града. Те са поддържани и разширявани поради необходимостта от задоволяване на най-належащите нужди на градското население и на занаятчийското производство.[12] Наред с това от жизнено важно значение за съществуването на града е било наличието на питейна вода по време на обсада. Поради това се е обръщало особено внимание на съхраняването на докараната по водопроводите вода в специално изградени градски водохранилища, както и на откриването и използването на други водоизточници на територията на укрепения град или извън нея – изкопаване на кладенци, каптиране на извори, събиране на дъждовната вода от покривите особено през ранновизантийската епоха, когато в новопостроените на високи хълмове с отвесни и стръмни склонове градове и крепости не винаги е имало възможност за докарване на прясна вода чрез водопроводи.

Провежданите дългогодишни проучвания на хълма Царевец във В. Търново до известна степен осветлиха въпроса свързан с водоснабдяването на ранновизантийския град. Разкрити са четири водохранилища – две в т. нар. епископски дворец и други две в големи частни жилищни сгради, принадлежащи на видни представители на византийската аристокрация.[13] Всъщност тези водохранилища са използвани за съхранение на вода в три самостоятелни и затворени архитектурни комплекси, като в никоя от разкопаните малки жилищни сгради не се срещат подобни съоръжения. Явно е, че всяка от големите обществени и частни сгради осъществявала сама за себе си снабдяването с вода за пиене и всекидневни нужди. За сега единственият кладенец на Царевец е разчистен пред абсидите на Патриаршеската църква на върха на хълма. Резултатите от разкопките не дават сигурни данни, че той е бил използван още през ранновизантийската епоха.[14] Липсата на обществени градски водохранилища, необходими както за всекидневния живот на гражданите, така и при продължителна обсада, изглежда очевидна. Все пак непроучената ивица край източната крепостна стена позволява да се допусне съществуването на все още неразкрити водохранилища, кладенци или дори извори на хълма Царевец.

Доскоро нямаше данни и за това откъде точно и от какви съоръжения е черпена питейна вода за нуждите на града. Видно е, че при липсата на каквито и да е обществени водохранилища и кладенци големият ранновизантийски град, покъсно издигнал се като административен, военен и църковен център е трябвало да задоволява нуждите си от прясна вода чрез големи и достатъчно на брой съоръжения извън крепостните стени, ограждащи хълма. Най-удобното място в това отношение е при речната ивица на Янтра, защото се намира в непосредствена близост до градските стени, може лесно да се отбранява и изкопа-

ването на кладенци в непосредствена близост до реката е осигурявало постоянен приток на прясна вода. Тъй като непосредственото използване на вода от реката не се е препоръчвало поради опасността от замърсяване, филтриращата се през пясъка на неголяма дълбочина пречистена вода е било възможно най-доброто решение за водоснабдяването на града. Естествено, че намиращите се извън крепостните стени кладенци са можели да се използват безпрепятствено единствено в мирно време. Тогава водата е пренасяна до града, където е била съхранявана в питоси, каци или бъчви. Обаче по време на обсада кладенците са били неизползваеми поради тяхната незащитеност. В случая най-добрият вариант би бил изграждането на укрепено водоснабдително съоръжение, подобно на откритото в крепостта Маркели, където кладенецът на брега на реката е вместен в кула, свързана с крепостта посредством подземен засводен коридор.[15]

На същият принцип, но в много по-мащабен вариант с повече възможности за използване на водоизточници в крайречната ивица са изградените на левия бряг на р. Янтра в западното подножие на Царевец, крепостни стени с две водоснабдителни съоръжения – кладенци, конструктивно свързани с тях (обр. 1 и 3). Несъмнено става въпрос за цялостно укрепление, което все още не е разкрито напълно. Неговата южна крепостна стена започва от скалния венец на хълма Царевец и се спуска в продължение на 120 м до речния бряг. Чрез югозападната ъглова кула тя се свързва със западната крепостна стена, чиято дължина е 207 м (обр. 1, 1). Северният край на тази стена, трасирана успоредно на реката остава под източния устой на съвременния мост и шосето на с. Арбанаси. Тук, при разкопките северно от него, продължението на крепостната стена не се откри и според нас под основите на моста несъмнено остава северозападният ъгъл на това укрепление, най-вероятно снабден с бойна кула. Предполагаемото трасе на северната крепостна стена върви на изток, нагоре по склона, под шосето и къщите от днешния Асенов квартал и се свързва с раннovизантийската стена по скалния венец на Царевец.[16]

От южната страна непосредствено до устоя на съвременния мост е разчистена порта в западната крепостна стена. Тя е с ширина 2. 50 м и дълбочина 2. 20 м при северната страница и 2.70 м при южната страница. Отвън входът е стеснен с два пиластъра, зад които е зазидан по един камък с пробит отвор за закрепване осите на двукрила врата. Непосредствено от юг на портата е изграден един контрафорс с дължина 6. 70 м и ширина 1. 20 м долепен на фуга към крепостната стена. Южно от входа, на 19 м от него се намира полукръгла бойна кула с външен диаметър 6. 40 м, конструктивно свързана с крепостната стена. Тази кула е охранявала портата. Втори контрафорс с размери: 2. 50 х 1. 50 м е долепен на фуга към крепостната стена на 4 м южно от кулата, а на още 7 м от него е изграден друг контрафорс с дължина 4 м и ширина 1. 80 м, който също не е свързан конструктивно със стената. И трите контрафорса са иззидани с ломен камък и бял хоросан.

От полукръглата кула до следващата на юг разстоянието е 38 м. Тази почти квадратна кула, разкрита от нас при последните разкопки е с размери 2.70 х 3.10 м (обр. 2). Основата й е с 0. 50 м по-дълбоко отколкото на крепостната стена, като от запад и от север е във вид на две стъпаловидни издавания. Тези уширения на основите са свързани със съществуващата опасност от подкопаване поради това, че съответните стени са изложени пряко на течението на реката. Запазената височина на кулата над основите е 1. 50 м, където се разчистиха леглата на шест кръстосани вътрешни сантрача. На 0. 95 м под тях се намира друга скара от кръстосани по същия начин вътрешни сантрача. Размерите на всички са еднакви –

0.16 x 0.10 м. Кулата е долепена на фуга към крепостната стена, като вътрешността й е изцяло запълнена с блокаж от камъни, залети с бял хоросан. От нивото на горната скара сантрачи, камъните от западното (външно) лице на крепостната стена са извадени като в същото време блокажът на кулата е излят в направения отстъп. По този начин се е получила конструктивна връзка между кулата и стената, като под нея ясно се вижда широката 0.10 м фуга между тях. Височината на тази конструктивна връзка е един метър над горните сантрачи. Това е нивото на най-голямата запазена височина на крепостната стена в този участък, върху която са положени основите на западната оградна стена на манастира и на западната фасада на Западната пристройка към църквата „Св. 40 мъченици".

На 10 м южно от кулата се намира потерна, разкрита от Ат. Попов, в която се наложи отново да извърши сондажни проучвания. Тя има следните размери: ширина 1.20 м отвън и 2.10 м отвътре, а дължината й е 2.80 м за северната и 2.40 м за южната страница, което всъщност е ширината на крепостната стена. Самият вход е стеснен от два пиластъра, зад които има по една осова дупка за закрепване на двукрила врата. Пред потерната е направен плочник, положен върху терена пред западното лице на крепостната стена. От вътрешната страна на стената при нашите разкопки се определи нивото на терена по отстъпа, над който започва нейната суперструкция. То е с 2.30 м по-високо от нивото на терена пред крепостната стена. Тази разлика във височините е в резултат от това, че на допряната до брега на реката крепостна стена с ширина, варираща от 2.20 до 2.80 м, вътрешното лице е фундирано в горната част на брега, а външното в неговото подножие. Върху вътрешния отстъп едновременно със строителството на крепостната стена ние откриваме, че е изграден кръгъл отточен канал, преминаващ през цялата й ширина. Този канал е служел за отвеждане на дъждовните и снежни води, които са се оттичали по чакълената настилка зад стената. С тази също новоразкрита настилка е била покрита обходната улица от вътрешната страна на крепостната стена, известна от римската фортификация като via sagularis или intervalum[17] (обр. 2, 3). Следи от нея открихме северно от потерната. Дебелината на настилката е от 0.30 м край стената до 0.50 м при източния край на улицата, която е с ширина 3 м зад потерната, а северно от нея достига 9 м. Уширяването на улицата в северна посока, като че ли оформя площадно пространство. Непроученият терен на изток не дава възможност да се установят със сигурност евентуалните очертания и архитектурното застрояване около площада. В тази си ширина улицата е ограничена от откритата от нас подпорна стена, иззидана от ломен камък, споен с глина, която е подпирала по-високия терен от изток (обр. 2, 3). Чрез нея е извършено терасиране на склона, чийто наклон е от изток на запад към реката. Разликата между улицата и пода на потерната от 1.80 м е била преодолявана чрез стълби. Стълбището е било изградено между два перпендикулярни зида. Южният опира във вътрешното лице на крепостната стена до южната страница на потерната. Източният зид е конструктивно вързан с южния, а в северния си край опира в подпорната стена, ограничаваща от изток обходната улица. В помещението, с размери 2.90 x 2.10 м изградено точно срещу потерната е вместено стълбището, чиито стъпала са се развивали дъгообразно с посока от запад на север. Вероятно то е имало седем стъпала с ширина 0. 35 м и височина 0.25 м, като не е изключено над стълбището да се е издигала неголяма надвратна кула, охраняваща потерната. Стълбището е било продължение на може би засводения й проход, като цялото това пространство е изпълнявало ролята на пропугнакулум, оформен от двата зида, над който се е издигала бойната кула. При северния вход на стълбището няма запазени следи от врата, както и от каменните

стъпала, които са били извадени след разрушаването на крепостната стена. Свидетелство за това е боклучната яма, изкопана в средата на стълбищното помещение, в която се намери керамика от XIII – XIV в. и изхвърлени черепи и кости от средновековния некропол (обр. 2). Изграждането на надвратна кула, е твърде вероятно като се има предвид, че четвъртита кула, която се намира на 10 м северно от потерната е долепена на фуга към крепостната стена и по всичко изглежда е добавена впоследствие. Следователно, когато е строена крепостната стена потерната е била отбранявана само от разположената на 11 м южно от нея U-образна кула. Поради това може да се допусне, че над потерната и стълбището, извеждащо до обходната улица се е издигала вътрешна надвратна бойна кула, подобно на западната порта на ранновизантийската крепост на хълма Царевец.[18]

До потерната крепостна стена е с посока северозапад-югоизток. Кулата южно от потерната е U-образна с размери 4.50 дължина и 2.80 м ширина. Тази кула, подобно на квадратната, в долната си част също е била монолитно иззидана с блокаж от ломен камък и е конструктивно свързана с крепостната стена. Следващата, също конструктивно свързана с крепостната стена правоъгълна кула има външни размери 6.50 х 3.00 м. В нейната вътрешност е вграден кладенец с размери 1.90 х 1.40 м. Той е разчистен до 7 м дълбочина, което е под нивото на реката. Достигнатата дълбочина е осигурявала филтрирането на речната вода в неограничено количество. Над помещението, в което е бил разположен кладенецът са се издигали етажите на бойната кула, осигуряваща охраната му.

От потерната до кулата-кладенец крепостната стена има посока север-юг, а от него до ъгловата кула тя се променя на североизток-югозапад. Между кулата-кладенец и следващата на юг U-образна кула разстоянието е 13 м. Последната е конструктивно свързана с крепостната стена (външни размери 3.90 х 3.00 м). Над пода на първия етаж, разположен върху плътна зидария с височина 2 м над основите, стените на кулата са с дебелина 1 м. От изток запазената височина на помещението е 1.50 м без да има следа от вход, което показва, че в него се е влизало посредством дървена стълба от горния етаж. Поредната кула в южна посока отстои на 18 м. Тя е с U-образна форма и размери 4.50 х 3.50 м. От тази кула до югозападната ъглова кула-кладенец разстоянието е 21.50 м. Последната има форма на правоъгълен трапец с дължина на югозападната стена 4.40 м на северозападната 8.00 м и на северната 5.60 м. Във вътрешността й е изграден кладенец с размери 2.40 х 4.60 х 3.30 х 5.00 м. Прави впечатление извивката, която се образува между външното лице на крепостната стена и северната стена на кулата, която е по-дебела от северозападната с 1 до 2 м. Това е направено, за да се осигури оптималното обтичане от реката на този ъгъл и да се намали силата на водния натиск върху стената на кулата.

Тази ъглова кула-кладенец е била свързана с крепостната стена на хълма Царевец чрез южната крепостна стена и прохода, вместен в нейната ширина. Цялата дължина на съоръжението е 120 м (обр. 1, 1). Проходът, свързан конструктивно с югоизточната стена на кулата-кладенец е изграден от два успоредни зида.[19] Южният е с ширина 1.80 м, а северният от 0.80 до 1.40 м. Максималната запазена височина на зидовете е 2.25 м.

Стълбището, изградено в прохода между двата зида е ширина от 0.85 до 1.50 м. Има 150 стъпала с няколко площадки между тях. Общата ширина на така образуваната напречна южна крепостна стена е 4.70 м. Тя започва от югозападната ъглова кула, продължава дъговидно в югоизточна посока по склона към скалния венец, където се свързва с крепостната стена на хълма Царевец, посредством кула долепена до скалите. Размерите на кулата не са уточнени с изключение

дължината на източната й стена (4, 40 м), иззидана до изсечените за целта скали. В долния си край стълбището извежда до приземния етаж на ъгловата кула, в който е бил разположен кладенеца. Този етаж, според А. Попов е имал под, носен от греди, от чиито краища са останали отпечатъци в хоросана на стенната зидария. При осмото стъпало, от кладенеца нагоре, в северния зид на стълбището е направен страничен вход, широк 1 м, извеждащ зад крепостната стена. Проходът със стълбището вероятно е бил засводен или покрит с гредоред, но няма никакви запазени следи. Над покритието южният зид на стълбището е завършвал със зъбери, а върху северния зид е минавала бойната пътека на крепостната стена.[20]

Зидарията на крепостната стена и конструктивно свързаните с нея кули, с изключение на долепените на фуга по-късно три контрафорса и квадратната бойна кула е от едър полуобработен ломен камък, споен с бял хоросан, примесен с неголямо количество дребно натрошена тухла. В емплектона се откриват леглата на напречни и надлъжни вътрешни сантрачи. При полагане на основите е бил прекопан пласта с тракийски материали и достигнат здравия терен или скалата.

При така направеното кратко описание на ранновизантийското укрепление край р. Янтра прави впечатление насищането на западната крепостна стена, в нейния южен участък, с голям брой съоръжения, функционално свързани помежду си. Стълбището, вместено в ширината на южната напречна крепостна стена осигурява пряката и безопасна връзка между крепостта на Царевец и югозападната ъглова кула, в чиято вътрешност е изграден кладенецът. Големите размери на последния позволяват да се мисли, че той в същото време е изпълнявал функциите и на водохранилище, което е имало възможност да побере няколко десетки кубически метри вода в зависимост от достигната дълбочина под нивото на реката. Обемът му позволява бързо да се черпи вода и в по-големи количества отколкото при обикновен кладенец. Поради това точно към този кладенец-водохранилище е изградено стълбището, по което се е пренасяла водата.

Защитата на самото стълбище се е осъществявала от двата зида, образуващи прохода, в който то е вместено. В горния си край те са били свързани с крепостната стена на хълма Царевец, а в долния с бойната кула, в която е изграден кладенецът. Цялото водоснабдително съоръжение би имало възможности за самостоятелна отбрана, независимо от връзката му с крепостната стена край реката, ако във височина над прохода са били направени бойна пътека и зъбери от двете й страни.

Необходимостта от значителни количества прясна вода за задоволяване на нуждите на града е наложило използването и на друг водоизточник, поради което е била изградена, конструктивно свързана със западната крепостна стена бойна кула в чиято вътрешност е изкопан втори кладенец. Разстоянието между двете водоснабдителни съоръжения е 60 м. Кулите с кладенци са отбранявани от трите U-образни кули, изградени в непосредствена близост (15-20 м) до тях (обр. 1,1). Осигуряването на възможно най-добрата защита на кладенците показва специалното внимание, което е обърнато на тяхната сигурност предвид значението им на основни водоизточници на ранновизантийския град.

Пренасянето на водата от двата кладенеца до крепостта на Царевец е ставало както по бойната пътека над крепостната стена, така и през изграденото в прохода стълбище като за тази цел е бил направен и входът в северната му стена. Пряката връзка между различните бойни съоръжения е била осъществявана от направената до западната крепостна стена обходна улица, останки от която бяха

засечени засега само северно от потерната.[21] Тази улица е свързвала портата при северозападния ъгъл на крепостната стена и входа към стълбището.

Установените особености при изграждането на бойните кули са в тясна връзка с водоснабдителните функции на цялото укрепление. При всички тях с изключение на кулите-кладенци над основите им се издига зидария с височина до 2 м, чиято вътрешност плътно е запълнена с блокаж от камъни и хоросан. Едва на тази височина е направен пода на първото (най-долното) помещение на бойните кули. Освен това три от тях (полукръглата, квадратната и предпоследната U-образна кули в южна посока) имат основи с един метър по-широки от суперструкцията. Обяснение за това може да се търси в опасността от подкопаване на основите, които са пряко изложени на течението на реката, както и възможното събаряне на кулите с части от крепостната стена, поради конструктивната връзка с тях. Строителството на бойните кули по този начин е наложено от непосредствената близост на реката, тъй като крепостната стена е допряна до самия речен бряг. Всъщност с фундирането на западната стена и съоръженията към нея нагоре по склона би се избягнала опасността от подкопаване, но същевременно се затруднява функционирането на кладенците. Поради това желанието максимално да се използват възможностите за пряко водочерпене от приречната ивица се явява основната причина да се поеме риска от строителството на крепостната стена почти в коритото на реката (обр. 3). Ето защо е отделено особено внимание при начина на фундиране, полагането на блокажа в долната част на кулите и оформената извивка при северната стена на югозападната ъглова кула.

Според резултатите от досегашните археологически разкопки засега можем със сигурност да твърдим, че едновременно изградените в непосредствена близост и във функционална връзка бойни и водоснабдителни съоръжения са били предназначени за осъществяване на редовното и сигурно водоснабдяване на ранновизантийския град. В тази посока трябва да търсим основната причина за изграждането на укреплението край р. Янтра по западния склон на хълма Царевец.

Предназначението на крепостните съоръжения, разбира се може да се търси и в друга посока. С крепостната стена и кулите по нея край реката допълнително е укрепено пространство от 25 дка. Основателно е да се допусне, че това е разширяване на територията на укрепения град на хълма Царевец. Липсата на открити досега останки от жилища от V - VII век при разкопките около църквата „Св. 40 мъченици" дават основание да се мисли, че това укрепление е имало за цел да защитава населението, живеещо извън крепостните стени на града от вражески нападения.[22] Продължаването на разкопките не е изключено да доведе до откриване на архитектурно застрояване на това място, но по-нагоре по склона, т. е. защитената територия е възможно да се окаже градски квартали в допълнително укрепеното подградие. Откритите пещи, крици и шлака показват, че в тази новоукрепена част на града може би е било изнесено и съсредоточено пожароопасното и замърсяващо околността металургично производство.

Все пак основното предназначение на крепостната стена според нас е свързано с водоснябдяването на ранновизантийския град. Липсата на открити при досегашните археологически разкопки градски водохранилища подсказват съществуването на съоръжения за снабдяване с вода извън укрепения град, разположен на хълма Царевец, изградени успоредно с неговото възникване, но разликата от строителната техника на крепостната стена край река Янтра и тази на Царевец показва едно по-късно фортификационно строителство в крайречната ивица. Вграждането на кладенците в кули, охранявани от други бойни кули в един

относително по-недостъпен участък на склона, както и липсата на жилищно застрояване в новоукрепената част на града дава основание да твърдим, че крепостната стена с кулите и кладенците е изградена за да се осигури безпрепятственото снабдяване с питейна вода на разрастващия се ранновизантийски град на Царевец, като най-вероятно са укрепени съществуващи от по-рано кладенци в близост до реката. Не е изключено тук да е била съсредоточена военна част, която е била на гарнизон в града.[23]

Новоизградените крепостни стени и кулите-кладенци, според нас трябва да се считат за едно специфично укрепление, осигуряващо основния водоснабдителен комплекс на ранновизантийския град, което най-вероятно е построено при неговото териториално разширение по времето на император Юстиниян I.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Попов, А.** Асеневци и „Новия град" в Търново. – Векове, 1985, 4, с. 6

[2] **Попов, А.** Търновската „Велика лавра". – ИБИД. XXXIII, 1980. с. 83-98.

[3] **Попов, А.** Укрепен водоснабдителен проход от Царевец до р. Янтра. – МПК, 1985, 3, с. 14-16.

[4] **Попов, А.** Търновската „Велика лавра". – Сб. Царствашият град Търнов. С., с. 116.

[5] **Робов, М.** Допълнителна укрепителна система на средновековния Търновград. – Археология, 1978, 4, с. 38-44.

[6] Пак там.

[7] **Овчаров, Д.** Наблюдения на крепостната стена при Великата лавра – доклад, изнесен на национална научна конференция „Църквата „Св. 40 мъченици и манастира Великата лавра – проучване, проблеми, бъдеще. В. Търново 26-28.10.1993. За същата вж. **Й. Алексиев.** Сп. Епохи, 1993, 3-4, с.

[8] **Тотев, К., Ив. Чокоев.** Разкопки на църквата „Св. 40 мъченици". – АОР през 1992-1993. В. Търново. 1994, с. 105-106; Разкопки в църквата „Св. 40 мъченици" във В. Търново. – АОР през 1995. С., 1996, с.94-95.

[9] **Тотев, К., Е. Дерменджиев.** За датировката на крепостната стена край р. Янтра във В. Търново. – ГНИМ, XI, 1997, с. 267-272.

[10] Пак там.

[11] Крепостната стена е надзидана на голяма височина при реставрацията, която е извършена по време на самите разкопки на А. Попов с одобрен архитектурен проект. Напоследък, вследствие на атмосферни влияния, се е обрушила лицевата каменна зидария в някои участъци на крепостната стена, както и при кулите, което позволи по време на нашите разкопки да направим редица наблюдения на техния оргинален строеж.

[12] **Иванов, Т.** Водоснабдяване и канализация на градовете от римската и късноримската епоха в България. – Археология. 1967, 2, с. 15-26; **Л. Тонев.** Градоустройството по българските земи през античността. С., 1995,с. 78, 82, 90, 95, 101-103, 105, 117-120, 129, 133, 134.

[13] **Ангелов, Н., Я. Николова, С. Георгиева.** Царевград-Търнов. Т. 1, С.,1973, с. 303-305 и 307-308; **Д. Овчаров, М. Ваклинова.** Ранновизантийски паметници от България IV-VII в., С., 1973, с. 12; История на В. Търново, т. 1, С., 1986, с. 54

[14] **Ангелов, Н.** Царевград-Търнов, т. 3, С., 1980, с. 23, обр. 12.

[15] **Аладжов, Ж., Б. Петрунова, Ц. Дражева, Д. Момчилов.** Археологически проучвания в крепостта Маркели, община Карнобат – АОР през 1994, Смолян, 1995, с. 139-140.

[16] Не е изключено и тук в ширината на крепостната стена да е вместено стълбище, водещо към кладенец във вътрешността на бойната кула. Такава възможност съществува особено като се има впредвид, че за да се осигури връзката между крепостта на хълма и укреплението в неговото подножие е било необходимо изграждането наголяма порта с удобен подход към нея, каквито при досегашните разкопки не са установени. (**Н. Ангелов** Крепостни стени порти и кули на хълма Царевец, ИОИМВ. Търново, т. III, 1966, с. 8-9). От друга страна ситуирането на портата до самия ъгъл на укреплението и северната крепостна стена подказва за функционална връзка между тях подобно на стълбището в

ширината на южната крепостна стена, водещо до югозападната ъглова кула-кладенец и входа, извеждащ към вътрешността на укреплението.

[17] **Иванов, Т.** Абритус, т. 1, С., 1980, с. 31. И **Т. Иванов**, Никополис ад Иструм, т. I, 1994, с. 28, 29, 32. Тъй като в случая не е разкрита по-голяма площ не се знае много за вътрешното устройство на укреплението и по-точно за връзката на обходната улица с предполагаема улична мрежа и квартално застрояване.

[18] **Вълов, В.** Царевец – Търнов, т. 5, С., 1992, с. 56.

[19] Проходът със стълбището, за разлика от крепостната стена, не е реставриран. По време на разкопките през 1992 г. той беше отново разчистен от нас. След срутването на част от шосето за с. Арбанаси проходът беше затрупан и през 1994 и 1995 г. ние разкрихме само сектора между кулата-кладенец и входът в северната стена на стълбището.

[20] **Попов, А.** Укрепен водоснабдителен проход..., с. 14-16.

[21] Цялостното проследяване на трасето на улицата не е възможно, тъй като теренът край вътрешното лице на западната крепостна стена е изчерпан при разкопките на Ат. Попов.

[22] **Овчаров, Д.** Ранновизантийски и български крепости, V-X в., С., 1982, с. 55

ON THE FUNCTIONS OF THE EARLY-BYZANTINE FORTIFICATION ALONG THE RIVER OF JANTRA IN VELIKO TURNOVO

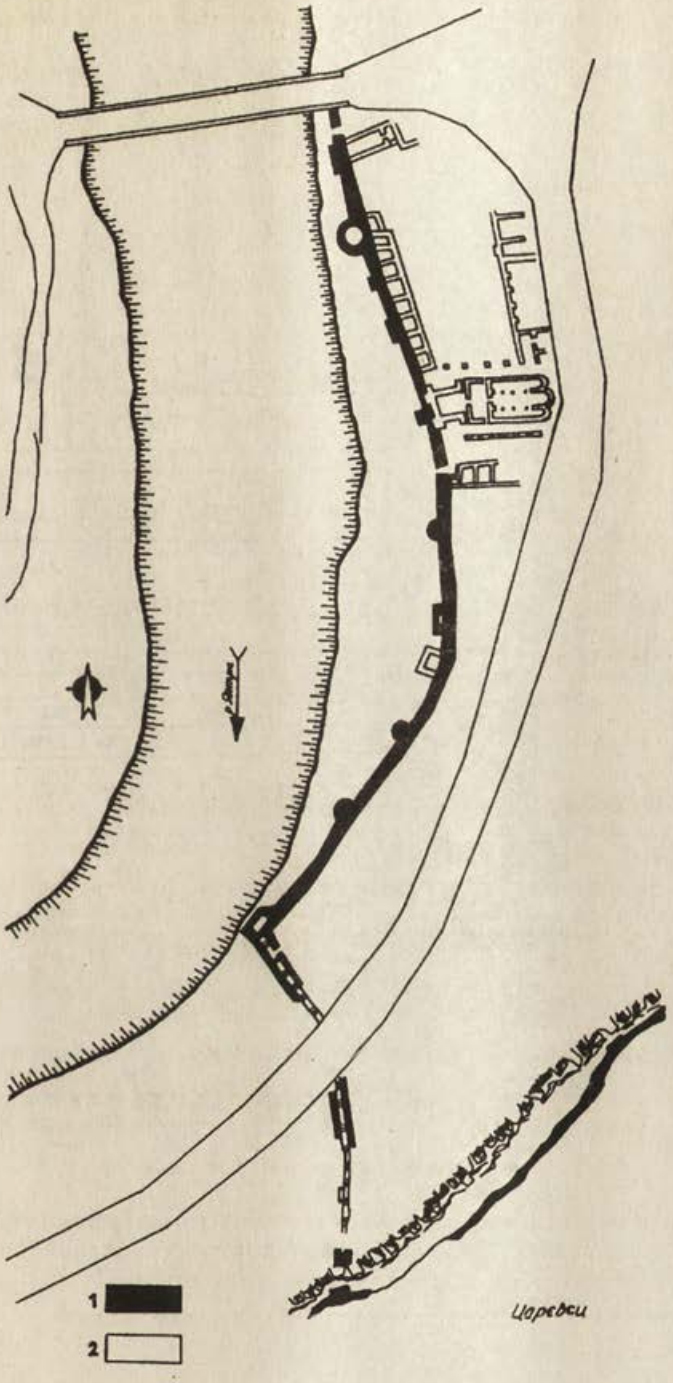
(Summary)

Konstantin TOTEV Evgeni DERMENDJIEV

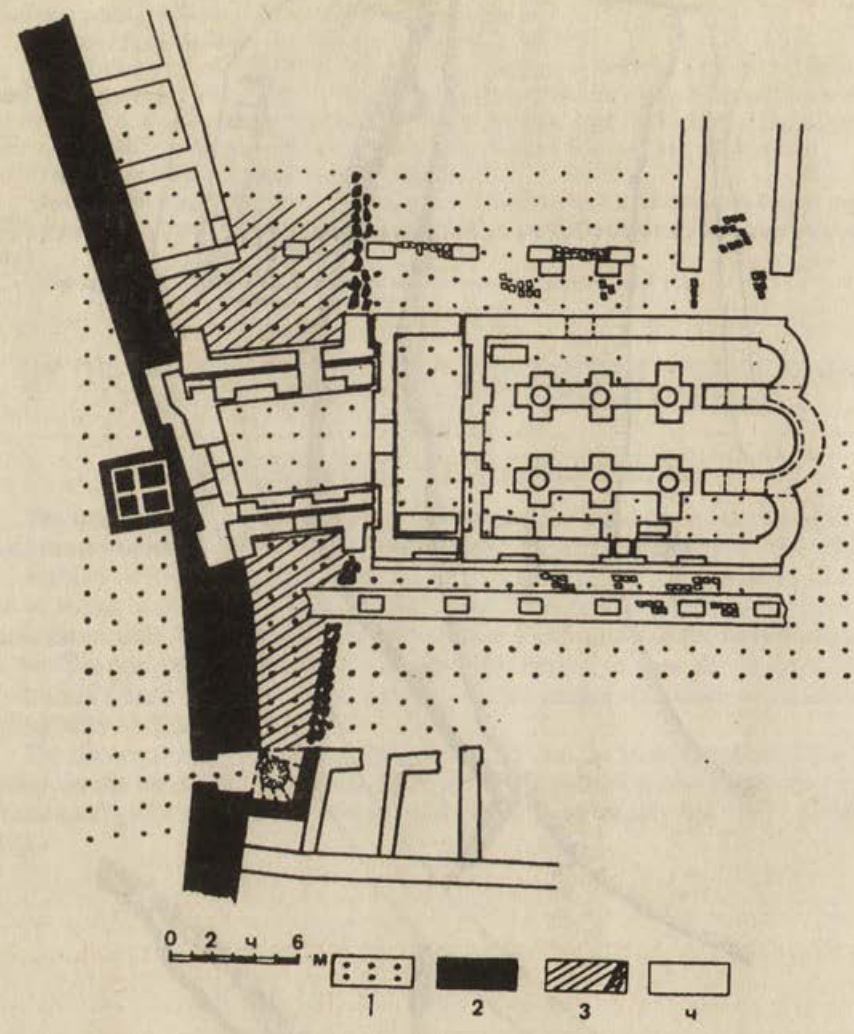
The stratigraphical observations and the materials found during the archeological excavations carried out at the „St. Forty Martyrs" church compound in 1992-1995,

enabled to more accurately date the construction of the fortified walls along the river of Jantra in the Early-Byzantine period and, more specifically, in the 6-th century, which, on its part, brought up the questio of the clarification of the basic function of this fortification (fig. 2). This task, necessitated, hereby to view the interrelation of fortification's basic elements: fortfied walls, combat towers and tower-wells, stairs, encircling alley and gates (fig.1).

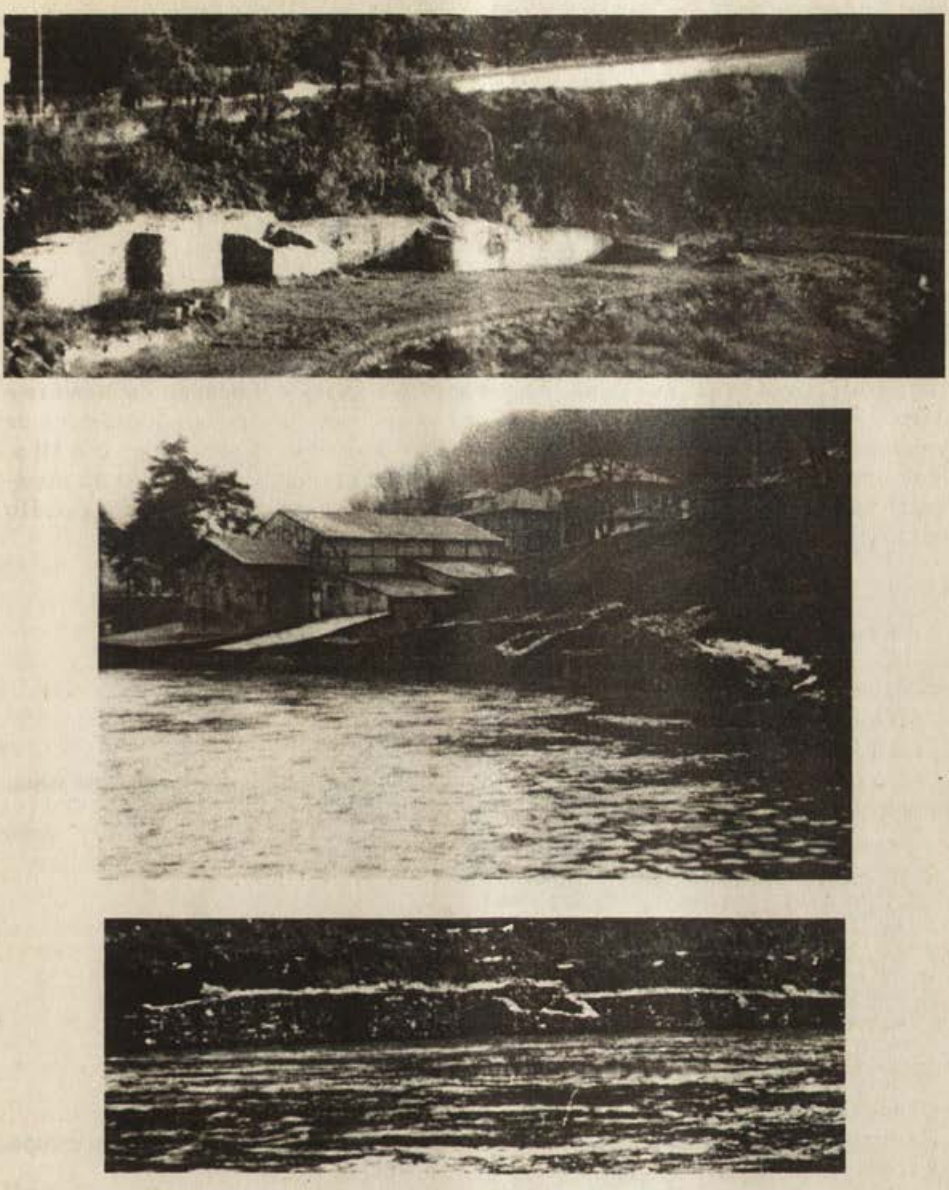
The observations made give us gronds to hold that the basic function of the fortification on the banks of Jantra river is related to the provision of security of the wells by means of which the regular and securedrinking water supply had been carried out (fig.3).

Обр. 1 Ситуационен план на ранновизантийските крепостни стени и средновековния комплекс при църквата „Св. 40 мъченици" – 1) ранновизантийска фортификация; 2) средновековна архитектура.

Обр. 2 План на последните археологически разкопки през 1992-1995 г. – 1) проучван терен; 2) ранновизантийска крепостна стена; 3) обходна улица с подпорна стена; 4) средновековна архитектура.

Обр. 3 Общ изглед на западната крепостна стена на ранновизантийското укрепление и водоснабдителните съоръжения към него.

Известия на Исторически музей – Велико Търново, XII/1997
Bulletin muzeum of history – Veliko Turnovo, XII/1997

КОЛЕКТИВНА НАХОДКА ОТ БРОНЗОВИ МОНЕТИ ОТ СЕЛО КЪПИНОВО, ВЕЛИКОТЪРНОВСКО

МАРКО ЦОЧЕВ

През 1957 год. в м. Биволарка край с. Къпиново е открита находка от около 100 броя бронзови монети.[1] След постъпването в музея във Велико Търново тя е била инвентаризирана под № 866. След почистване и научна обработка се установи, че това е колективна находка от бронзови римски монети от II и III в. В землището на с. Къпиново са открити антични селища и най-много по поречието на р. Веселина, която в миналото е била използвана като водоизточник. По градове и владетели находката се разпределя по следния начин:

НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ

Комод (180 – 192)

С името на легата Caeci Servilianvs

1. Л: AYT..... KO.....OC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: KAIK CEPBEIΛ NEIKO.....

Асклепий и Хигия, прави. Той се подпира на тояга, около която се увива змия, а тя храни змия в патера. (PICK, p. 351, № 1234)[2]

Септимий Север (193 – 211)

С името на легата Flavivs Ulpianvs

2. Л: AYT..... CEVH.....

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: .....OYΛΠIAN NIKOΠOΛITΩN ΠROCICT

Орел между две военни знамена. (PICK, p. 372, № 1338)

С името на легата Avrelivs Gallvs

3. Л: AYT Λ CEΠ CEV.....

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: YΠ AVP ΓAΛΛOY..... ΠROCIC

Храм с четири колони в средата със статуя на Асклепий, който се подпира на тояга, около която се увива змия. (PICK, p. 368, № 1321)

4. Л: ..... CEVHPOC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: ..... ΓAΛΛOY NIKOΠOΛITΩN ΠROC

Артемида, в ход надясно. С д. ръка вади стрела от нарамения тул, а в л. държи лък. (PICK, p. 363, № 1291)

5. Л: AYK Λ CEΠ.....

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: YΠ AVP ΓAΛΛOY NIK.....

Речен бог, легнал, наляво. В д. ръка държи тръстиково клонче, а с л. се подпира на урна, от която изтича вода. (PICK, p. 366, № 1310)

Името на легата не се чете.

6. Л: AYK.....HPOC
Бюст на императора, надясно, с лавров венец.
Оп: ..... NIK.....
Херакъл, прав, надясно. В д. ръка държи кривак, а в л. лъвската кожа.
7. Л: .....СЕП CEVHPO....
Бюст на императора, надясно, с лавров венец.
Оп: ..... ПРОСІС
Немезида, права, наляво. В д. ръка държи везни, а в л. аршин. До нея колело със спици.
8. Л: .....СЕПТІ CEVH.....
Бюст на императора, надясно, с лавров венец.
Оп: ..... NIKOПOΛITΩN ПРОСІСТРΩ
Дионис, прав, наляво. С д. ръка излива чаша, а в л. държи тирс.
9. Л: .....Λ..... CEVH.....
Бюст на императора, надясно, с лавров венец.
Оп: .....OCICT.....
Орел, с разперени крила, надясно, държи венец в клюна си.

Каракала (211 – 217)

С името на легата Fl. Vlpianvs
10. Л: .....M AVP ANTΩNEINOC
Бюст на императора, надясно, с лавров венец.
Оп: ΦΛ OYΛПІANOY NIKOПOΛITΩN.....
Орел, с разперени крила, държи венец в клюна. (PICK, p. 412, № 1583)
11. Л: ..... AVP ANTΩNINOC
Бюст на императора, надясно, с лавров венец.
Оп: YП ΦΛ.....NOY NIKOПOΛITΩN ПРОСІ
Асклепий, прав, наляво. С д. ръка се подпира на тояга, около която се увива змия. (PICK, p. 411, № 1572)
Името на легата не се чете
12. Л: .....AN.....
Бюст на императора, надясно, с лавров венец.
Оп: .....NIKO.....
Фортуна, права, наляво. В д. ръка държи кормило, а в л. рога на изобилието.

Плавтила (жена на Каракала)

С името на легата Avrelivs Gallvs
13. Л: ΦΛ OYΛ ΠΛΑ.....
Бюст надясно.
Оп: YП AVP ГΑΛΛOY NIKOПOΛITΩN ПРОСІ .....
Серапис, седнал, с калатос. В д. ръка държи патера, а в л. жезъл. До него Цербер.
14. Л: ..... ΠΛΑY.....
Бюст надясно.
Оп: YП AVP ГΑΛΛOY.....
Кибела, седнала, между два лъва. Д. ръка е поставена на тялото, а с л. се подпира на тъпанче.

Гета (209 – 212)

С името на легата Fl. Vlpianvs
15. Л: AYT K П СЕП ГЕТАС AVГ
Бюст, надясно, с лавров венец.

Оп: Υ ΦΛ ΟΥΛΠΙΑΝΟΥ ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟСІСТ

Немезида, права, наляво. В д. ръка държи везни, а в л. аршин. До нея колело със спици – 2 броя. (PICK, p. 430, № 1673)

Макрин (217 – 218)

С името на легата St. Longinvs

16. Л: .....ΟΠΠΕΛΙ CEVH MAKPINOC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: ΥΠ СТАТІОУ ΛОΝГІΝОУ ΝІΚОΠОΛІΤΩΝ ΠРОСІСТ

Конкордия, права, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. рога на изобилието – 2 броя. (PICK, p. 454, № 1778)

17. Л: ..... ΟΠΠΕΛ.....

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: ΥΠ СТА ..... ΝІΚОΠОΛІΤΩΝ ΠРОСІСТР

Хермес, прав, наляво. В д. ръка държи кесия, а в л. кадуцей. (PICK, p. 447, № 1747)

18. Л: .....ΛΙ CEV MAKPINOC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: ΥΠ СТА ΛОΝ ..... ΝІΚОΠОΛІΤΩΝ ΠРОСІСТР

Либералитас, права, наляво. В д. ръка държи табела, а в л. рога на изобилието (PICK, p. 454, № 1779)

19. Л: ..... ΟΠΠΕΛΙ CEV MAK.....

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: ΥΠ СТА ΛОΝГІΝ .....

Фортуна, права, наляво. В д. ръка държи кормило, а в л. рога на изобилието. (PICK, p. 455, № 1780)

20. Л: .....ΛΙ.....MAKPEI.....

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: ΥΠ СТ.....

Асклепий и Хигия, прави. Той се подпира на тояга, около която се увива змия, а тя храни змия в патера (PICK, p. 449, № 1758)

С името на легата M. Agrippa

21. Л: AΥP ΟΠΠΕΛ CEVH MAKP.....

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: ΥΠ MAPK АГРІППА ΝІΚОΠОΛІΤΩΝ ΠРОСІС

Аполон, прав, наляво. В д. ръка държи клонче, а в л. се подпира на триножник. Пред него кошница с плодове. (PICK, p. 434, № 1688)

Диадумениан (син на Макрин)

С името на легата St. Longinvs

22. Л: .....M ΟΠΠΕΛ.....

Бюст надясно.

Оп: ΥΠ СТАТІОУ ΛОΝГОΝОУ ΝІΚОΠОΛІΤΩΝ ΠРОСІСТР

Зевс, прав, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. жезъл. (PICK, p. 465, № 1830)

23. Л: K M ΟΠΠΕΛ ΑΝΤΩΝΙ ΔΙΑ.....

Бюст надясно.

Оп: .....ΟΥ ΛОΝГІΝОУ ΝІΚОΠОΛІΤΩΝ ΠРОСІСТРΩ

Хера, права, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. жезъл. (PICK, p. 465, № 1833)

24. Л: .....ΔΙΑΔΟΥΜΕΝΙΑΝΟC K

Бюст надясно.

Оп: ΥΠ CT.....NIKOΠOΛIT.....

Императорът, на кон, в ход надясно. Долу коленичил пленник. (PICK, p. 472, № 1870)

Името на легата не се чете.

25. Л: .....ΑΔΟΥΜΕΝΙΑΝΟC

Бюст надясно.

Оп: .....NIK.....

Зевс, седнал, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. жезъл.

Елагабал (218 – 222)

С името на легата Novivs Pvfvs

26. Л: AYT K M AYP ANTΩNEINOC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: ΥΠ NOBIOY POYΦOY NIKOΠOΛITΩN ΠPOC

Немезида, права, наляво. В д. ръка държи везни, а в л. аршин. До нея колело със спици – 2 броя. (PICK, p. 490, № 1963)

27. Л: AYT K M AYP ANTΩNEINOC

Бюст на императора, надясно, с лъчеста корона.

Оп: ΥΠ NOBIOY POYΦOY NIKOΠOΛITΩN ΠPOCICTPΩN

Серапис, прав, наляво. Д. ръка е вдигната, а в л. държи жезъл. (PICK, p. 478, № 1900)

28. Л: ..... ANTΩNINOC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: ΥΠ NOBIOY POYΦOY NIKOΠOΛITΩN ΠPOCICTPΩN

Серапис, прав, наляво. Д. ръка е вдигната, а в л. държи жезъл. (PICK, p. 478, № 1901)

29. Л: AYT K M AYP ANTΩNEINOC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: ΥΠ NOBIOY POYΦOY NIKOΠOΛITΩN ΠPOCICTPΩN

Фортуна, седнала, наляво. В д. ръка държи кормило, а в л. рога на изобилието. (PICK, p. 493, № 1980)

30. Л: AYT K M AYP.....

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: ΥΠ NOBIOY POYΦOY NIKOΠOΛITΩN ΠPOCICTPΩN

Орел, с разперени крила, гледа наляво и държи венец в клюна си. (PICK, p. 496, № 1991)

31. Л: AYT K.....

Бюст на императора, надясно, с лъчеста корона.

Оп: ΥΠ NOBIOY POYΦOY NI..... ΠPOCIC

Речен бог, седнал, наляво. В д. ръка държи тръстиково клонче, а с л. се подпира на скала. (PICK, p. 487, № 1949)

32. Л: .....ANT.....

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: .....ΦOY NIKOΠOΛITΩN ΠPOCICTPΩN

Градска порта с две кули. (PICK, p. 498, № 2004)

33. Л: AYK M AVPHΛI ANT.....

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: ΥΠ NO.....NIK.....

Асклепий, прав, наляво. С д. ръка се подпира на тояга, около която се увива змия. (PICK, p. 485, № 1934)

34. Л: ..... ANTΩNEINOC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: .....ОУ.....

Божеството неясно.

Гордиан III (238 – 244)

С името на легата Sabinvs Modestvs

35. Л: .....ГОРΔIANOC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: CAB MOΔECTOУ NIKOПOΛITΩN ПРΩCICTРΩN

Орел, върху поставка, между две знамена, гледа наляво и държи венец в клюна си. (PICK, p. 516, № 2097)

36. Л: AУT M ANTΩN ГОР.....

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: УП CAB MOΔECTOУ NIKOПOΛITΩN ПРОСICTРΩN

Атина, права, наляво. В д. ръка държи щит, а в л. копие. (PICK, p. 506, № 2051)

37. Л: .....ГОРΔIANOC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: УП CAB MOΔECTOУ NIKOПOΛITΩN ПРОСICTР

Хермес, прав, наляво. В д. ръка държи кесия, а в л. кадуцей. (PICK, p. 508, № 2056)

Без име на владетел

38. Л: Надписът и образът изтрити.

Оп: ..... NIKOПOΛITΩN ПРОСIC

Хермес, прав, наляво. В д. ръка държи кесия, а в л. кадуцей.

МАРЦИАНОПОЛ

Септимий Север (193 – 211)

С името на легата Fl. Vlpianvs

39. Л: .....Λ СЕП С.....

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: Y ФΛ OУΛПIANOУ MAPKIANOПOΛIT.....

Фортуна, права, наляво. В д. ръка държи кормило, а в л. рога на изобилието. (PICK, p. 205, № 582)

40. Л: AУT Λ СЕПТ СЕVНР.....

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: ФΛ OУΛПIANOУ MAPKIANOПO.....

Артемида, права, в ход надясно. С д. ръка изважда стрела от тул, а в л. държи лък.

С името на легата Ivlivs Favstinianvs

41. Л .....Λ СЕПТI СЕVНРОС

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: УП ФAУCTINIANOУ MAPKIANO.....

Орел, надясно, гледа наляво и държи венец в клюна си. (PICK, p. 204, № 576)

42. Л: AУK Λ СЕПТI СЕVНРОС

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: УП ФAУCTINIANOУ MAPKIANOПOΛITΩN

Кибела, седнала на трон между два лъва. В д. ръка държи патера, а с л. се подпира на тъпанче – 2 броя. (PICK, p. 202, № 565)

43. Л: AУ.....Λ СЕПТI СЕVНРОС

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: ΥΠ ΦΑΥCTINIANOY MAPKIANOΠOΛITΩN

Артемида, права, надясно. Д. ръка е вдигната над главата, а в л. държи лък. С името на легата C. Gentianvs

44. Л: AYT.....CEΠ CEVHPOC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: .....ΓENTIANOY MAPKIANOΠOΛITΩN

Зевс, прав, наляво. В д. ръка държи мълния, а в л. жезъл. Пред него орел. (PICK, p. 198, № 544)

Каракала и Гета

С името на легата Fl. Vlpianvs

45. Л: AYT M AY ANTΩN.....ΓETAC

Бюстове на Каракала и Гета с лаврови венци един срещу друг.

Оп: Y ΦΛ OYΛΠIANOY MAPKIANOΠOΛITΩN

Фортуна, права, наляво. В д. ръка държи кормило, а в л. рога на изобилието. Пред нея Е. (PICK, p. 221, № 652)

Макрин (217 – 218)

С името на легата Pontianvs

46. Л: AYT K OΠΠEΛΛIOC CEVH MAKPEINOC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: ΥΠ ΠONTIANOY MAPKIANOΠOΛITΩN

Фортуна, права, наляво. В д. ръка държи кормило, а в л. рога на изобилието. (PICK, p. 234, № 711)

Макрин и Диадумениан

С името на легата Pontianvs

47. Л .....EΛ MAKPEI.....

Бюстове на Макрин и Диадумениан един срещу друг.

Оп .....ANOY MAPKIANO.....

Конкордия, права, наляво, с калатос. В д. ръка държи патера, а в л. рога на изобилието. (PICK, p. 245, № 765)

48. Л: ..... OΠEΛ MAKPEINOC K M OΠEΛ ANTΩNEINOC

Бюстове на Макрин и Диадумениан един срещу друг.

Оп: ΥΠ ΠONTIANOY MAP.....

Конкордия, седнала, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. рога на изобилието. (PICK, p. 246, № 768)

49. Л: .....MAK.....ANT.....

Бюстове на Макрин и Диадумениан един срещу друг.

Оп: .....NTIANOY MAPKIANOΠOΛ.....

Херакъл, прав, наляво. В д. ръка държи лъвската кожа, а в л. кривак. (PICK, p. 242, № 751)

Елагабал (218 – 222)

С името на легата Ivlivs Antonivs Selevcvs

50. Л: AYT K M AYPH ANTΩNEINOC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: ΥΠ IOΛ ANT CEΛEYKOY MAPKIANOΠOΛITΩN

Фортуна, права, наляво. В д. ръка държи кормило, а в л. рога на изобилието – 3 броя. (PICK, p. 260, № 863)

51. Л: AYT K M A..... ANTΩNEINOC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: .....EΛEYKOY MAPKIANOΠOΛITΩN

Немезида, права, наляво. В д. ръка държи везни, а в л. аршин. (PICK, p. 258, № 841)

52. Л: AYT K M AVPH ANTΩN.....NOC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: YΠ ..... CEΛEYKOY MAPKIANOΠOΛITΩN

Виктория, права, наляво. В д. ръка държи венец, а в л. палмово клонче. (PICK, p. 254, № 824)

53. Л: .....PH..... ANTΩNEINOC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: YΠ IOYΛ ANT CEΛEYKOY MAPKIANOΠOΛITΩN

Конкордия, права, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. рога на изобилието. (PICK, p. 259, Mo 850)

С името на легата S. Titanvs

54. Л: .....AYP AN.....

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: YΠ CEPГ T.....ΩN

Конкордия, права, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. рога на изобилието. Пред нея жертвеник.

Елагабал и Юлия Меза

С името на легата Ivlivs Antonivs Selevcvs

55. Л: .....AYP ANTΩNEINOC AYΓ IOYΛIA MAICA

Бюстове на Елагабал и Юлия Меза един срещу друг.

Оп: YΠ IOYΛ ANT CEΛEYKOY MAPKIANOΠOΛITΩN

Змия, увита, с изправен глава. Зад нея Е.

(PICK, p. 277, № 971)

56. Л: AYK M AYP ANTΩNEINOC AYΓ IOYΛIA MAICA

Бюст на Елагабал и Юлия Меза един срещу друг.

Оп: YΠ IOYΛ ANT CEΛEYKOY M.....

Бюст на Серапис, надясно, с калатос. (PICK, p. 272, № 940)

Името на легата не се чете.

57. Л: .....ANTΩNEINOC ..... IOY..... MAI.....

Бюстове на Елагабал и Юлия Меза един срещу друг.

Оп: ..... MAPKIANOΠOΛIT.....

Божеството неясно.

Александър Север (222 – 235)

С името на легата Vm. Tereventivs

58. Л: .....CEVH AΛEΣAN

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: ŎM TEPEBENTINOY MAPKIANOΠOΛITΩN

Конкордия, права, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. рога на изобилието – 2 броя. (PICK, p. 290, № 1033)

59. Л: .....AYP CEVH AΛEΣANΔPOC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: HГ ŎM.....NOY MAPKIANOΠOΛITΩN

Немезида, права, наляво. В д. ръка държи везни, а в л. аршин. До нея колело със спици (PICK, p. 290, № 1031)

С името на легата Tib. Ivlivs Festvs

60. Л: AYT K M AYP CEVH AΛEΣANΔPOC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: ΥΠ ΤΙΒ ΙΟΥΛ ΦΗСΤΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Конкордия, права, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. рога на изобилието. (PICK, p. 286, № 1009)

61. Л: ΑΥΤ Κ Μ ΑΥΡ СЕΥΗ ΑΛΕΣΑΝΔ.....ОС

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: ΥΠ ..... ΦΗСΤΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Фортуна, права, наляво. В д. ръка държи кормило, а в л. рога на изобилието. (PICK, p. 287, № 1017)

62. Л: ΑΥΤ Κ Μ ΑΥΡ СЕΥΗ.....РОС

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: .....ΗСΤΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟ.....

Деметра, права, наляво. В д. ръка държи класове, а в л. рога на изобилието. (PICK, p. 287, № 1015)

С името на легата Fir. Philopappvs

63. Л: ΑΥΤ Κ ..... ΑΛΕ.....ОС

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: ΥΠ ΦΙΡ ΦΙΛΟΠΑΠΠΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Конкордия, права, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. рога на изобилието. (PICK, p. 292, № 1043)

С името на легата Ivlivs Gaetvlicvs

64. Л: Μ ΑΥΡ СЕΥΗ ΑΛΕΣΑΝΔΡΟС

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: ΥΠ ΙΟΥ ΓΕΤΟΥΛΙΚΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Хигия, права, надясно, храни змия в патера. (PICK, p. 283, № 990)

65. Л: ΑΥΤ Μ ΑΥΡ СЕΥΗ ΑΛ.....ΔРОС

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: ΙΟΥΛΙΟΥ ΓΕΤΟΥΛΙΚΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Фортуна, права, наляво. В д. ръка държи кормило, а в л. рога на изобилието.

Гордиан III (238 – 244)

С името на легата Menophilvs

66. Л: .....ΑΝΤ ΓΟΡΔΙΑΝΟС ΑΥΓ

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: .....ΛΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Конкордия, права, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. рога на изобилието. Пред нея жертвеник. (PICK, p. 303, № 1097)

67. Л: Μ ΑΝΤ ΓΟΡΔΙΑΝΟС ΑΥΓ

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: ΥΠ ΜΗΝΟΦΙΛΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Диоскур, прав, наляво. С д. ръка държи кон за юздите, а в л. копие. (PICK, p. 302, № 1091)

Без име на легат.

68. Л: ΑΥΤ Κ Μ ΑΝΤ ΓΟΡΔΙΑΝΟС ΑΥΓ

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Рома седнала, наляво. В д. ръка държи меч, а в л. копие. До нея щит – 2 броя. (PICK, p. 305, № 1107)

Гордиан и Серапис

С името на легата Menophilvs

69. Л: ΑΝΤ ΓΟΡΔΙΑΝΟС

Бюстове на Гордиан и Серапис един срещу друг.

Оп: .....ΗΝΟΦΙΛΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Немезида, права, наляво. В д. ръка държи аршин, а в л. рога на изобилието. До нея колело със спици. (PICK, p. 314, № 1155)

ДИОНИСОПОЛ

Александър Север (222 – 235)

70. Л: ΑΥΤ Μ ΑΥΡ CEV ΑΛΕΣΑΝΔΡΟC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: ΔΙΟΝΥCΟΠΟΛΕΙΤΩΝ

Великата градска богиня, наляво, с калатос. В д. ръка държи патера, а в л. рога на изобилието. Пред нея разпален жертвеник, зад нея Δ. (PICK, p. 134, № 381)

Гордиан и Серапис

71. Л: ΑΥΤ Κ Μ ΑΝΤ ΓΟΡΔΙΑΝ.....

Бюстове на Гордиан III с лавров венец и на Серапис с калатос един срещу друг.

Оп: ΔΙΟΝΥCΟΠΟΛ.....ΤΩΝ

Конкордия, права, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. рога на изобилието. Пред нея Е. (PICK, p. 137, № 400)

ОДЕСОС

Елагабал (218 – 222)

72. Л: ΑΥΤ Μ ΑΥΡ.....ΩΝΕΙΝΟC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: ΟΔ.....ΤΩΝ

Великата градска богиня, права, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. рога на изобилието. Пред нея разпален жертвеник. (PICK und REGLING, p. 566, № 2291)[3]

Гордиан и Серапис

73. Л: ..... ΑΝΤ ΓΟΡΔΙΑΝΟC

Бюстове на Гордиан III и Серапис един срещу друг.

Оп: ΟΔΗCCΕΙΤΩΝ

Зевс, прав, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. жезъл. Пред него Е. (PICK und REGLING, p. 574, № 2327)

ТОМИ

Елагабал (218 – 222)

74. Л: Μ ΑΥΡ.....ΝΙΝΟC ΑΥΓΟ

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: ΜΗΤΡΟΠ ΠΟΝΤΟΥ ΤΟΜΕΩC

Серапис, прав, надясно. Д. ръка е вдигната, а в л. държи скиптър. Пред него Δ. (PICK und REGLING, p. 789, № 3045)

Гордиан и Транквилина

75. Л: ΑΥΤ Μ ΑΝΤ ΓΟΡΔΙΑΝΟC ΑΥΓ CE ΤΡΑΝΚΥΛΕΙΝΑ

Бюстове на Гордиан III и Транквилина един срещу друг с лаврови венци.

Оп: ΜΗΤΡΟΠ ΠΟΝΤΟΥ ΤΟΜΕΩC

Хера, права, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. жезъл. (PICK und REGLING, p. 890, № 3517)

АВГУСТА ТРАЯНА

Каракала (211 – 217)

76. Л: AYT M AYPHΛI ANTΩNEINOC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: .....TPAIANHC

Змия, увита, с изправена глава.

АНХИАЛО

Каракала (211 – 217)

77. Л: AYT M AYP ANTΩNEINOC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: OYΛΠIANΩN AΓXIAΛEΩN

Кибела, седнала между два лъва, наляво. В д. ръка държи патера, а с л. се подпира на тъпанче – 2 броя. (STRACK, p. 249, № 521)[4]

ХАДРИАНОПОЛ

Септимий Север (193 – 211)

78. Л: AYT Λ CEΠTI CEVHPOC Π

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: AΔPIANOΠOΛITΩN

Хера, права, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. жезъл. (ЮРУКОВА, с. 149 – 150, № 195)[5]

Каракала (211 – 217)

79. Л: AYT K M AYP CEV ANTΩNEINOC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: AΔPIANOΠOΛEITΩN

Хигия, права, наляво, храни змия в патера. (ЮРУКОВАр цит. съч., с. 175, № 347)

80. Л: AYT K M AYP CEV ANTΩNEINOC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: AΔPIANOΠOΛEITΩN

Асклепий, прав, наляво. С д. ръка се подпира на тояга, около която се увива змия, а л. е до тялото. На нея виси мантията му (ЮРУКОВА, цит. съч., с. 173, № 336)

81. Л: AYT K M AYP CEV ANTΩNEINOC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: AΔPIANOΠOΛEITΩN

Конкордия, права, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. рога на изобилието. Пред нея разпален жертвеник. (ЮРУКОВА, цит. съч., с. 165, № 284)

Гордиан III (238 – 244)

82. Л: AYT M ANT ΓOPΔIANOC AYΓ

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: AΔPIANOΠOΛEITΩN

Немезида, права, наляво. В д. ръка държи аршин, а в л. рога на изобилието. До нея колело със спици. (ЮРУКОВА, цит. съч., с. 228, № 630)

83. Л: AYT K M ANT ΓOPΔIANOC AYΓ

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: AΔPIANOΠOΛEITΩN

Немезида, права, наляво. В д. ръка държи везни, а в л. жезъл. До нея колело със спици. (ЮРУКОВА, цит. съч., с. 231, № 644)

84. Л: AYT K M ANT ΓOPΔIANOC AYΓ

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.
Оп: ΑΔΡΙΑΝΟΠΟΛΕΙΤΩΝ
Немезида, права, наляво. В д. ръка държи аршин, а в л. прашка. До нея колело със спици. (ЮРУКОВА, цит. съч., с. 222, № 602)
85. Л: ΑΥΤ Κ Μ ΑΝΤ ΓΟΡΔΙΑΝΟC ΑΥΓ
Бюст на императора, надясно, с лавров венец.
Оп: ΑΔΡΙΑΝΟΠΟΛΕΙΤΩΝ
Градско укрепление, флангирано от две кули с конични покриви. Стената над отворената врата завършва с три зъбера. (ЮРУКОВА, цит. съч., с. 221, № 598)
86. Л: Образът и надписът изтрити.
Оп: ΑΔΡΙΑΝ.....ΛΕΙΤΩΝ
Артемида, права, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. лък. Пред нея елен.

ФИЛИПОПОЛ

Септимий Север (193 – 211)
87. Л: ΑΥΤ Κ Λ СЕП СЕVНРОС
Бюст на императора, надясно, с лавров венец.
Оп: ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΛΕΙΤΩΝ
Деметра, права, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. факел. Пред нея жертвеник.

СЕРДИКА

Каракала (211 – 217)
88. Л: ΑΥΤ.....
Бюст на императора, надясно, с лавров венец.
Оп: ΟΥΛΠΙΑC СЕРΔΙΚΗС
Конкордия, права, с калатос, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. рога на изобилието. Пред нея разпален жертвеник.

ПАУТАЛИЯ

Каракала (211 – 217)
89. Л: ΑΥΤ Μ ΑΥΡΗ ΑΝΤΩΝΕΙΝΟC
Бюст на императора, надясно, с лавров венец.
Оп: .....AC ΠΑΥΤΑΛΙΑC
Змия, увита, с лъчеста глава. Под нея тояга. (RUZICKA, с. 168 № 584)[6]

ТРАЯНОПОЛ

Каракала (211 – 217)
90. Л: ΑΝΤΩΝΙΝΟC ΠΙΟC ΑΥΓΟΥCΤΟC
Бюст на императора, надясно, с лавров венец.
Оп: ΤΡΑΙ.....
Божеството неясно.

РИМ

Нерва (96 – 98)
91. Л: IMP NERVA CAES.....TR p COS III PP
Бюст на императора, надясно, с лавров венец.
Оп: LIBERTAS PVBLICA SC
Либертас, права, наляво. В д. ръка държи шапка, а в л. кадуцей.

Направеното описание на колективната находка от с. Къпиново показва, че най-голям е броят на монетите от Никополис ад Иструм. Това се обяснява с близостта на този град до мястото на намиране на находката. Следват монетите от Марцианопол, който се явява вторият по отдалеченост град. Със свои монети са представени и други градове от Долна Мизия и Тракия. Макар и единствена, монетата от Рим е показател за това, че в този район циркулират и тези монети. Най-ранната монета е от Нерва (96-98), а най-късните от Гордиан III (238-244), Гордиан и Транквилина и Гордиан и Серапис. При монетите от провинциалните градове най-ранна е монетата от Комод (180-192), а най-късната също е от Гордиан III. В някои случаи в находката има двойни образи на лицевата страна. Опаката страна предлага различни изображения – Аполон, Артемида, Асклепий, Деметра, Конкордия, Немезида, Речен бог, Фортуна, Херакъл и др.

Последните по време в находката монети са свързани с нейното укриване по време на голямото нашествие на готите на Балканския полуостров в средата на III в. Находки с подобни монети са открити в с. Камен[7] и с. Пчелище[8].

ГРАДОВЕ	ВЛАДЕТЕЛИ																	ОБЩО
	Нерва	Комод	Септимий Север	Каракала	Каракала и Гета	Плавтила	Гета	Макрин	Диадумениан	Макрин и Диадумениан	Елагабал	Елагабал и Юлия Меза	Александър Север	Гордиан III	Гордиан и Транквилина	Гордиан и Серапис	Неопределен владетел	
Никополис ад Иструм		1	8	3		2	2	7	4		10			3			1	41
Марцианопол			7		1			1		3	7	3	9	4		1		36
Дионисопол													1			1		2
Одесос											1					1		2
Томи											1				1			2
Августа Траяна				1														1
Анхиало				2														2
Хадрианопол			1	3										4			1	9
Филипопол			1															1
Сердика				1														1
Пауталия				1														1
Траянопол				1														1
Рим	1																	1
ОБЩО	1	1	17	12	1	2	2	8	4	3	19	3	10	11	1	3	2	100

БЕЛЕЖКИ

[1] ИАИ, XXII, 1957, с. 362. Съгласно сведенията на бюлетина за монетните находки в музея във Велико Търново са постъпили 103 бр. Ако се сумират сведенията от различните градове и владетели се получават 100 броя. Точно същата цифра е отбелязана при инвентаризиране на находката.

[2] **PICK, B.** Die antiken münzen von Dacien und Moezien. Berlin, 1898.

[3] **PICK, B.** und K. REGLING. Die antiken münzen von Dacien und Moezien. Berlin, 1910.

[4] **STRACK, M.L.**, Die antiken münzen von Trakien. Berlin, 1912.

[5] **ЮРУКОВА, Й.** Монетосеченето на градовете в Долна Мизия II – III в. Хадрианопол. София, 1987.

[6] **RUZICKA L.**, Die münzen von Pavtalia, ИБАИ, VII, 1933 с. 1-216.

[7] **Цочев, М.** Колективна находка от бронзови монети от с. Камен, Великотърновски окръг, ГМСБ, 14, с. 87-111.

[8] **Илчева, В., М. Цочев.** Колективна находка от бронзови монети от с. Пчелище, Великотърновски окръг, Археология, XX, 1979, кн. 1, с. 42-56.

A HOARD OF BRONSE COINS FROM THE VILLAGE OF KAPINOVO, VELIKO TURNOVO
(Summary)

Marko Tsochev

The hoard of 100 bronze coins dates from I – III cc. The coins come from the cities of Lower Moesia and Thrace. The coins from Marcianopolis and Nicopolis ad Istrum predominate the whole collection. The coins range from the reign of Nerva (96, 98) to that of Gordian III (238, 244).

The hoard may well have come from the ancient settlement in the vicinity of Kapinovo. That settlement lay within the area of the Gothic raids towards the middle of III c. The hiding of the coins may well be dated from the same time.

Translated by Julijana Angelova

Известия на Исторически музей – Велико Търново, XII/1997
Bulletin muzeum of history – Veliko Turnovo, XII/1997

СЕМИОТИЧНИ АСПЕКТИ НА МОНЕТНАТА ИКОНОГРАФИЯ В КОНТЕКСТА НА СРЕДНОВЕКОВНАТА БЪЛГАРСКА КУЛТУРА

ХРИСТО ХАРИТОНОВ

Обособяването на семиотиката като наука за знаковите системи откри неподозирани възможности за реконструирането на такива моменти от историята на българската култура, за които се е смятало, че са изтляли във времето. Семиотиката се утвърди като общонаучна методология[1], която позволи културата да се разглежда като знакова система с йерархична структура. В нея могат да се отличат най-малко пет синхронно и диахронно взаимосвързани аспекта на организация: синтактичен, семантичен, прагматичен (ценностен), сигнификативен и информационен (отражателен). Това условие с пълна мяра е приложимо за българската средновековна култура като цяло и философската култура в частност. Монетите от това време също притежават семиотична организация и носят в себе си „памет" за системата, в която са функционирали. Именно този факт позволява да се направи опит за методологическа реконструкция.

Известно е, че дори самите производствени отношения имат свой семиотичен аспект на организация. На свой ред монетите отразяват производствените отношения. Несъмнено семиотичният подход позволява на нумизматиката да излезе извън обхвата на своя емпиризъм. Независимо че в случая вниманието е насочено върху иконографията на българските средновековни монети, като най-подходящ елемент със социокултурна характеристика, вземат е предвид фактът, че са знаково въплъщение на тогавашното обществено богатство. Те концентрират в своето битие, според семиотичните критерии, обществен труд и широк спектър обществени отношения. В настоящата статия няма да се разглеждат средновековните български монети като всеобщ еквивалент при обмяната на стоки или като форма на стойност, макар и тук да са налице семиотични отношения. За анализа е необходим фактът, че като мяра на абстрактния труд, изразходван за производство на стоки чрез монетите в качеството им на пари, се е осъществявало отчитане на величината на стойността на тези стоки. Заедно с това на средновековните монети са били възложени извъникономически функции. Най-разпространен е примерът с Хароновия обол, както изтъква Иван Дуйчев[2].

Художественият аспект в знаковата организация на монетите се превръща в информация при функциониране в системата на средновековната българска култура. Тук ценностната информация се превръща в организация, развиваща се в системата на културата. Семиотичната форма на отражение и информация, характерна за българските средновековни монети, се проследява във взаимовръзката между художествените ценности не само в съзнанието на отделния средновековен човек, но и в неговите взаимоотношения със самата култура на обществото. Информационната наситеност на българските средновековни монети се проявява във взаимната композиционна съгласуваност и корелация между динамиката на културата и нейните ценностни функции по отношение на духовния живот на средновековния българин.

Семиотичната информация на монетите се осъществява при усъвършенстването на определени структурни отношения във взаимодействието ѝ със социалната среда. Активността на семиотичната монетна информация се опредметява с увеличаването на многообразието на елементите, изграждащи системата на духовните отношения в България през XII – XIV век. Знаковата функция на монетите може да се схваща и като процес, и като резултат. Това съответствува на единството между изменчивост и устойчивост в социодинамиката на културата.

В контекста на средновековната българска култура монетите присъствуват като художествените творби, близки до дребната металопластика. Помежду им има своеобразна родственост. Те притежават всички белези на произведения на изкуството. Естествено е при това положение на тях да се възлага, в широкия смисъл на думата, идеологическа функция и задачи, каквито например са изпълнявали художествените творби. Като неотменен принцип в официалната идеология е използуването на изкуството в качеството му на политическо средство за въздействие на психиката[3]. В такъв случай определени аспекти от надстройката в своя знаков израз се отразяват в монетния разказ. Условието се отнася и до формата на общественото съзнание. Идейният и художествен анализ на монетите потвърждават извода, че те са се наложили като убедителна форма за масово утвърждаване на феодално-църковното гледище за божествената предопределеност на монархическата власт. Доминиращата християнска символика подкрепя активно утвърждаването на идеята.

Средновековните български монети функционират като семиотична система, която при външните си взаимодействия с културата на човека поражда информация, а последната чрез възбудената нормативност се превръща в организация на духовния живот. Така още по-ясно изпъква относителното делене на семиотичната организация на монетите на вътрешна и външна, на ценностна организация и информация.

Семиотичната организация на средновековните български монети е не само източник, но и приемник и размножител на социокултурна информация. Тя формира нравствени, естетически и други ценности в системата на културата. В тази връзка интерес представлява и въпросът за възникването и функционирането на монетната иконография. Като преминава и се адаптира в специфичната си среда, ценностната система на българската средновековна култура, тя се развива и усъвършенствува. Това означава, че иконографията има свое инобитие още преди появата си върху монетите. Самото функциониране на монетите като семиотична система дава възможност да се формират знакови еквиваленти със свое битие в системата на духовната култура. Най-често те могат да бъдат концептуални модели, възпроизвеждащи основните моменти на определена държавно-религиозна идея. Свързана със социалния статут на народа, иконографията на монетите става израз на общата представа за стратификацията на феодалното общество. Семантиката на монетите като знакова система несъмнено е предизвикана и регулирана от държавната и религиозната институция. Така, обвързани със социално-нормативните потребности, идеите стават все по-устойчиви и съдействуват за консолидацията на властта. Но за да се втъче в цялостния духовен бит на човека, монетният разказ трябва да тръгне от нещо, което не подлежи на съмнения, да затвърди общоприетата ценностна система, а от там по естествен път да намери широката народна подкрепа. Знаковата информация, която носят монетите, се проявява и като отразена организация на духовния живот на обществото, в което те функционират. Като се има предвид и

единството между информацията и нейния носител, може да се каже, че информацията, кодирана в монетите, е инобитие на духовния живот на средновековното общество. Тя е негов сигнален еквивалент, а сюжетното ѝ разгръщане в монетната иконография е форма на съдържателно обогатяване.

Тук именно се откроява християнската ценностна система. Тя регулира духовния живот. Всички форми на обществено съзнание са под влиянието на християнската идеологизация. Факт е, че с християнските ценности е могло да се общува главно в храмовете като сакрални центрове. В тях са концентрирани художествените форми на тази дейност: стенописи, икони, утвар и други. Те обладават същата функция на сакралност. С активно въздействие са върху всекидневното съзнание по отношение поддържането на политическото статукво на обществото като цяло. Изкуството в случая влиза в традиционната си служба за формирането на конкретна идея. Кодирана посредством специфичните форми на изкуството, превръща се в трансфер на общуване и възпитание в съответствие с установената правна, политическа и нравствена ценностна система. Тя именно налага на отделния българин поведението и чувството на съпричастие към идеологическата нормативност. На тази база монетите безпрепятствено се уподобяват по отношение на тяхната иконография и разказ със споменатите сакрални предмети. Най-близка остава връзката с иконите.

В края на XII и началото на XIII век, когато се появяват първите български монети, иконата е основната художествена форма на нравственото, религиозното, политическото и правното съзнание (Обр. 1). В позицията е на възможно най-ефективното средство за комуникативност между държавата и поданика – средновековния българин. Същевременно тя изпълнява идеологизираща функция от гледна точка на правното и политическото съзнание. Иконата, според В. Н. Лазарев, е призвана да осъществява свързваща функция[4]. Но трябва да се подчертае, че тя има знаков семиотичен аспект на организация, който дори не е чужд на средновековната философска култура. Художественият образ става приносител на човешките мисли в духовния свят дори на самосъзнателно равнище. Иконата има за цел да отклони мисълта на източноправославния християнин от земното битие. Изпълнява конструктивна нормативност по отношение на нравственото съзнание. Ето откъде идва и нейната отлика от традиционната живопис, утвърждаваща преди всичко геоцентричните естетически критерии на земното битие. Като знакова система е създадена за продължително съзерцаване и да напомня за разликата между земното и небесното. С това тя допълва същината на определена самосъзнателна нормативност. Чрез нея се цели да се даде

Обр. 1 – *„Христос Пантократор". Икона от църквата в Кремиковци. XIV век. (Репродукция).*

представа за небесната благодат чрез персонално съпреживяване и според индивидуалните ценностни критерии. Така господстващият идеологически модел на света съпътствува средновековния човек неотлъчно, става гаранция за осъществяването на конкретните политически цели.

Средновековните монети изпълняват ролята на семиотичен посредник. Преминавайки от ръка в ръка, те се преобразуват в надежден пропагандатор на конкретни политически идеи. Производствените отношения, изграждащи базата на средновековното българско общество, добиват своеобразно единство с идеологическите отношения, изразявани посредством монетната иконография в качеството ѝ на знакова система.

Наличието на монети с изображението на свещен образ, християнски символ или с художествено представяне на определен политически мотив действува като своеобразна директива при формирането на ценностните критерии на християнина и неговото самосъзнание. По подобие на иконата, каквото определение дава за нея Порфирадов[5], то и монетите стават носител на семантика, която се включва в системата на другите общоприети за политическата система култови знаци. Така на практика монетите изпълняват един богат спектър от идеологически функции. И всичко това на фона на тяхната социокултурна значимост. Главната идея, която утвърждават, е, че политическата власт е подчинена на божествената. Бог или неговият свят трябва да са покровители на политическата власт, в противен случай тя е незаконна. Ето как в действителност сакралният образ от иконата непринудено се заселва върху монетите и поема пътя на нова мисия.

Това преселване не става с декрет или пък случайно. То преминава през продължителна социално-психологическа еволюция и художествена интерпретация. Най-ранни сведения за прехвърлянето на сакралния образ върху други паметници се съдържат в художествената керамика. Примерът със „Св. Теодор" от местността „Патлейна" край Велики Преслав не е единствен[6]. Тук масово са се произвеждали малки по размери керамични икони[7]. В Червен също са намерени малки релефни керамични иконки, но те вероятно са апликирали напрестолен кръст[8]. Малки по размери иконки са правени и от друг материал. Предпочитанието било към стеатита, който не е бил труден за обработка. Сред най-популярните е намерената на Царевец с изображенията на светците Теодор, Георги и Димитър (Обр. 2). Правена е през XII век[9]. В горния край е пробит отвор, предназначен за окачване на връв или верижка, което показва, че е била носена на гърдите. Този факт е конкретно доказателство за проявите на исихазма, възприет като основна идеологическа доктрина на Търновската средновековна художествено-философска школа. Срещат се икони, правени от метал. Такава е малката златна иконка от град Елена[10] (Обр. 3).

Обр. 2 – *„Св. Георги, св. Димитър и св. Теодор". Релефна икона от Царевец. XIII – XIV век. (По Ат. Божков).*

Обр. 3 – *„Цъфтящият кръст". Двустранна метална нагръдна иконка от Еленско. XII – XIII век. (По Ат. Божков).*

Обр. 4 – *Медальон с релефно изображение на Архангел Михаил. Царевец. XIII век. (По Ат. Божков).*

Един друг вид културни паметници сравнително успешно прехвърлят моста от иконите към монетите. Това са медальоните (Обр. 4). Едни от тях са от стеатит (медальона от Царевец с изображението на Архангел Михаил – София, АМ, инв. № 1824)[11], а други от метал (бронзовия медалион с изображението на Св. Димитър от Опака[12], миниатюрния емайлов медальон с изображението на Св. Акепсимас от Царевец)[13]. Познати са и други видове културни паметници (Обр. 5). Всички те твърде много наподобяват по форма, сюжет и религиозно-идеологизиращо въздействие функционалната същност на монетите. Особена убедителност предоставят иконката-медальон с образа на Св. София[14] и медната пластинка с релефно изображение на Богородица от Царевец[15]. Така че природата на художественото произведение, представено върху монетата, неговата организация (чрез информацията) разширява своето непосредствено съществуване както по отношение на общественото съзнание, така и по отношение на общественото битие. По такъв начин реалното битие на всяка монета трябва да включи и инобитието, с което нейните комуникативни граници се разширяват, обогатявайки в съдържателен аспект пространствено-времевото единство на средновековната култура. В частност средновековните български монети са инообект на средата, която ги поражда и представляват знакови еквиваленти на тяхната нормативност.

Обр. 5 – *Мощехранителница-медальон. Вашингтон, Дъмбъртън Оукс. (По А. Грабар).*

Монетната иконография може да се разглежда като вид идейно-художествено моделиране, тъй като посредством тях се постига определено възпроизвеждане на характеристиките както на лични, така и на социални, духовни или материални отношения. В качеството си на знакова система монетите са модел на социалния живот. Естествено, между монетите, като модел и обекта, който те отразяват, трябва да съществува изоморфизъм. Последният може да се проявява в сходството на ценностните характеристики на модела и обекта, в подобието на функциите, осъществявани от модела и обекта, както и в тъждеството на художественото описание на поведението на обекта и неговия модел.

Поради възприемането на исихазма като официална идеология в Търновска България иконата участвува много по-активно в обществения живот в сравнение с предишните векове (Обр. 6). Обхватът ѝ на религиозно-културно въздействие е

Обр. 6 – *Релефна иконка от с. Черномасленица, Видинско, представяща св. Константин и Елена. XIII век. (По Ат. Божков).*

Обр. 7 – *България, Михаил Шишман (1323 – 1330). Грош. Сребро. (По Т. Герасимов).*

разширен значително[16]. Наложилите се вече знакови системи в символичен вариант се прехвърлят върху друг носител, който освен своите утилитарни функции трябва да изпълнява и социокултурни. Именно тук може да се търси пренасянето на готовите художествени изрази върху другите културни предмети, както и в частност върху българските средновековни монети (Обр. 7).

Така универсалните персонажи, използувани в сюжета на иконата, които са близки и познати на всички категории от населението, няма да предизвикат изненада, срещнали ги върху непознатата до този момент територия – монетната. Контактът с изобразеното върху тях се установява бързо и ефективно. Такъв е примерно случаят със Св. Димитър, патрона на Асеневската династия. Според легендата светецът напуснал Солун и дошъл в Търново. Точно този момент от житието му става идеологически мотивирана основа, необходима за успеха на въстанието на Асен и Петър срещу Византия[17]. В случая за разчитането на образа от медните монети и златицата на Иван Асен II (1218 – 1241)[18] не е необходимо посредничеството на учените богослови и свещенослужителите (Обр. 8). Сакрал-

Обр. 8 – *България, Иван Асен II (1218 – 1241). Злато. (Репродукция).*

ният сюжет е ясен и в царския дворец, и в пастирската землянка, и в очите на чуждестранния търговец, и навсякъде, където всъщност попадат българските монети. А разчитането на подобен художествен разказ е залог за утвърждаването на определена ценностна система в общата култура на средновековното българско население.

В монетите с техния сюжет, композиция и символичен шифър са пресъздадени в металопластичен вариант живописни икони. Художественостиловите и технологични особености на монетите не ги поставя в конфронтация с принципите и ценностите на общата българска и балканска естетика. Особено убедително свидетелство в това отношение представляват монетите на Алексий I Комнин (1081 – 1118)[19]; Мануил I Комнин (1143 – 1180)[20] (Обр. 9); Алексий III Ангел (1195 – 1203)[21] и други. Потвърждение дават камеята с изображението на Христос от музея на Пенсилванския университет[22]; кръглата медна икона с Христос Пантократор от Историко-археологическия музей в Херсонес[23]; бронзовата икона с Христос на трон (XII век) от Ермитажа[24] и други. Но тук трябва да се подчертае, че всеки един български образец е представян в съответствие с мотивираното народностно духовно и художествено съдържание на иконографията.

Обр. 9 – *Византия, Солун, Мануил I Комнин (1143 – 1180). Електрон. (По D. R. Sear).*

Пренасянето на сакралните образи от иконите върху монетите с тяхната твърде малка и ограничена повърхност е в унисон с общата миниатюризация, характерна за различните видове изкуство от времето на Палеолозите[25]. В творческа съподчиненост на новия стил в изкуството се намира целият художествен регистър на монетите. Влиянието, което оказва Палеоложкият стил, е многостранно. Проникнало веднъж в художествено-естетическите критерии и норми на обществено съзнание, закономерно изгражда условностите и в изкуството. Това е времето, когато България е отхвърлила византийското владичество, отстоява политическата си независимост и провежда предначертаната си мисия. Стиловото влияние и подема на културата изобщо в току-що освободената държава оказват влияние върху духовната борба за народностно самоутвърждаване. Най-сигурният начин да се формира самосъзнанието е в изграждането на адекватна ценностна система при нейните семиотични прояви. Именно Палеоложкият стил се оказва готовият образец за реализирането на тази възможност.

Явен е стремежът на монетния гравьор да преодолее преградите и да разчупи формите, създадени от Комниновата епоха. И ето – ирационалният, схематичен Комнинов стил започва да отстъпва. Литургичната съзерцателност преминава в дидактична разказвателност.

Иконописните и другите жанрове художествени произведения се обогатяват от влиянието не само на Византия, но и от контактите с Европейския Запад[26].

Примерът е с Латинската империя, създадена в резултат на IV кръстоносен поход. Такъв допир се осъществява и при управлението на Иван Асен II, когато границите на България се разширяват и в тях се включват нови земи, посредством които се осъществява връзката със страните от Централна Европа. По-късно монетите на Иван Срацимир (1356 – 1396)[27] претърпяват силно западноевропейско влияние. Сребърните му монети имат сходство в някои нумизматични параметри с пражките грошове[28], с полски[29], унгарски[30], германски[31] и други монети. Несъмнено семиотичните структури на духовната култура се отразяват върху знаковата социокултурна функция на монетите.

Както стана ясно, монетите интерпретират стила на художествената композиция от иконите. В монетния вариант е вложена същата монументалност, тържественост, церемониална статика и ярко изразена ритуална символика в позицията на фигурите, в атрибутите, които ги съпътствуват. Всичко това е осъществено при положение, че малката метална повърхност на монетите изисква пестеливост и убедително експресивно въздействие. Така, че художествената изразителност е точно съобразена както с ценностните функции на господствуващата политическа система, така и в качествения състав и пространствените възможности, които дават монетите. Видът на материала, върху който се извършва изписването, предполага появата на допълнителни особености. Иконното изобразяване представлява условен плоскостно-декоративен маниер, при който предимството е на стилизиращата линия[32]. Творчески приложена при монетите, стилизацията не само подпомага развитието на религиозната тема, но се превръща и в сюжетна канава за асоциативни разсъждения. Използуването на изобразителната система е едната от двете възможности за художествено моделиране върху метала. Изображението трябва да илюстрира и разкрива въплътената идея, която е абстрактна по своята природа. То утвърждава каноничното становище за превъзходството на духовното над материалното. Стилизиращата линия го подчертава, извежда го на преден план, декларира го. Оформя се на практика художествена комуникативност, оказваща не само емоционално въздействие, но и внушаваща определени идеи. Излъчват го всички икони, създадени след XIII век[33]. Такова е въздействието например на мозаечната икона „Разпятие" от Берлинския държавен музей. Монетната паралелизация и потвърждение идва със сребърните монети на Иван Шишман (1371 – 1393)[34]. Върху тях са композирани две фигури – на Богородица и детето Иисус. Майката е с мафорий на главата, а от двете страни са изписани инициалите на името ѝ. Иисус като дете, символизиращо раждането на новото, е седнал в нейния скут. Тя е вдигнала властно ръце, сякаш да потвърди неговата мисия – саможертва в името на благото на човечеството, и същевременно, като най-обикновена майка да прегради пътя на злочестивата съдба, сполетяваща рожбата ѝ. Схемата поражда асоциативно възприемане на състоянието на проницателност и апокалиптична тревога. Композицията излъчва цялата гама на нравствени чувства, позната на земните човешки същества (Обр. 10).[35]

Обр. 10 – *България, Иван Шишман (1371 – 1393). Сребро. (По Й. Юрукова, Вл. Пенчев).*

Всичко това е постигнато предимно със знаковата функция на стилизиращата линия. Нейното използуване в монетната пластика не е случайно явление. Тя има своя предистория, конкретна и ясна аргументация. Свързана е с религиозно-философски мотивираната теза за иконите, че те не са тъждествени на езическите идоли и не изместват божествените личности, а са символични изображения, олицетворяващи тяхното присъствие. На тази основа в изкуството е пренебрегната кръглата скулптура и пластика. За да не се възприемат монетните изображения като идолни, посредством линеарния рисунък само се маркират, превръщат се в художествено олицетворение, загатващо за първообраза. Гравьорът избягва високия релеф, който е употребяван и познат в античното монетосечене, и подчинява художественото си творчество на религиозни, естетически и прочее закони, доминиращи в изкуството през периода на средновековното българско монетосечене. Определено може да се каже, че в монетната иконография се отразява по семиотичен път определена философска култура.

Процесите от началото на XII век като на стремеж към графичност, двуизмерност и стилизация не търпят развитие в металопластиката и затова ги откриваме непроменени век след това, когато се появяват първите монети. Те са една своеобразна проекция на художествената традиция във времето, добила обаче през XIII век по-различна реакция.

В монетната пластика промените настъпват бавно. Те са обусловени от факта, че във Византия много предпазливо се правят изменения и допълнения в изкуството[36]. Установява се, че едва в края на XIII век настъпва еволюция на естетическите вкусове, но те като че ли са свързани с деградация на ценностната система[37]. Това довежда до раздвижването на фигурите, психологизира ги, детайлизира сюжета. Първата поява започва с монетите на Константин Асен (1257 – 1277) – Обр. 11. В този дух е сребърното монетосечене на Михаил III

Обр. 11 – *България, Константин Асен (1257 – 1277). Мед. (По Т. Герасимов).*

Обр. 12 – *България, Михаил Шишман (1323 – 1330). Грош. Сребро. (Репродукция).*

Шишман (1323 – 1330) – Обр. 12. По-трайна е следата върху иваналександровите грошове (Обр. 13). В иконописта от това време рядко се създават нови композиции. Новото е в детайла или преправката на някои иконографски тип. Същото условие се спазва в монетната теологична иконография. През цялото време на

Обр. 13 – *България, Иван Александър (1331 – 1371) със сина си Михаил. Грош. Сребро. (Репродукция).*

българското монетосечене не се установява нова по същество композиция по отношение на тематиката извън обхвата на установените канони.

Върховното, утвърденото и канонизирано патриаршеско тълкуване на иконите и църковните едикти са определяли твърде строго сюжетния обхват на художника-гравьор на монетни печати. Поради тази причина в цялото българско монетосечене се използуват едни и същи канонически сюжети. Преобладават тези с Иисус Христос, Богородица, светци, кръст, евангелие и други символни атрибути на християнската ценностна система, мотивираща господствуващата философска култура.

Активността на средновековното човешко съзнание се проявява в това, че човек си поставя цели в хода на своята практическа дейност, опирайки се на знанието за себе си, законите на природата и обществото. Една част от тези цели е кодирана върху средновековните монети. Тази знакова функция се проявява най-малко в две основни равнища на мислене – разсъдъчно и разумно.

Разсъдъкът на средновековния българин може да се отнесе към елементарната степен на мислене, при която отсъствуват абстрактно-логичните обобщения. В този план чрез разсъдъкът се осъществява връзката между понятията и съжденията в процеса на умозаключенията за конкретното или, както отбелязва Хегел, „разсъдъкът поражда крайни определения". Тази степен е необходима, но недостатъчна за усъвършенствуването на духовната култура на българина. Но все пак разсъдъчното мислене е първата необходимост за осъществяването на определено научно познание. Подчинявайки се на законите на формалната логика, разсъдъкът обаче дава формална истина. Той разделя предметите и ги противопоставя в тяхното разделение. Най-често чрез разсъдъчното мислене, подбуждано от монетната иконография, човек иска да види нещата непротиворечиви, да погледне на света такъв, какъвто той иска да бъде. Основен недостатък на разсъдъчното мислене е, че то отрича самото себе си. Разсъдъчното мислене не е в състояние да проникне в самото себе си и да преодолее собствените си ограничения. То е било широко разпространено в духовния живот на българина, но изображенията показват, че е имало и друго равнище в духовния живот, което се проявява във философската култура, характеризираща самосъзнанието на средновековния българин. Известно е, че докато разсъдъкът не може да осъзнае собствените си граници, то те могат да бъдат осъзнати от

Обр. 14 – *България, Иван Асен II (1218 – 1241). Злато. (По Й. Юрукова, Вл. Панчев).*

Обр. 15 – *България. Иван Асен II (1218 – 1241). Мед.*

разума. Определена роля в това отношение играе монетната иконография.

Най-честото изображение е на Христос, както се изтъква вече по-горе. То умело се вплита в официалната църковно-монархическа концепция за божествения произход на политическата и идеологическата власт. Именно чрез него се е целяло да се задълбочава възприятието за веднъж установената теоложка теза за мистичната връзка между Иисус Христос, небесния цар на царете и вледетеля – царстващ на земята по божия промисъл (Обр. 14).

Връзката се установява окончателно с иконографския тип на Христос. Той е на Христос Пантократор в предпочитание на Христос Евергет и Христос Филантроп (Обр. 15). Не е случайно. Андрей Грабар обобщава, че Пантократорът става изразител на „върховната власт на небесния монарх и прилича на официалната титла на василевса – „автократор"[38]. Изградена във Византия, тази идеологическа мотивация преминава в духовната култура на българското феодално общество. Ценностната функция на Пантократора се установява в България с еквивалентната византийска стойност. С това си именно значение образът на Христос Пантократор се включва в монетния сюжет. И като изображение, и като алегория смислово той се възприема с иконописното му значение. В такава позиция и с аналогична семантика го представят медните монети на Иван Асен II, Константин Асен, Теодор Светослав (1300 – 1321) и сребърните на Иван Срацимир (Обр. 16).

Обр. 16 – *България. Иван Срацимир (1356 – 1393). Грош. Сребро. (По Й. Юрукова, Вл. Пенчев).*

Позовавайки се на В. Златарски, И. Юрукова установява, че изображението на Христос е върху лицевата страна на монетите[39]. Изборът е породен именно от идеологическата знакова функция, възложена на монетите. Към канона се прибавя и строгото спазване на другите закони – хералдически, нумизматични и прочее. Всъщност, всяка една тема, развита върху монетите, се отличава с висока философско-теологична и художествено-естетическа култура[40]. Предадени са всички условности, които улесняват възприемането на идеите и всецялото реализиране на функциите на преносимия символ, металопластичната семантика на традиционната икона.

Художественият анализ на изображенията върху българските монети показва, че е налице пресъздаване на сюжетни типажи с обобщаваща характеристика. Образите са синтетични и според канона преповтаряни от поколения гравьори. Приемствеността е предопределена от идеологическата нормативност, според която се развива средновековното българско изкуство и металопластиката в случая с характерните за нея закони, технологични и художествено-творчески умения. Така например статиката на художествените изображения е възприета без каквито и да било редакции. Просто не е било нужно да се търси някаква промяна, защото за източноправославния християнин статичността е израз на вглъбеност и дълбока религиозност, основаваща се на схващането за вечността на божието битие. Божественото озарение, опредметявайки се в човешкия дух, го възражда за вечен живот. Както в иконите, така и в монетните изображения човешките фигури са в покой и аскетична безизразност, като отражение на вечността и възраждането към вечен живот (Обр. 17). В този смисъл, както Лазарев чете иконите, изображенията от своя страна предизвикват зрителя към подобно състояние[41]. Така, че задачата

Обр. 17 – *България. Иван Александър (1331 – 1371). Грош. Сребро. (Рисунка).*

на иконописното и на монетното изображение е да подбужда стремеж към ценности, които водят към духовно усъвършенстване и уважение към политико-религиозната организация на обществото. В този смисъл като знакови системи монетите са изпълнявали идеологическа функция, в която намира израз определена философска култура.

Казаното до тук позволява да се направят някои философско-методологически обобщения. Те се отнасят пряко до теорията на културата като цяло и до философската култура в частност, в която именно се вмества разглежданата материя.

Анализът показва, че традиционното отделяне на два типа култура (духовна и материална) е неприемливо. Както сочат Келе и Ковалзон, „въвеждането на двете понятия култура не разкрива специфичното съдържание на самия феномен“[42]. Към коя от тези две култури тогава да се отнесе анализираната монетна система? Всеки монетен тип, както всеки материален предмет, създаден от средновековния човек, е съществувал отначало като идея, като продукт, в който се опредметява съответно духовно творчество. Ето защо понятията „материална култура“ и „духовна култура“ не позволяват да се изясни семиотичната знакова същност на средновековния исторически процес. При това положение завинаги би останало загадка как естественият природен метал в качеството си на пари придобива свръхестествени социални функции. Получава се едно изкуствено разделяне на културата на два елемента и неправомерно противопоставяне на тези изкуствено отделени елементи или на явно свеждане единия към другия. В крайна сметка се получава ситуация, при която „разделянето на материална и духовна култура и свеждането на последната към духовната дейност неизбежно довежда до нейното отъждествяване с надстройката, противопоставяна в това качество на материалното производство като база“[43]. По такъв начин понятието култура губи своята специфика и заедно с това негово съдържание се подменя с други понятия, които са вече с установено съдържание. Явно, че подобни противоречия могат да бъдат избегнати, ако на културата като цяло и монетите в частност се гледа като на знакови (семиотични) системи. В този смисъл е ясно, че самите монети не могат да се разглеждат единствено като елементи на материалната култура. Те отразяват пряко или косвено отделни страни от духовния живот на хората, от тяхното мислене като духовна практика. Именно такъв подход позволява в средновековните български монети като социокултурни ценности да се търси проявлението на духовния живот на обществото. Културата, като знакова система, пронизва както духовния, така и материалния живот на хората от българското средновековие. Не случайно монетите позволяват да се реконструират дори някои от чертите на господствуващата светогледна система на България от XII – XIV век. Това е така, защото в системата на духовната дейност понятието култура „има особено съдържание, определяйки не толкова характера на творчеството, но и характера на възприемането на неговите резултати“[44]. В този смисъл културата се свързва с развитието на човека като съзнателно и самосъзнателно същество, което, отивайки към бъдещето, трябва да осмисля миналото. „Културата като форма и съдържание на социално-предметния свят, създаден от хората, съществува обективно, но само за този, който е способен да го разпредмети“[45]. Това означава, че деленето на „мате-

риална“ и „духовна“ култура, свързано с разбирането за материалните и духовните ценности, игнорира тяхното „многомерно“ функциониране в системата на културата.

Общият извод, който се налага, е, че средновековните български монети със своята знакова организация успешно реализират главните функции на други култови предмети и преди всичко на иконите в репрезентативен аспект (Обр. 18). Като израз на производствените отношения монетите намират широко социално проявление и се превръщат в активен пропагандатор през средновековието на българската трактовка на християнската философска и художествена представа за света и мястото на човека в него. Сама по себе си експликацията на средновековната монетна иконография предполага и изисква наличието на философска култура. Така интерпретацията на монетите като семиотична знакова система позволява да се реконструират важни моменти от историята на духовната култура и взаимодействието ѝ с икономическата база (производствените отношения) на средновековното българско общество[46].

Обр. 18 – *България, Теодор Светослав (1300 – 1321). Грош. Сребро. (Репродукция).*

БЕЛЕЖКИ

[1] **Хабаров, И. А.** Философские проблемы семиотики. М., 1971, с. 158; **Мантатов, В. Б.** Образ, знак, условность. М., 1980, с. 158; Семиотик и художественое творчество. М., 1977, 367 с. **Леви-Строс, Й.** Структурная антропология. М., 1983, 343 – 145 и сл.; **Попов, К., Е. Данков.** Стилистика и семиотика. ГВПИ, Ш., т. V, А, 1981, 49 – 76; **Харитонов, Х.** Извъникономическата функция на монетите като Харонов обол в българските земи през XV – XVIII век. – В: Сб. трудове от юбилейната научна сесия, посветена на 45-годишнината на СУБ и 25-годишнината на великотърновския клон, П. В. Т., 1990, с. 17.

[2] **Дуйчев, И.** Пътеки от утрото. Очерци за средновековната българска култура. С., 1985, с. 21; Вж. Рец. на книгата **Г. Данчев, Е. Данков.** Българската средновековна култура и книжнина през погледа на ерудирания учен. Проблеми на културата, № 3, 1987, 11 – 117.

[3] **Лазарев, В. Н.** История византийской живописи. М., 1986, с. 13.

[4] Пак там, с. 17.

[5] **Порфирадов, Н. Г.** О мастерах, материалах и технике древнерусской малкой каменной пластике. – СА, 1975, 3, с. 79.

[6] **Прашков, Л.** Развитие и разпространение на иконата в България от IX до XIX век. – В: История, изкуство и култура на средновековна България. С., 1981, с. 108.

[7] **Ваклинов, С.** Формиране на старобългарската култура. С., 1977, с. 205, 214, 217 – 218.

[8] **Божков, А.** Търновската средновековна книжовна школа. С., 1985, с. 146.

[9] **Николова, Я.** Домашният бит и въоръжението в двореца на Царевец според археологическия материал. – В: Царевград Търнов, 2. С., 1974, 269 – 274.

[10] История на българското изобразително изкуство, 1. С., 1976, с. 291.

[11] **Божков, А.** Цит. съч., с. 146.

[12] Пак там, с. 147.

[13] История на България, 3. С., 1982, с. 91, № 3.

[14] **Кузманов, Г.** Византийска иконка-медальон с рядък образ на св. София. – Археология, 3, 1975, 51 – 54.

[15] **Николова, Я.** Цит. съч., 263 – 265.

[16] **Божков, А.** Цит. съч., с. 119.

[17] **Choniate, N.** Historia, ed Bonn. 1835, p. 485.

[18] **Герасимов, Т.** Първата златна монета на цар Иван Асен II. – ИБАИ, VIII, 1934, 361 – 363.

[19] **Sear, D. R.** Bizantine coins and their values. L, 1977, p. 333.

[20] Ibidem, p. 345, 348.

[21] Ibidem, p. 357.

[22] **Popovich, L. A.** Byzantine Cames. – „The Bulletin of the University Museum of the University Pensilvania, 1962, v. 4, № 3.

[23] **Белов, Г.** Раскопки в северной части городища Херсонеса в 1931 – 1933 гг. – МИА, т. 4, 1941, с. 249, рис. 78.

[24] **Банк, А. В.** Византийское исскуство в собраниях Советского Союза, Альбом. Л.-М., 1966, № 201.

[25] **Банк, А. В.** Прикладное исскуство Византии IX – XII вв. М., 1978, с. 112.

[26] **Гюзелев, В.** Средновековна България (История, държава, църква, народност и култура). – В: История, изкуство и култура на средновековна България. С., 1981, с. 28.

[27] **Мушмов, Н.** Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе. С., 1912, с. 496; Монетите и печатите на българските царе. С., 1924, 135 – 136; **Герасимов, Т.** Антични и средновековни монети в България. С., 1975, 140 – 141.

[28] **Fengler, H., G. Gierow, W. Unger.** Transpres Lexikon, Numismatik. B., 1976, p. 295 – 296.

[29] **Kalkowski, T.** Tysias lat monety polskij. K., 1974, p. 92, № 71.

[30] **Hlinka, J.** Vývoj peňazia a medaili na slovensku. B., 1970, Obrazová priloha, № 54.

[31] **Suhle, A.** Deutsche Münz und Geldgeschichte von den Anfängen bis zum 15 Jarchundert. B., 1969, p. 171, № 251; p. 181, № 269.

[32] **Прашков, Л.** Цит. съч., с. 105.

[33] **Лихачова, В.** Изкуството на Византия IV – XV в. С., 1987, с. 154.

[34] **Мушмов, Н.** Монетите и печатите на българските царе, с. 142, 144.

[35] **Божков, А.** Цит. съч., с. 126.

[36] **Грабар, А.** Религиозното изкуство и Византийската империя в епохата на Македонската династия. – В: Избрани съчинения, 1. С., 1982, с. 118.

[37] **Божков, А.** Цит. съч., с. 127.

[38] **Грабар, А.** Цит. съч., с. 118.

[39] **Юрукова, И.** Българските средновековни монети и печати. – В: История, изкуство и култура на средновековна България. С., 1981, 76 – 77.

[40] **Харитонов, Х.** Иконографска и художествено-творческа характеристика на средновековните български монети на Царевград Търнов. – В: Сб. Велико Търново 1185 – 1985. С., 80 – 81.

[41] **Лазарев, В. Н.** Цит. съч., с. 20.

[42] **Келле, В. Ж., М. Я. Ковальзон.** Теория и история. М., 1981, с. 232; Вж. Рец. на книгата: **Е. Данков.** Исторически преглед, 4, 1982, 140 – 143.

[43] Пак там, с. 234.

[44] Пак там, с. 239.

[45] Пак там, с. 241.

[46] Изказвам благодарност на доц. д-р Е. Данков за консултациите и помощта, която ми оказа при разработката на тази интердисциплинарна по своята същност тема.

SEMIOTIC ASPECTS OF THE MONETARY ICONOGRAPHY IN THE CONTEXT OF THE MEDIEVAL BULGARIAN CULTURE
(Summary)

Hristo Haritonov

The medieval Bulgarian coins have semiotic nature. They are distinguished by their well organized sign system. It is a successor and in the same time a generator of socio-cultural information. Its most representative and rich in content type is discovered in the monetary iconography and its role is that of a semiotic mediator. This fact makes it possible the coins to be compared to other Orthodox sacral objects as far as their semiotic value is concerned. The resemblance with the character of the Orthodox Christianity icon is very close.

The semiotic organization of the coins is turning them, during the Middle Ages, into an active propagandist of the Bulgarian interpretation of Christian philosophy and artistic imagination of the world and the place of man in it. The semiotic interpretation of coins traces the way for the methodological reconstruction of important moments from the history of the medieval Bulgarian spiritual culture in its interaction with the economic basis (relations of production) of the medieval society.

Известия на Исторически музей – Велико Търново, XII/1997
Bulletin muzeum of history – Veliko Turnovo, XII/1997

ОПИТ ЗА НОВО ТЪЛКУВАНЕ НА ИЗОБРАЖЕНИЕТО НА ДВУГЛАВИЯ ОРЕЛ ОТ САРКОФАГА НА ЦАР ИВАН АЛЕКСАНДЪР

СВЕТЛА АТАНАСОВА

Двуглавият орел като художествено изображение е един от най-разпространените мотиви в средновековното декоративно изкуство, емблематика и хералдика.

Трайното му присъствие в митологията на евроазиатските народи определя неговото разпространение като декоративен мотив върху златовезана материя, керамо и металопластика, миниатюрна и фрескова живопис. Семантиката на изображението определя водещата му роля като елемент и основен мотив на владетелската хералдика.[1]

Двуглавият орел като хералдична емблема се появява през III хил. пр.н.е. в Шумерската държава. Шумерско-вавилонското божество на бурята е изобразено като двоен орел с лъвска глава. По-късно е възприето и трансформирано от народите на Мала Азия в двуглав орел. От Изтока е разпространено във Византия, Сърбия и България като своеобразна емблема на императорската и царската власт.[2]

Въвеждането в обръщение на личната и династична владетелска символика се свързва със зараждането и бързото развитие на западноевропейската хералдика през първата половина на XI в. В България и страните от Балканския полуостров този процес настъпва сравнително бавно.[3]

В паметници от Първото българско царство както през езическия, така и през християнския период се срещат изображения на орли, но липсва митическия образ на двуглавия орел. Той се появява по-късно през XI – XII в. (шиферната плоча от Стара Загора XI в.) и трайно присъства през XIV в. в паметниците на каменната пластика, стенописта, миниатюрата, тъканната орнаментика и нумизматика.[4]

Находки с емблемни изображения на двуглав орел са открити предимно в столицата Търново от периода на късното средновековие, свързани с представители на царската династия и висшата феодална аристокрация.[5]

Въпреки множеството научни публикации[6], писани по специални въпроси и осветляващи отделни страни от цялостната характеристика на двуглавия орел, считаме, че тази фигура не е разгледана в пълния и хералдически аспект, което неминуемо поставя нови въпроси относно семантиката и приложението и през втората половина на XIV в. Основания за това наше виждане са наблюденията ни върху скулптираното изображение на двуглав орел върху саркофага на цар Иван Александър (1331-1371).

Фрагментите от надгробния саркофаг, открити в насипа на дворцовата църква, принадлежат към най-значителната скулптурна релефна украса на средновековната столица. Несъмнен интерес предизвиква частта от капака на саркофага с релефно изображение на фигурата на покойника. Липсват данни за горната част на фигурата, тъй като на достигналия до нас фрагмент е запазена

долната част от дрехата, представена три четвърти, и краката в профил. От изображението личи, че царят е бил облечен в дълъг до под коленете сакос, обшит отпред и в долната си част с широки ивици украса. Краката му са обути във високи ботуши със заострени върхове. Те са прилепнали плътно към формата на краката и нямат стъпала и токове. Десният крак, който е представен на заден план, е моделиран по-небрежно. В противоположност на него ходилото на левия крак е издялано много грижливо и върху добре загладената му повърхност е врязана фигурата на двуглав орел в хералдична поза.[7]

Това изображение заема почти цялата горна част на ходилото и е симетрично разположено върху предницата на обувката. Такава фина изработка не се забелязва никъде на друго място по саркофага. Фигурата е съвършено правилна и симетрична.[8]

Изобразени са най-характерните особености на птицата: двете глави с извити клюнове излизат от обща шия с вмъкната между тях листовидна фигура, .личат очите, късите пера по гърдите и тялото и дългите по крилата и опашката, краката са представени с хищно разтворени пръсти. (Обр.1)[9]

Според акад. Миятев фигурата на двуглавия орел не е измислена и поставена като случаен орнамент. Тя е съзнателно изтъкната поради нейната особена семантика, която сигурно е принадлежала към иконографията на покойника.[10]

Ако се касае за декоративен елемент, би следвало да е представена като останалата украса по сакоса (шевицата).[11]

Във фигурата на двуглавия орел се наблюдава известна схематичност характерна за епохата. Липсва онази експресивност на изображението, характерна за по-ранно датирани подобни изображения (мраморен релеф от Мелник XIII в.)[12]

Този лаконизъм на изобразителния похват достига до линеарност. Перата, крилата и опашката са емблематично подчертани, твърде много наподобяващи изображението на двуглавия орел от герба на Палеологовата династия през XIII – XIV в.[13] Схематичната пестеливост на рисунъка придава по-голяма представителност на изображението. Търсейки аналог на Търновския надгробен релеф, трябва да отбележим, че подобни саркофази с релефни изображения се срещат за първи път в романската скулптура на католическа Европа през XI в. През XIII – XIV в. са много обичайни за Франция, Германия, Англия, Холандия, Унгария и др.[14]

В подобни саркофази са погребвани византийските императори и киевските князе, но липсват подобни пластични изображения върху капака на саркофага.[15]

Прави впечатление обемът, който заема двуглавият орел върху обувката, почти цялата горна част. Краката на покойния владетел са представени анатомично неправилни не в дълбочина един зад друг, а във височина един над друг.[16] Случайно или целенасочено е създадена тази неточност? Според нас тя е целенасочена, целяща да изтъкне особената символика на фигуралното изображение на двуглавия орел. Това изключва възможността зооморфното същество да е скулптирано допълнително. Всички тези въпросителни около скулптираната фигура ни навеждат на мисълта, че се касае за хералдично изображение с точно определено предназначение.

Търновският надгробен релеф може да се свърже с късновизантийската религиозна скулптура, добре позната чрез мраморни релефи и скулптурни икони. В случая фрагментът от саркофага е художествено въплъщение на западната концепция в изкуството, използвайки изразните средства на византийската религиозна пластика.[17]

В историческата наука се формират няколко становища относно семантиката на изображението на двуглавия орел върху печати, монети, декоративна тъкан,

релефна пластика и др.

Според Й. Иванов двуглавият орел има орнаментално, а не хералдично значение.

А. Попов е застъпник на тезата, че емблемата, която се явява символ на държава или известна фамилия по същество е хералдично изображение.

Според Хр. Дерменджиев за хералдика в българското средновековие може да се говори с известна уговорка, тъй като в монетосеченето, миниатюрната и фрескова живопис се използва само един от нейните основни компоненти – символът.[18] Символът като материален знак за духовна реалност[19] се появява при българските царе Михаил III Шишман (1323 – 1330), Иван Александър, Иван Срацимир (1356 – 1396), при които е сведен до личен владетелски знак, но не и герб. Причината е липса на трайна хералдическа традиция през XIII – XIV в. От друга страна, известен брой исторически паметници, между които и архитектурния фрагмент от саркофага на цар Иван Александър, ни навежда на мисълта, че по своя характер двуглавият орел има стойност на елемент от гербово изображение.[20]

Първоначалното разпространение на двуглавия орел в Югоизточна Европа е като художествен орнамент върху тъкани и релефи. Той често украсявал носеното от управляващата аристокрация облекло при тържествени случаи, свързани с дворцовия церемониал, или бил поставян като емблема на владенията им.[21]

Като императорска инсигния е въведен през XIII в. от династията на Палеолозите. Свидетелство за това е хрисовулът на Андроник II Палеолог (1282 – 1328), където последният е изобразен заедно с Христос. Императорът е стъпил върху супедион с рисувани изображения на едноглав орел отляво и двуглав отдясно.[22]

В известната миниатюра от Лондонското четвероевангелие българският цар Иван Александър е изобразен в обичайната за тогавашната иконография тържествена поза, стъпил върху подножник с три фигурални изображения на двуглави орли в хералдична поза (Обр.2)[23]

Този повтарящ се елемент в изображенията се явява потвърждение на утвърденото вече становище, че двуглавият орел не е фамилен хералдичен символ, а царски знак. В случая той е символ на властта -привилегия на управляващия. Що се отнася до изображението върху обувката на Иван Александър от саркофага, такава се среща отново в миниатюрата от Лондонското четвероевангелие.[24]

Последните години бяха изказани съмнения от проф. Дж. Стричевич относно абсолютизирането на фигурата на двуглав орел като хералдичен герб на Палеологовата династия. В тази връзка е констатацията му, че при царските изображения двуглавите орли присъствуват само върху обувките и супедиона.[25]

Ние приемаме заключението на Н. Овчаров относно тълкуването на символиката на двуглавия орел. Последният мотив е съчетаване на светската и духовна власт под скиптъра на православния владетел. Ето защо в миниатюрите двуглавият орел е в краката му. Царят е стъпил на него и е над символа, олицетворяващ абсолютната земна власт.[26]

В този смисъл скулптираното изображение на двуглав орел върху обувката на владетеля от Търновския релеф се явява белег на владетелско достойнство и отличителен елемент, символизиращ власт.

Многобройни са примерите от Сърбия, Македония и Румъния в облеклата на балканските владетели с изображения на двуглави орли.[27] Подобни съвпадения в

изображенията подсказват пътищата на тогавашната мода, както и сходството в дворцовия церемониал на балканските страни. Тези фигурални изображения обаче разкриват и общностите от процеси, които водят до покриването на политическите и религиозни възгледи с естетическите норми[28], въпреки твърденията на някои сръбски автори, че двуглавият орел върху златовезани материи е само текстилна декорация.[29]

Красноречиво е доказателството от добре познатата миниатюра от Лондонското четвероевангелие, на която са изобразени трите царски дъщери и царския зет деспот Константин. Дрехата на деспота представлява безръкавен, пристегнат в кръста кафтан, изпъстрен с два реда двуглави орли. (Обр.3)[30]

Докато в споменатата вече миниатюра българският цар Иван Александър е стъпил на символа на властта, то деспотът е облечен в него, натоварен с функцията да упражнява властта.

Сравнявайки отделните детайли от стилизираното изображение на двуглавия орел върху тъкани с фигурата на митологичното същество върху обувката на владетеля от Търновския релеф, стигаме до заключението, че вероятно се касае за един и същ прототип на изобразяване на този персонаж, доближаващ се до хералдичната емблема на Палеологовата династия.

Възниква въпросът съществува ли в България през XIV в. утвърдена система за отличаване с владетелския знак – двуглав орел на отделни представители на аристокрацията от страна на царската власт? Как е регламентирана, кога получава разпространение и докога съществува като такава?

Във Византийската империя съществувала практика императорът да дарява с високи отличия самостоятелно обособили се владетели в рамките на прилежащата им територия. За това свидетелствува фактът, че през 1340 г. византийският император Андроник III Палеолог (1328 – 1341) дал на Андрей Музаки титлата деспот на Епир, придружена с владетелския символ двуглав орел.[31]

Този императорски акт на обдаряване надхвърля рамките на традиционната символика. Двуглавият орел като владетелска емблема не е вече само приоритет на василевса. С императорска благословия той се превръща в белег за упражнявана власт и относителна независимост на самостоятелните владетели. Но същевременно с това е знак за обединение и приобщаване към владетелската християнска общност.

Двуглавият орел като символично изображение се явява най-подходящият изразител на идеята за „световната империя", гледаща на изток и запад в един период, когато Византия започва да губи части от територията си на Изток (Мала Азия).[32] В този смисъл отличаването на съответните велможи, принадлежащи към управляващата власт, с императорския знак би следвало да се тълкува като открит стремеж към централизация. Налице е създаването на нов социално-политически елит по волята на самодържеца, а не по силата на произхода.[33]

Утвърдената система във Византия намира приложение и в съседните балкански страни.

През 1208 г. племенникът на Асеневци – Алексий Слав, се отцепил от централната власт и управлявал като самостоятелен владетел областта в Родопите с център Мелник. Според свидетелство на Георги Акрополит, свързвайки се в династичен брак с извънбрачната дъщеря на латинския император Хенрих (1206 – 1216), Алексий Слав получил титлата деспот[34] и вероятно е възприел като свой герб емблемата на Фландърската династия – двуглав орел.[35]

В потвърждение на това становище е публикуваният мраморен релеф на двуглав орел от Мелник, датиран XIII – XIV в.[36]

Изказаното твърдение, че Мелнишкият релеф е свързан с личността на деспот Алексий Слав, като символ на провежданата от него политика на независимост, възход и утвърждаване на княжеството му по подобие на Търновското царство, е в подкрепа на поддържаната от нас хипотеза за наложеното ново значение на двуглавия орел като хералдичен белег на владетелско достойнство. Налице е една нова формираща се тенденция, която получава своята реализация в българския царски двор в началото на XIV в. при управлението на Михаил III Шишман. Тя се утвърждава и активно просъществува до края на 70-те г. на XIV в. при царуването на Иван Алекеандър.

В подкрепа на този ред от мисли би следвало да спомена мраморния капител от дворцовата църква на Царевец с хералдично изображение на двуглав орел, две птици с преплетени шии, грифон и монограм на цар Михаил III Шишман. (Обр.4)

Един от изследователите на управлението на Михаил III Шишман изказва становище, че грифонът е хералдичната емблема на този български владетел.[37]

Не е изключено обаче Михаил III Шишман да има повече от една емблема, явление не рядко срещано в западната хералдика и у нас.[38]

В историческата наука са се формирали две становища относно семантиката на изображението на двуглав орел при управлението на Михаил III Шишман. Като се дистанцираме от първото твърдение, че Михаил III Шишман използва това изображение, за да изтъкне родството си с Палеолозите, ще се спрем по-детайлно на второто становище, че двуглавият орел е отличителен белег за владетелско достойнство още от времето, когато Михаил Шишман е бил деспот на Видин.

Известен е фактът, че той получил деспотското си звание от българския цар Теодор Светослав (1300 – 1321). Близките роднински отношения между търновския владетел и видинския деспот са достатъчно основание Михаил Шишман да получи от своя братовчед не само големия апанаж с център Видин, но и най-високото дворцово достойнство – деспот[39], вероятно придружено със съответния владетелски знак.[40]

Така изложените факти се явяват потвърждение на хипотезата, че утвърдената вече практика във Византия за отличаване с императорския знак за власт на самостоятелни владетели намира приложение и в България в началото на XIV в. Причините трябва да се търсят в засилващите се центробежни сили в страната и отделянето на самостоятелни владения в рамките на обособената държавно-политическа формация. Основателен е стремежът на търновския владетел към приобщаване на местните династи чрез запазване и увеличаване на техните привилегии.

Потвърждение на това твърдение е сравнителният хералдичен анализ на двете произведения на каменната пластика от XIV в.: фрагмента от надгробния саркофаг на цар Иван Александър и мраморния капител с монограм на цар Михаил III Шишман. Наблюдава се известно сходство в изображенията: главите, краката и опашката на птицата. Несъществена разлика откриваме в разперените криле на двуглавия орел.

При фрагмента от надгробната пластика крилете са по-удължени и прибрани към тялото.

Налице е известна схематичност и застиналост на изображението, характерна за хералдичните знаци върху монети.[41]

Пръв българският владетел Михаил Шишман е сякъл монети с изображение на .двуглав орел[42], много наподобяващо скулптурната емблема от обувката на владетеля от разглежданата каменна пластика. Двуглавият орел като отличителен

белег за владетелско достойнство е утвърден от цар Михаил III Шишман.

Свидетелство за това са ктиторските портрети на деспот Михаил (втория син на Михаил Шишман) и съпругата му, които се намират в долния притвор на църквата „Св. Богородица Елеуса" в с. Долна Каменица. Те са представени в три четвърти ръст с лице към зрителя. Михаил е облечен в свободно разтворена дреха, богато украсена с бисери и извезани двуглави орли.[43]

Деспот Михаил е удостоен с най-високото дворцово звание и получил Видинския апанаж през 1322 г., според утвърдената вече и в България византийска практика на обдаряване.[44]

Съществува обаче един интересен момент. Двуглавият орел върху дрехата на деспот Михаил се появява преди брака на неговия родител с представител на Палеологовата династия.[45]

Следователно отличителния белег за упражнявана власт деспот Михаил получава пряко от българския царски двор, а не по косвена роднинска връзка с Палеологовата династия.

Това е доказателство, че в началото на XIV в. хералдичният двуглав орел е вече утвърден царски знак в България, раздаван от Търновския владетел в качеството му на „пълноправен цар и самодържец на всички българи" на местната аристокрация като отличителен белег за упражнявана власт в поверените им територии.

Налага се изводът, че двуглавият орел в качеството си на утвърден владетелски символ получава широко разпространение при управлението на Иван Александър.

Свидетелство за това са откритите анонимни медни монети, отсечени от този владетел (Обр.5)[46], бронзовата матрица за обратна страна на печат с емблема и монограм (Обр.6)[47], фрагментите от златовезана материя[48] и др. с изображение на двуглав орел.

Де факто хералдичният двуглав орел като царска инсигния и белег на властта трайно присъствува във владетелската иконография още в началото на XIV в. Въпрос на време е било неговото легализиране.

В подкрепа на това твърдение привеждаме един известен исторически факт.

През пролетта на 1339 г. Михаил Асен, син на българския цар Иван Александър, при бракосъчетанието си с дъщерята на император Андроник III Мария (Ирина) получил от тъста си дар: обувки с изображение на двуглав орел.[49]

Този императорски акт е потвърждение, че хералдичният владетелски символ е добил вече легитимност.

Въведената от Михаил Шишман система за отличаване на представители на управляващата аристокрация работи успешно и при управлението на Иван Александър.

През XIV в. Видин от апанажно владение е превърнато в напълно самостоятелна държавно-политическа формация. Този необичаен статут е продукт на личните амбиции на Иван Срацимир. Той притежавал царска титла със стойност на самостоятелен владетел. Белег за неговото най-високо положение в средновековната българска държава са отсечените медни монети с добре познатия мотив на хералдичен двуглав орел. (Обр.7)[50]

Последна проява на утвърдената вече традиция в средновековната българска държава се наблюдава през 80-те г. на XIV в. В Добруджанското деспотство са отсечени един тип медни монети от деспот Тертер, син на Добротица, върху чиято опака страна е изобразен двуглав орел. (Обр.8)[51]

Двуглавият орел като хералдично изображение върху монетите на владете-

лите от Търновското царство, Видинското царство и Добруджанското деспотство се явява обединителен белег за упражнявана власт в отделни области на държавата.

Тази форма на равнопоставеност на отделните владетели в българската държава не се различава от позициите, които заемат останалите балкански владетели в края на XIV в.

Пример в това отношение е Сърбия, която през XIV в. е могъща държава, но и в нея се наблюдава стремеж на отделни представители на аристокрацията към самостоятелно обособяване. В стремежа си да запази целостта на кралството, сръбският владетел Стефан Душан (1331 – 1355) отличава великия воевода Йоан Оливер с деспотска титла, придружена с емблемата на властта – двуглав орел.[52]

За това свидетелствуват ктиторските портрети на великия деспот Йоан Оливер и жена му Ана Мара от църквата „Св. Архангел Михаил" в Лесновския манастир с изображения на хералдични двуглави орли по дрехите им.[53]

За особения владетелски статут на Йоан Оливер свидетелствува една приписка от Пареннесис (1353), в която деспотът е поставен заедно с двамата православни царе на Балканите: Иван Александър и Стефан Душан.[54]

Установената вече система във Византия и България се повтаря и в Сърбия през XIV в.

Балканските владетели търсят съдействие от местните династи, за да укрепят своята власт. Те запазват и увеличават привилегиите на аристокрацията и не посягат на извоюваните ѝ права.

Ако се върнем отново към скулптираната фигура на двуглав орел от надгробния релеф на цар Иван Александър и направим сравнителна съпоставка с подобни изображения върху монетните знаци на българските владетели, от позицията на хералдичния анализ откриваме известно сходство в рисунъка, отличаващ се със схематичност и линеарна изчистеност.

Изказаното вече твърдение, че вероятно е използуван един и същи прототип при изобразяването на двуглав орел върху тъкани и каменна пластика, се потвърждава и при металопластиката.

Известен интерес обаче предизвиква фактът, че в нито един исторически паметник от XIV в. двуглавият орел в хералдична поза не е представен с корона на главата, дори и в тези в които няма съмнение, че се касае за царски знак.[55]

Трайното присъствие и широкото разпространение на хералдичното изображение на двуглав орел през XIV в. в официалните регалии на владетелската династия и висшата аристокрация му придават особена символика.

Той става символ на владетелско достойнство и се дава на съответния велможа заедно с титлата. Знакът се поема от съпругата му и неговите наследници. Тук следва уточнението обаче, че двуглавият орел не е герб, а отличителен белег на упражняваната власт.[56]

Алегорията на това митологично изображение е вкарана успешно в християнските мировъзприятия чрез ново преосмисляне и нюансиране на християнските представи и символи.[57]

Орнаментално стилизирани орли са типичен детайл в средновековните храмове.[58]

Тясната връзка между владетелската и християнската символика е потвърждение на общоприетото становище, че църковната идеология е в основата на обществено политическия строй на Втората българска държава.

Възниква въпросът защо при законния наследник на цар Иван Александър, цар Иван Шишман (1371 – 1395), двуглавият орел като хералдичен владетелски знак вече не съществува? Вероятно причините се коренят в засиленото османско

присъствие на Балканите през втората половина на XIV в. В началото на 1377 г. Търновското царство попада под васална зависимост с най-типичните белези на този статут: липса на политическа и икономическа самостоятелност. Като се има предвид, че то е основната политическа единица на средновековна България в културен, икономически и идеологически аспект, фактически държавата престава да съществува като единна формация още преди окончателното ѝ турско завладяване.

В този смисъл следва да отбележим, че двуглавият орел като обединителен символ на властта не намира място в новата политическа структура. Разбира се, ние си позволихме да изкажем само едно предположение, тъй като този въпрос е обект на по-задълбочени изследвания, на които няма да се спираме.

Безспорен обаче е фактът, че идеята за ойкоменизъм намира своята успешна реализация и след падането на Константинопол през 1453 г. Императорският двуглав орел става символ на Цариградската патриаршия – обединителен духовен център на християнството.[59]

Така изложените факти ни дават основание да твърдим, че през XIV в. фигурата на двуглавия орел върху тъкани, каменна пластика, металопластика има стойност на хералдично изображение. Като такова се развива в няколко насоки: владетелски знак, династична емблема, отличителен белег за власт и аристократично достойнство. През XIV в. фигурата на двуглав орел като хералдичен белег за владетелско достойнство е широко разпространен в България. Именно в качеството си на утвърден държавен символ през 70-те г. на XIV в. е скулптирана фигурата на двуглав орел върху надгробната релефна пластика на покойния владетел.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Solovijev, V. A.** Les emblemes heraldiques de Buzance et les Slaves, Seminarium Kondakovianum, VIII Praha 1935, p. 119-164

[2] **Драчук, В.** Рассказывает геральдика, Наука, М. 1977, с. 21; Петканова, Д. Средновековна литературна символика, С. 1994, с. 71

[3] **Дерменджиев, Хр.** Символи и гербове в българското монетосечене и бонистика (XIII-XX в.), Нумизматика, кн. 7, С. 1980, с.22

[4] **Петкова-Дончева, Л.** Митологични изображения от Българското средновековие, С. 1996, с. 97

[5] **Попов, А.** Находки с хералдични изображения в България през XII-XIV в., ИБИД, XXXIV, С. 1982, с. 49

[6] **Вачев, Х.** Една хипотеза за налагането на двуглавия орел като царска инсигния в средновековна България, Бог и цар в българската история, Пловдив, 1996, с. 222

[7] **Георгиева, С.** Архитектурата на двореца, Царевград Търнов, т.1, С. 1973, с. 53-54

[8] **Миятев, Кр.** Една надгробна скулптура от двореца в Търново, ИАИ, XIX, С. 1955, с. 342.

[9] Пак там, с. 342

[10] Пак там, с. 343

[11] Пак там, с. 342

[12] **Силяновска, Т.** Скулптура, Изкуството по времето на Втората българска държава, История на българското изобразително изкуство, т. 1, С. 1976, с. 206

[13] **Попов, А.** Цит. съч., с. 49

[14] **Brehier, L.** Le stule roman, P. 1941, p. 43

[15] **Миятев, Кр.** Цит. съч., с. 344

[16] Пак там, с. 342

[17] Пак там, с. 345

[18] **Дерменджиев, Хр.** Цит. съч., с. 22

[19] **Петканова, Д.** Цит. съч., с. 50

[20] **Попов, А.** Цит. съч., с. 50

[21] **Нешева, В.** Мраморен релеф на двуглав орел от Мелник, Археология, кн. 2-3, XXVI, С. 1984, с. 112

[22] **Бачев, Х.** Цит. съч, с.222

[23] **Миятев, Кр.** Цит. съч., с. 347

[24] Пак там, с. 351

[25] **Овчаров, Н.** Изобразяването на двуглав орел като символ на владетелско достойнство през XIV в., Археология, кн. 3-4, С. 1994, с. 19

[26] Пак там, с. 19-20

[27] **Миятев, Кр.** Цит. съч., с. 347

[28] **Божков, А.** Българско изобразително изкуство, С. 1988, с. 183

[29] **Ковачевић, Ј.** Средновековна ношна балканских словена, Београд 1953, с. 196

[30] **Петкова-Дончева, Л.** Цит. съч., с. 103

[31] Пак там, с. 103

[32] **Вачев, Х.** Цит. съч, с. 222

[33] **Ангелов, Д.** Византия възход и залез на една империя, С. 1991, с. 209

[34] **Божилов, И.** Фамилията на Асеневци, (1186-1460) генеалогия и просопография, С. 1985, с. 96-97

[35] **Нешева, В.** Цит. съч., с. 112

[36] Пак там, с. 114-115

[37] **Вачев, Х.** Опит за тълкуване на изображението върху един капител от Царевец, Приноси към българската археология, С. 1992, с. 149-150

[38] **Нешева, В.** Цит. съч., с.117

[39] **Божилов, И.** Цит. съч., с. 120

[40] **Овчаров, Н.** Цит. съч., с. 19

[41] **Пенчев, В.** Бележки към някои български средновековни монетосечения, Нумизматика, XVIII, кн. 1, С. 1984, с. 22-28

[42] **Дерменджиев, Хр.** Цит. съч., с. 26

[43] **Божилов, И.** Цит. съч., с. 144

[44] Пак там, с. 145

[45] **Вачев, Х.** Цит. съч.,с. 224-225

[46] **Петкова-Дончева, Л.** Цит. съч., с. 101

[47] **Хараланов, В.** Бронзова матрица за печат с изображение на двуглав орел, Археология, XVII, кн. 4, С. 1975, с. 72-73

[48] **Георгиева, С.** Царевград Търнов, Накити и части от тъкани от Двореца на Царевец, т. 2, С. 1974, с. 404-405

[49] **Вачев, Х.** Цит. съч., с. 225

[50] **Дерменджиев, Хр.** Цит. съч., с. 26

[51] **Юрукова, И. В. Пенчев.** Средновековните български печати и монети, С. 1990, с. 182

[52] **Овчаров, Н.** Цит. съч., с. 21

[53] Пак там, с. 20

[54] Пак там, с. 22-23

[55] **Попов, А.** Цит. съч., с. 59

[56] **Овчаров, Н.** Цит. съч., с. 21-23

[57] **Божков, А.** Цит. съч., с. 180

[58] **Купър, Д.** Традиционните символи, С. 1993, с. 151-152

[59] **Вачев, Х.** Цит. съч., с. 222

AN ATTEMPT AT NEW INTERPRETATION OF THE TOW-HEADED ON TZAR IVAN ALEXANDER'S SARCOPHAGUS
(Summary)

Svetla Atanassova

The artistic and heraldic analysis of the sculptured twoheaded eagle on Tzar Ivan Alexander's sarcophagus and its juxtaposition with similar effigies on stone plastic arts, murals, miniatures and ornamental fabrics from XIV century allows us to maintain that this is an effigy of specific value, i.e. a heraldic sign of dignity and power. The iconography of the effigy closely resembles the coat of arms of the Byzantine dynasty of the Paleologists. It also exists as an endorsed symbol in the official Bulgarian Tzars' and Rulers' regalia. It develops in a few directions: rulers' ensignia, dynastic emblem, and as a characteristic feature of wielding of power by higher aristocracy. We think that the two-headed eagle on Ivan Alexander's shoe from the tomb relief is sculptured to signify an undeniable symbol of power.

СПИСЪК НА ИЛЮСТРАТИВНИЯ МАТЕРИАЛ:

Обр. 1. Двуглав орел върху каменния саркофаг на цар Иван Александър (1371 г.)

Обр. 2. Детайл от миниатюра на Лондонското четвероевангелие на цар Иван Александър с изображение на двуглави орли (1356)

Обр. 3. Детайл от миниатюра на Лондонското четвероевангелие с изображение на деспот Константин – зет на цар Иван Александър, с дреха, украсена с двуглави орли (1356 г.)

Обр. 4. Двуглав орел от едната страна на мраморен капител, Царевец, Велико Търново (1323-1330)

Обр. 5. Опака страна на медни анонимни монети с изображение на двуглав орел от времето на цар Иван Александър (1355 – 1371)

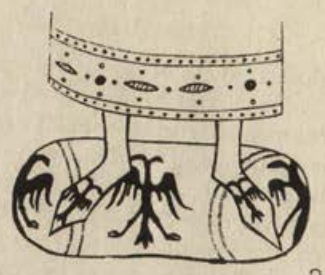
Обр. 6. Бронзова матрица с изображение на двуглав орел и с монограм на цар Иван Александър (1331 – 1371)

Обр. 7. Лицеви страни на медни монети с изображение на двуглав орел от времето на цар Иван Срацимир, 70-те години на XIV в.

Обр. 8. Опака страна на сребърна монета с изображение на двуглав орел от времето на добруджанския владетел Тертер (80-те години на XIV в.)

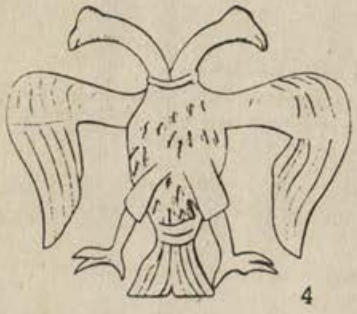
1

2

3

4

5

6

7

8

Известия на Исторически музей – Велико Търново, XII/1997
Bulletin muzeum of history – Veliko Turnovo, XII/1997

СКЪПОЦЕННИТЕ КАМЪНИ В СРЕДНОВЕКОВНИТЕ НАКИТИ НА ТЪРНОВГРАД

МАРИЯ ДОЛМОВА-ЛУКАНОВСКА

Сред големият брой накити, намерени при проучванията на средновековния Търновград има множество образци със скъпоценни камъни, както и изделия от такива. За тяхната популярност през XIII и XIV в., свидетелстват множество археологически находки, исторически документи, стенописи, миниатюри, икони, монети и печати, които са предмет на настоящата работа.

Скъпоценните камъни – цели минерали и минерални агрегати, според съвременната гемология са известни като скъпоценни или ювелирни камъни. В зависимост от своето приложение те се разделят на ювелирни, ювелирно-декоративни и декоративни.[1] В групата на ювелирните-скъпоценни камъни влизат прозрачни монокристали, сред които с най-висока стойност са диамант,

Рубин, смарагд, син сапфир, а от минерално-органичните агрегати природните бисери. Към тях се отнасят още опал, топаз и аметист със значително по-ниска стойност (табл.1). Към тази група принадлежи малка част от намерените

Табл.1. КЛАСИФИКАЦИЯ НА СКЪПОЦЕННИТЕ КАМЪНИ
(По Т. Тодоров)

1 клас	Ювелирни скъпоценни камъни от 1-ви ред диамант, рубин, смарагд, син сапфир природни бисери (минерално-органични агрегати)
2 клас	Ювелирни скъпоценни камъни от 2-ри ред александрит, сапфир, (падпараджа), зелен, виолетов, благороден черен опал, благороден жадеит (жад империал)
3 клас	Ювелирни скъпоценни камъни от 3-ти ред демантоид, благороден шпинел, благороден бял и огнен опал, аквамарин, топаз, родолит, турмалин
4 клас	хризолит, циркон, жълт, зелен и розов берил, тюркиз, аметист, лунен камък, хризопраз, цитрин
	ГРУПА Б
1 клас	Ювелирно-декоративни скъпоценни камъни от 1-ви ред лазурит, жадеит, нефрит, малахит, янтар, кварц
2 клас	Ювелирно-декоративни скъпоценни камъни от 2-ри ред ахат, амазонит, непрозрачни фелдшпати, иризиращ обсидиан
	ГРУПА В
	Декоративни скъпоценни камъни (минерални агрегати и частично минерали) ясписи, мраморен оникс, обсидиан, гагат, кремък, селенит, авантюринов кварцит, агалматолит, цветен мрамор и т.н.

накити с ювелирни камъни в Търновград и всички скъпоценни камъни в запазените стенописи и миниатюри от XIII-XIV в., за които ще стане реч по-нататък. Те изобилстват с перли, рубини, сапфири и изумруди, които украсявали не само накитите, но също дрехи, съдове, книги и икони.

Нужно е да отбележим, че това определение по стенописи и миниатюри е относително, тъй като е правено главно по цвета и формата.

Разпространението на скъпоценните камъни през XIII-XIV в. в столичния град станало възможно благодарение на икономическите възможности на Търновския двор и столично население, на уменията на много местни и чужди златари, както и на модните тенденции на тяхното време.

Ювелирно-декоративните камъни са от моно- и поли-минерални агрегати с красив цвят, като лазурит, нефрит, малахит, янтар, кварц, ахат и др. (табл. 1). В тази група влизат повечето находки от територията на средновековния град с явно преобладание на кварц, карнеол, ахат и малахит, за които сведенията в писмените и художествени паметници са незначителни. Но техният голям брой ги превръща в най-масовите ювелирно-декоративни камъни сред населението на града.

Декоративните скъпоценни камъни включват яспис, мраморен оникс, обсидиан, гагат, цветен мрамор (табл. 1). Сред находките в Търновград има мъниста от яспис и много цветен мрамор, използван за вътрешна украса и декорация на повечето дворцови и църковни сгради на столичния град.

Ювелирните скъпоценни камъни и отчасти ювелирно-декоративните се измерват с различни единици за маса – карат и грам, а повечето ювелирно-декоративни и декоративни скъпоценни камъни – с килограм и тон. Известно е, че каратът е единица за маса на обработените скъпоценни камъни, която е равна на 0,2 от грама, т.е. 1 с = 200 mg, а грама на 64,8 mg.[2] Освен за теглене на бисери и скъпоценни камъни, в много страни с тази единица се определя чистотата на златото, като за чисто злато се приемат 24 карата, докато 18 карата е златна сплав, в която чистото злато е 75%.[3] За съжаление, поради редица причини, често невъзможност за работа в експозиции и фондове на музеи, тези находки от скъпоценни камъни не са измервани в карати, което само по себе си е сериозен недостатък в тяхното проучване.

Ценността на скъпоценните камъни се определя преди всичко от тяхната красота, разпространение в природата и дълготрайност.

Ювелирно-декоративните камъни от града не се отличават с особени качества, освен някои образци от планински кварц и карнеол. Често видът на някои скъпоценни камъни се определя от твърдостта, което става по 10-степенната скала на немския минералог Моос и означава съпротивлението оказвано от минералите на острие.[4] Според нея най-твърд е диаманта, а най-мек – агалматолитът (табл. 2).

От този кратък преглед на скъпоценните камъни се вижда, че в Търновград са използвани много и различни по вид скъпоценни камъни в разнообразни изделия на приложните занаяти. За това говорят не само намерените накити със скъпоценни камъни от града и околността, но и тези в стенописните и миниатюрни паметници от XIII и XIV в.[5] Тяхното разпространение се подкрепя още от множество писмени документи, свидетелства за икономическата мощ на Търновския двор, на отделни царе и боляри.[6] Въз основа на данните, с които разполагаме, най-ценни скъпоценни камъни, разпространени в столичния град, били рубините. Находките от археологическите проучвания включват два пръстена и един медальон със златен обков и червени рубини, подобни на които има в царските корони и орнати на много изображения в стенописи и

Табл. 2. ТВЪРДОСТ НА СКЪПОЦЕННИТЕ КАМЪНИ
(По Н. И. Корнилов, Ю. П. Солодова)

ИМЕ	ТВЪРДОСТ (ЕД. ПО СКАЛА МООС)	
	средна	граници на изм.
кехлибар	2	2-3
ахат	2	2,5-4
корал	3	3,5
перли	3	3,5-4,5
тюркоаз	5	5-6
опал, лазурит	5	5,5-6
нефрит, родонит	5	5,5-6
кварц и разновидности	7	7
топаз	8	8
рубин и сапфир	9	9
диамант	10	10

миниатюри. От това съдим, че червените и малинено-червени рубини заемали почетно място както в бижутерията, така и в украсата на владетелските инсигнии, също в металните обковки на много книги и утвар (обр. 3, 18). Рубините са сред най-ценните скъпоценни камъни, чиято стойност надвишава тази на златото. Те са от групата на корунда, чиито ярко червен цвят се получава от примесите на CrO_3. Голямата твърдост на рубина го отличава от останалите скъпоценни камъни с червен цвят. Още от древността сред станите износители на рубини били Индия и Пакистан.[7]

Най-разпространените скъпоценни камъни сред минерално-органичните агрегати според археологическите находки, стенописи, миниатюри и писмени документи са перлите. С тях украсявали златни и сребърни накити, царски инсигнии и дрехи, утвар и металните обкови на книги не само в българската столица, но и в съседните страни. Сред находките от Търновград има два златни пръстена с перли, чифт златни обеци, всяка с по 11 перли и два чифта златни обеци, в които перлите са съчетани с аметисти.[8] През Средновековието перлите били известни от арабски като бисери, по-късно от гръцки маргарит, а съвременното наименование перли, което използваме, идва от френския език.[9] Голямото им разпространение в Търновград и други градове на Търновското царство сочи, че са били любими и предпочитани камъни сред аристократи и граждани (обр. 1, 1-А, 2, $3_{1,3}$, 10).

Перлите са минерално-органични образувания с кръгла или неправилна форма, които се развиват в някои видове бисерни миди. Ако между тяхната черупка и мантия попаднат чужди тела, външният тънък слой образува около тях епително мехурче. Клетките на външния слой отделят седефеното вещество, което покрива намиращото се в мидата чуждо тяло и оформя ядка от фино прослояващи се ивици от конхиолин и арагонит. Цветът е бял, розов, жълт, дори чер, в зависимост от химическия състав на водата, размерите от 2,5 до над 6 мм с твърдост 2,5 до 4,5 и плътност 2,60-2,78 г/см^3. Обикновено перлите в Търновград и тези от страната са дребни с диаметър 2-3 мм. Открай време източните перли били сред най-добрите. Известен е добивът на морски перли в Червено море, Персийския залив, по брегове на Цейлон, както и в някои речни източници на Русия, Германия и Китай.[10] Те се използвали от векове в бижутерията, без специална обработка. За това допринасяли отличните декоративни качества – гладката матова повърхност и мекият преливащ блясък. В резултат на тяхната

влаголюбивост, с течение на времето те потъмнявали и се напуквали. В Търновград пристигали по търговски път от Византия, Дубровник, Венеция, Генуа.[11] Общият брой на намерените перли в средновековните български селища, ако съдим от вече обнародваните, не е много голям, освен тези в съкровището от Михайловград.[12]

Широко приложение в средновековната бижутерия имал ахатът, влаган в накити със златен и сребърен обков, често в комбинация с безцветен кварц и планински кристал. Сред находките от проучваният срещаме обеци, надушници, колании украси, всички със златен обков, често съчетани с планински кристал, като се разчитало на ефектното редуване най-често на зелен ахат и прозрачен искрящ кварц (обр. $5_{1,2}$). Ахатът се отнася към двуцветните халцедони, които са разновидност на скритокристалния кварц (табл. 1). Различното оцветяване се дължи на примеси от железни и манганови окиси и хидроокиси от органично вещество, а името - на р. Ахатос в Сицилия, където е открит за пръв път. У нас находища на ахат са известни в Източните Родопи и Шуменско, а в чужбина най-големи ахатови залежи има в Индия и Пакистан.[13]

Сред най-разпространените ювелирно-декоративни камъни в Търновград е кварцът. Находките включват много мъниста, повечето сферични с цилиндричен отвор за нанизване и кабошони за пръстени, колании украси и надушници със златен обков. Обикновено мънистата са носени в нанизи с други или поединично, а кабошоните – най-често в комбинация със зелен ахат и в накити със златен или сребърен обков (обр. $5_{1,2}$, 6). Обикновено в стенописните паметници и миниатюри те красят обложки на книги, икони и по-рядко накити или дрехи.

Кварцът е сред най-често срещаните в природата минерали. По състав силициев двуокис, той се отличава с високата си твърдост по скалата на Моос.[14] Сред неговите разновидности е планинският кристал – безцветен и воднопрозрачен, използван в бижутерията, а в находките е представен от два пръстена със златен обков и камък с остенена проста форма. (обр. 6_{15}) [15] Мътният и малко прозрачен кварц е обикновен кварц, от който са изработени повечето от намерените мъниста в града (обр. $6_{1,2,4,5,6-7,10-11}$). Характеризира се с висока прозрачност, а след полировка и с хубав отблясък. Освен него са познати и употребявани различно оцветени разновидности на кварца, сред които виолетов, млечно бял, тъмнокафяв. (обр. 6_{14}) [16] Мъниста от обикновен кварц са известни и от други средновековни селища в страната.[17] Известно е, че кварцови мъниста със сферична форма са носени като талисман против уроки, освен това били задължителен елемент при гадателство и магьосничество през Средновековието.[18] Големи находища на кварц има в Рила, Пирин, Витоша и Родопите.[19]

По-горе отбелязахме, че сред разновидностите на кварца е аметистът. Сред накитите от територията на средновековния град има златни и сребърни обеци и пръстени. В чифт златни обеци от Трапезица, аметистът е съчетан с перли, а в сребърен пръстен от Царевец е бил в комбинация с други скъпоценни камъни, след изпадане на които били поставени стъкълца (обр. 2, 3_2). Според стенописни изображения в църкви от разглеждания период аметистът е служел за украса на църковни книги, кръстове, съдове и други.[20] Известен от древността със своя виолетов цвят, аметистът е най-красивият камък сред кварцовите разновидности. Виолетовият му цвят се определя от присъствие на йоните на тривалентното желязо.[21] Една от особеностите му е, че при нагряване до 200° се обезцветява, след охлаждане възвръща цвета си, докато при по-висока температура той окончателно се губи. Сред държавите износителки на първо място се нареждат Русия, Германия, Индия.[22]

Карнеолът е сред най-популярните и разпространени скъпоценни камъни в Търновград, познат и като сердолик. Археологическите находки включват мъниста с разнообразна форма и гладка или остенена повърхност, пръстени и геми с оранжев до оранжево-червен цвят (обр.7,8,9). Карнеолът се отнася към ярко оцветените разновидности на халцедона, без да показва големи разлики, а той от своя страна кварца поради, което може да се разглежда като червена, жълто-червена или оранжева разновидност на халцедона.[23] Наименованието халцедон идва от името на древния град Халцедон в района на Босфора. Най-ранните находки от карнеол са намерени в гробницата на Тутанхамон от XIV в. пр.н.е. През Средновековието се е считало, че има лечебни свойства, които оказват успокояващо въздействие.[24] Възможно е причината да е слабата му радиоактивност, доказан от съвременните изследвания, но тъй като тя не превишава радиоактивността на някои минерални води, то значението, отдавано на неговите лечебни свойства е преувеличено.

Мънистата в огърлиците и висулките от карнеол са служили за амулети, които хората носели като магическо средство за предпазване от болести и смърт, а също от земетресения – впечатление, създадено от обстоятелството, че в земетръсните развалини не е откриван карнеол.[25] Тези негови свойства, създадени от множество поверия, трябва да са го правели особено популярен сред столичното население през XIII и XIV в. Разбира се, мъниста и пръстени от карнеол са намирани и в други средновековни селища.[26] Откритите геми от червено-оранжев карнеол са антични, но използвани в средновековната бижутерия, тъй като масовото им производство се възобновило едва от XVII в. Сред тях има образци с гравирани домашни животни, сред които петел с житен клас, символ на плодородие, които са характерни за императорската епоха.[27] Употребявани са в накити, печати и амулети (обр.7_9).

От групата на декоративните скъпоценни камъни в бижутерията е застъпен ясписът. Находките в града са предимно мъниста, сферични по форма с широк цилиндричен отвор и малки кабошони в обеци със златен обков (обр.8_9, 5_4). Вишневият му цвят го причислява към халцедоновия яспис. Разновидност на кварца, ясписът е плътен кварц, понякога с халцедон, епидот или гранит. Пъстрият цвят на ясписите е резултат на въздействието на съдържащите се в тях разнообразни пигменти.[28]

Друг декоративен камък, разпространен в столичния град, е малахитът. Той е сред красивите зелени минерали със светло до тъмно-зелено оцветяване. Наименованието идва от гръцкото малахе на растението слез. Той е воден карнобат на медта, с всички оттенъци на зеления цвят. Освен че е красив се обработва лесно, което е една от причините за неговата популярност. При нагряване губи вода и почернява което обяснява защо попадалите в пожар накити, имат силно повредени малахитови кабошони (обр.5_3). Обикновено в бижутерията се използвали плътните натечни агрегати с ивичест строеж. Находища на малахит в България има във Врачанско и Родопите, но датата на тяхната експлоатация е неизвестна.[30]

Сред археологическите находки се намират апликации и амулети от благородни корали с матова, а полираните-със стъклена повърхност (обр.3_5). Амулети от корали са познати и от други средновековни селища в страната.[31] Известно е че коралите са скелетни образувания колониални полипи, най-ценен от които е червеният корал. Изградени са железни и манганови окиси с твърдост 3,5-4 по Моос. За украшения и амулети са използвани късчета с неправилна форма или необработени малки клонки от дървовидния коралов скелет, най-често с диаме-

тър 4-6 мм. Коралови постройки се срещат в Средиземно море, остров Сицилия, Сардиния, Корсика, което подсказва пътищата по които пристигали в средновековните български земи.[32]

В бижутерията най-слабо приложение трябва да е имал седефът. Намерени са малки кръстчета и мъниста от броеници, пръстени с кръгла плочка и пъпка на халката, подобни на тези от карнеол и ахат, които според поверията притежавали лечебни и защитни функции (обр.$5_{5,6}$). Седфът има твърдост 4 по Моос. Повечето изделия са от морски седеф, вероятно от района на Персийския залив и много рядко речен. [33]

Скъпоценните камъни привличат вниманието на хората от дълбока древност. Освен за украшения астрологическата минералогия приема, скъпоценните камъни за проводници на планетите. Според много римски, арабски, еврейски и други таблици скъпоценните камъни са възприемани като символ на света, а в качеството си на талисмани и амулети, допринасяли за доброто състояние на техния притежател.[34] Всеки камък имал свойството на амулет и талисман. Амулетът бил този, който предпазвал от нежелателни влияния и заболявания, а талисманът усилвал и подържал определени човешки качества. Средновековната астрология подбирала камъните в зависимост от зодиакалния характер на човека, като всяка астрологична школа имала свои таблици за „щастливите камъни" по години, месеци, седмици и дни.[35]

Символиката на скъпоценните камъни датира от древността и била различна за отделните народи.

С успех се ползвали ювелирните комбинации, за които се смятало че помагат на притежателите си в определени моменти от техния живот. Всеки камък в съответната комбинация събирал енергия от определена планета, която създавала поле, предпазващо човека от беди. Рубинът като олицетворение на слънцето бил носител на живот, което му отреждало място в центъра на комбинацията, което се потвърждава от някои накити, а около него се подреждали останалите камъни, всеки със специфично предназначение, гарантиращо здраве, любов и късмет (обр.3_4)[36]. Ювелирните комбинации зависели и от съвместимостта на скъпоценните камъни, макар на пръв поглед да изглеждат че колкото повече камъни носи човек толкова по-добре ще се чувства. Ето защо минералогичната астрология препоръчва при съчетания да се прилагат общите правила на астрологичната съвместимост. Очевидно от това съображение се ръководил Йоан Богослов в Апокалипсис, украсявайки мисления град на бъдещето с 12 вида скъпоценни камъни, образуващи пълния кръг на минералния зодиак. Сред тях е яспис, сапфир, халцедон, сардоникс, перли, хризоберил, аметист, топаз.[37]

Обработката на скъпоценните камъни започнала в древността, тъй като природното им състояние често не позволявало директна употреба. Тя се изразявала в разрязване при необходимост, последвано от шлифоване и полиране в специални работилници. В работата на Теофил „Описание на различни изкуства" от VII в. е описана методиката за обработка на камъните.[38]

Според нея планинския кристал се разрязвал със специални железни триони, с помощта на мокър кварцов пясък, които полепвал по зъбчатата повърхност на триона и така режел камъка. Отрязаната част се придържала с дърво и шлифовала върху неподвижна плоча с грубозърнест, а след това с дребнозърнест пясък. Шлифоването ставало с кръгови движения по плочата, повърхността на която се мокрела непрекъснато с вода. При шлифоването се придавало по-проста или по-сложна многостенна форма, а при полирането шлифованите стени получавали огледален блясък.[39] Закръглената повърхност на някои камъни се получавала чрез

постепенното изменяне на наклона на държателя. Повърхността на изделията от планински кристал полирали върху оловна плоча с влажен тухлен прах, а при полиране на по-твърди камъни се използвал прах от счукан планински кристал.[40]

Първите шлифовани мелници с водно или ръчно задействане се появили през XIV в. в Брейслау, Прага, Нюрнберг, Париж и постепенно се формирали като центрове за обработка на скъпоценни камъни.[41] В процеса на шлифовката се използвали различни форми на остеняване на скъпоценните камъни.[42] Скъпоценните камъни от Търновград са обработени с форма на кабошон и само в единични образци имат проста форма за дребни камъни. При кабошона – на камъка се придавала изпъкнала форма без стени, в различни по вид пластинки – правоъгълни, кръгли, овални. Освен тях са използвани скъпоценни камъни без специална или с минимална обработка, най-често перли и отделни кристали или друзи. При мънистата обработката продължавала с пробиване на отвор за нанизване в огърлици и висулки, за обеци и броеници. Най- често това трябва да е ставало с помощта на медна или бронзова тръбичка с правоъгълен разрез и с набити встрани кварцови песъчинки. При нейното въртене се получавал нужния цилиндричен отвор.[43] Грапавините по някои мъниста са получени от продължителния им престой в земята. Резба по скъпоценните камъни през разглеждания период няма, а бижутерите използвали антични геми, направени от подаващи се на обработка скъпоценни камъни. Меките камъни се обработвали със свободна ръка, докато твърдите изискват задължителната употреба на колело. Още Плиний Стари споменава в своите произведения, че всички скъпоценни камъни могли да бъдат рязани с диамант (Plin XXXVII –13).[44]

При изследване разпространението и употребата на скъпоценни камъни в столицата Търновград през XII-XIV в., от особено значение са официалните документи, издадени от владетелската канцелария, от канцеларията на църковния глава или държавни учреждения, повечето грамоти, които общо взето се отличават с достоверност. Старобългарската книжнина поради своя преводен характер слабо отразява съвременната действителност, но въпреки това на някои места тя прозира през църковно-богословския или фантастично-легендарен характер.

Разпространението на скъпоценни камъни в Търновския двор зависело от мощта и благосъстоянието на Царството. В документите от XII-XIV в. няма конкретни сведения за богатствата на владетелите, подобни на тези в Шестоднева на Йоан Екзарх, където в забележителното шесто слово са описани дворците на Симеон, неговите украшения и тези на боляpите.[45] Но въпреки това съществуват достатъчно писмени документи и исторически съчинения, от които косвено получаваме нужните сведения. Такива има и в стенописни паметници от XIII-XIV в., запазили образите на някои търновски царе, членове на техните семейства, на севастократори и боляри, каквито срещаме в миниатюри, монети и печати. Те са представени в тържествено церемониално облекло с инсигниите на техния сан, за украсата на които е употребен голям брой скъпоценни камъни. От тях и писмените документи знаем, че българските царе от Второто царство имали не помалко богатства от техните предшественици. Сред първите Асеневци в този смисъл трябва да се е отличавал цар Калоян (1197-1207), чието десетгодишно управление представлявало една от най-бляскавите прояви на държавен живот във Второто българско царство.[46] Неговият съвременник Жофруа дьо Вилардуен в „Завладяването на Константинопол" пише, че „...Йоанис, кралят на Влахия и България беше твърде богат и могущ...".[47] Още в царските инсигнии на Асеневци, скъпоценните камъни и перли получили заслужено място, следвайки традициите и византийската мода и протокол на времето. Получената от Калоян препаска

regium diadema била украсена с перли и скъпоценни камъни, каквито имало още по неговия костюм и орнат.[48]

За употреба на скъпоценни камъни в Търновския двор косвено говорят писмата на Калоян от 1203-4 г. до папа Инокентий III, особено пасажите, в които се изброяват изпратените дарове. Дори за времето, те впечатляват със своето великолепие. Подаръците включвали копринени платове и тъкани със злато и пурпур, златни и сребърни съдове, обковки за книги от сребро камеи, сребро, перпери, восък и мулета.[49] Независимо от произхода тези подаръци – местен или чуждестранен те са доказателство, че при Асеневци страната укрепнала финансово, а в Двора се натрупало значително богатство. Колкото до високата им стойност, не трябва да се забравя, че придружавали молбата на българския цар за църковна независимост, без която нито една страна според средновековната идеология и международно право не можела да получи политическа самостоятелност. Затова търновския архиепископ трябвало да бъде ръкоположен за български духовен глава от Рим или Константинопол, за да може от своя страна официално да короняса монарха.[50] Положителният отговор на папата бил придружен от така нужното за България „...знаме с кръст и ключове...", за патриарха планета, далматика и туника от бял азамит и голям пръстен с пет топаза, митра и други, а на пратеника – браничевския епископ, златен пръстен със смарагд, отличия които папата давал на кралете от католическите страни. Така на 7.XI.1204 г. архиепископ Василий бил провъзгласен за примас, сан равностоен на патриарх по думите на папата, а на 8.XI. същата година била извършена коронацията на Калоян, който получил от кардинал Лъв – корона, скиптър и знаме.[51]

Богатството на Двора и мощта на държавата нараснали още повече при цар Иван Асен II (1218-1241). Успешното му политическо, икономическо и културно управление дали отражение на цялостния живот в страната, чийто главен център столицата Търновград заела достойно място в европейския православен Изток. Икономическият подем довел до благоустрояване на столицата, до нейното бързо нарастване и изграждането на дворци, храмове и манастири украсени с многоцветни мрамори, злато и сребро. Сведения за богатствата на Търновския двор при Иван Асен II дава житието на свети Сава от Доментиан. При гостуването му в Търновград царя наредил да се отпусне злато за покриване на нуждите по време на престоя, както и да се раздаде такова на градската беднота пи погребението. Освен това поръчал на столични златари да изковат за гроба на светеца в църквата „Св. Четиридесет мъченици" – „...златоковани кандила и светилници", които по-късно подарил на Владислав при отнасяне на мощите в Сърбия.[52] За големия брой скъпоценни камъни в приложното изкуство от това време свидетелстват изброените в житието предмети закупени от светеца при пътуването му в Палестина, Сирия, Египет, Вавилон, Азия и Константинопол. Сред тях имало „свещенически одежди и златоковани свещници, украсени с камък и бисер", част от които подарил на българската Патриаршия.[53]

Много от съкровищата на Търновския двор били ограбени от Иван Асен III (1279-1280) при бягството му във Византия. От Хрониката на Георги Пахимер знаем, че в хазната имало „съкровища от драгоценни вещи, взети отдавна от ромеите още при Исак II Ангел, които се пазели в царската съкровищница, повече за хвалба, а не за употреба.[54] Това показва, че някои сериозни постъпления в хазната били военна плячка вследствие победените войни на българските царе в края на XII и първата половина на XIII в., които закрепили окончателно възобновеното българско царство. При злополучния византийски поход в 1190 г. според

Никита Хониат, българите получили от ромеите „голямо богатство и различни оръжия".[55] Приблизителни данни за него можем да получим, като вземем предвид сведенията за похода на Исак II от 1195 г., завършил с неговото детрониране, когато носел за нуждите на войската 15 центенария злато и 60 центенария сребро.[56] С подобни приходи хазната се пълнела и при Калоян, багодарение на успешните му походи против латинците и при Иван Асен II особено след битката при Клокотница в 1230 г., където всички „вещи станали плячка на българите".[57] Тази победа включила в границите на българската държава цяла Одринска Тракия, Беломорската област от Галиполския полуостров до Олимп, цяла Македония и Албание от Пинд до Шкодренското езеро с покрайнините около Прищина и Призен и цялото западно крайбрежие на Черно море, което осигурило на страната първенствуващо положение на Балканите.[58]

Доходно перо за хазната се явявали средствата получени от откупа на знатни пленници в резултат на многобройните военни конфликти на полуострова през XII-XIV в. Пример за това дава Никита Хониат който съобщава, че пленения в Мизия протостратор Мануил Камица, бил откупен от зет си Добромир Хриз за два златни центенария.[59] Вземането в плен на знатни пленници при военните действия било обичайна практика на Балканите. Едно изключение трябва да е направено по време на въстанието на Асеневци, при обявяване на което Асен и Петър призовали народа „заловените във войната да не се вземат като пленници, да не бъдат освобождавани срещу откуп, да не се отстъпва на молби".[60] През XIII в. обаче положението се променя и Никифор Григора съобщава, че „българите по стар обичай не убивали, като се задоволявали с плячката".

За богатствата от скъпоценни метали и камъни на Търновсияе двор научаваме и от Хрониката на Роберт дьо Клари „Превземането на Цариград". В нея се описва сватбата на император Хенрих с дъщерята на Борил (1207-1218) - „...така я изпрати на императора и нареди да ѝ дадат 60 коня натоварени с богатство, злато и сребро, с копринени платове и разкошни накити: нямаше кон който да не беше покрит с червен копринен плат, който беше толкова дълъг, че се влачеше седем или осем стъпки зад всеки кон".[61] Описанието на зестрата на българската княгиня е потвърждение за богатствата на българския цар. Голямото количество злато и сребро е най-категоричното доказателство, че търновската хазна разполагала с много ценни метали, залог за икономическата и политическа мощ на държавата, в съществуването на които не може да има съмнение.

Хрониката на Клари съдържа конкретни сведения за накити, определени като „разкошни", които се явяват част от „богатството", от което се зестрата. Обстоятелството, че един западен хронист като Клари, несъмнено запознат с тамошната мода показва, че накитите на княгинята били не само красиви, но и с неизвестни за него форми и украси. Ако допуснем, че сред тях е имало вносни накити, то една голяма част от колекцията трябва да е съдържала местни български изделия, които възхитили Клари. Високите художествени качества на българските накити се потвърждават от множество женски накити в запазените стенописи на църкви от XIII-XIV в., които впечатляват с отличната си изработка, със специфични форми и украси, за което допринасяли скъпоценните камъни. При изброяване на зестрата накитите са поставени след „злато и сребро". Наред с копринените платове, а всички те представлявали „богатството".

Накитите служели както за украса така и за съкровища, тъй като златните и сребърни изделия приведени в неподвижност, представляват пари. Потвърждение на това са много накити и съкровища от XIII-XIV в. в страната и чужбина, повечето със сребърни и по-малко със златни украшения, често придружени от

незначителен брой монети.[62] Това обяснява до известна степен отсъствието на такива при археологическите проучвания на средновековните градове, тъй като освен в съкровища, те често били превръщани в пари, поради което, малко от тях се запазили до по-късно.

Историческите извори от XIII и XIV в. сочат, че освен царя с богатства разполагали много феодали, най-често висши сановници – управители на области. Това им давало възможност за отцепване от централната власт както и възможността да преминават на една или друга страна, гарантираща тяхната автономия. Това положение се дължало на самия характер на феодалната собственост, която получила пълното си развитие и оформяне в България именно в XIII-XIV в., а също и свързания с нея имунитет съсредоточаващ в едно лице административно-финансовата и съдебна власт.[63] В началото на XIII в. Анри дю Валенсиан в своята Хроника отбелязва, че Алексей Слав бил богат със „съкровища от злато и сребро" и в своята страна е считан за благородник.[64] Сведенията били получени от самия Слав по повод женитбата с дъщерята на латинския император след сражението при Пловдив от 1208 г., когато станал негов васал.[65] Те причисляват Алексей Слав към едрите феодали, свързани пряко с търновското царско семейство, който несъмнено се радвал на значителни богатства от „злато и сребро". При тълкуване израза „злато и сребро" възниква въпроса за вложеното в него съдържание – монети, слитъци, накити или съдове. Като знаем колко малко са находките от златни монети, то най-вероятно да се касае за монети и накити, но без да изключваме слитъци скъпоценни метали, каквито са открити в някои съкровища от XIII-XIV в.[66] Според документите тези богатства съдържали много накити, често със скъпоценни камъни, които в бижутерията представлявали най-хубавите образци. Сведения за такива скъпоценности срещаме в Роберт дьо Вилардуен по повод превземането на Константинопол от латинците.[67]

При изброяване на взетата плячка, скъпоценните камъни са поставени до сребърната и златна покъщнина, до копринените материи, при хермелиновите кожи „всички ценни неща, които някога е имало на земята". Явно, че стойността на скъпоценните камъни била равностойна на останалите скъпоценности. За своите съвременници Византия винаги била средище на злато, сребро и скъпоценни камъни, а за майсторството на нейните ювелири, свидетелстват много изделия, за които пише Георги Монах, откъдето е възхитата на латинския хронист от тях.[68]

По-точна информация за скъпоценните камъни от XIV в. дава Енвери в своята книга за напътствията, в която съобщава, че при превземането на Гюмюрджина в 1345 г. Момчил взел „много богатства и платове, злато и сребро, а също и скъпоценни камъни".[69] Това е едно от малкото сведения за скъпоценните камъни, в което те са разграничени в понятия като богатство, злато и сребро. Но нареждането им до тях показва, че са част от богатство, което може да се разглежда и в смисъл на скъпоценности със стойността на злато и сребро. В този план книгата на Енвери е от изключителна важност за настоящото изследване. Тя по категоричен начин сочи наличието на скъпоценни камъни в средновековния балкански град, както че били обект на плячка именно поради тяхната равностойност със скъпоценните метали.

Отсъствието на повече златни и сребърни накити и скъпоценни камъни в селищата и некрополите на Второ българско царство до известна степен е обусловено от обстоятелството, че служели за съкровища, каквито има открити в Никопол, Драгижево – Великотърновско, Долище – Варненско и другаде.[70] В потвърждение са руските съкровища, повечето от които съдържат женски

накити.[71] При необходимост накитите, пазени в съкровища се претопявали и превръщали в пари, а камъните продавани, след което влагани в нови ювелирни изделия. Така изчезнали много накити от разглеждания период. Независимо от естетическите си качества сребърните и златни накити и украси, можели да бъдат превърнати в пари или кюлчета, а те отново в накити, осигурявайки тяхната материална подвижност sine es que non за процеса на обръщение.[72]

За претопяване на накити пише Георги Пахимер в своята Хроника, според която Андроник II Палеолог за войната с Тодор Светослав в 1304 г., се нуждаел от пари за да въоръжи хиляда войника. За целта наредил „да насекат много пари от неговите скъпоценности, изработени от злато и сребро, повечето от които били от зестрата на жена му императрица Мария".[73] Това може да означава, че значителна част от скъпоценностите в императорската съкровищница били накити, определени най-общо като ценности и като богатство, също че нуждата от скъпоценни метали понякога била по-голяма от постъпленията, което налагало претопяването на скъпоценности.[74]

С много злато и сребро, скъпоценни камъни и тъкани е разполагала Църквата, която била обект на щедри дарения от страна на владетели, боляри и народ. За много от тези богатства четем в дарствените грамоти на царската канцелария или съдим от запазилите се ктиторски портрети на царе и боляри в много църковни храмове от XIII-XIV в., които те подпомагали със средства за строеж, за украса и обзавеждане с утвар и икони. Един от големите дарители на Църквата според Синодика на цар Борил бил Иван Асен II, който създал манастири и „украси богато със злато, бисери и многоцветни камъни".[75] Обикновено златото служело за изработване на свещници, кандила, съдове, лицеви обковки на книги, икони и кръстове. Перли украсявали дрехите на висшия църковен клир, епатрахили, ризници на икони, утвар. Колкото до многоцветните камъни от археологическите находки, стенописи и миниатюри знаем, че включват както и ювелирни скъпоценни камъни за украса на църковните корони и регалии, обковки и утвар, така също декоративни многоцветни камъни за стенни и подови мозайки, каквито са открити в повечето търновски църкви.

Едни от най-щедрите дарения Църквата получила от цар Иван Александър (1331-1371). От Зографската грамота знаем, че благодарение на царя манастира бил украсен „всячески с многоцветни камъни и бисери, със злато и сребро, с богатство и много други правдини".[76] В грамотата има точни данни за богатството, което получил манастира. На първо място в този списък са многоцветните камъни и бисери в голямо количество, необходими както отбелязахме погоре за украса на икони, кръстове и утвар. С прибавеното към тях злато и сребро, дарението представлявало истинско съкровище, което говори за икономическата мощ на дарителя.

Сведения за украсата на металните обковки на книгите със скъпоценни камъни има и в приписката на монах Симон в Лондонското евангелие от 1356 г. Според нея книгата била украсена със злато, камъни и бисери: „Написан бе този животочен извор на новата благодат на пресладкото учение на Христа и неговите божествени самовидци, ученици и апостоли, наречен Четвероблаговестник не само по външен шар и злато и пресукан лен или по украса с камъни и бисери, но и по излияние на вътрешното божествено слово".[77] Тази богата украса на църковните книги се потвърждава от стенописи и миниатюри от това време.[78] За голямата популярност на скъпоценните камъни през XIII-XIV в. в столицата Търновград и в други градове на Царството, свидетелстват не само писмените документи, но и някои стенописи, миниатюри, икони и монети. В повечето случаи

те представляват изображения на царя и членове на семейството му, чиито костюми и инсигнии са богато украсени със скъпоценни камъни. Наред с тях скъпоценни камъни украсяват ликовете на много светци в църковната живопис от това време, някои от които имат владетелски корони и инсигнии (обр. 15). Такава е украсата на ктиторите феодали, чиито костюми са обшити с много перли и камъни. Пример за това са стенописните изображения в трапезишките църкви, запазени в началото на века, с богато украсени костюми, епатрахили и щитове на архиереи, светци и светици, ктитори и ктиторки. Известни данни за царски особи давала църква №11, в притвора на която имало запазени части от човешки изображения с далматики обсипани с перли и скъпоценни камъни под краката на които личали карминени възглавници.[79] За съжаление от тези стенописи днес има незначителни останки, поради което трябва да се доверим на оставените ни подробни описания от В. Димов. Но затова пък Боянската църква дава достатъчно материал за сравнение и потвърждение на казаното по-горе. От особено значение е ктиторския портрет на севастократор Калоян и жена му Десислава от 1259 г. (обр.11). По дрехи, накити и севастократорски отличия се виждат много камъни и перли.[80] Сравнително общото им определение според цвета, формата и предназначението говори за изумруди и рубини. Севастократорската корона на Калоян има форма на тясна диадема, допълнена от перли и изумруди, най-едрия от които е поставен в нейното уширение.[81] Перли красят косите и обеците на Десислава, а в короната се виждат бели камъни, напомнящи кварц (обр.12).[82] Множество скъпоценни камъни изпъстрят дрехите и инсигниите на царската двойка Константин Асен и Ирина в същата църква. Короните и ораната са обсипани с перли, рубини и изумруди. В своето изследване върху Боянската църква още Н. Мавродинов отбелязва дългия отвесен рубин в предната част на царската корона по обръча на която има перли и скъпоценни камъни, перлени висулки и цветни камъни.[83]

С перли и скъпоценни камъни са украсени и короните на царица Ирина и Михаил Асен II в църквата „Св. Архангел Михаил" в Костур.[84] С подобна украса е костюма, орната и короната на деспот Михаил Шишман Асен и жена му в църквата „Св. Богородица Елеуса" в с. Долна Каменица от XIV в.[85] По короните перлите се редуват с рубини и изумруди. В ктиторските портрети от същата църква надушниците на ктиторката и дъщерята са със скъпоценни камъни, подобни на добилите гражданственост в литературата надушници драгижевски тип.[86] Венецът на ктиторката е сребърен с ювелирно-декоративни камъни и висулки от перли (обр.13). В ктиторският портрет на деспот Деян и жена му Доя в църквата на земенския манастир от XIV в., перли са употребени освен за венеца, така и за обеците на младата жена до Константин, каквито са познати и от други места в страната и чужбина, през XIV в. (обр.14). Такива са надушниците и на ктиторките в с. Калотина.[87] В запазените исторически портрети на цар Иван Александър короната, орната и костюма са украсени с перли и скъпоценни камъни. В стенописният портрет от Бачковската костница полусферичната корона с перпендулии, орната и костюма са обшити с перли и разноцветни скъпоценни камъни (обр.10). Както облеклото и инсигниите, така и иконографията в портрета следват утвърдените схеми за изобразяване на византийските императори, които се възприели и в съседните страни.[88] Времето на Иван Александър е характерно с приобщаване с постиженията в съвременната византийска култура, което водело утвърждаване на позициите на българската държава и църква.

Най-много изображения на Иван Александър намираме в Манасиева хроника

от 1345 г. Те включват следните миниатюри: Иван Александър, Христос и летописеца Константин Манаси на лист 1[v], където полусферичната корона с перпендулии, орната и костюма на царя са покрити с много перли, червени и сини скъпоценни камъни, които приемаме за рубини и сапфири (обр. 16).[89] В „Смъртта на Иван Асен, син на Иван Александър", изобразена на лист 2, скъпоценните камъни на царската корона, орнат и костюм са перли, рубини и сапфири. Със същите камъни е украсена короната на Иван Асен. Перли и рубини се виждат още по епатрахила и евангелието на патриарха, което е в лявата му ръка (обр. 17). Но трябва да отбележим, че същите камъни красят короните на много библейски царе в останалите минатюри на Хрониката, поради което допускаме, че големия брой скъпоценни камъни по короните, орнатите и костюмите е обусловен от някои правила за рисуване в използваните от художника ерминии.[90] На лист 2[v] където е представена миниатюрата „Приемането на душата на Иван Асен в рая", короната, орната и костюма му са украсени с перли и рубини, подобно на тези в миниатюрата на лист 2.[91] Докато в тази на лист 205 Иван Александър със синовете си Иван Страцимир, Иван Шишман и починалия Иван Асен, носят корони с червени рубини.[92]

Останалите изображения на цар Иван Александър са в известното Лондонско четвероевангелие от 1356 г. В миниатюрата на лист 3 е изобразен деспот Константин, зет на Иван Александър с дъщерите му Кера Тамара, Кераца и Десислава, чиито корони, орнати и костюми са обшити с перли и рубини.[93] На лист 2 е миниатюрата Иван Александър с жена си Теодора и синовете им Иван Шишман и Иван Асен.[94] Червени и сини скъпоценни камъни, редувани с перли, красят короната на царя и царицата, на синовете перли и рубини (обр. 18). В миниатюрата от лист 134, представяща Иван Александър и евангелист Марко, короната, орната и далматиката на царя са украсени с червени овални рубини.[95] Като цяло сред скъпоценните камъни преобладават червените рубини, без които не минава нито една царска корона и инсигнии. Несъмнено рубините означавали власт и успех и като такива могат да се сравнят със символиката на лъва и орела в хералдиката от това време.

Изображението на Иван Александър в голямата миниатюра на Лондонското евангелие повтаря Манасиевата хроника, първата миниатюра на която Иван Александър е с Манасий и Христос. В композициите на Лондонското евангелие както царя, така и неговите родственици са представени според предписанията на византийския придворен церемониал, описан в трактата „De oficiis" на Псевдо Ко дин , който регламентира детайлите в костюма според мястото на всяка личност в дворцовата йерархия.[96] Костюмът на българските владетели от XII-XIV в. следва специфичните особености на византийската мода, но претворена в една нова среда. С подобни костюми на Йоан VI Кантакузин в Ръкописа от Парижката национална библиотека и Андроник II Палеолог в ръкопис от Византийския музей в Атина. Използваната схема подсказва сходство в следвания дворцов церемониал и разпространението на византийската мода в православния Изток.

Владетелският костюм отразен в стенописи, миниатюри и монети с малки отклонения възпроизвежда тържественото императорско облекло от XII-XIV в., което включвало далматика, мантия, лорос, маникион със скъпоценни камъни и перли, обшити по ръкави, маншети и полите на дрехата, както и неизменните червени обувки. Короната е полусферична, покрита с перли и скъпоценни камъни, чиято форма е преминала от Византия в България и Сърбия. Към нея има висулки – препендулии от перли и скъпоценни камъни, чиято форма виждаме в короната на Иван Александър. Короната е удължена, полусферична по форма, с

висулки, спускащи се край ушите, обсипана със скъпоценни камъни, перли и голям овален рубин на върха. С такива корони са представени всички владетели от Второто българско царство. Царският орнат включвал лорос, яка, нашивки на ръкави, маншети и поли на далматиката, обшити с перли и скъпоценни камъни. Именно царските инсигнии, видяни в стенописи, миниатюри, монети и печати най-точно отразяват голямото разпространение на скъпоценните камъни в Търновския двор.

За употребата на скъпоценни камъни в царските инсигнии и костюм свидетелстват още монетите и печатите от XII-XIV в. Като официални държавни знаци, те дават вярна илюстрация на владетелския официален костюм. Гравьорът е изработвал матрици, които точно трябвало да представят владетелския церемониален костюм, инсигнии и накити. Затрудненията на гравьорите, продиктувани от малкото поле за изображения се преодолявало чрез своеобразна символика. Една точка на върха на короната означавала кръст, извисяващ се над нея. Други две точки, но различни по форма от предната, встрани на короната били препендулиите. Няколко точки на челната част на короната са плочките от челния обръч на короната. Така се предавали украсите по отделните детайли на владетелския костюм. Разбира се това обстоятелство не изключва от изследването монетите и печатите като изворов материал. За да покаже приложението на скъпоценните камъни по владетелския костюм и инсигнии трябва да проследим най-характерните царски изображения по монети и печати.

Известните вече билонови скифати на Тодор Белгун от около 1190 г., владетеля носи ниска корона, чийто челен обръч е от 7 плочки и препендулии от по две точки. Това са перли с каквито е украсен още маниакиона.[97] В билоновите скифати на Иван Асен II той е с ниска корона, в обръча на която има над 9 плочки и препендулии от перли. Също с перли е обшита хламидата и маниакиона на дивитисиона. В дясната ръка царя държи кръст с къса дръжка, а с лявата поема жезъл с дълга дръжка, на върха с осмолъчна звезда, всеки лъч на която е украсен с перли или скъпоценни камъни, който му подава застаналия вляво от него свети Димитър.[98]

В сребърните грошове на Михаил Шишман (1323-1331) владетелят е в традиционната стема, дивитисион и лорос с украса от перли. С повече перли е тронът под Христос, а пет перли или камъни красят обковката на евангелието, което държи в лявата ръка.[99] В сребърна емисия монети на Иван Александър впечатлява особеното внимание на гравьора към орнаментиката на костюма и инсигниите. Владетелят е прав насреща, облечен в дивитисион и хламида, краищата на който са обрамчени с перли (обр. 20). Върху триъгълното парче плат от облеклото, чрез което гравьора е представил хламидата се вижда и таблион с гравирани две големи перли или камъни.[100]

От изброените монетни изображения се вижда, че както в стенописните и миниатюрни паметници, владетеля е представен в костюм и инсигнии, задължително украсени с перли и скъпоценни камъни. Освен монети, скъпоценни камъни и перли откриваме във владетелските печати от това време. В моливдовул на Борил, царя е изобразен прав насреща върху супендиум. На върха на стемата му има кръст, представен от гравьора с три точки, с по колкото са перпендулиите. Не е трудно да се види, че с перли е украсен маниакиона на далматиката. [101]

Сред най-интересните находки е златния печат на Иван Асен II.[102] Челният обръч на неговата стема е от 9 плочки, а перпендулиите са предадени с по 4 точки, като има в основата една, от която се спускат по три висулки. Ръбовете на дивитисиона му са обшити с перли. Лабариумът на който се подпира с дясната

си ръка има дълга дръжка, плочката на която е украсена с едри перли или скъпоценни камъни, а в лявата има кълбо с кръст (обр. 19). В златния печат на Константин Асен (1257 – 77) владетеля е представен също прав насреща, върху супендиум.[103] В дясната ръка държи лабарум с къса дръжка, по която са гравирани колена от едри перли или скъпоценни камъни, с каквито са украсени още ръбовете на плочката на лабарума и двата края на акакията в лявата му ръка. В бронзовата матрица – печат на Мичо Асен (1256-63) е представен на кон, челния обръч на стемата има 7 плочки, а перпендулиите са съставени от по една едра точка, моновисулка. Облечен е в дивитисион, чиито маниакион е от 7 едри перли. В дясната ръка държи кръст с къса дръжка, а в лявата поводите на коня.[104]

От прегледа на скъпоценните камъни отразени в стенописи, миниатюри и монети се вижда, че през XIII-XIVв. с най-голяма популярност сред Двора и аристокрацията се ползвали перлите. Освен за украса на царски инсигнии и костюми, те намерили широко приложение в бижутерията и в някои приложни занаяти. Прави впечатление големия брой перли, нужни за украсата на един владетелски, севастократорски или болярски костюм през XII-XIV в. За тази популярност на перли в накитите говорят и намерените пръстени и обеци със златен обков, сред които има екземпляри с по 11 перли. Всичко това означава, че перлите били на мода продължителен период от време сред аристокрацията, откъдето през втора половина на XIV в. преминали сред заможното търговско-занаятчийско и военно съсловие в столичния град. За превръщането им в любими камъни трябва да са допринесли разнообразните възможности, които те предлагали при декориране и украса както и редовните доставки на перли от търговските партньори на страната – Византия, Дубровник, Венеция.

Наред с тях голяма популярност получили рубините с червен и малиново-червен цвят. От запазените стенописни изображения и миниатюри знаем, че са част от украсата и декорацията на всички царски и други корони, облекло и инсигнии. Те са рисувани с овална до кръгла форма в стенописи и миниатюри и тъй като не могат да се пришиват към тъканите, то прикачането към тях трябва да е ставало с помощта на метален обков. Такъв обков видял В. Димов в костюма на светец или ктитор в църква №11 на Трапезица в началото на века. Рубините били поставени в овален, а изумрудите в триъгълен, вероятно сребърен обков, за което говорели белите линии, които ги обрамчвали.[105]

От археологичните находки в Търновград знаем, че рубините били влагани в пръстени, огърлици и медальони със златен обков. Не по-малко популярни трябва да са били изумрудите и сапфирите, които се редували с рубини по владетелските корони и инсигнии.

Най-многобройни са изделията от карнеол, планински кристал, аметист, ахат, яспис и малахит, открити при археологическите разкопки. Повечето от тях представляват мъниста с разнообразна форма, носени поединично или в огърлици. Единственото сведение за цяла огърлица от „кристални и цветни камъни" дължим на Борис Дякович. Тя била намерена в 1900 г. от Жьорж Сьор при разкопки в екзонартекса на патриаршеската църква на Царевец. Според него, това бил „един хубав и оригинален гердан от кристални и цветни камъни".[106] Огърлиците от скъпоценни камъни или перли поради високата си стойност били рядкост и обикновено са носени само от владетелки и болярки.

Включените в настоящото изследване 65 находки от ювелирни и ювелирно-декоративни скъпоценни камъни представляват само част от намерените на територията на столичния град, сред които изделия с по няколко броя камъни. Сред тях – 3 рубина, 30 перли, 22 ахата, 6 аметиста, 26 кварц, 2 млечно-бял кварц,

1 планински кристал, 26 карнеол, 5 яспис, 6 корала, използвани като мъниста или в разнообразни по вид и форма накити с метален обков. Значителен брой от ювелирно-декоративните камъни във фондове и експозиции остават необработени или необнародвани, а някои погрешно определени, поради което както в Търново така и във страната не могат да влязат в научно обръщение, за съжаление в това число са и камъните от някои съкровища. Ето защо, когато говорим за скъпоценните камъни от Търновград трябва да знаем, че техния брой е значително по-голям и разнообразен.

Скъпоценни камъни са намерени и в други средновековни центрове, в некрополи и съкровища. На първо място това са сребърните венци, в чиито касетъчни звена са влагани ювелирно-декоративни камъни или седеф, при които редуването на различни по цвят камъни, създавало изключителен полихромен ефект. Те били особено модерни през втора половина на XIV в., сред всички балкански народи, но високата им стойност от 2 дуката, според дубровнишките документи ограничава донякъде тяхното разпространение.[107] От ювелирните камъни най-разпространени според находките в България, трябва да са били перлите, от които най-много има в съкровището от Михайловград.[108] Ювелирно-декоративни камъни има и в прочелника от Никополското съкровище, в който са вложени различни по цвят камъни в отделните звена.[109] По-често срещани са мънистата и висулките от кварц и карнеол в много селища и некрополи от разглеждания период.[110]

Накитите и скъпоценните камъни били белег на сан и богатство, за което свидетелстват множество находки у нас и в чужбина.

Скъпоценните камъни от първа група – ювелирни, според направената в увода на настоящата работа гемоложка класификация, застъпват рубини, изумруди и сапфири, а от минерално-органичните перли. Най-често се употребявали от владетеля и неговото семейство, от аристокрацията и висшия църковен клир, а от втората половина на XIV в. и от заможното градско население. Повечето накити с ювелирни скъпоценни камъни са намерени в дворцовия и патриаршески комплекс на Царевец, в някои трапезишки църкви и в църквата „Св. Димитър", за които се предполага, че съхранявали тленните останки на владетели и боляри. Наред с тях са откривани и в някои жилищни квартали на града, обитавани от градско население, за което не може да се каже, че се е числяло към феодалната класа.

Скъпоценните камъни от втора група, наречена ювелирно-декоративни камъни са носени както от аристокрацията, така и от гражданството. Откритите при разкопките в града находки включват планински кристал, аметист, ахат, карнеол, яспис. Една част от тези камъни са вложени в златни и сребърни накити често в комбинация с перли, а други представляват мъниста, висулки, пръстени и кабошони за пръстени и обеци. Откриването им в стенописи и миниатюри е рядкост, макар подобно твърдение да е относително, тъй като определянето става по художествена рисунка. Затова пък големият им брой в жилищните квартали на Царевец и „новия град" е доказателство за голямата им популярност сред столичното население. Много от видовете ювелирно-декоративни камъни в продължение на векове са носени от хората като талисмани и амулети, срещу смърт и болести. Но за тяхното разпространение помогнали декоративните им цветови качества и сравнително ниската цена, което позволило разпространението им сред по-широк кръг от хора.

Възможно е част от ювелирно-декоративните камъни да са обработвани в столичния град, свидетелство за което са някои незавършени изделия от карнеол,

намерени в производствено-занаятчийски квартали на Царевец.[11] Подобно производство би могло да бъде организирано както от български, така и от чужди занаятчии в града, като се има предвид голямото потребителско търсене по това време. Принос затова са имали някои находища на ювелирно-декоративни камъни в страната, сред които на кварц, халцедон и ахат.

Завършвайки това изследване ще отбележим, че скъпоценните камъни през XII-XIV в. в Търновград се радвали на голяма популярност сред столичното население. О това съдим, че едни от най-търсените вносни стоки били скъпоценните камъни, внасяни от Византия, Дубровник, Венеция. Закупените скъпоценни камъни и накити по същество имали значение на пари, особено през втората половина на XIV в., когато турската заплаха надвиснала над българската държава. В зависимост от тяхната ценност и от приписваните им магически и лечебни качества, те били влагани в метални накити и огърлици, в оръжие и утвар, в дрехи, икони и кръстове.

Изобилието от скъпоценни камъни в Двора и сред българското болярство е отразено достатъчно ясно в запазените от XII-XIV в. стенописи, миниатюри, икони, монети и печати, доказателство за икономическата мощ на търновските владетели, както и за наложилата се трайно византийска мода и протокол в България.

БЕЛЕЖКИ

[1] Класификацията е съобразена с приетата в българската и чуждестранна специализирана литература по гемология. Вж. **Корнилов, Н. И., Ю. П. Солодова**, Ювелирные камни. М., 1982, с. 32-33; **Тодоров, Т.** Скъпоценните камъни от А до Я. С., 1988, с. 17.

[2] **Тодоров, Т.** Цит. съч., с. 23-24.

[3] Пак там, с. 24.

[4] **Браун, Р.** Царство минералов. С. Петербург, 1906, с. 40.

[5] **Москов, М.** Разкопките в черковите Св. Димитрий и Св. Четиридесет мъченици в Търново. Търново, 1912, с. 12; **Цончев, Д. Николов Т.** Нови разкопки в крепостта „Трапезица" – В. Търново. – ГИМ, V, 1926-1931, с. 258-259; **Георгиева, С.** Колонни украси от двореца на Царевец в Търново. – Археология, VI, 1964, 2, с. 39 и сл.; Ангелов, Н. Средновековен некропол в Търново – ИНМВТ, I, 1962, с. 24; **Филов, Б.** Старобългарското изкуство. С., 1924, с. 40-41, 52, 61; Миниатюрите на Лондонското евангелие на цар Иван Александър. С., 1934, табл. 1,2; **Дуйчев, Ив.** Миниатюрите на Манасиевата летопис. С., 1962, с. 130, обр. 69, 1-2; **Мавродинов, И.** Боянската църква и нейните стенописи. С., 1943, с. 24, табл. II, IV; **Живкова, Л.** Четвероевангелието на цар Иван Александър. С., 1980, с. 66, табл. I-II; **Божков, Ат.** Търновско изобразително изкуство. С., 1988, с. 149.

[6] **Примов, Б.** Роберт дьо Клари и отношенията между България и Латинската империя. ГСУ ИФФ, 1947, с. 27, т. XLIII; **Дуйчев, Ив.**, Из старата българска книжнина. II, С., 1944, с. 8 и сл. и с 297; ИБИ, XV, С., 1972, с. 150; ГИБИ, X, 1980, с. 180.

[7] **Корнилов, Н. И., Ю. П. Солодова**, Цит. съч., с. 142.

[8] **Ангелов, Н.** Цит. съч. с. 24; Непубликувани материали от фонда на ИМ – В. Търново, №3772 и НИМ – София, №775.

[9] **Милев, Ал., Николов, Б., Братков, Й.** Речник на чуждите думи в българския език, С., 1978, с. 120, 438, 567.

[10] **Корнилов, Н. И., Ю. П. Солодова**, Цит. съч., с. 250.

[11] **Сакъзов, Ив.** Стопанските връзки на България с чужбина през XIV в. ГСУ ЮФ, XXX,, 1934-1935, с. 30 и сл.; Стопанските връзки между Дубровник и българските земи. С., 1930, с. 183 и сл.; Търговските отношения между България и генуезците в началото на XIV в. – ИИД, кн. VII-VIII, С., 1928, с. 15 и сл.; **Юрданов, Ю.** История на българската търговия до Освобождението. С., 1938, с. 75 и сл.; **Андреев, М., Ангелов, Д.** История на българската феодална държава и право; С., 1972, с. 49-50; **Гюзелев, В.** Средновековна България в светлината на нови извори. С., 1981, с. 164-165, **Радоікович, Б.** Накит код Срба. Белград, 1969, с. 163.

[12] **Александров, Г.** Средновековно българско съкровище от Михайловград, Археология, 1984, 1, с. 30.

[13] Енциклопедия България, С., 1978, с. 158-159.

[14] **Браун, Р.** Цит. съч., с. 40.

[15] Непубликувани материали от Царевец. Разкопки на автора и от НИМ №3770 на В. Вълов при Балдуинова кула.

[16] **Корнилов, Н. И., Ю. П. Солодова**, Цит. съч., с. 178 и сл.

[17] **Александров, Г.**, Цит. съч., с. 30.

[18] **Тодоров, Т.** Цит. съч., с. 74.

[19] Енциклопедия България, 3, С., 1982, с. 381.

[20] **Корнилов, Н. И., Ю. П. Солодова**, Цит. съч., с. 183, **Стойков, Г.** Боянската църква, С., 1954, с. 63.

[21] **Тодоров, Т.** Цит. съч., с. 74 и сл.

[22] **Корнилов, Н. И., Ю. П. Солодова**, Цит. съч., с. 184.

[23] Пак там, с. 165.

[24] Пак там, с. 194-195.

[25] **Тодоров, Т.** Цит. съч., с. 79.

[26] Находки от средновековни селища и некрополи от Габровско и Преслав, сведения за които дължим на г-жа К. Койчева от ИМ Габрово и Т. Михайлова от АИМ при БАН – филиал Шумен, на които благодарим за съдействието.

[27] **Димитрова-Милчева, Ал.** Антични теми и камеи. С., 1980, с. 15.

[28] **Тодоров, Т.** Цит. съч., с. 81.

[29] **Корнилов, Н. И., Ю. П. Солодова**, Цит. съч., с. 214-215; Сребърни надушници с вложени малахитови кабошони бяха намерени в сграда от втора половина на XIII в., при разкопки на Царевец – XXVIII на автора.

[30] Енциклопедия България, 4, С., 1984, с. 36.

[31] **Генова, Ев.** Средновековният некропол в местността Стражата край град Плевен. – ИНИМ, т. 3, С., 1981, с. 93.

[32] **Корнилов, Н. И., Ю. П. Солодова**, Цит. съч., с. 254-255.

[33] **Квинто, Л.** Седефът в приложното изкуство на Търнов през XIV в. Под печат в ИАИ

[34] **Тодоров, Т.** Цит. съч., с. 47; Радоiковиh, Б. Цит. съч., с. 162.

[35] **Корнилов, Н. И., Ю. П. Солодова**, Цит. съч., с. 179.

[36] Накити с ювелирни комбинации са открити в църквата Св. Димитър Вж. **Москов, М.**, Цит. съч., с. 12; Непубликувани материали от Царевец – XXVIII. Разкопки на автора.

[37] Откровение на св. Йоан, гл. 2, стих 18-21. Вж. Новый заветь. Ню-йорк, 1867, с. 604

[38] **Корнилов, Н. И., Ю. П. Солодова**, Цит. съч., с. 53-54.

[39] **Браун, Р.** Цит. съч., с. 21.

[40] **Корнилов, Н. И., Ю. П. Солодова**, Цит. съч., с. 49-50.

[41] Пак там, с. 8.

[42] **Браун, Р.** Цит. съч., с. 198, рис. 159 а-с.

[43] Сведенията дължимна ст. ас. С. Лазаров от ВТУ „Св. св. Кирил и Методий" – гравьор.

[44] **Милчева, Ал.** Цит. съч., с. 8.

[45] **Трифонов, Ю.** Сведения из старобългарския живот в Шестоднева на Йоан Екзарх – Сп. БАН, кн. XXXV, 1926, с. 2, **Дуйчев, Ив.** Из старата българска книжнина. I, С., 1940, с. 86-87.

[46] **Цанкова-Петкова, Г.** България при Асеневци. С., 1978, с. 170.

[47] **Жофруа дьо Вилардуен**, Завладяването на Константинопол, С., 1985, с. 115.

[48] **Иречек, К.** История на българите. С. 1978, с. 428.

[49] **Дуйчев, Ив.** Из старата българска книжнина. II, с. 8 и 24.

[50] **Цанкова-Петкова, Г.** Цит. съч., с. 53.

[51] Пак там, с. 54.

[52] **Златарски, В.** История на българската държава през средните векове, III, С., 1972, с. 408-409.

[53] **Даничич, Б.** Живот светога Саве. Београд, 1860, с. 199-214; **Петров П., В. Гюзелев,**

Христоматия по история на България, 2, С., 1978, с. 325.

[54] ГИБИ, X, С., 1980, с. 180.

[55] Сред тях били „императорските пирамидални корони, чашите на знатните, голямо количество пари и самия императорски кръст" за което съобщава Акрополит. Вж. ИБИ, XV, С., 1972, с. 1972, с. 153-154. Това сведение потвърждава Анонимната византийска хроника, Вж. **Аврамов, В.** Войната на България с Византия в 1190 г. и погромът на императора Исак Ангел при гр. Трявна, С., 1929, с. 15.

[56] **Петров, П. В. Гюзелев,** Цит. съч., с. 19-20.

[57] ГИБИ, XV, С., 1972, с. 161.

[58] **Мутафчиев, П.** История на българския народ. С., 1986, с. 289.

[59] ГИБИ, XI, С., 1983, с. 67.

[60] ГИБИ, XI, с. 26.

[61] **Примов, Б.** Цит. съч., с. 27.

[62] **Филов, Б.** Новооткрити старини – ИБАД, III, св.2, 1913, с. 335; **Миятев, Кр.** Накитно съкровище от с. Горна Бяла Речка (Берковско) - ИАИ, V, 1928)29, с. 345; **Николов, Б.** Колективна находка от монети и сребърни накити от Враца. – Археология, VII, 1965, кн.1, с. 14 и сл.; **Бобчева, Л.** Колективна находка от средновековни монети и накити от нос Калиакра. ИНМВ, III (XVIII), 1967, с. 223 и сл., обр. 2-5; **Ваклинова, М.** Новооткритото съкровище в Преслав. Векове, I, 1972, кн. 3, с. 52 и сл.; **Александров, Г.** Цит. съч., с. 29 и сл.; **Генова, Ев.** Никополското съкровище XIII-XIV в., С., 1981 (албум). Първото съкровище от Никопол открито в 1915 г. не е обнародвано. Съхранява се в НАМ – София; **Кузев, Ал.** Накитните съкровища от Долище. МПК, XXVI, 1986, кн.4, с. 45; За съдържанието на едно съкровище от 30-те години на XIV в. съобщава Й. Кантакузин, което възлизало на 40 000 жълтици, от които 12 000 в златни монети, а останалите в накити и сребърни кюлчета. Вж. ГИБИ, X, С., 1980, с. 249; **Teodor D. Cr.** Tezaurul feudal timpuriu de obiecte de podoaba descoperit la Voinesti-Iasi. Arheologia Moldovei. I, 1961, pp. 262-263, fig. 1-9; **Burda, S.** Tezaurule de aur din Romania. B., 1979, pp. 33-42.

[63] **Лишев, С.** За стоковото производство във феодална България, С., 1957, с. 105.

[64] **Петров, П., В. Гюзелев,** Цит. съч., с. 88.

[65] **Божилов, И.** Фамилията на Асеневци, С., 1985, с. 96-97.

[66] Й. Кантакузин споменава, че златото и среброто във съкровището освен в монети е и на кюлчета. Вж. ГИБИ, X, с. 249; В Никополското съкровище има 5 сребърни кюлчета с еднакви размери, Вж. **Генова, Ев.**, Цит. съч.: В гроб от Видинско имало 3 кюлчета с различни размери и тегло, но съобразени със византийската либра според Атанасова, Й. Средновековни накити от Видинско. – ИМСБ, 1, С., 1977, с. 239-240, обр. 9; В руските съкровища от XI-XIII в. има от 1 до 10 слитъка, като в различните княжества имали различни форми и тегло. Вж. **Корзухина, Г. Ф.** Русские клады. М-Л, 1954, с. 28, т. XXXII, I-VI.

[67] **Николаев, Вс.** Хроника на Жофруа дьо Вилардуен „Завладяването на Цариград", С., 1947, с. 28.

[68] **Каждан А.** Деревне и город в Византии IX-X в. М., 1960, с. 201, 195.

[69] **Петров, П. В. Гюзелев,** Цит. съч., с. 88.

[70] Вж. бел. 66.

[71] В потвърждение са руските съкровища, повечето от които се състоят от женски накити. Вж. **Корзуфина, Г. Ф.**, Цит. съч., с. 15.

[72] **Маркс, К., Ф. Енгелс,** Избрани произведения, т. 8, С., 1985, с. 233, 262.

[73] ГИБИ, X, с. 205.

[74] За съдържанието на една императорска хазна Вж. ГИБИ, X, с.155-9.

[75] **Петров, П., В. Гюзелев,** Цит. съч., с. 312; **Дуйчев, Ив.** Цит. съч., с. 44.

[76] Пак там, с. 239.

[77] **Живкова, Л.** Цит. съч., с. 46.

[78] В много икони, стенописи и миниатюри от XII-XIV в. лицевите обковки на книгите са украсени с перли и скъпоценни камъни. Вж. **Божков, Ат.** Българската икона. С., 1984, с. 38, обр. 8, 78, 80; Търновската средновековна художествена школа, обр. 73, 79, 114-116; **Стойков, Г.** Цит. съч. с. 63; **Дуйчев, Ив.** Миниатюрите на Манасиевата хроника, миниатюра 2, 58.

[79] **Димов, В.** Разкопките на Трапезица в Търново, - ИБАД, V, 1915, с. 135 и сл.

[80] **Филов, Б.** Старобългарската живопис през XIII и XIV в. – БИБ, III, 1930, кн.1, с. 69.

[81] **Филов, Б.** Старобългарското изкуство, С., 1924, с. 40; **Божков, Ат.** Българското изобразително изкуство, С., 1988, с. 148-149.

[82] **Филов, Б.** Цит. съч., с. 40; **Радоiковиh, Б.** Цит. съч., с. 138-140.

[83] **Мавродинов, Н.** Боянската църква и нейните стенописи, С., 1943, с.25-26,табл. II, IV; **Божков, Ат.** Търновска средновековна, обр. 8.

[84] **Василиев, Ас.** Ктиторски портрети. С., 1960, с. 13, обр.3.

[85] **Божилов, Ив.** Цит. съч., с. 144.

[86] **Мавродинова, Л.** Църквата в Долна Каменица. С., 1969, с. 18.

[87] **Миятев, Кр.** Царска корона в селска хижа. ГНЕМ, XIV, 1943, с. 24, обр.4; **Панайотова, Д.** Болгарская монументальная живопись XIV века С., 1966, с. 156-157; **Божков, Ат.** Цит. съч., обр. 89.

[88] **Филов, Б.** Портретът на Иван Александър. Сборник в чест на В. И. Златарски, С., 1925, с. 500 и сл.; **Бакалова, Е.** Бачковската костница, С., 1977, с. 161, ил. 131.

[89] **Филов, Б.** Миниатюрите на Манасиевата хроника. С., 1927, с. 29-30, табл. I, XI; **Дуйчев, Ив.** Миниатюрите..., с. 34, мин.1.

[90] **Василиев, Ас.** Ерминии, технология и иконография. С., 1976, с. 16; **Дуйчев, Ив.** Цит. съч., мин. 9, 12, 32.

[91] **Филов, Б.** Цит. съч., с. 31, табл. II; **Дуйчев, Ив.** Цит. съч., с. 36, мин.2.

[92] **Филов, Б.** Цит. съч., с. 77, табл. XI; **Дуйчев, Ив.** Цит. съч., мин. 69.

[93] **Живкова, Л.** Цит. съч., обр.1, табл.I.

[94] Пак там, табл. II.

[95] Пак там, табл. XXVI, обр. 175.

[96] **Филов, Б.** Цит. съч., с. 272 и сл.; **Дуйчев, Ив.** Цит. съч., с. 130; **Бакалова, Е.** Цит. съч., с. 163.

[97] **Йорданов, И.** Монети и монетно обръщение в средновековна България 1081-1261. С., 1984, с. 42, т. XVII-6,9.

[98] Пак там, с. 89, т. XXXVIII-2,3.

[99] **Мушмов, Н.** Монетите и печатите на българските царе. С., 1924, с. 39, 94-95, обр. 50-54.

[100] Пак там, с. 124-125, обр. 139-142.

[101] **Мушмов, Н.** Цит. съч., с. 158-159, обр. 244.

[102] Пак там, с. 160, обр. 246.

[103] Пак там, с. 161, обр. 247.

[104] **Йорданов, И.** Печатите в средновековна България, С., 1987, с. 180 и л..

[105] **Димов, В.** Цит. съч., с. 142-143, обр. 101.

[106] **Николова, Я.** Няколко документа за разкопките в Търново и Никополис ад Иструм през 1900 г. – ИОМВТ, В., 1962, с. 47.

[107] Сведенията за сребърния венец от с. Крамолин, Габровско дължим на г-жа К. Койчева от ИМ Габрово. Подобен венец има в История на България. 3, С., 1982, с. 137, погрешно посочен като пловдивски; Същите венци са особено разпространени във Сърбия, Вж. **Радоiковиh, Б.** Цит. съч. с. 62, **Popescu, M.M.** Podoabe medievale in tarile Romane. B., 1970, p.56, cat. 84 – fig 44.

[108] **Александров, Г.** Цит. съч., с. 29-32, обр. 4 Перлите във съкровището са 39 с диаметър 2-3 мм.

[109] За съжаление прочелника както и цялото съкровище не са обнародвани. Той е познат повече от илюстрация в История на България, 3, с. 219, обр.2.

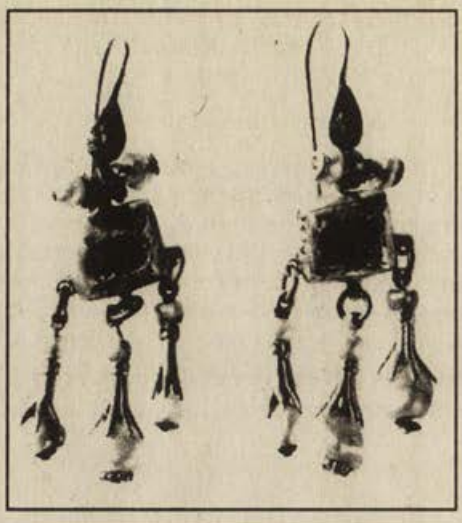
[110] **Георгиева, С., Р. Пешева,** Средновековен български некропол край гр. Ловеч. – ИАИ, 1955, с. 546 и 544, обр. 409; **Бобчева, Л.** Цит. съч. с. 225, обр.4; Подобни находки са открити в Преслав, сведенията за които дължим на г-жа Т. Михайлова от АИМ при БАН – Шумен, на която благодарим за любезността. Александров, Г. Цит. съч., с. 30; **Генова, Ев.** Средновековният некропол, с. 93.

[111] Находката е намерена на Царевец III юсп от г-жа Л. Квинто, която любезно ни я предостави. Мнение за тясна специализация във златарството изказват още Н. А. Мушмов, Кр. Миятев, Вж. **Цонев, Ст.** Стоковото производство във феодална България. – ИПр. 1954, кн.5, с. 59-60 и пос. л-ра.

THE PRECIOUS STONES IN THE MEDIAEVAL ADORNMENTS IN THE TOWN OF TURNOVGRAD
(Summary)

Maria Dolmova-Lukanovska

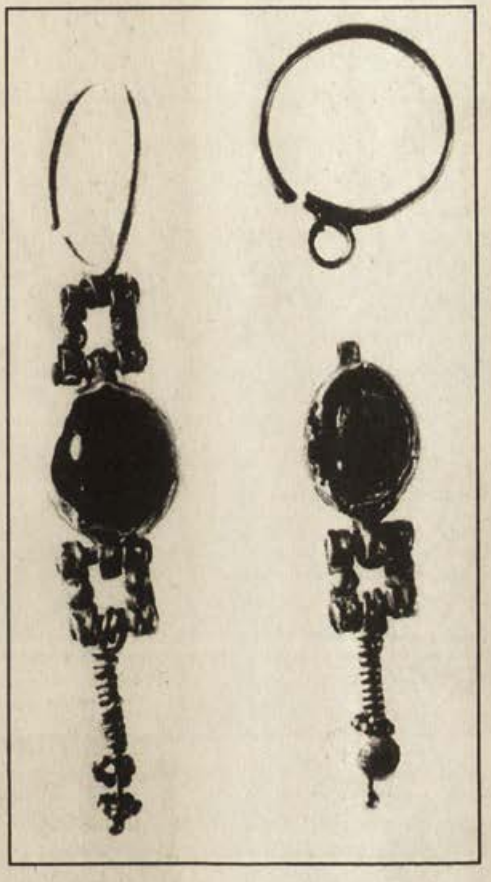
Amongst the large number of precious stones found during the exploration of the mediaeval town of Tarnovgrad there are many samples of precious stones. Their popularity is proved by many excavation finds, historical documents, some murals, miniatures and seals – subject of the present study. The adornments with precious stones were a token of rank and wealth, so they were worn by the ruler and his family, by the aristocracy and the clergy, as well as by the affluent city inhabitants. In accordance with their value and the magical and healing properties assigned to them, they were inlaid in different metal adornments, arms, clothing, icons and crosses.

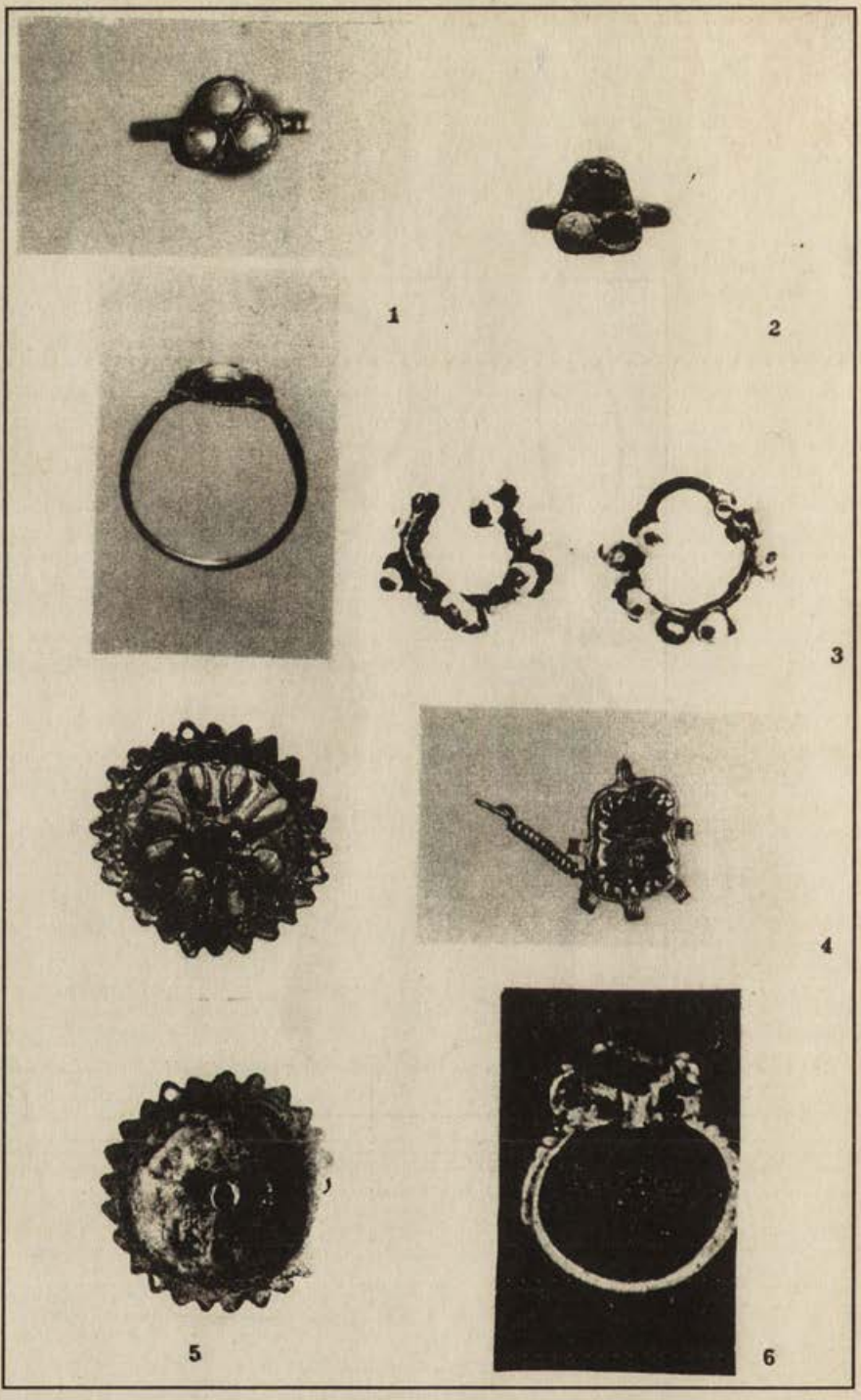
Обр. 1. Златни обеци с перли и скъпоценни камъни от Трапезица.

Обр. 1-А. Златни обеци с перли и скъпоценни камъни от Трапезица.

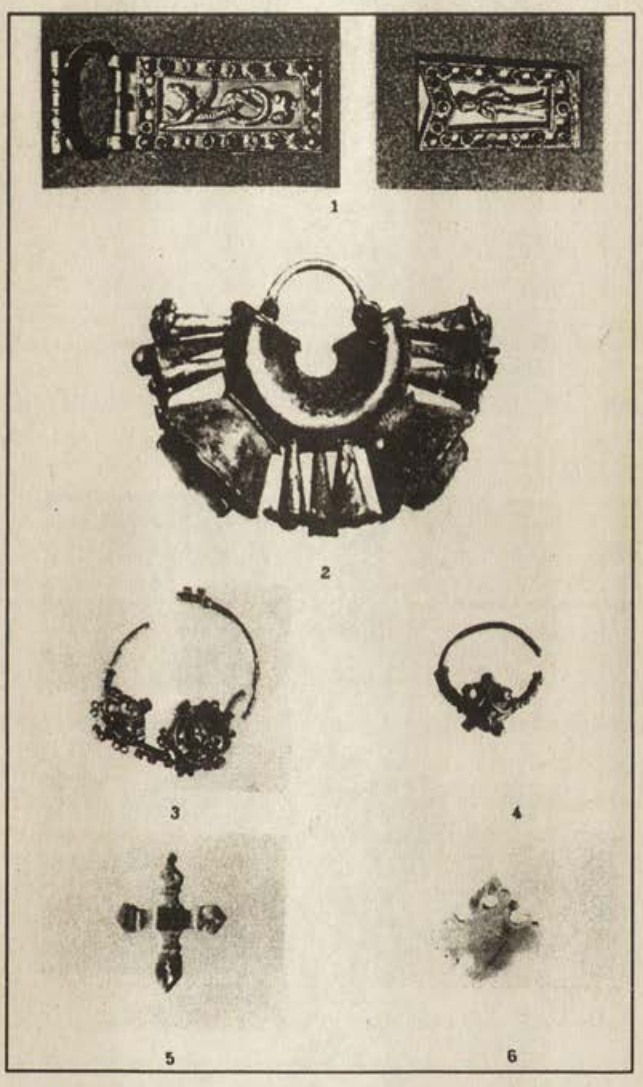
Обр. 2. Златни обеци с перли и аметисти от Трапезица.

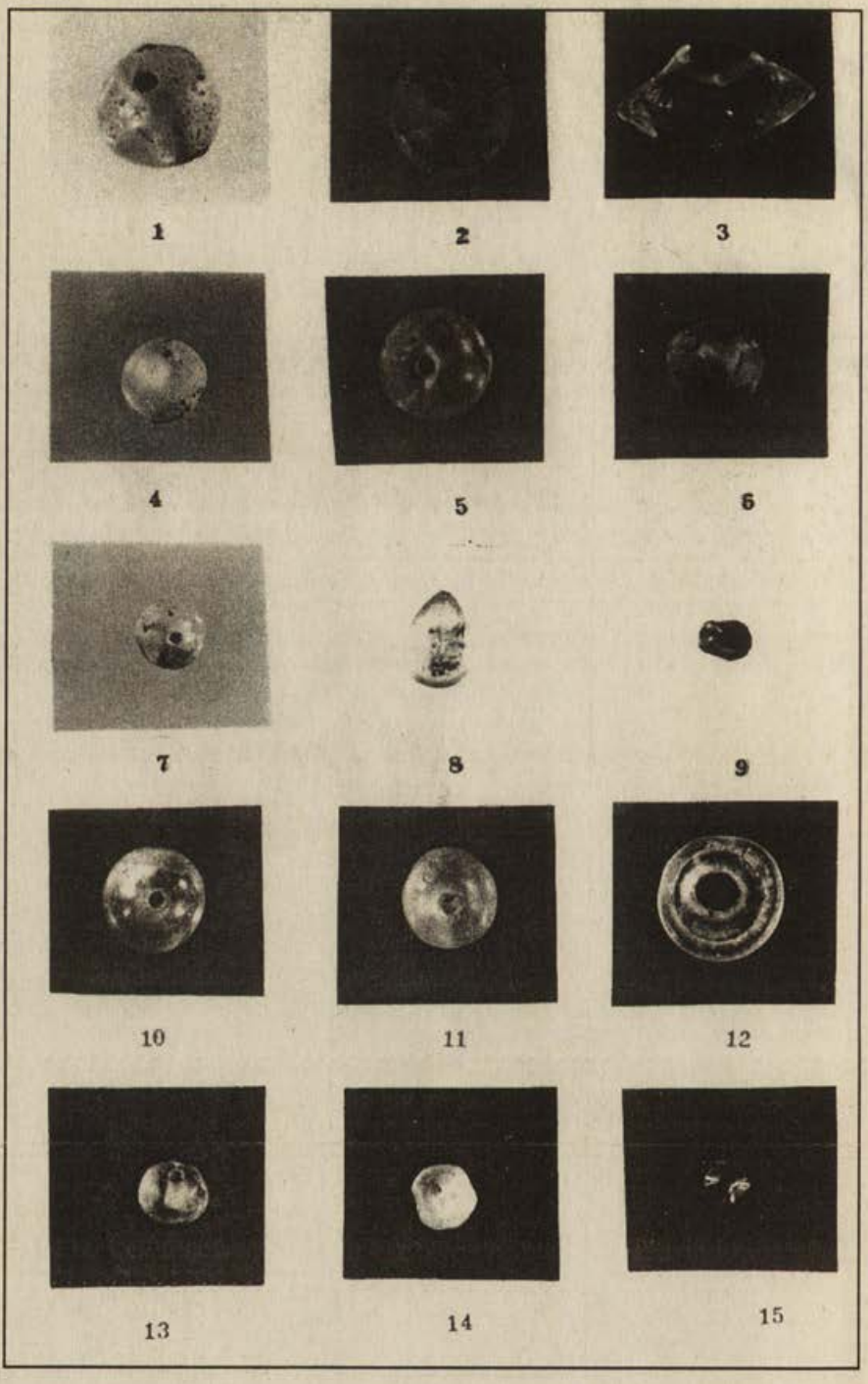
Обр. 3. Златни накит с перли, рубини и аметисти и сребърна апликация с корали от В. Търново.

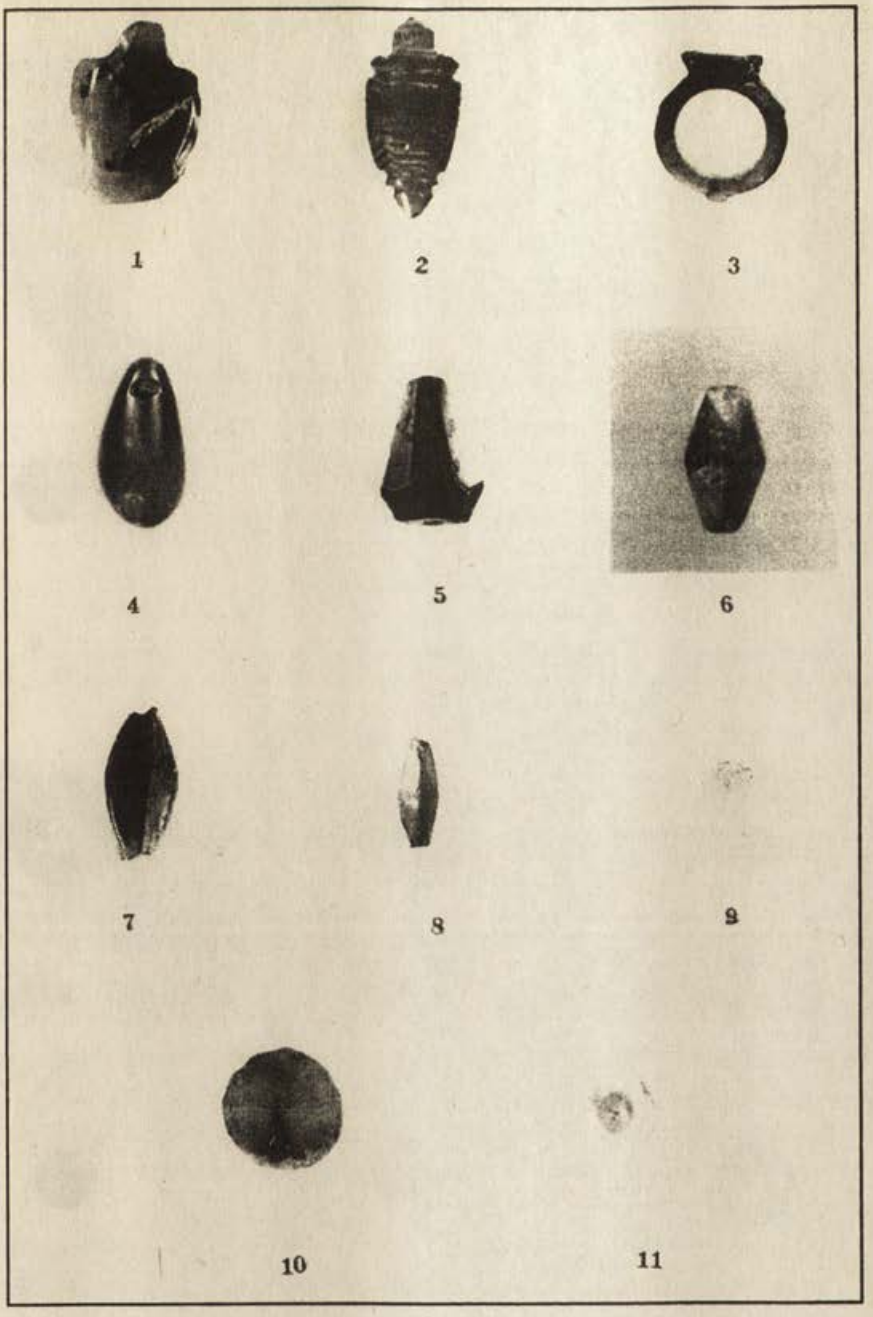
Обр. 4. Златен пръстен със скъпоценен камък.

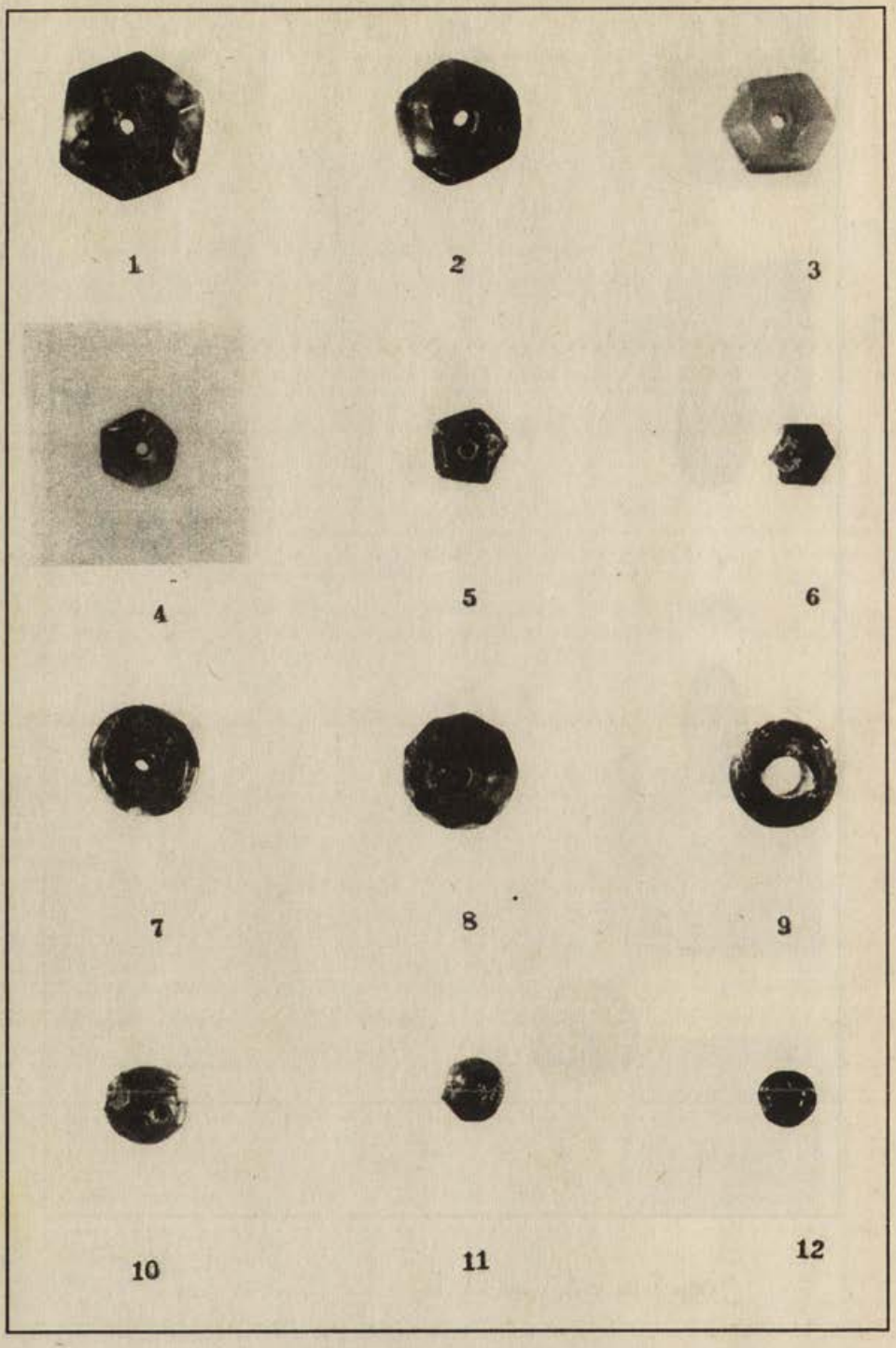
Обр. 5. Златни и сребърни накити с ахат, планински кристал и яспис. Украшение от седеф.

Обр. 6. Мъниста и вложки от кварц, аметист и планински кристал.

Обр. 7. Висулки, мъниста, геми и заготовка от карнеол.

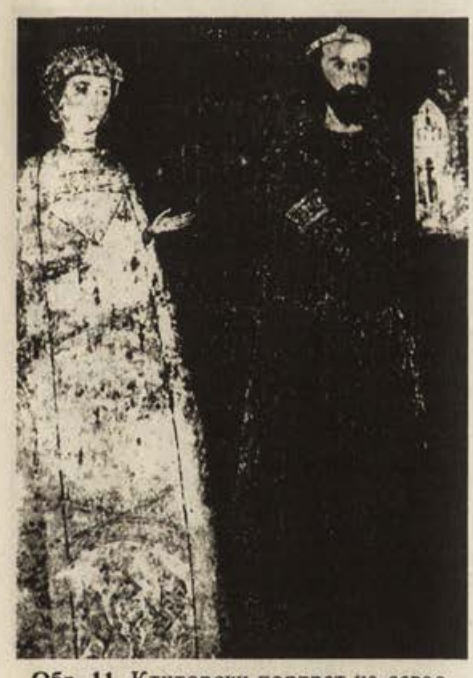
Обр. 8. Мъниста от карнеол и яспис.

Обр. 9. Пръстен от карнеол

Обр. 10. Стенописен портрет на цар Иван Александър от Бачковската костница.

Обр. 11. Ктиторски портрет на севастократор Калоян и жена му Десислава от Боянската църква – 1259 г.

Обр. 12. Ктиторски портрет на Десислава – детайл.

Обр. 13. Портрет на ктиторката – детайл от църквата в с. Долна Каменица

Обр. 14. Ктиторски портрет на деспот Деян и жена му Доя – детайл от църквата в Земенския манастир.

Обр. 15. Стенописно изображение на св. Димитър от църквата в с. Долна Каменица.

Обр. 16. Иван Александър с Константин Манасий и Христос – миниатюра в Манасиевата хроника – 1345 г.

Обр. 17. Смъртта на Иван Асен син на цар Иван Александър – миниатюра в Манасиевата хроника

Обр. 18. Цар Иван Александър, царица Теодора (Сара) и синовете им Иван Шишман и Иван Асен – миниатюра в Лондонското четверо-евангелие на Иван Александър от 1356 г.

Обр. 19. Златен печат на цар Иван Асен II

Обр. 20. Сребърна монета на цар Иван Александър – лице.

Известия на Исторически музей – Велико Търново, XII/1997
Bulletin muzeum of history – Veliko Turnovo, XII/1997

ЗА ЕДНА ГРУПА СВЕТОГОРСКИ ЩАМПИ ОТ ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ МУЗЕЙ — ВРЪЗКИ И ВЛИЯНИЯ ВЪРХУ БЪЛГАРСКАТА ВЪЗРОЖДЕНСКА ИКОНОПИС.

ДИАНА КОСЕВА-ТОТЕВА

Графичната продукция от халкографските ателиета на Атонските манастири през XVIII и XIX в. е особено търсена и продавана на многобройните поклонници от целия християнски свят. В България тези творби обикновено са били разпространявани и по поръка на монашеските братства, или на местни ктитори. Покупката им е била свързана с интереса и желанието на богомолци и поклонници да притежават в домовете си образи на светци, или изгледи от прочутите манастирски обители, които някои от тях са посещавали. В експозициите и фондовете на Историческия музей във В. Търново се пазят редица от тези образци, отпечатани в Атонските манастири. За произхода на щампите, които тук ще разгледаме е интересно да се знае, че са събрани преди всичко от църквите и къщите в с. Арбанаси, селище, прочуто със своите предприемчиви и заможни жители, предимно търговци и занаятчии, поддържащи тесни контакти с различни краища на България и съседните ѝ страни. Това обяснява разнообразието на екземплярите от нашата колекция, които най-добре представят светогорските ателиета.

Досегашните комплексни, тематични, или самостоятелни публикации, посветени на щампите от България насочват вниманието ни преди всичко върху произхода, създателите и дарителите им, като с редки изключения извън полезрението на авторите остава влиянието, което те оказват на някои от рисуваните по това време български икони[1]. Изясняването именно на този процес в настоящата работа обосновава създаването на известни възрожденски икони от тревненски и самоковски зографи, съхранявани в редица наши музеи, църкви и манастири.

Най-ранната щампа от разглежданата група се намира в притвора на манастирската църква „Успение Богородично" в Арбанаси[2] (обр. 1). На нея, в центъра на изобразителното поле е представена допоясно Богородица Одигитрия Портаитиса, а в долната част – изглед от манастира Ивирон. От двете страни във вертикален ред са разположени по шест сцени, илюстриращи чудесата на Богородичната икона, свързани с прочутия грузински манастир на Атон. В долната част на щампата има надпис на гръцки и църковнославянски: „Тази икона на преславната владичица наша Богородица чудотворна Портарина, намираща се в свещената патриаршия и царска обител Иверска, изобрази се на мед със старанието на преподобния йеромонах, отец, архимандрит Господин Мелетий Иверски от остров Митилен от рода Талянов, със средствата на Господин Димитриус Говдела, в знак на общото благоволение на пресветата Богородица в славната Галия Магдебургска, 1805 г. от Господин Бохуслав Август Либе."

Във фонда на търновския музей се намира икона на Богородица Одигитрия Портаитисе от XIX в., която изцяло повтаря композиционната и иконографска

характеристика на разглежданата по-горе щампа[3] (Обр.2). Върху долната част на тази творба има ктиторски надпис: „...икона заплати Янку", от които е повредено началото.

Втората щампа от тази група представя Св. Арх. Михаил, който взема душата на богатия (Обр. 3). Тя има размери 71 сх 47 см. и е създадена през 1811 г. Под нея стои името на Антонио Бортони, заедно с гръцки текст: „Имаш богата душа, яж, пий Ефраине, леко взема душата ти отсрещният в ноща, защото не си уготовлявал Светия престол, каза Господ"[4]. Иконографията е много популярна. Тази композиционна схема е използвана при създаването на редица икони от XIX в. Напълно идентични на щампата, например, са тези от митрополитската църква в Самоков (1831 г.)[5] и църквата в с. Радуил, Самоковско (1836 г.) (Обр.4), иконата от църквата „Покров Богородичен" в женския метох на Самоков от първата половина на XIX в.[6], една икона от Провадия[7] и пр. Развитието на сюжета „Св. Арх. Душевадец" във възрожденската иконопис довежда до промяна в названието – „Св. Арх. Михаил взема душата на богатия", в отговор на духа и определени нравствени изисквания на времето[8].

Нашите възрожденски икони в повечето случаи копират дори детайлите от тази щампа, каквито са например богатия интериор, където се развива действието, или образите на дяволите, които държат кесия с пари и надпис: „Наш, наш си, о сребролюбче".

Друга светогорска щампа от търновската колекция представя машачната композиция „Въздвижение на Честния кръст", която е отпечатана през 1814 г. (Обр. 5). Плочата за отпечатване на тази щампа е била гравирана във Виена. В долния край е нанесен двуезичен надпис на гръцки и български, които гласи: „Тази свещена икона с Въздвижение на Честния и животворящ кръст се изобрази собственоръчно със средствата и старанието на пречестния йеромонах Господин Теодосий, и йеродякон. Господин Методий Ксиропотански и помени се за тяхното възпоменание в тази свята обител, където се намират две части от Честното дърво на животворящия кръст, което е засвидетелствано с грамота. Едната от тях, имаща върху себе си следа от гвоздея е предадена от вечноспоменаваният император Роман, а другата от императрица Пулхерия. 1814, Виена".

Необходимо е да отбележим, че при изграждането на нейната композиция и в отделни детайли на рисунката се забелязва силно влияние на западноевропейското изкуство. Това ясно е изразено при костюмите, прическите, част от владетелските инсигнии и пр., каквито срещаме в картини на италиански майстори от XV-XVII в., или при някой похвати, заимствани от гравюрите на известния художник А. Дюрер.[9] Тези характерни особености подсказват за възможността самата рисунка да е била изработена от някой виенски художник. Надписът на щампата възкресява легендата, че на Атон е пребивавала Пулхерия (399-453 г.), августа от 414 г. На нея се приписва основаването на манастирите. Есфигмену и Ксиропотаму[10]. Името на император Роман идентифицира Роман Лакапен (920-944 г.), започнал да дава определена сума за издръжка на Атонските монаси, а по негово нареждане през 941-942 г. били очертани границите на Атон[11].

По образец на тази щампа през XIX в. е създадена иконата „Въздвижение на Честния кръст", съхранявана в Историческия музей в Добрич. При нея обаче голяма част от персонажите са редуцирани, но е запазена общата композиционна схема и подробности от екстериора[12].

Определен интерес предизвиква и щампата с изображенията на конните военни светци – Св. Георги, Св. Теодор, Св. Евстатий и Св. Димитър, разпределени в срещуположни двойки. (Обр.6). Светците отляво – Георги и Теодор са

представени като драконоборци. От другата страна на преден план Св. Димитър убива антихриста, а зад него е показан Св. Евстатий, който е насочил стрела към елена, от устата на който излизат думите: „Плакида, заради тебе се явих от плът, докато виждаш, все ме гониш. Кажи на светеца, Господи, аз съм Христос". В Долния край на щампата има надпис с гръцки съкращения, които посочва автора и годината на създаване: „Ръката на благочестивия Антим Пелопонески, 1835, Август, 25".

Важен аналог на описаната сцена откриваме върху долната част на една двупоясна икона от фонда на търновския музей, създадена през 1854 г. от тревненския зограф Захари Цанюв (Обр.7). На нея, в горния пояс е представено Възнесение на пророк Илия, а в долния е възпроизведена композицията на разглежданата атонска щампа с военните светци. При иконата е изчистен архитектурният пейзаж на заден план, както и други дребни детайли, но като цяло интерпретацията е идентична".

Следващата щампа, посветена на Игнатий Богоносец, представя светеца в традиционната иконография, разкъсан от два лъва. Ангел го увенчава, а в представения сегмент в горния десен ъгъл Христос го благославя. В долния край на щампата има надпис на гръцки, който съобщава името на дарителя – Пагкратий, монах и автора – Данаил йеромонах, както и годината – 1836, и мястото – Света гора. Тази щампа е възпроизведена върху една икона от първата половина на XIX в., съхранявана в Историческия музей – гр. Елена[13]. При нея липсва изображението на ангела, който увенчава светеца с мъченически венец. В горния десен ъгъл е отбелязан небесният сегмент, но поради повреда е изчезнало изображението на благославящия Христос (Обр. 8).

Другата щампа, която тук представяне, е с по-големи размери и е посветена на Богородичния Акатист. На централното поле е представена Богородица на трон с Христос, като царица небесна. Тронът и одеждите им са богато украсени с барокови орнаменти. В подножието на полето е изобразено Дърво Йесеево, което се развива в два вертикални фриза от медальони с пророци, които фланкират централнотто изображение и завършва над него с Дейсис. Каретата, илюстриращи химнологията обрамчват щампата, като от двете страни са разположени по осем сцени, а от горе и отдолу – по четири. В долната част на щампата е разположен гръцки надпис, от който става ясно, че тази халкография е изработена от Антим Пелопонески, с дарението на Йоан Паноскота и Господин Гавриил и Господин Йосиф през септември 1837 г. на Света гора. Успоредно е изписан и значително по-кратък текст на кирилица: „Тази икона на Пресвета Богородица е с двадесет и четири икоса, отнасящи се към нея. 1837".

През 1871 г. е създадена икона от Цоню Симеонов, съхранявана в църквата „Успение Богородично" в гр. Елена[14], която изцяло повтаря композиционната схема на щампата (Обр. 8). От своя страна централното изображение на тронната Богородица е послужило за образец на Богородични икони, произхождащи от Преображенския манастир, който днес се пазят в Историческия музей във В. Търново (Обр. 10).

Към разглежданата от нас светогорска група принадлежи и щампата, посветена на Св. Георги Нови Янински (Обр.11). Светецът е представен в цял ръст, на фона на архитектурен пейзаж. Над фигурата му, на гръцки е изписано името на Св. Георги Новомъченик Янински. На щампата не е отбелязана годината, но като ориентир може да бъде използвано времето, когато светецът е канонизиран – 1838 г. Тази щампа, по техника на изпълнение, както и по редица специфични особености на рисунката се доближава до една друга щампа от фонда на търновския музей, на която е изписано името на нейния автор и годината на

изпълнение: Константинос Манагиот, халкографик, 1847 г. По образец на тази щампа са създадени редица икони на светеца от първата половина на XIX в.[15] Такава например е иконата, произхождаща от Банско, съхранявана в НХГ[16] (Обр.12), както и една икона от с. Куклен, пазена в Пловдивската ХГ[17]. При тези икони обаче са редуцирани житийните епизоди.

На щампата „Богородица, ридаеща над мъртвия Христос" (Обр.13) е представена Св. Богородица, която придържа върху коленете си тялото на мъртвия Исус Христос. В сърцето ѝ е забит меч, като израз на голямата ѝ мъка. На втори план е показан Йерусалим и кръста с разпнатия Христос. Най-отгоре ангелски хор оплаква сина Божи. В долната част на щампата има гръцки надпис, който отбелязва името на автора-дарител, йеромонах Данаил и годината 1845. Изглежда, че йеромонах Данаил е същият този автор от описаната вече щампа със Св. Игнатий Богоносец.

Досега са обнародвани и други две щампи със същия сюжет. Първата се съхранява в НИМ и е създадена през 1843 г. от Кирил монах. От същия автор е и втората щампа, на годината на нейната изработка е 1849.[18] Този иконографски тип и композиционна схема е интерпретирана от тревненските иконописци. Известен е един триптих от първата половина на XIX в., чиято средна част изцяло копира сцената от представената по-горе щампа (Обр.14). Този триптих се съхранява в ГИМ – Елена[19]. Иконографският вариант на тази композиция се създава на основата на западноевропейски образци[20].

Сред щампите от колекцията на търновския музей е и един светогорски отпечатък със сюжет „Страшния съд", но за съжаление надписът в долния край не е запазен. Иконографската и композиционна схема на тази щампа са изключително точно пренесени върху една възрожденска икона, произхождаща от Преображенския манастир, а днес съхранявана във фонда на търновския музей (Обр.15).

Привлечените аналогии поставят въпроса за причините, породили нуждата от рисуването на икони от прочути тревненски и самоковски зографи, които няколко десетилетия по-късно копират светогорските щампи. На първо място, според нас, това явление трябва да потърсим в утвърдения духовен и социален авторитет, който давали на своите притежатели щампите от известни свети обители, каквито в случая се явяват светогорските образци. Около средата на XIX в., изглежда търсенето на такъв престиж добива нова форма на изява и богати граждани и монашески братства дават поръчка на известни наши зографи, които ползвайки за модели някои от манастирските щампи потърсили живописна интерпретация при редица свои икони. Независимо от идентичната композиционна схема, тези иконописни творби носят специфичните качества на своите автори, както като рисунка, така и в колоритно и пластично отношение. Това добре личи например при сравнение на многобройните икони на „Св. Арх. Михаил", който взема душата на богатия", или тези с изображението на Св. Георги Нови Янински, където точно се открояват маниерите на отделните зографи.

Известен е фактът, че чрез светогорските щампи се пренасят иконографски схеми и стилови характеристики от западноевропейското изкуство, които оставят своя отпечатък и върху иконите, създадени под влияние на тези графични творби, тъй като графичните техники се развиват от западноевропейски художник[21]. Резултатите от тези процеси откриваме и при някои от разглежданите от нас паметници, като най-ярка илюстрация за тях са иконите „Св. Арх. Михаил, който взема душата на богатия" и „Богородица, ридаеща над мъртвия Христос". Това е и един от пътищата, по които са пренесени във възрожденската иконопис

бароковите орнаменти по рамки, тронове, одежди и пр.

Конкретният подбор на представената колекция е продиктуван от подчертания интерес и съпоставка, които предизвикват наблюденията по отношение на композиционната и иконографска схема на светогорските щампи с икони на тревненски и самоковски зографи. Конкретните изводи за влиянието на светогорските щампи при създаването на българските възрожденски икони са категорични по отношение на разглежданата колекция от търновския музей. Те нямат претенциите да обхващат цялата възрожденска иконопис, тъй като това е предмет на твърде широко изследване. В този смисъл целта на настоящата работа е да привлече вниманието на специалистите и изследователите на българското възрожденско изкуство към този процес. Освен това тук още веднъж ще напомним, че влиянието на светогорските щампи не бива формално да се отнася към цялата възрожденска продукция от икони, а само към една определена част от тях. От друга страна са важни и примерите за обосновката на един обратен процес, свързан с използваните иконни модели при създаването на риломанастирските щампи с образа на Св. Иван Рилски, но това е предмет на друга наша публикация[22].

БЕЛЕЖКИ

[1] **Томов, Е.** Възрожденски щампи и литографии. С., 1962. Радкова, Г. Описание на седем светогорски щампи. – ИИИ. т.13, 1969; **Савова, Е.** Двуезични щампи от фонда на НИМ. – Известия на НИМ, т. IX, 1993, С. 173-183; **Bakalova, E.** Zwei ikonen der Muttergottes Portaitissa (von Iviron) in Bulgarien. – Deltion tis Hristianikis Arhaiologikis Etaipeias. Periodos 4, t. 1, 1993-94, Atina, 1994, S. 347-358.

[2] **Bakalova, E.** Op. cit., S. 357-358, Abb. 14.

[3] Ibid., S. 356-358, Abb. 12, 13.

[4] Гръцките текстове на щампите са преведени от Д. Димитров от Исторически музей В. Търново, на които още веднъж изказвам своята благодарност.

[5] **Божков, А.** Българската икона. С., 1984, обр. 246.

[6] Пак там, обр. 248.

[7] **Прашкова, Л.** Български икони. С., 1985, обр.100.

[8] Проф. д-р Ат. Божков изразява становище, че тази иконографска се явява вариант по композицията на Гуидо Рени „Арх. Михаил побеждава сатаната", създадена в 1636 г. – В: **Божков, А.** Цит. съч., с.326 и текста към образец 245.

[9] **Смирнова, И.** Памятники мирового искусство. Искусство Италии конца XIII – XV вв. М., 1987, обр.174а, 175а, 193, 308а; **Кларк, К.** Цивилизацията. С., 1969, с.171-173.

[10] **Николов, Г.** Жени на Света гора през Средновековието. – Сб. Светогорска обител „Зограф", II, С., 1996, с. 29.

[11] Пак там, с. 31

[12] **Прашкова, Л.** Икони от Толбухинския край.С., 1984 (албум)

[13] **Божков, А.** Цит. съч., обр. 230.

[14] Пак там, обр. 337.

[15] **Москова, С.** Балканският светец Георги Нови Янински в българското изкуство. – Доклад, четен на Международен симпозиум „Изкуството на Балканите – Средновековие и съвременност". Пловдив, 1994.

[16] **Божков, А.** Цит. съч., обр.445.

[17] **Тотева, П.** Икони от Пловдивския край. С., 1975 (албум)

[18] **Савова, Е.** Цит. съч., с. 179-180; Радкова, Р. Цит. съч., с. 214.

[19] **Божков, А.** Цит. съч., обр.336.

[20] Пак там, с.382.

[21] **Савова, Е.** Цит. съч., с.173-183; Божков, А. Цит.съч., с.326

[22] **Косева-Тотева, Д.** За няколко възрожденски щампи от Арбанаси. – Изкуство (под печат).

CONCERNING A GROUP OF MOUNT ATHOS WOOD-CUTS FROM THE MUSEUM OF VELIKO TURNOVO – RELATIONS AND INFLUENCES ON THE BULGARIAN NATIONAL REVIVAL ICONOGRAPHY

(Summary)

Diana Koseva-Toteva

Nine wood-cuts from the stock of the V. Tarnovo Historical Museum are presented in the current work, deriving from the chalcographical studios of the Athonite monasteries. The concrete selection of the presented collection is prompted by the marked interest, which the observations provoke in respect of the compositional and iconographical design and their juxtaposition to some icons of Triavna and Samokov icon painters. The analogues made bring up the question of the reasons which have given rise to the need for creation of Revival wood-cuts, which, copy the Mount Athos wood-cuts several decades later. The essence of this phenomena should be sought in the confirmed spiritual and social prestige which the wood-cuts from famous holy monasteries had given to its owners, as in our case the mount Athos specimens appear to be. In about the half of the XIX c., the search for such prestige, as it seems, acquires a new form and rich citizens and monastery brotherhoods place orders to prominent Bulgarian icon painters, who, using some of the monastery wood-cuts as models, have searched pictorial interpretation in many icons of their own.

Обр.1. Щампа с изображение на Богородица Портаитиса. 1805 г. от манастира „Св. Богородица", с. Арбанаси.

Обр.2. Икона на Св. Богородица Портаитиса (Иверска), XIX в., Исторически музей В. Търново, Инв. №163.

Обр.3. „Св. Арх. Михаил взема душата на богатия" – щампа от 1811 г., Инв. №63, Исторически музей – В. Търново.

Обр.5. „Въздвижение на Честния кръст" – щампа от 1814 г., Инв. №62, Исторически музей – В. Търново.

Обр.4. „Св. Арх. Михаил взема душата на богатия" – икона от църквата в с. Радуил Самоковско, 1836 г.

Обр.6. Щампа с конните светци-войни Св. Георги, Св. Димитър, Св. Теодор и Св. Евстатий от 1835 г., Инв. №375, Исторически музей – В. Търново.

Обр.7. „Възнесение на Пр. Илия със Св. Георги, Св. Димитър, Св. Теодор и Св. Евстатий" – икона от Захари Цанюв, 11854 г., Инв. №8, Исторически музей – В. Търново.

Обр.8. „Св. Игнатий Богоносец“ – икона, съхранявана в ГИМ – Елена, XIX в.

Обр.9. „Богородичен Акатист“ – икона от Цоню Симеонов, 1871 г., църква „Успение Богородично“, гр. Елена.

Обр.10. Икона на Богородица Одигитрия на трон., XIX в., Преображенски манастир.

Обр.11. „Св. Георги Нови Янински“, щампа от първата половина на XIX в., Инв. №60, Исторически музей – В. Търново.

Обр.12. „Св. Георги Нови Янински", икона, съхранявана в НХГ, XIX в.

Обр.13. „Богородица ридаеща над мъртвия Христос", щампа от 1845 г.Инв. № 1206 – В/ТОМ, Исторически музей – В. Търново.

Обр.14. „Богородица, ридаеща над мъртвия Христос", икона от ГИМ – Елена, XIX в.

Обр.15. „Страшния съд" – икона от XIX в., Преображенски манастир.

Известия на Исторически музей – Велико Търново, XII/1997
Bulletin muzeum of history – Veliko Turnovo, XII/1997

УСЛОВИЯ И ФАКТОРИ ЗА ЧЕРКОВНОТО СТРОИТЕЛСТВО В ТЪРНОВСКАТА МИТРОПОЛИЯ ПРЕЗ XV–XVII ВЕК

ХИТКО ВАЧЕВ

В редица изследвания възстановяването и строителството на църкви и манастири от първите векове на османското владичество се представя като стихийно движение на масите, в което то търси интуитивно защита срещу активния асимилационен натиск на новите господари на българските земи. В последно време обаче тези постановки търпят сериозна преоценка. Многобройността на възстановените църкви и манастири, редица приписки и надписи са показателни, че инициативата за тази дейност принадлежи на духовни лица, което от своя страна дава основание да се мисли, че ако тя не е била изцяло организирана, поне е била насочвана от Църквата.[1]

Изхождайки от тази постановка считаме, че най-удачно е при разглеждане на въпросите на черковното строителство от първите векове на османското владичество трябва да се държи точна сметка за това под чие духовно администриране и управление са отделните региони в днешните български земи. Това се налага от обстоятелството, че след XV в. с ликвидиране самостоятелността на Търновската патриаршия съответните подведомствени на Цариградската патриаршия митрополии осъществяват духовното управление в българските земи. Най-голямата по територия от тях е Търновската. За нейната западна граница в началото на XV в. можем да съдим по вече установените граници на Охридската архиепископия от това време. Тогава охридския архиепископ Матей подчинил Софийската и Видинската епархия.[2] Както отбелязва Ив. Снегаров в старо време епархийското устройство обикновено е съобразявало с гражданското административно разпределение.[3] Видинската епархия която влиза в Охридския диоцез, на изток се простира до границата на Видинското царство.[4] Тази граница, която се явява западна за Търновската митрополия минава по р. Искър завива към Ихтиманския проход, минава по Стара планина, минава по Искърския пролом, оттам завива западно от Враца и достига до р. Дунав между Лом и Оряхово, най-вероятно при с. Козлодуй.[5] На юг в границите на митрополията влиза района на Казанлъшко (без 5 села: Шипка, Габарево, Сахране, Търничане и Голямо село), Старозагорско, Новозагорско и голяма част от Чирпанско.[6]

С по-малка точност може да се определи източната граница. Явно тя е минавала западно от Дръстър, защото този град е митрополитски център, както личи от един списък на епархиите на Цариградската патриаршия от втората половина на XV в.[7] Продължавайки на юг границата ще да е минавала между Преслав и Провадия и оттам е продължавала на югозапад. Основанията ни за това виждане са, че в гореспоменатия списък е отбелязана и Варненската митрополия, за която се знае, че след 1389 г. в нейния диоцез влиза и Провадия.[8] Преслав от своя страна е една от подведомствените епископии на търновския митрополит.[9]

Очертахме тези граници, защото от тях става видно, че под юрисдикцията на

Търновската митрополия е една огромна територия с големи икономически възможности. Последните са един много важен фактор, който през разглежданата епоха има пряко отношение към черковното строителство. Самата митрополия се радва на едно относително стабилно финансово-икономическо положение.[10] Тя заема и едно от най-високите места в йерархията на Вселенската патриаршия, нейните предстоятели се титулуват „пречестен митрополит на Търново и екзарх на цяла България".[11] Към това трябва да се добави, че по отношение на черковното строителство религиозно-правния режим произтичат от постулатите на ханифитската правна школа за територията на митрополията е същият какъвто е и в останалите части на Балканския полуостров. Някои писмени сведения от епохата сочат един впечатляващ брой църкви в диоцеза на търновския митрополит. Така например в едно писмо на търновския митрополит Арсений до цариградския патриарх Йеремия II (1572-1579, 1580-1584, 1586-1595) има сведение, че въпросния митрополит има три епископии и 600 църкви.[12] В един доклад на католическия епископ П. Богдан от 20.IX.1640 г. за Търновския диоцез е отбелязано следното: „...Този архиепископ има в своята епархия 2000 църкви освен манастирите и други села, които нямат свещеници и други епископства, които се намират под негова власт...".[13]

И тук като че ли възниква едно голямо противоречие. Смисълът му е в това, че се появява една огромна разлика между достигналите до наши дни не повече от 30 църковни постройки (запазени в обем или разкрити при археологически разкопки) и сведенията от епохата, които говорят, че са много повече. За да може това противоречие да бъде изяснено е необходимо да бъде очертан целия комплекс от условия и фактори, които имат отношение и влияят на целия процес на черковно строителство в границите на Търновската митрополия през XV-XVIII в.

Неоспорим факт е, че османското нашествие в българските земи е съпроводено с превземане на крепости, разрушения, опожарявания и цялостно разграбване на градове и села.[14] Изследвачите са категорични, че значителна част от столицата Търновград,[15] големите градски центрове Червен,[16] Никопол,[17] Ловеч,[18] както и редица други селища в значителна степен са разрушени и опожарени в края на XIV в. Голяма част от църковните постройки в тях са унищожени. Показателен в това отношение е примерът с митрополитския център Червен, в който през епохата на българското средновековие функционират 11 църкви. През XV в. обаче само за една от тях - №10 съществуват данни, че все още се използува за нуждите на християнския култ, докато останалите са разрушени.[19]

Тук трябва да отбележим, че селищата, в които се констатират разрушения и опожарявания с дата края на XIV в. са превзети от османците със силата на оръжието. Законите на войната в повечето общества, включително и османското признават или поне толерират практиката да се взема плячка. В такива превзети градове ислямската държава конфискува една или няколко църкви, обикновено най-хубавите и големите и ги превръщала в джамии.[20] Те символизирали победата или тържеството на исляма и затова ги наричали „фетийе ками", т. е. джамия на победата.[21] Значението на този акт по наше мнение повече е политическо отколкото религиозно. Класически пример за това е случаят с патриаршеската църква „Успение Христово" в средновековната столица Търновград. В една бележка от руската Никонска хроника е отбелязано: „...през тази година Челеби, син на Амурат превзе българските земи и известният град Търнов... и превърна катедралната църква в мезгит".[22]

Това, че т. нар. джамии на победата изпълняват функциите на своеобразен

назидателен паметник личи и от месторазположението им в градоустройствената структура на селищата. Джамията на Гаази Фируз Абдулах бей издигната през 1435 г. е разположено в непосредствена близост до двореца на българските царе на хълма Царевец.[23] За някогашната силна средновековна българска крепост Никопол католическия епископ П. Богдан пише през 1640 г.: „...Цялата крепост вътре е обитавана и има вътре джамия; там няма други народности освен турци".[24] В описанието на османския пътешественик Евлия Челеби от 1651 – 1652 г. е отбелязано, че в крепостта Свищов има джамия.[25] Същия автор отбелязва за Русе: „...вътре (в крепостта) се намират къщите на субашията, на имама, на мюезина и на кехаята боеприпасите, хамбар и една джамия...".[26] Твърде вероятно е споменатите джамии в Никопол, Свищов и Русе преди това да са били средновековни български църкви. Това наше предположение се подкрепя както от местоположението им в структурата на селищата, така и от факта, че споменатите градове са завзети от османците със силата на оръжието. Този тип конфискации продължил да се прилага и в следващите столетия след завладяването. Така например при султан Селим I (1512 – 1520) е издадена фетва, потвърдена и след това със султанска заповед, че коранът не може да търпи черкви, завладян от мохамеданите с меч град.[27]

Освен гореспоменатите акции, при които наред със създаването на места за мюсюлмански моления се е преследвал и политическия ефект, съществуват и редица други начини, чрез които се разстройвала организационно-обредната страна на християнството. Към тях се отнася конфискация на църкви при събитията, свързани с нахлуването на антиосмански армии и коалиции и при условие, че местните християни се присъединят към тях. Конфискация била извършвана и в случаите, когато християните сами организират въстания.[28] Земите, влизащи в диоцеза на Търновската митрополия много често са център на подобни събития, което при съществуващата ислямска практика оказва негативно въздействие както по отношение на оцелелите след нашествието средновековни църкви, така и при строежа на нови такива.

През есента на 1444 г. започнал вторият кръстоносен поход на Владислав III Ягело и Януш Хуняди.[29] Тяхната армия се отправила от Видин по десния бряг на р. Дунав, през земите на Централна и Източна България към Черно море. Някои сведения от този поход ни дават основание да считаме, че при военните операции на тази армия са разрушени и опожарени редица християнски храмове. В хрониката на Филип Калимах е отбелязано, че при Никопол: „...той (Владислав) не можал да удържи войниците си да не се пръснат из предградията за плячка и да не подложат някои жилища на опожарение и грабеж".[30] Участникът в похода Андреас де Палацио пише: „...Извън града наоколо също имаше според обичая на страната къщи, които всички ние ограбихме и опожарихме „.[31] Виждането ни, че при тези акции са пострадали и християнски храмове се потвърждава от една заповед на Владислав III Ягело. Поради това, че някои фанатизирани католици нападали и грабели православни храмове, кралят изрично забранил подобни посегателства.[32]

Редица градове по р. Дунав като Оряхово, Свищов, Русе, Тутракан пострадали при нападенията на влашкия воевода Влад Цепеш през зимата на 1461 г. В писмо на Влад Цепеш от 11.02.1462 г. до унгарския крал Матиаш Корвин, влашкият воевода съобщава, че в Свищов били убити 410 души, а в „Гюргево от двете страни" са избити 6414 души и че превзел крепостта на отсрещната страна на Дунава, т. е. Русе.[33] Според регистъра на военнофеодалните владения в Никополския санджак от 1479/1480 г. тези градове са със значителни християнски

общности.[34] Твърде възможно е при тези нападения наред с демографските загуби да са пострадали и християнските храмове.

В последните десетилетия на XVI в. Северна България (по-голямата част от която е в Търновския диоцез) е подложена на големи опустошения. През 1593 г. започнала дълга и изтощителна война между Османската империя и Австрия, Трансилвания, Влашко и Молдова. При нападенията на трансилванския и влашки княз в българските земи наред със спахиите и пашите пострадали и незащитените селища, които били опустошени и опожарени.[35] Особено разрушителни се оказали нападенията на влашкия воевода Михаил Витяз през 1595 и 1598 г. В писмо на същия от 16.10.1598 г. до австрийския ерцхерцог Максимилиан се съобщава, че след като нападнали Видин, власите опожарили „важни турски градове като Плевен, Враца, Флорентин и Оряхово и др."[36] В същото писмо е отбелязано за Никопол, че „опожарил града, който имал 6000 къщи и избил жителите". Не е трудно да се досетим, кой е пострадал най-много при това нападение, щом крепостта не е била превзета. Съществуват сведения, че повече от 2000 населени места са били опустошени през това време.[37] През същата година избухнало и Първото търновско въстание, което било жестоко потушено.[38] От гледна точка на проблема, който ни интересува със значителна степен на увереност можем да кажем, че редица църковни постройки са престанали да съществуват както в резултат на военните действия, така и като реакция на официалната османска власт след това. Това се потвърждава и от една приписка, съдържаща се в богослужебна книга от манастира „Св. Павел" в Света гора. [39] В нея се казва: „В лето 1598. И беше в тия времена и скръб и тъга, като, че ли Христос евангелието сказваше...Оле какви скърби изпита тази земя. Вкратци ще ви изрека: села и градове палеха и църкви много опустяха и свети икони изкрадоха и светите места оскверниха и изкопаха".

От правото си на конфискация се възползувала официалната османска власт след потушаването на Второто търновско въстание през 1686 г., когато били извършени големи опустошения в Търновско, Габровско, Троянско, Златишко и Софийско.[40]

Особено характерно явление за XVII в. е разрушаването и оплячкосването на християнските храмове от преминаващите през българските територии турски войски – своеобразен отдушник за накърненото мюсюлманско самолюбие в резултат на сериозните поражения на османското оръжие по европейските фронтове.[41] Редица приписки от това време свидетелстват за такива актове на територията на Търновската митрополия. В Богородичник от Етрополския манастир срещаме следната приписка: „...Това беше при игумена Захария в лето 1636. В това време дойде огромно множество войска в Етрополе и в София и поруши църкви Чанпалаоглу паша..."[42] В Панагюрския летописен разказ срещаме следното известие: „...при злочестивия цар Мехмеда, бог да го убие и порази, че той разсипа християнската вяра и велики църкви и велики градове...".[43] В един октоих от Плевен има следната приписка: „Да се знае кога дойде хан Татар в град Плевен, та не остави ни добитък хич, ни жена, ни девица. В лето 1689, месец октомври".[44] В случая става дума за похода на кримския хан Селим Гирай през 1689 г. при който са съсипани редица селища в Северна България и значително се разраства мохамеданския елемент там.[45] Това естествено е съпроводено и с масово разрушаване на християнските молитвени домове за да се постигне гореспоменатия резултат.

До конфискации на църкви в границите на империята се стигало и по други поводи. По времето на султан Баязид II страната била залята от мюсюлмански

и еврейски бежанци, изгонени от Испания след завладяването на Гренада през 1492 г.[46] Тези бежанци били изпълнени с омраза към християнството и това дало тласък на много антихристиянски настроения, довели до конфискация на църкви.[47] Друга вълна от конфискации, свързана по някакъв начин със събитията от 1492 г. настъпила в годините около хилядната година по мюсюлманския календар (1591/1592). Страховете от края на света (познати и на християнството) разбунили мюсюлманското население в редица части на империята. Честите чумни епидемии през този период допринесли още повече за психозата. Отдушникът бил намерен в конфискацията на редица стари църкви, които все още били в християнски ръце.[48] Добре известен случай е този с църквата „Св. Георги" в Солун, която точно по това време била превърната в джамия. Въпреки че не разполагаме с преки данни за конфискация на църкви в Търновския диоцез по споменатите поводи с голяма степен на увереност можем да допуснем, че такива са осъществени.

На последно място от системата на конфискации ще се спрем на един много важен закон, който довел до изчезването на много стари църкви най-вече в градовете, превзети с оръжие. Същността на този закон се изразява в следното: ако някъде църквата била изоставена от християните поради каквато и да е причина и където не се извършва църковна служба за 50 последователни години, тя може да бъде превърната в джамия, когато това е необходимо или пък може да бъде разрушена, като материалът се използува за други цели.[49] Ето какво четем в такава заповед от 27.10.1564 г.: „...ако сред старите църкви има някои които са изоставени и ако в тях не са отслужвани църковни молебени за повече от 50 години те могат да бъдат разрушени и превърнати в джамии".[50] Не е трудно да си представим какъв е бил ефектът от тази заповед в завладените от турците градове и селища на Търновското царство. Още повече че след османското завладяване се наблюдават значителни промени в градоустройствената структура на селищата.

В началния период на нашествието османските турци се нуждаят главно от сигурността на укрепените градски ядра и от жилищни квартали и сгради.[51] Там се разполагат първите турски махали, които използуват заварените структури от времето на Второто българско царство. Типичен пример за това са турските поселения в укрепените градски ядра на Търновград (Царевец), Ловеч, Червен, Ряховец, както и споменатите вече Никопол, Свищов, Русе и други. Съвсем естествено е, че оцелелите средновековни църкви в тези градски ядра да не могат да се използуват от християните за значителен период от време. Това пък позволява на живеещите около тях мюсюлмани да се възползуват от разпоредбите, фиксирани в споменатия закон. Това се отнася в значителна степен за кварталите около укрепените градски ядра, но за всяко селище в този случай трябва да се подхожда конкретно. Примерно в Ловеч турските махали са разположени на мястото на средновековните български квартали около реката.[52] За разлика от Ловеч турските и български махали в подградията на Търновград са рязко разграничени в общата градоустройствена структура. Турските махали се формират около моста и банята, изградени от Фируз бей южно от Царавец. За тази част на града няма категорични сведения, че по време на българското средновековие там е имало жилищни квартали.

Вече отбелязахме, че по отношение на християнските храмове в завладените от османците балкански земи важат правните разпоредби на ханифитската школа, която минава за най-либерална измежду четирите ислямски правни школи.[53] Според постулатите на тази школа при определени условия християнските

културни сгради можело да бъдат запазени и използувани от покорените. Законодателите на ранния ислям намерили базата за тази верска търпимост в поведението на самия пророк Мохамед. Така наречения пакт от Надран от 631 г. между пророка и християните от Йемен бил всъщност една такава база.[54] По времето на втория наследник на Мохамед – халиф Умар, през 638 г. големия анадолски град Диарбекир бил завладян от мюсюлманската армия. Християните от Диарбекир се предали на основата на седем условия, станали известни като „Условията на Умар". Едно от тях гласи: „...техните (на християните) църкви и манастири в града, вътре между градските стени няма да бъдат разрушавани..."[55] В по-късни времена тези условия служели като образец и за други капитулации, при които християнските културни сгради не са били разрушавани.[56]

Вероятно някои селища от Търновското царство при нашествието са капитулирали при подобни условия щом като средновековните им църкви са продължили да функционират и през следващите столетия. В противен случай разгледаната система от конфискации е нямало към какво да се прилага, а както стана ясно тя е действувала с пълна сила в Търновската епархия през XV – XVII век. Ярък пример за това как са се прилагали споменатите условия на Умар в по-късна епоха е случаят със средновековната столица Търновград. В една наша работа по този въпрос изразихме виждането, че едно от укрепените градски ядра – Трапезица, заедно с т. нар. Нов град са капитулирали при подобни условия.[57] Поради това в тази част на Търновград в ръцете на християните са оставени редица черкви и манастири: „Св. апостоли Петър и Павел", „Св. Димитър", „Св. Петка", „Св. 40 мъченици", „Св. Иван Рилски" и др. Вероятно укрепеното градско ядро на хълма Царевец е превзето с щурм, или е капитулирало при значително потежки условия в следствие на оказаната съпротива. Подобно състояние на нещата се наблюдава и при завладяването на Константинопол през 1453 г. Независимо от това, че градът е превзет след щурм, някои квартали запазили средновековните си сгради и се предпазили от разорение благодарение на това, че са капитулирали пред завоевателите.[58] Това още един път затвърждава в нас убеждението, че редица средновековни църкви след нашествието продължават да функционират в селищата на Търновската митрополия.

Друг аспект на шериата, светия мюсюлмански закон следван от османците е, че християните и евреите имат право да възстановяват старите си църкви, но не е разрешено да строят напълно нови храмове. Една поредица от документи от периода 1624-1741 г.[59] ни дава представа за условията, при които една църква може да бъде възстановена: тя трябва да бъде „стара" (д. 57, 60), „останала от стари времена в ръцете им" (д. 62), „оставена от старо време в ръцете на кяфирското население" (д. 64). Второто важно условие църквата да бъде поправена или възстановена: „както е била в старо време" (д. 60), „както е била...да не бъде по-голяма от старата" (д. 62), „в старите размери, без да се уголемяват или възвишават" (д. 77). Освен изброените условия, при които е могло да бъде получено султанско разрешение за възстановителните работи е било необходимо още: „мнозинството от населението на съответното селище да е християнско" (д. 57, 63), „да не се извършват в селището мюсюлмански обреди" (д. 60), „църквата да не е близо до джамия" (д. 66, 75), „да е далеч от съседните мохамедани" (д. 60). Всички изброени тук условия важат както за църквите в границите на населените места, така и за храмовете в отдалечените от селищата манастири.[60] Редица документи сочат, че при надвишаване на размерите на постройката същата подлежала на сриване.[61]

Дотук се спряхме на тези фактори и условия за развитието на черковното

строителство в Търновската епархия, които произтичат от ислямската правна практика. Към тях трябва да се прибавят и тези, които са от гледна точка на самата процедура.

За да бъде възстановен храма в дадено селище се преминава през различни инстанции пред които съответни делегации от християни трябва основателно да аргументират необходимостта от ремонт.[62] Първоначално те се явяват пред кадията в шериатския съд и излагат молбата за възстановяване на храма, за което се съставя протокол. След това следва тежка бюрократична процедура от страна на османските власти.[63] Първоначално компетентни лица, определени от шериатския съд установяват нуждата от ремонт на даден храм. Следва редовно по форма и съдържание решение на шериатския съд, фетва на шейхюлисляма и накрая султански ферман за ремонта или възстановяването. В някои случаи разрешението се давало направо от шериатския съд. Показателен за това е един ходжет от 1704 г. за ремонтиране на църквата „Св. Петка" в Габрово.[64] Вероятно по-особените задължения на жителите на това селище (дервенджии) са оказали влияние, за да бъде получено такова разрешение. Такова мнение изказва и Е. Грозданова, разглеждайки молбата за възстановяване на храма „Св. Петка" от жителите на селата Търнава и Курило, които имат същите задължения.[65] Редица селища в Търновския диоцез са със същия статут и факта, че във всички тях се констатира наличие на църковни постройки още един път потвърждава това виждане.[66]

С оглед целите на изследването ни, ще обърнем внимание на един много интересен момент от управлението на султан Селим I. През 1518/1519 г. същият заповядал да бъдат превърнати в джамии всички каменни църкви, като разрешил на християните да имат за своите нужди дървени молитвени домове.[67] Редица сведения от епохата сочат, че дървени храмове са били изградени в редица селища на Търновската митрополия като Русе, Разград, Шумен и Преслав.[68] Светлина по този въпрос хвърлят пътните бележки на маджарския пратеник до Високата порта Янош Папай (1705-1710). Минавайки през територията на Търновската митрополия той отбелязва: „И отвътре и отвън на това селище (Габрово) гробищата край българските църкви бяха изпълнени с плачещи жени".[69] П. Миятев отбелязва, че в оригиналния текст е употребена думата gerch, очевидно от слав. „церков", но според издателя Бенда тя е обяснена като колиба.[70] Това, че през разглежданата епоха значителна част от църквите в своя външен вид не се различават особено много от околните жилища е вече установена тенденция.[71] Интересуващото ни обстоятелство е, че вероятно голяма част от църковните постройки в Търновската митрополия са били изградени от нетрайни материали и това е една от причините те да не са достигнали до наши дни. Към това трябва да добавим, че липса на църковен храм християните са организирали молитвен дом в някоя от къщите, най-често в тази на свещеника.[72] В някои по-късни османски документи, третиращи проблемите на църквата четем: „Вие се събирате в една стая да четете Евангелието и Библията, палите кандила, слагате изображения, провесвате завеси и прочее." След направените справки в „регистрите на епископствата" се установява, че „не е забранено да се събират християни в една стая и да четат там Евангелието, ако не се чете с висок глас, както и да се извършват служби".[73] Известни са случаи, при които е направен опит да се купуват къщи с цел да се приспособят за църкви.[73]

На последно място ще се спрем на ролята на Църквата като една от най-важните фактори, имащи отношение към черковното строителство. В една наша работа аргументирахме виждането, че в Търновската епархия Църквата е не само

инициатор, но и пряк участник в процеса на черковното строителство.[75] Някои нови сведения позволяват това схващане да бъде разширено и допълнено. Става дума за това, че в определени моменти самата Цариградска патриаршия се е ангажирала с набирането на финансови средства за строителство и ремонт на храмове в Търновската митрополия. От една наскоро обнародвана енкикилика на Еремия III Константинополски от 1720 г. става ясно, че патриархът е пряко ангажиран с разглежданите от нас процеси. Той се обръща към всички духовни и светски лица да подпомогнат Преславския епископ Никифор, за да може последният да възобнови две църкви в своята епархия.[76]

Традиционно добрите отношения на Търновската митрополия с другите Източни патриаршии дават отражение и по разглеждания проблем. Така например по внушение на Йерусалимския патриарх Хрисантий Нотара по време на посещението му в Червенската епископия през 1708 г. местното население прави дарение къща, която да служи за постоянна резиденция на епископа.[77]

Резюмирайки казаното считаме, че специфичното място на Търновската митрополия като цяло в състава на Вселенската патриаршия и относително стабилното й финансово-икономическо положение са един от решаващите фактори за мащабното църковно строителство в епархията.

В заключение ще отбележим, че без да имаме претенции да сме изчерпили изцяло въпроса, представените от нас условия и фактори за развитието на черковното строителство в Търновската митрополия през XV-XVII в. могат да бъдат една основа, върху която да стъпят изследвачите на този проблем.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Георгиева, Цв.** Ролята на българските социални институции в условията на османското владичество. В.: България 1300. Институции и държавна традиция. Т.3, С., 1983, с.511

[2] **Снегаров, Ив.** История на Охридската архиепископия. Фототипно издание.Т.II, С., 1995, с.3

[3] Пак там, с. 157, бел.1

[4] Пак там, с. 157

[5] Пак там, с. 157

[6] **Трифонов, Ю.** Унищожаването на търновската патриаршия и заменяването й с автономно митрополитство-архиепископство. СбНУ, кн. XXII и XXIII, С., 1906-1907, с. 19

[7] **Снегаров, Ив.** Търновски митрополити в турско време. Списание на БАН, кн. 52, 1935, с. 208, бел. 3

[8] **Кузев, Ал., В. Гюзелев**, Български средновековни градове и крепости. Т.I, Варна, 1981, с. 344

[9] **Снегаров, Ив.**, Търновски митрополити...с.207

[10] **Тютюнджиев, Ив.** Търновската митрополия през 17 и първата половина на 18 век., В. Търново, 1996, с. 94-95

[11] Пак там, с. 91

[12] **Снегаров, Ив.** Търновски митрополити...с. 214, бел.2

[13] Пътища и пътешественици. Подбор и редакция **Св. Гюрова**. С., 1982, с. 66

[14] **Гандев, Хр.** Българската народност през XV в. С., 1989, с.31-165

[15] Обобщени данни за резултатите от археологическите проучвания в средновековната столица Търновград вж. История на В. Търново, Т.I, В. Търново, 1985, с. 150-270 и посочената там литература

[16] Средновековният Червен. Т.I. Цитаделата на града. С., 1985, с.13-125

[17] **Манова, Е.** Някои видове строителство в средновековната крепост на Никопол. В:Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, с. 182-192

[18] **Чангова, Й.** Разкопки в Ловешката крепост. Археология, 1966, 2, с. 32-41

[19] **Димова, В.** Църковна архитектура. В: Средновековния Червен. Т.I, С., 1985, с. 103-125

[20] **Снегаров, Ив.** Турското владичество-пречка за културното развитие на българския народ и другите балкански народи. С., 1958, 138-145

[21] **Kiel, M.** Art and society of Bulgaria in the turkich period. Van Gorcum Assen/Maastricht, 1985. p.182

[22] **Павлов, П., Ив. Тютюнджиев**, Българите и османското завоевание (края на XIII-средата на XV в.) В. Търново, 1995, с. 81

[23] **Георгиева, С.** Нови данни за църквата „Св. Петка" и за джамията на Царевец във Велико Търново. Археология, 1967, 2, с. 27-31

[24] **Дуйчев, Ив.** Описание на България от 1640 г. от архиепископа Петър Богдан. Арх. ПП, II, 2, 1939-1940, с. 196-197

[25] **Гаджанов, Д.** Пътуване на Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII в. Псп, XXI, 70, 1909, с. 656

[26] Пак там, с. 654

[27] **Петров, П.** Съдбоносни векове за българската народност (края на XIV в. – 1912) С., 1975, с. 126, бел. 89

[28] **Kiel, M.** Op. cit., p. 183

[29] **Цветкова, Б.** Паметна битка на народите. Варна, II – осн. прераб. и допълн. издание, 1979, с. 355

[30] **Коларов, Хр.** Хрониката на Калмах – важен извор за Варненската битка от 1444 г. ИНМ Варна, IX, (XXIV), 1973, с. 244

[31] **Андреас де Палацио**. Писмо за поражението при Варна, изпратено до кардинал Лудовик. Прев. М. Мирчев. ИВАД, XV, 1964, с. 88

[32] История на България. Т. IV, Българския народ под османско владичество (XV – нач. На XVIII в.) С., 1983, с.113

[33] **Bogdan, I.** Vlad Teres. Bucuresti, 1896, p. 81-82

[34] ТИБИ, II, серия XV-XVI. Съставили и редактирали **Н. Тодоров и Б. Недков**, С., 1966, с. 245 и 193

[35] История на България. Т. IV, с. 185

[36] **Hurmuzaki, E.** Documents privitoare. La istoria romanior. T. XII. Bucuresti, 1913, p. 411

[37] Писахме да се знае. Приписки и летописи. Съставителство, коментар и бележки **В. Начев и Н. Ферменджиев**. Превод В. Начев. С., 1984, с. 210 бел. 157

[38] История на България. T.IV...с. 194-196

[39] Писахме да се...с. 67-68

[40] **Златарски, В.** Български въстания и опити за въстания до средата на XIX в. В: България 1000 години, I, С., 1930, с. 716-717

[41] **Грозданова, Е.** Българската народност през XVII в. Демографско изследване. С., 1989, с. 569 и сл.

[42] **Мутафчиев, П.** Из нашите старопланински манастири. В: Избрани произведения, С., 1989, с. 327-328

[43] Писахме да се...с.300

[44] Пак там, с. 85

[45] **Петров, П.** Цит. съч., с. 275

[46] **Kiel, M.** Op.cit., 194

[47] Ibidem, p. 194-195

[48] Ibidem, p. 216

[49] Ibidem, p. 217

[50] Ibidem, p. 238

[51] **Харбова, М.** Градоустройство и архитектура по българските земи през XV-XVIII в. С., 1991, с. 19

[52] Пак там, с. 16-17, фиг.4

[53] **Kiel, M.** Op.cit., p. 124

[54] Ibidem, p. 126

[55] Ibidem, p. 214

[56] Ibidem, p. 278

[57] **Вачев, Х.** Към въпроса за падането на столичния Търновград под турска власт. В:

Акти на международната конференция по случай 600 години от падането на Търново, В. Търново, 1993, май (под печат)

[58] **Рънсиман, Ст.** Падането на Константинопол, С., 1971, с. 165

[59] Документи за българската история. Т.II.С., 1940

[60] **Василева, Д.** По въпроса за църковното строителство по време на османското владичество. Векове, 1979, 3, с. 36-41

[61] **Грозданова, Е.** Българската селска община през XV-XVIII в. С., 1979, с. 134-139

[62] **Грозданова, Е.** Българската народност...с.608

[63] **Снегаров, Ив.** История на Охридската...Т.II, с. 86, бел.2

[64] **Цончев, П.** Из обществеото и културно минало на Габрово. С., 1934, с. 278 и сл.

[65] **Грозданова, Е.** Българската народност...с. 608

[66] Статут на дервенджийските селища от диоцеза на Търновската митрополия имат селищата Арбанаси, Дряново, Елена, Габрово, Трявна и др. Във всички тях се констатира наличие на църковни постройки от първите векове на османското владичество.

[67] **Снегаров, Ив.** Турското владичество...с. 160

[68] Пътища и пътешественици...с. 61-62

[69] Маджарски пътеписи за Балканите XVI-XIX. Подбор, превод и коментар **П. Миятев**, С., 1976, с. 45

[70] Пак там, бел. №7

[71] **Коева, М.** Паметници на културата през българското Възраждане. Архитектура и изкуство на българските църкви. С., 1977, с. 24-25

[72] Пътища и пътешественици...с.97-98

[73] **Николаев, В.** Един берат на султан Селим III на лютичкия (ортакьойския) митрополит Григорий от 1776. ИИБИ, т. 3, 4, 1951, с. 420

[74] **Иванова, Св.** Градските териториални общности и организацията на култа на мюсюлмани и християни. В: Турските завоевания и съдбата на балканските народи отразени в исторически и литературни паметници от XIV до XVIII в., В. Търново, 1992, с. 131

[75] **Вачев, Х.** Социална функция на енорийския храм през XV-XVII в. Известия на Исторически музей В. Търново, В. Търново, 1996, XI, с. 187

[76] **Тютюнджиев, Ив.** Цит. съч., с. 33-34

[77] Пак там, с. 28-30

CONDITIONS AND FACTORS FOR CHURCH BUILDING IN TURNOVO BISHOPRIC IN 15–17 CC
(Summary)

Hitko Vatchev

After 15 century, when Turnovo Patriarchate lost its independence, the Bulgarian lands were under the religious rule of bishoprics under the jurisdiction of Tzarigrad Patriarchate. Turnovo bishopric was the largest of them all. A far as the church building is concerned, there is a great discrepancy between the written documents from tat period and the few material monuments that have survived up to the present. This paper attempts to highlight the conditions and factors influencing the development of Christian church building. All relevant aspects, from the point of view of the Islamic legal practice taking its roots from of postulates of the Hanif's school. Attention is given to the various types of prayer-houses for Christians and their dependence on the religious and legal regulations. Turnovo bishopric enjoys special attention which, due to its stable financial and economic situation, and due to its place in the hierarchy of the Oecumenical Patriarchate, seems to be a major factor for the development of the church building in 15-17 cc.

Известия на Исторически музей – Велико Търново, XII/1997
Bulletin muzeum of history – Veliko Turnovo, XII/1997

ТЪРНОВСКАТА АРХИТЕКТУРА ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО В ПЪТЕПИСИТЕ НА НАШИ И ЧУЖДИ ПЪТЕШЕСТВЕНИЦИ

ПАВЛИНА ВЛАДЕВА

Периодът на Възраждането е преломен период в историята на България. Борбата за духовна, културна и политическа независимост е борба за възкресението на нашия народ. Търновската възрожденска архитектура, сътворена от ръката на българина, е в хармония с борба за за себедоказването и самоутвърждаването на българите, с процеса на изграждането на българската нация. Издигнатият през XIX век възрожденски ансамбъл на града е символ на вяра, надежда и жажда за свобода. Естествената природна красота, стръмният скалист терен и икономическото развитие дават своето отражение върху неповторимата търновска архитектура. Търново оставя най-силни впечатления както у наши, така и у чужди посетители с красивата си неописуема панорама.

Найден Геров описва града, сякаш го гледа „през многогранно стъкло, през което един предмет ся види като многа, разсипани навсъде и с различни видове. Като завъртиш стъклото, и всичките мними предмети се изменяват, тъй и като пристъпиш една стъпка Търново ся показва с нов вид, по-хубав, по-чуден. Ако и да не му достигат много работи, които са потребни за един град търговский, Търново по местоположението си истина плаче да бъде столнина за цар, любител на изрядното (изящното), за да стане нещо баснословно. Отдето и да погледнеш да не се ненагледаш на хубостта."[1]

Найден Геров вижда Търново като столица на третата българска държава, градът, който е бил 207 години средновековна българска столица.

През 1865 година в пътеписа си „Разходка по българските места" Иван Богоров с фотографска точност е заснел Търново. „То е разположено на един стръвен каменлив бряг, който от върха до най-долу, дор до реката, е накичен с къщя, една над друга назиздани, също както са наредени кермидите на един покрив. Повечето къщя са дървени и едвам ли имат основ, чтото като падне една по някой буен вятър или от някой порой, тя долу струпаля още две-три. Тия нямат дворове – току от вратнята се влазя и в стаята – и са станали още по-тесни, откак управлението е разширило малко улиците.

Човек се смаева, като помисли на ума си, зачто тие хорица са ся покатерили по този стръвен бряг, кога тие имат през реката по-хубаво място."[2] И. Богоров реално оценява трудностите, пред които са изправени ежедневно търновци в борбата със стръмните терени на града и трудните условия на живот.

Идвайки за пръв път в града, унгарският пътешественик Феликс Каниц е възхитен от гледката: „Ето, пред мен се разпростира онази панорама на Търново, която скицирах на чудесния 2 юни 1871 година, и отново изпълва в спомена ми незабравимия час на съзерцателна наслада от изгледа на осветения в слънчев блясък разхубавен Царевград с живописните му стени, кули, джамии, минарета, църкви, куполи, мостове, острови, градини, проточени скали и реки."[3] В нарисуваната от Ф. Каниц картина на града виждаме типични образци на сгради, носещи

българската и мюсюлманската традиция. В силуета на всички градове в България през XIX век българското съжителствува с ориенталското.

В книгата си „Дунавска България и Балканът" Ф. Каниц е описал квартал „Варуша". „До близкия „Орел" (орлов хълм на турски Картал баир), отделен само от ниска седловина, извисен на левия бряг на Янтра, се издига откъм изток закръглен хълм с терасовидно възлизащия християнски квартал. На стръмния бряг къщите, магазините, безистените и хановете са притиснати в редици едни над други, в страшно тесни улици, едва може да се повярва, че хората имат там достатъчно въздух за дишане. Скъпоценните места са принудили дори жителите – рядко явление в Ориента – да строят 2 до 3 етажа. Из разхвърляните къщи се издига двукуполна черква, посветена на славянските апостоли Кирил и Методий, а до нея „търновският владика", скромната резиденция на търновския епископ."[4]

Ф. Каниц отбелязва: „Тръновските улици възлизат и слизат стъпалообразно нагоре и надолу, поради това всеки напразно би търсил наемна кола във вътрешната част на града."[5] Тесните и стръмни търновски улички не позволяват да се ползва транспорт.

От описанията на Ф. Каниц пред нашите очи израства зримата панорама на Търново. „При вечерните ми посещения на прекрасни български семейства многократно бях учуден от особения терасовиден строеж на техните хубави къщи на южния склон на стария град. Молтке ги описва сполучливо в своите „Писма": „Обичам изобщо тези неравномерни здания, чийто план е бил начертан от нуждата. В средата намираме малък двор, градина с рози и плодни дървета, наоколо се редят на по-горен кат във всякакъв зигзаг коридори и обширни помещения, съвсем отворени към двора, така, че да се живее в божия хубав свободен въздух. Краищата на коридорите са издигнати в естради, покрити с килими, на които стои само една педя висока, широка, мека софа. Широко издаденият покрив засенчва дори карамфилите и саксиите с жълт шибой, поставен наоколо извън галерията. Стаите се осветяват от коридорите, и в тях цари известният приятен полумрак, в който очите си почиват от прекомерната светлина на това хубаво небе."[6] Самобитните търновски къщи с типичната българска наредба, живописните дворчета и градинки са впечатлявали чужденците, докоснали се до търновската красота.

Архитектурният облик на града заема важно място в мемоарите на руските военни кореспонденти от времето на Руско-турската освободителна война. В пътеписа си от 1877 година професор Виктор Григорович отбелязва: „В деня на моето пристигане градът беше обхванат от пожар... Сега Търнов е разделен на 12 части или махали... в града има 6 християнски храма и 3 училища – 1 българско и 2 гръцки, които са изгоряли по време на пожара."[7]

Известният руски писател Всеволод Крестовски е официален кореспондент на „Правителствен вестник". Освобождението на Търново от османско владичество е запечатано в неговите писма „20 месеца в действуващата армия". „Местоположението на Търново, разположено по скалите и склоновете на планината, между чиито отвесни канари лъкатушно тече бистроструйната Янтра, е едно от най-прекрасните в света."[8] В. Крестовски е впечатлен от амфитеатралното застрояване на християнския квартал, намиращ се на хълма „Орел". „Неговите тесни и криви улици са плътно застроени от дву- и три-етажни къщи, предимно в източен стил с чардаци, балкони и еркери, като горните етажи са по-малко един над друг."[9] Конфигурацията на стръмния терен е умело използувана от търновските майстори. През XIX век те тръгват от естествената природна среда и изграждат българската амфитеатрална възрожденска част на града.

Полковник Ф. де Прерадович в своите военни мемоари е описал 2 къщи, в които е пребивавал по време на Руско-турската освободителна война. Ф. де Прерадович е настанен в къщата на търновския търговец „Панайот, собственик на доста голям двуетажен дом с мецанин. Долу имаше магазинче, вторият беше зает от семейството, а мецанина с балкона предоставиха на мое разположение."[10] Втората къща, в която е отседнал, е по-голяма. Той е бил настанен в грамадната първа стая, която му служи за столова, следва гостна стая и най-после твърде голяма спалня, в която на българските дивани може свободно да се настанят няколко души."[11] Социалната и имуществената диференциация на търновското население намира материален израз както в размерите на жилището, така и в неговата вътрешна уредба.

Едно от най-колоритните описания на Търново от 1877 година ни е оставил испанският военен кореспондент Сатурнино Хименес: „Влизането ми в Търново ми направи неизразимо впечатление... Улиците са тесни, но изключително самобитни. Издадени стрехи, ниски порти, остъклени чардаци, защорени прозорци – донякъде джамлък, после балкон с дървени капаци, по тънките летви на щорите пълзят увивни растения, разноцветни тухли, причудливо боядисани стени, дюкяни, издигнати на метър от земята и широко отворени като театрална сцена."[12] С. Хименес е нарисувал живописните търновски къщи с тънък усет към архитектурните елементи. Испанският журналист е почувствувал, че неповторимата пластична панорама на града се дължи на това, че всеки хълм е отделен амфитеатър, всеки хълм е отделен град, и че гледан от различни места градът винаги е различен. „Търново се разгъва като дълга хартиена лента и човек открива 2 или 3 хълма и още толкова долини, заселени от сгушени една над друга къщи. Не един – това са четири града, разделени от капризните извивки на реката и свързани с няколко моста."[13]

Запленен от нощния Търновград е бил и чешкият историк Константин Иречек: „Струва ми се, че непосредствено под звездното небе, на известна височина бе окачена във въздуха огромна продълговата мрежа от трептящи светила, които бяха чудно разположени нагоре и надолу и при всяко завиване на шосето променяха своето положение."[14]

Румънският епископ Мелхиседек посещава Търново след Освобождението. В пътеписните си бележки, обнародвани през 1885 година отделя голямо значение на търновската архитектура. „Къщите изглеждат построени една върху друга и нощем представляват красива панорама, целият склон на хълма от горе до долу е осветен от светлините на къщите. Един руски пътешественик е уподобил Търнов на царевичен кочан, защото къщите са нагъсто разположени една върху друга, както зърната на кочана. Разбира се, улиците са така тесни, и побират само една кола. Къщите са свързани една с друга, построени са от дърво, на 2 етажа по турски вкус, без план, паянтови, покрити с керемиди. Сега са почнали да строят хубави къщи в европейски стил и градът се разраства към Марно поле, където мястото е по-широко."[15]

Епископ Мелхиседек е бил свидетел на новото строителство в града след Освобождението. Новите обществени сгради и къщи се строят на равен терен. Градът в края на миналия век придобива европейски вид. Румънският епископ Мелхиседек е гостувал в две търновски семейства. Първата къща е била собственост на търговеца на кожи Кръстю и се е намирала на Марно поле. „Стаите, където квартирувах бяха нови и доста удобни, като се има предвид теснотията в Търново. Собственикът ни даде на разположение долния етаж и двамата съпрузи се отнасяха с нас много учтиво."[16] Втората къща е била на д-р Васил Берон,

създател на първото археологическо дружество в България. „Минахме през тясна уличка и влязохме в издълбана в скалите площадка, където е разположена удобна къща на два етажа. Незастроената част от площадката образува малък двор, където е и градината с няколко дървета, храсти и цветя, засадени на нанесена върху скалите плодна земя. Малко по-долу от тази площадка е изсечена в скалата друга малка площадка, широка около два стънжена, също така насипана със земя и засадена с различни храсти."[17] Описаните къщи от пътешествениците са представители на новия тип богаташка къща, която е силно проникната от барокови влияния, характерни през този период за Одрин и Цариград. Търновската богаташка къща, интерпретирана от местни майстори има свой индивидуален образ, изпълнен със задушевност и очарование.

В Търново румънският висш духовник най-много е впечатлен от импозантното здание на бившия турски конак. „Най-хубавата сграда в Търново е административният дом, построен през турско време – голяма продълговата двуетажна сграда, където се помещават всички административни власти."[18] Действително сградата е на два етажа, гледана откъм главната улица, но гледана от южната страна е на 4 етажа. Стръмният търновски терен предполага такова амфитеатрално застрояване. Именно това застрояване прави града неповторим. Самобитният майстор уста Колю Фичето е автор на уникалното здание. Негово дело в Търново са къщата с маймунката, хана на Хаджи Николи и 6 църкви – гнезда на българщината. Знайни и незнайни майстори вписват своя архитектурен почерк в уникалната търновска панорама. Благословени са били техните ръце градили с обич този вечен град-видение.

Патриархът на българската литература Иван Вазов в пътеписа си „Велико Търново" възкликва: „И като гледам тоя невероятен, невъзможен град, аз мисля, че пред мен стои видение, сън, измама за очите! Надали има в света град с подобно живописно местоположение. Мисля си какво чудо-град би станало Търново, ако бе избрано столица на нова България, ако стотините милиони, изсипани за съзидание и украшение на София, биха употребени да окичат с богатите и великолепни здания, дворци, улици, градини, булвари, мостове, тия ридове, склонове, чуки, под които се вие змиевидно и лъщи пълноводната Янтра! Това щеше да бъде град вълшебен, цял свят щеше да се стече да се учудва на възхитителната и едничка гледка, дадена от дружните усилия на своенравната природа и човешкото изкуство..."[19]

Днес Велико Търново е историческата столица на България. Хиляди български и чуждестранни туристи идват да се поклонят на този уникален и неповторим град. Тук децата на България пият от духовния извор на родолюбието. Всички видели града отнасят със себе си завинаги частица от непреходната хубост на най-българския град.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Гюрова, С.** Възрожденски пътеписи. С., 1969, с. 78–79.
[2] Пак там, с. 125
[3] **Каниц, Ф.** Дунавска България и Балканът. С., 1995, т. I, с. 195.
[4] Пак там, с. 19
[5] Пак там, с. 203
[6] Пак там, с. 205
[7] **Кожухарова, М.** Руски пътеписи за българските земи XVII–XIX век. С., 1976, с. 247.
[8] Пак там, с. 387
[9] Пак там, с. 388
[10] **Прерадович, Ф.** Спомени за Руско-турската война 1877–1878. С., 1977, с. 18.

[11] Пак там, с. 92
[12] **Николов, В.** Сто испанци за българското минало. С., 1984, с. 123.
[13] Пак там, с. 124
[14] **Иречек, К.** Пътувания по България. С., 1974, с. 280.
[15] **Младенова, М.** Румънски пътеписи от XIX век за българските земи. С., 1982, с. 172.
[16] Пак там, с. 171
[17] Пак там, с. 174
[18] Пак там, с. 173
[19] **Вазов, И.** Събрани съчинения, т. 12. С., 1977, с. 189.

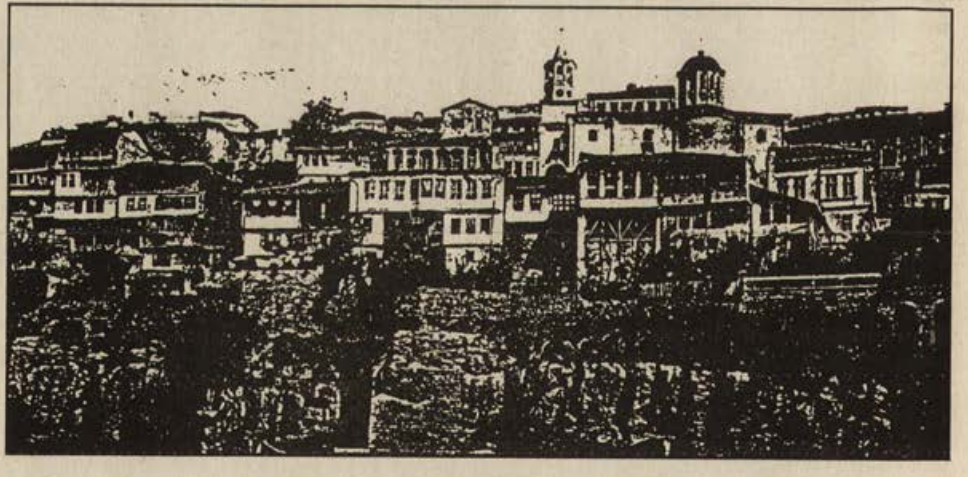
THE ARCHITECTURE OF VELIKO TURNVO DURING THE REVIVAL PERIOD IN THE TRAVEL BOOKS OF BULGARIAN AND FOREIGN TRAVELERS (Summary)

Pavlina Vladeva

Following the travel books of many travelers during the Revival period is shown the architecture of Veliko Turnovo. The travel books of Bulgarians and foreigners give a whole picture of the town during the 19-th century, no mather that they are subjective ethnographical sources. The main feeling in the travel books is the admiration. The extraordinary unique amphitheatrical erection of the buildings attracts the writers too. The ancient specific Bulgarian architecture in Veliko Turnovo gives us rich information with cognitive, scientific and cultural character.

Феликс Каниц. „Дунав и Дунавска България“

Църквата „Св. Константин и Елена“, строена от Колю Фичето

Махала „Растата“ 1897 г.

„Конакът“, построен от Колю Фичето през 1872 г.

Известия на Исторически музей – Велико Търново, XII/1997
Bulletin muzeum of history – Veliko Turnovo, XII/1997

ЦЕНТРАЛЕН ВОЕНЕН АРХИВ – АВТОРИТЕТНО СРЕДИЩЕ НА НАЦИОНАЛНАТА И РЕГИОНАЛНА ВОЕННА ПАМЕТ

АСЯ СТЕФАНОВА

Централният Военен архив се е вписал трайно в многовековната атмосфера на старопрестолния ни град В. Търново. За близо половинвековното си съществуване ЦВА се утвърждава като авторитетно средище на националната ни военна памет и заема водещо място сред останалите архивни хранилища. Създаден през 1951 г. на основание МЗ № 50/9.2.1951 г.[1] и директива на ГЩ на БНА № 4544/ 21.5.1951 г.[2], на него се възлага правото и грижата за уникалното документално наследство, създадено от щабовете, частите и поделенията на армията от 1877/ 78 г. до наши дни. Днес архивът разполага с фондова наличност от 3574 фонда с 374 677 архивни единици, съдържащи около 70 млн. документа.[3]

Формирането на фондовете военна документация е дълъг и сложен исторически процес. Корените му се намират в добре регламентираното войсково документиране от края на миналия век и до наши дни. Проведено проучване показа, че още от самото начало в работата с документите войската стъпва върху добре организираната руска канцеларска практика. В глава XXVIII от „Общи основания устройства и образования Болгарского земскаго войска“[4] е записано, че „формата и порядъкът на военното писмоводство се установяват на основанията, приети в руската канцеларска практика“. Предложени са перфектно изработени образци на документи, пригодени за уреждането на писмените отношения във войската. За регламентирането на тези отношения Военното ведомство издава систематично поредица от нормативни документи – Положения, Правилници и Наставления за деловодството и архивите на армията.[5] Сами по себе си те представляват едно висококачествено осигуряване, както на документообразуването, така и на съхраняването на възникващите във войсковите деловодства документи. Пак чрез тях са формулирани процедури и критерии за унищожаването на документи, съответно за определяне на частта, подлежаща на постоянно архивно съхранение.

Значението на тези документи за формирането на фондовете военна документация в ранния им стадий е огромно. Те не само посочват начините, по които да се извършват документообразуването и документооборотът в армията, но регламентират и дейностите по извършване на текущата експертиза в деловодствата и експертизата на ценността на документите в архивите на частите.

От съществено значение е разпореденото още в 1892 г.[6] всяка войскова част да съхранява ценните си документи в свой собствен архив.

Добрата организация, дадена на документите позволява още в началото на века да се извърши прогнозиране на делата, които трябвало да възникнат във войсковите деловодства.

Налага се изводът, че поради липса на теоретични разработки по проблемите на ценността на документите в края на миналия и до средата на настоящия век, администраторите във Военното министерство са имали предвид при определяне

сроковете за съхранение на делата и книгите в архивите на Министерството и частите главно справочната стойност на документите, т. е. възможността те да бъдат използвани за различни по характер справки.

Други и по-различни гледни точки с оглед ценността на документите се проявяват в създадената през 1914 г. към Щаба на действащата армия в София Военноисторическа комисия (ВИК). Комисията си поставя за задача да изиска от архивите на частите, събере, систематизира и използва за научно-исторически цели оперативната военновременна документация, т. е. тя изисква документите, отразяващи пряко бойните действия на армията в двете Балкански войни. Те са нужни в качеството им на исторически извори, макар че тогава не се използва точно това название. Така се поставя началото на централизирано съхранение на част от документите на Българската войска. С основание можем да твърдим, че в процеса на централизирано съхранение на документалните комплекси на армията от далечната 1914 г. до наши дни се очертават три етапа. Първият период от тях включва времето от 1914/1918 г., когато комисията започва да събира в свой архив документите, отразяващи непосредствено участието на Българската армия във войните до 1951 г., когато в страната се полагат основите на организираното архивно дело. През този период документите с предимно справочна стойност остават на децентрализирано съхранение в архивите на частите.

През втория етап (1951-1969 г.) Българската армия има три архива: Архив на Генералния щаб, който фактически е архив на Министерството на отбраната; Централен военен архив, който е архив на цялата армия и Военноисторически архив, в който се намират документите, които Военноисторическата комисия е съхранила за проучване на бойния опит и написване на българската военна история.

Предназначението на създадения през 1951 г. във Велико Търново архив под името Централен архивен фонд (ЦАФ) е да приеме за съхранение и използване документи на армията с предимно дългосрочна справочна стойност (предимно ведомости, заповеди по личния състав) и др. Липсата на каквато и да било теоретична подготовка и практически опит по отношения на фондирането и научно-техническата обработка на архивните документи у новоназначените служители създават изключителни трудности в първите години от създаването на фонда. Документите започват масово да постъпват даже без описи. Без да се извършва разпределение по фондове те се приемат с поредни номера от едно до безкрайност, без разлика на род войски или каквито и да било други особености. За една и съща войскова част документите се оказват на различни места, на различни етажи.[7] През 1957 г. пред тогавашния личен състав на архива се поставя тежката и отговорна задача – от целия съществуващ хаос да бъдат формирани фондове, като архивните документи се разпределят по родове войски, след което да се пристъпи към фондиране на документите. Под „фондиране на документи" следва да се разбира комплекс от дейности по определяне на фондовата им принадлежност, създаването на архивни фондове на научна основа и установяване на техните хронологични граници.[8]

В първите години след създаването на ЦВА се утвърждава практиката като основни източници за комплектуване да се считат документалните материали на всяка отделна войскова част. В армията под отделна войскова част (поделение) се разбира „организационно самостоятелна тактическа и административно-стопанска единица във всички видове въоръжени сили. Войскови части са полковете, корабите 1-ви, 2-ри и 3-ти ранг, самостоятелни батальони (дивизии,

ескадрили), които не влизат в състава на полковете. Всяка войскова част има действително наименование (номер), щатно, ако има и почетно название, условно, цифрово название, което има юридическа сила при оформяне на документи, комплект печати, щемпели и военно знаме".[9]

Към средата на 70-те години е сложен край на практиката масово да се приемат всички документи от всички поделения и е направен опит за категоризация на фондообразувателите. Създават се предпоставки за комплектуването на най-ценните и действително необходими за научно и практическо използване документи.

От 1969 г. датира началото на третия етап в процеса на централизираното съхранение на архивните документи на армията. Най-важната стъпка в този период е взетото решение да се разформира Военно-историческият архив в София и архивните комплекси военновременна документация да се влеят в Централния Военен архив. Възстановен е нарушеният от дълги години принцип за единство и неделимост на архивните фондове. Създават се условия за широко и ефективно използване на документите от изследователите.

Вече близо 30 години архивистите в Централен военен архив работят по каталогизацията на документите с историческо и научно-справочно значение. Информационният му масив наброява над 900 000 фиша, групирани в няколко картотеки: контролно фондова, систематична, тезаурусна, предметно-географска, именна на документите на чужди езици и др.

Мащабни изяви в популяризаторската и публикаторска дейност на архива са излезлите от печат през 1976/78 г. в три тома „Пътеводител на архивните фондове за периода 1877/1945 г.", издаденият съвместно с ИВИ при Генералния щаб сборник документи „Отечествената война на България 1944-1945 г.", през 1984 и 1986 г. излизат от печат 2-ри и 3-ти том на сборника „Българската военна история. Подбрани извори и документи". През последните години историците от архива подготвят още няколко сборника от документи и спомени и системно публикуват в ежедневния и периодичен печат статии и съобщения. От 1986 г. архивът започна издаването на бюлетин „Военни архивни известия".

Изграден е и богат застрахователен фонд, съдържащ микрофилми и микрофиши на голяма част от подлежащите на постоянно съхранение документални материали. Близо 14 хиляди филма с около 10 млн. кадъра са микрофилмирани за бъдещи изследователи. Днес, Централният военен архив е един от най-добре организираните и отлично функциониращи архивни центрове в страната и се радва на заслужена национална и международна известност. Делегации от Турция, Чехия, Румъния, Холандия, Италия и др. са засвидетелствали огромен интерес към документалното наследство на Българската армия.

Сред личностите, оставили незабравими спомени от престоя си в архива, е Мерсия Макдермот. Комплектуван с високоинформативна, съхранявана в научнообоснован обем документация, ЦВА разполага с добре организирана изворова база, в която може да намери конкретен отговор всеки въпрос от научен, трудово-правен и социален характер.

Той е главният източник на автентичен фактологически материал за военно-историческата наука. От 1951 г. до 1995 г. в читалнята на ЦВА са работили 6 965 изследователи, които са проучили 86 629 архивни единици по 1 840 теми.

Създадените добри условия на работа и богатата информационна база привличат вниманието на голям брой научни работници и военни изследователи, които разработват теми от военен, научноизследователски, художественотворчески характер, краезнание и музейно дело.

За стопанисването, разкриването и използването на това голямо историческо богатство Централен военен архив разполага със съвременна материално-техническа база, просторни архивохранилища, читалня за 30 човека с около 22 хиляди тома специализирана и справочна литература, лаборатории за микрофилмиране и реставриране, книговезно отделение, съвременна размножителна техника и компютри за административно обслужване на гражданите. Основна и особено значима дейност на архива е задоволяването на информационните потребности на отделни ведомства, институции и частни лица. Това означава, че, от една страна, се предоставя на Министерството на отбраната и неговите институции информация, необходима за вземане на управленчески решения, а от друга, се изпълняват справки на различни учреждения, ведомства, както и молби на граждани от трудово и социалноправен характер.

Поради широкия обхват от изключително необходими общественополезни дейности Централен военен архив все по-често излиза от рамките на тясно ведомствен архив на Министерството на отбраната и се превръща в институция с общонационално значение.[10]

БЕЛЕЖКИ

[1] ЦВА, ф. 42-м, оп. 1, а. е. 667, л. 78-82.

[2] ЦВА, ф. 42-м, оп. 1, а. е. 661, л. 411-412.

[3] Вж., **Димов, Д. В.** „Българска армия". Институция от общонационално значение съхранява бойната слава на Отечеството", бр. 14080, 1996, с. 9.

[4] Систематически сборник на законите, указите, заповедите и циркулярите по Военното ведомство от 1877/1878 г. до 1-й януарий 1901 г., С., с. 131-152.

[5] Проектоположение за писмоводството, във войската. С. 1892; ЦВА, ф. 07, оп. 1, а. е. 89, л. 1-62; ЦВА, ф. 1, оп. 5, а. е. 172, л. 89-146; Правилници за писмоводството, деловодството и архива в Българската войска в мирно време. С. 1921, 1923; Правилник за писмоводство, деловодство, книговодство и архива в мирно и във военно време, С.1943.

[6] Проектоположение за писмоводството във войската, §82.

[7] **Генова, В.** Групиране на документалните материали. ЦВА. Сбирка лекции по специална подготовка, 1964. л. 10-11.

[8] Кратък речник на архивната терминология, М. – Л., 1968, с. 179.

[9] Военнотерминологичен речник, С., 1979, с. 83.

[10] **Димов, Д.** Цит. съч., с. 9.

GENERAL MILITARY ARCHIVE–AUTHORITATIVE CENTER OF THE NATIONAL AND DISRICT MILITARY MEMORY
(Summary)

Asja Stefanova

For almost half century of existence – The Central Military Archive – Veliko Turnovo, confirms like an authoritative center of our national military memory and takes leading place among the other archives. Established in 1951 as a Departmental Archive of Ministry of Defense, it is responsible of the care and the right of keeping the unique documentary treasure of Bulgarian Army since 1877/78, up to nowadays.

With its rich informational basis and good working conditions, The Archive is a attractive center for Bulgarian and foreign researchers. At present, The Central Military Archive is one of the best organized and excellent functioning archive centers in Bulgaria and it has national and international reputation.

Известия на Исторически музей – Велико Търново, XII/1997
Bulletin muzeum of history – Veliko Turnovo, XII/1997

ETHICS AND CONSERVATION – A CONSERVATOR'S OPINION

JULIA GENCHEVA

Introduction

Let's talk about ethics and conservation in their philosophical and practical meaning. As important components of preservation of cultural-historical heritage the problems of ethics and conservation are always live questions for every generation of conservators. A lot is written about ethics in conservation and mostly the accent has been given on the treatment methods of different groups of monuments/objects[1]. There are many codes of ethics in conservation containing principles,describing the ethical obligation of the conservators and ethical problems: Murray Pease Report (International Institute for Conservation – American Group, 1964), Code of Ethics and Standards of Practice(American Institute for Conservation, 1979), Guidance for Conservation Practice (United Kingdom Institute for Conservation, 1981), Code of Ethics and Guidance for Conservation Practice (Institute for the Conservation of Cultural Material, 1986), and Code of Ethics and Guidance for Practice(International Institute for Conservation-Canadian Group, 1989)[2]. The latest investigations are connected with the application of meta-model value system that is "the appropriate base to use an abstraction and to work out a model and meta-model from different levels of investigations in which the morality and ethics are formulated[3].

The main aim of this article is to provoke considerations and discussion concerning the problems as follows:

1.) How to combine the ethical principles with the contemporary theory of conservation and to introduce in conservation practice.

2.) Interaction between the ethics in conservation and the professions of curator, archaeologist, art historian and other specialists involved in preservation of cultural-historical heritage.

3.) Criteria for compromise in conservation

4.) Concepts and scholarly-scientific principles of conservation and development of the society.

The approach used in the present conservator's opinion is based on the common philosophical-professional ethics and embraces three levels: Description-professional ethics and conservation; Analysis-interaction and adaptation between professional ethics and conservation; Conclusion.

Description

I. Professional ethics

The professional ethics is a science for the moral principles, standards and obligations, in which the interaction between the representatives of determined professions to the object of their work, to the members of corresponding professional community and to the society is expressed. The professional ethics mostly examines problems as moral characteristics of the specialist, professional obligations, honor and the specificity of the moral interaction between the specialists. Summary, the professional ethics is a

science for the professional morality. The structure of the professional morality repeats the structure of the common morality; there are some differences, naturally. The morals, as a combination of principles and standards (norms) "penetrates" in the professional morality through the original "filters" of professional obligations and requirements[4]. The specificity of the professional morals is known by some characteristics as consciousness, interaction and behavior.

One of the characteristics of the ethical cognition is it does not study and it is not determined by conclusions and deductions established for ever and valid for ail the times, people and epochs The ethics develops together with the society. This peculiarity is well appropriate to the conservation and it is one of their common points.

II. Conservation

The doctrine of conservation is defined as "a dynamic management of change in order to reduce the rate of decay"[5]. Conservation forms itself as a young discipline on the base of long historical traditions and practices. Its history is accompanied by the continuous collisions of different ideas, principles, movements and practical works. Every country has its characteristics and peculiarities, and this is reflected in the conservation development which is in service of society and is influenced by its changes. Examination of the politological principles created during the French Revolution or of the theory of conservation of works of art established by Cesare Brandi, or of the principles and practice of Viollet le Duc, or of the anti-restoration movement stimulated by John Ruskin shows a variety of ideas, principles, approaches during a period of about two centuries.[6]. Some conservation schools in Italy, Russia and Germany nowadays use the concept restoration with the same meaning. If the maxim: "Truth is born in the argument" is correct this relates to conservation to a high degree. The professional activity in conservation is based on the following commonly used concepts[7]:

Protection – the action which provide the conditions for a cultural object/monument, historic area or site to survive;

Preservation – to keep cultural property in its existing state, with repair when necessary;

Preventive maintenance – establishment of measures and routines in order to minimize the effects from degrading, deteriorating and destructive forces;

Consolidation – to ensure continued durability of the structural integrity of cultural property;

Restoration – to give back to an object/monument its partly lost form or appearance;

Reconstruction – building a new;

Anastylosis – the re-assembling of existing but dismembered part;

Rehabilitation – the physical improvements necessary to provide an appropriate use to an empty or inappropriately utilized structure;

Infill – to re-integrate the lacunae in the urban fabric by contemporary constructions and designs.

Taking into account Brandi's Teoria del Restauro, the interdisciplinary characteristics of conservation and the development of the discipline of conservation[8], Scientific Principles of Conservation are elaborated:

Respect for the original – to preserve the authenticity and integrity of object/monument[9];

Every intervention and. applied, material should, be "reversible" and must not hinder the future operations; in the recent times the word "retreatable" is used rather than "reversible";

All intervention must use of

- "weaker" material than those existing
- compatible material with properties similar to those of the existing materials
- durable reinforcing materials

Every performed intervention should be easily perceptible;

No alternation of structure, substance and form;

There are not recipe for conservation, since every object/monument requires an individual approach;

Proper documentation before interventions and recording after such interventions; documentation of all methods and materials of conservation;

Conservation should not be influenced by the level of significance of the object/monument;

Conservation stops at the moment, when the imagination begins.

Conservation is a Way of thinking, a paradigm which can be applied to several types of domains as historical (cultural, material) physical, natural and biological domains[9].

Analysis

How could, be interpreted and applied in the conservation practice the ethical principles in the end of XX century? The world nowadays is different from the world in the passing decades. Every country has its traditions, its own economic and political development and its policy to preserve the cultural/historical property. Searching the right way in this direction starts with the first step to set and to answer the questions.[10]. Polemics between the conservators/conservation scientists, meetings, conferences on the base of their practice, traditions, erudition and professional morality might be useful to "crystallize" the basic ethical principles in conservation, in the end of XX-century. Beginning with the professional ethics and with the discipline of conservation, setting them in interaction and interpreting the conservation according to the structural elements of the professional morals, the following accents might be discovered:

Consciousness

This structural element, determines Code of Ethics, giving an expression to the obligations in a concrete form, to the conscience and honour of the conservator. The leading idea of the Code of Ethics of the conservator should be covered with the words, with which the International Charter for Conservation and Restoration of Monuments and Sites was introduced in Venice in 1964:

"Imbued with a message from the past, the historic monuments of generations of people remain to the present day as living witnesses of their age-old traditions. People are becoming more and more conscious of the unity of human values and reward ancient monuments as a common heritage. The common responsibility to safeguard them for future generations is recognized. It is our duty to hand them on in the full richness of their authenticity.[11]

The last sentence of Venice Charter reveils the main obligation of every conservator to take care of authenticity and integrity of cultural/historical heritage. With reference to the another component of the consciousness – the conscience, it is not accidentally to compare the conservator's profession with that one of the doctor[12]. To bring to mind a citation of Hipocrate's each:

"I swear... my prescriptions to be determined by my knowledge... I will conscious keep the purity of my life and my art. I will not perform operations for that I am not prepared."[13]

The citation chosen above suit well to the morality of the conservator. The life of the object/monument is in the hand of the conservator. The conservator must not refuse to save the object/monument when is competent and well prepared... Pure conscience

is an important characteristic of the conservator. Today, the mute accusations of demolished objects/monuments should be heavy on the conscience of every conservator, upholding the idea for common cultural-historical heritage. Excuses as "this object/monument is demilished by another specialist or society, in another century" could not dull and come to terms with the conservator's conscience, taking, into account that the human consciousness is the only moral judge able to change the human being. If the objects/monuments are the "living witnesses" of ancient traditions, then the conservator could be named as the "living, active conscience" of the contemporary generation with the noble aim to preserve the cultural-historical and natural heritage.

The third component – the honour, should be reflected by "the mirror of the completed work" of the conservator. Touching to the problem about conservator's honour, the important accent is appeared to be conservator's ability in every moment to become conscious and to confess the allowed mistakes. In some cases, it is a honour for conservator to work with object/monument with a great significance. Usually, well-known conservators are invited for this aim. All the objects/monuments should be equivalent in conservation and require one and the same attention and care from the conservator. At professional sight, the honour, showed to one conservator to be invited to work with object/monument with a great significance, is a recognition about the previous activity of the conservator. Conservator works continuously for his/her honour, defending and proving it with every examined and treated cultural-historical property. The real evaluation about conservator's work, which manifested his/her honour, should be given after a period of time, when the object/monument will bear a test of the time. This means that the contemporary generation estimates the work of the former generation of conservators and the future generations will appreciate and accept or not the activity of the contemporary generation of conservators. The conservator has to defend his/her honour, preserving the authenticity of cultural-historical property because the next generation will evaluate not only the conservator, out and the attitude of all the contemporary society to the "living witnesses" of cultural-historical and natural heritage.

Interaction

This structural element of the professional ethics finds expression in relationships between the conservators, as well as their interaction with other specialists as curators, archaeologists, art historians, chemists, ecologists, biologists etc., working for preservation of cultural-historical and natural heritage. Conservation is a multidisciplinary activity[14].

In Amsterdam Declaration, 1975, the theory of integrated conservation has been accepted[15]. The theory of integrated conservation underlines the real, inter-disciplinary character of conservation. The concept integrated conservation implies "that the material cultural heritage in its broadest sense is to be considered as an irreplaceable cultural, social and economic resource and has to be subjected to continuous competent care and maintenance, cross-disciplinary based"[16]. The interaction between the conservator and other specialists has to be in the spirit of collaboration and cooperation at different levels: local, national and international [17]. Leading characteristics should be tolerance, honesty, respect and solidarity in the name of the common care and common responsibility for common cultural-historical and natural heritage, Behaviour.

The professional activity is the accent of the third structural element of the professional ethics and might be separated into three groups:

a) Activity towards the object/monument

b) Activity towards the society, state, private organizations or some national/international organizations and specialists taking care of and preserving cultural-historical and natural heritage.

c) conservation scientist

The first group is based on the mentioned above concepts and scientific principles in conservation. The second, one includes collaborative work between the specialists involved, in preservation of the cultural-historical and natural heritage, as well as active connections with some national/international organizations – private, state or non-governmental. Organizations as Institutions of Conservation, Working groups, Commissions/Committees for preservation of cultural-historical and natural heritage, ICCROM, ICOM, ICOMOS, UNESCO help the conservator with special programs for education, improvement of the knowledge and skills, publications, establishment of communications between the conservators, finances (grants, fellowships, projects) and coordinate the common care of world heritage. Conservator demonstrates his/her achievements during conferences, meetings, congresses, as well as the objects/monuments "speak" about the work of the conservator. Professional attainments in conservation in one country should be open to every conservator. The problem is: the international network in conservation to be distributed in all over the world, because of the fact it should not exist poor or rich country when the world cultural-historical and natural heritage is in danger. The world heritage is like one "living- organism" and its destruction in one part will disbalance the whole organism.. The modern conservation theory examines cultural-historical and natural heritage as a whole. Their integration is determined by the growing consciousness of the mankind and understanding for the common danger concerning the nature, monuments, historical places influenced by the environmental changes and the importance of the human beings as a part of this environment. This problem is not only ethical problem and it has been the topic of the day in many discussions, conferences and symposia[18].

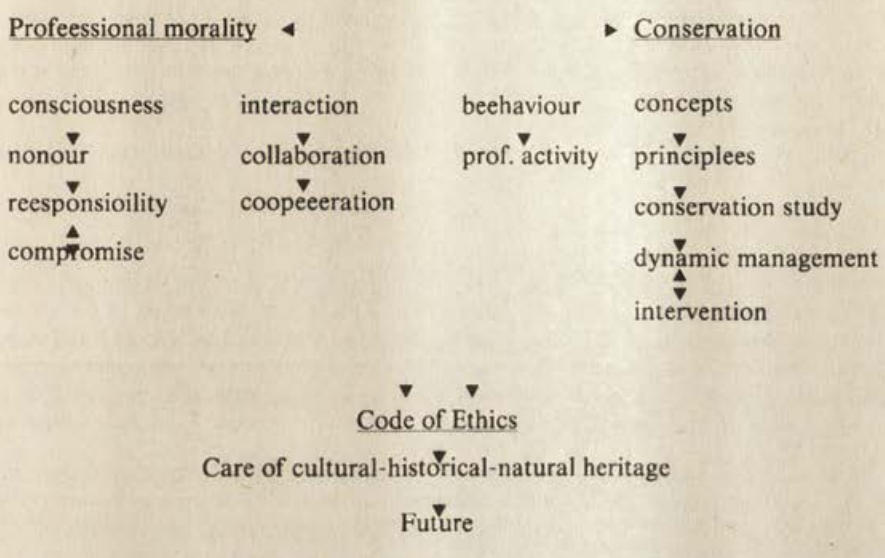
The conservator takes responsibility according to his/her knowledge, skills and morality. This responsibility is reflected in practical work as conservation treatments or preventive maintenance and preceding by investigation of the object/monument. The requirement for adequate examination before any conservation. intervention, is the base of all Code of Ethics in Conservation. It calls for the growing nowadays profession, of the conservation scientist. Conservation scientist is mot a chemist, biologist, ecologist, art-historian or craftsman. He/she forms his/herself during the conservation practice and continuously study and. development of knowledge about the material and structure of the object/monument, about the techniques and technologies connected with the material applied and the investigated object/monument, and about the value and function of the object/ monument. He/she "read" the message deriving from the past and imbuing the objects/monuments, and is a "bridge" between the other scientists preserving the world. Heritage and the conservator. The ethical problem, connected with this new profession is this profession to be accepted and recognized and with equal rights among the other scientists involved in preservation of cultural-historical and natural heritage. There is a place for every »ell prepared specialist in the noble struggle to save the achievements of the civilization.

The problem about compromise holds a place apart in the professional ethics. The conservator is frequently faced in his/her practice with the difficulty to make a choice between the concepts and scientific principles of conservation on one hand and the requirements of employer (state or private) on the other hand. It concerns mainly the time for conservation, the completed appearance of the object/monument and the restoration-necessity, how to be done and how far to stop. To make a compromise or not-this is the question! Compromise based on the balance between the concepts, principles, Code of Ethics and possibility to satisfy the requirements of employer-is it acceptable for conservator? This is the most difficult assignment. Taking into account that every

conservation study and intervention has to be performed with respect to the physical, historical and aesthetic integrity of the object/monument, conservator has to take important and well-founded decision. In this case, the only criterion and judge is the conservator's consciousness, which might be resembled as an individual support, base of the Code of Ethics in conservation revealing his/her professionalism.

Conclusion

The structural elements of the professional morality, conservation and Code of Ethics are connected, each other and could be expressed by the following scheme:

Keeping within the Code of Ethics in conservation, starting from the base of the concepts and scientific principles in conservation and working in collaboration and cooperation at different level, conservator is ready to take the responsibility towards the future generations.

Speaking about Ethics and Conservation, the possibility everything not to be said exists.. The biggest part of the conservation problems are related to ethics. The dynamic management in order to reduce the rate of decay signifies for the conservator an ethical approach"[19]. The present, article might be continued, added or non-accepted in some parts, out it remains one attempt to set and defend the position, of conservator.

BIBLIOGRAPHY

[1] **Ienjevska, H.** "Ethics in Conservation". In: Museums and Monuments of Culture, 2, 1978, pp. 48-54

[2] **Buys, S., Oakley, Y.** The Conservation and Restoration of Ceramics. Butterworth-Heineman Series in Conservation and Museology, Oxford, 1993, p. 69

[3] **Gigch, J. V.** The Importance of Metaethics, Presented at the XII World Congress in Sociology, Session, on Ethics in Systems, Working group on Sociocybernetics and Systems Theory, Madrid, July, 1990.

[4] **Karapenchev, J.** Pedagogical Ethics, Veliko Tarnovo, 1993, p. 45

[5] **Feilden, B.** An Introduction to the Conservation of Cultural Property (ICCROM), Prepared for UNESCO, 1979

[6] **Jokilehto, J.** A History of Architectural Conservation, D. Phil. thesis, Part II, University of York, Institute for Advanced Architectural Studies, September, 1986

[7] **Feilden, B., Jokilehto, J.** Management Guidelines for World Cultural Heritage Sites.

UNESCO? ICCROM? ICOMOS. Rome: ICCROM, Weeks, K. & Grimmer, A. The Secretary of the Interior's Standards for the Treatment of Historic Properties with Guidelines for Preserving, Rehabilitating, Restoring & Reconstruction Historic buildings. Washington, D.C.: US Department of the Interior, Natural Park Service, Cultural Resource Stewardship and Partnerships, Heritage Preservation Service.

[8] **Brandi, C.** Teoria del Restauro. Sesta edizione. Torino: Piccola Biblioteca Einaudi; Rosvall, J. & Lagerquist, B. "Techniques of Restoration. Urban Development and Sity Conservation – An Unsoluble Conflict? In: Achieving a balance between historic preservation and urban development. Proceedings 7th European Symposium of Historic Towns. Istanbul, Turkey, 16-18 September, 1992

[9] **Gigh, J. V.** The Formulation of Strategic Management Policies for the Discipline of Conservation, Presented to the Board of Trustees Meeting of Eurocare, Karlsruhe, Germany, April 9-10 1992 and to the Conference on Air Pollution and Conservation, Goteborg University, Institute of Conservation, Goteborg, Sweden.

[10] **Ienjevska, H.** Op. cit., pp. 48-54

[11] Venice Charter, II-nd International Congress of Architects and Technicians of Historic monuments, 25-31 May, 1964, Venice, Italy

[12] The conservator-restorer: A Definition of the Profession, ICOM News, vol. 39, 1986

[13] **Babinov, L.** Hipocrate: Life, Creative work and Selected tests, Sofia, 1972

[14] **Feilden, B.** Op. cit.

[15] Amsterdam Declaration. Council of Europe, European Charter of the Architectural Heritage, Strasbourg, 1975

[16] **Engelbrektsson, N.** (co-writer Jan Rosvall). Integrated Conservation. Research and Student projects in Swedish Communities. In: Planning and Conservation. Third International Congress on Architectural Conservation and Town–Planning, Heritage Trust, London, 1987, pp. 264-276

[17] **Rosvall, J.** International Cooperation in Conservation, Air Attak: Symposium, Riga, 9-10 December, 1991

[18] **Rosvall, J. & Aleby, St.** Air Pollution and Conservation; Safeguarding Our Architectural Heritage, Goteborg University, Institute of Conservation, 1988; Air Pollution and Conservation, vol. II, International Summer Academy NorFa-93, Goteborg University, Institute of Conservation, 9-25 August, 1993

[19] **Gencheva, J.** Conservation Study of Neolithic Pottery from the Basin of the Yantra River, Bulgaria, Phil. Licentiate thesis, Institute of Conservation, Gotedorg University, 1997, p. 6

ЕТИКА И КОНСЕРВАЦИЯ – ПОЗИЦИЯ НА СПЕЦИАЛИСТА
(Резюме)

Юлия Генчева

Предлага се на вниманието на специалистите една позиция на консерватора по проблема Етика и Консервация. Избраният подход към поставяне на разсъжденията е базиран върху философско-професионалната етика и интерпретация на консервацията според структурните елементи на професионалния морал. Целта на статията е да провокира размишления и дискусия при поставянето и отговарянето на повдигнатите въпроси, засягащи Етиката и Консервацията.

Установена е връзката и взаимодействието между Моралния кодекс на консерватора, както и сътрудничеството и кооперирането при отношенията между различните специалисти. Диференцирани са научните принципи и концепции на професионалната активност в консервацията. Консерваторът трябва да се придържа към Моралния кодекс, да стартира от позицията на акцентираните научни принципи и концепции и да работи в сътрудничество и кооперирание на различни нива.

Предлаганата позиция дава възможност за допълнения, продължение на поставените проблеми.

Известия на Исторически музей – Велико Търново, XII/1997
Bulletin muzeum of history – Veliko Turnovo, XII/1997

ЕДИН МЕТОД ЗА БОРБА С РЕЦИДИВНАТА КОРОЗИЯ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИ НАХОДКИ ОТ МЕД И МЕДНИ СПЛАВИ

ИВАН ЧОКОЕВ

Отдавна е известно, че корозионните наслоения, покриващи археологическите предмети от мед или медни сплави, имат сложен състав и структура, зависещи от особеностите на този метал или използваната сплав, както и от условията, в които протича самата корозия. Попаднали в почвата, такива предмети с времето се окисляват и покриват от по-тънък или по-дебел пласт купроокис (Cu_2O), известен в природата като минерала куприт и имаш в чист вид пурпурночервен цвят. В този слой се срещат и примеси от CuO^- тенорит. Много рядко следващите химически взаимоотношения се забавят и намерените такива находки имат еднослойна благородна патина с кафяв, кафявочервен или черен цвят. Обикновено химическите процеси продължават интензивно и под въздействието на влагата и въглеродния двуокис купритът се покрива със зелени, синьозелени или сини наслойки от различни по състав хидроксокарбонати. Най-общо, при зелените преобладава минералът малахит $CuCO_3 . Cu(OH)_2$, а при сините азуритът $2CuCO_3 . Cu(OH)_2$. Обикновено пластът от корозионни продукти, непосредствено граничещ с металната повърхност, е доста плътен и механически устойчив, но най-често е покрит от дебели и порести наслоения, включващи и соли от почвата, а и нейни различни по големина агломерати[1].

Докато предметът е в земята, след известен период от време в процесите, протичащи между метала, корозионните продукти и самата почва, настъпва динамично физиологично равновесие и на практика разрушителната минерализация се преустановява. След разкопаването обаче споменатото равновесие се нарушава и новата въздушна среда предизвиква в преобладаващото мнозинство от случаите вторично активиране на корозионните процеси, които могат да доведат до нови разрушения на метала или плътната патина. В тази връзка е установено експериментално, че във въздушна среда химически активен спрямо медта на корозилия обект се явява единствено медният хлорид CuCl, отговарящ на природния минерал нантокит. Мястото му в стратиграфията на корозионните наслаги е на границата метал – окиси и представлява сиво-бял пастообразен слой. При наличието на кислород и влага купрохлоридът взаимодейства с медта и се превръща в устойчивия основен куприхлорид $CuCl_2 . 3Cu(OH)_2$ – атакамит. Протичащите процеси могат да се изразят чрез следната обща схема[2].

$4CuCl + 4Cu + 6H_2O + 3O_2\ 2[CuCl_2 . 3Cu(OH)_2]$

От особено значение за протичане на този процес са стойностите на относителната влажност на атмосферната среда, в която се намира металният предмет. Проведените опити са показали, че при относителна влажност под 50% корозионният процес спира, над тази величина скоростта му е минимална, а над 70% тя рязко нараства[3].

Видимо проявление на тези вторично протичащи корозионни процеси е появата на светлозелени брадавични образувания, отличаващи се от другите

корозионни наслаги с по-светлия си цвят. С течение на времето те обхващат все по-големи площи, вследствие на което повърхността на предметите става ронлива и на петна. Това рецидивно корозионно разрушаване на археологическите находки от мед и нейните сплави е познато сред музейните сътрудници най-вече под името „бронзова болест" или „бронзов рак"[4].

Горните наблюдения и изводи обуславят постоянните грижи и консервационни наблюдения и операции, които се предприемат спрямо археологическите предмети от мед и медни сплави още от момента на тяхното разкопаване, постъпването им в музейните лаборатории и местата на постоянното им съхраняване във фондовите помещения и експозиционни витрини. Процесът на възможно най-пълното извличане или инактивиране на купрохлорида по отношение на медта от археологическите находки е познат в консервацията като „стабилизация", „дейонизация", „дехлориране", а в по-старата литература и като „обезсоляване"[5].

Тъй като медният хлорид се намира непосредствено върху метала, а над него са останалите корозионни продукти, то и първите методи, прилагани за борба с „бронзовата болест", са целели пълното отстраняване на минералния слой (т.н. „оголващи методи"), след което се препоръчват различни способи за дехлориране на така почистената метална повърхност. Опитът е показал, че продължителното неколкократно промиване в дестилирана вода е неефективно, което всъщност се дължи на слабата разтворимост на купрохлорида и на образуващите се въздушни тапи в микропорите на минералните продукти, преграждащи достъпа на водата до CuCl. За избягването на всичко това Орган предлага метод, включващ многократното изваряване и охлаждане със смени на водата до отрицателна проба за Cl^-.[6]

Електролиза с дестилирана вода е предложена за дейонизация още през 1938 г. от финландския консерватор Кентемеа, а през годините методът непрекъснато е усъвършенстван. При него предметът се окачва на катода и под действието на електрическото поле анионите се ориентират към положителния полюс, където се неутрализират и отделят под формата на неразтворими във вода съединения[7]. Много по-ефикасни за дейонизация са се оказали методите, основаващи се на катодната редукция, съчетани с промиването в дестилирана вода. При нея отделящия се на катода водород редуцира медта от CuCl до елементарно състояние, а Cl^- преминава в електролита[8].

Също вече отдавна е предложено използването на йонообменни смоли при дейонизацията на археологически находки. Обикновено се използват различни анионити, посредством които Cl^- от CuCl се заменя с хидроксилен анион. Могат да се използват и катионити, приведени в Ag^- активна форма, които заменят Cu^- с Ag^-, полученият AgCl е неактивен спрямо металната повърхност. Ако при дейонизацията, осъществявана посредством електролиза в дестилирана вода, в околоанодното пространство присъства анионит, той извлича хлорните йони, като ги заменя с хидроксилни[9].

Изброените дотук методи се прилагат за „стабилизация" на находки, чийто минерализиран слой напълно е отстранен. Днес обаче много рядко се прибягва до последното, и то само в случай, когато обектите са „с ниска степен на минерализация, характеризираща се с точков или язвен характер на корозионния процес, обусловил неравномерното – под формата на различни по големина петна или по-големи язви – отлагане на корозионните продукти върху повърхността им" или пък ако предметите са „с отстранен или нарушен при предишна консервация корозионен слой с протичащи вторични „рецидивни" процеси"[10].

Известно е, че минералният слой се състои в по-голямата си част от химически стабилни в атмосферни условия метални соли, а корозионноактивните могат да бъдат инактивирани.

Тъй като куплохлоридът се намира между метала и минералните слоеве, които поради своята плътност не пропускат атмосферната влага и кислород, в идеалния случай не би трябвало да протичат вторични корозионни процеси. На практика обаче най-често тези защитни пластове са нарушени и обикновено точно там „бронзовата болест" засяга в дълбочина металната повърхност. Консервацията на такива предмети, от една страна, цели запазването на тяхната патина, а от друга, и дехлорацията им. Участъците, засегнати от вторична корозия се откриват по капките от атакамит, появяващи се по находките след 10-12-часов престой във влажна камера, след което се пристъпва към многократната им тотална или локална дейонизация[11].

И в случаите когато трябва да се запази минералният слой, може да се приложи многократно промиване с дестилирана вода, но не бива обектите да се изваряват, тъй като хидроксосъединенията започват да хидролизират при повишената температура. Използват се също гореспоменатите електролиза в дестилирана вода и обработка с йонити.[12]

Много добри резултати се получават при престояване на находките в 5% разтвор на натриев сески карбонат – $Na_2CO_3 . NaHCO_3 . 2H_2O$, който не премахва патината, но постепенно екстрахира хлорните йони, а вероятно и образува основен меден карбонат, създаващ преграда за активните атмосферни съставки. Разтворът не бива да се нагрява, тъй като патината може да се разтвори.[13]

За обработка на отделните петна Плендърлейт препоръчва локална редукция с цинк на прах и няколко капки 90% сярна киселина, при което хлоридите се разтварят и отмиват с вода. Поради редица неудобства на този метод Инкова предлага локална електролитна редукция, при която се използва приспособление за точкова електролиза, съобразно големината на активните огнища.[14]

Третиране на активните химически петна с разтвор на сребърен нитрат препоръчва Николс. При реакцията хлорните йони се включват в стабилния сребърен хлорид. Твърде ефективен се явява методът на Неустлетер – Орган, при който активните огнища се третират с кашица от сребърен окис и метанол, а в резултат също се образува AgCl.[15] Много успешно се оказва и електрохимичното превръщане на CuCl в разтворим алуминиев хлорид, след като предметът се покрие с желатинова каша, обвие с алуминиево фолио и постави във влажна камера.[16]

В Лабораторията за консервация и реставрация при Великотърновския исторически музей експериментирахме възможностите на карбоксиметилцелулозата (КМЦ) или по-точно нейната натриева сол за дехлориране на находките от мед и медни сплави. Тя е подходяща в случая, тъй като е химически неактивна по отношение на плътните минерални слоеве, покриващи металната повърхност, чието запазване е от съществено значение при консервационните процеси. КМЦ – $[C_6H_7O_2(OH)_{3-x}(OCH_2COOH)_x]_n$, където x = 0.08–1.5, е естер на целулозата и гликоловата киселина, а практическо приложение намира натриевата ѝ сол. В промишлеността Na^- КМЦ се получава при взаимодействието на алкалицелулозата с монохлороцетна киселина или нейната натриева сол в присъствието на NaOH. Техническият продукт съдържа 50-70% естер. Използва се като сгъстител, за проклейване в текстилната и хартиена промишленост, за укрепване на хартия в реставрацията, като тапетно лепило се разпространява в търговската мрежа.[17]

Работихме с водна каша от Na^- КМЦ, приготвена в съотношение1:1, с която

в плътен слой обмазвахме обектите. За опитни образци използвахме дребни безформени, недаващи почти никаква научна информация освен за статистиката археологически находки, чието физико-химическо състояние бе твърде тежко. Но най-важното в случая беше, че носеха следите на силно развита рецидивна корозия. Последните престояваха опаковани в полиетиленово фолио по 8 часа, след което щателно се промиваха с дестилирана вода. След 24-часов престой във влажна камера основно се преглеждаха за следи от „бронзовата болест" и отново се повтаряха същите процедури. При повечето от опитните образци, след третата манипулация и 96 часово изпитване във влажна камера, прецизният оглед под микроскоп не откриваше следи от вторично протекли корозионни процеси.

Известно е, че във водни разтвори Na^- КМЦ се проявява като повърхностно активно вещество, макар и слабо. Това нейно свойство й дава възможност за добро омокряне и съответно проникване в порите на корозионните продукти. По този начин се спомага и до голяма степен гарантира осъществяването на контакта между Cu^+ от купрохлорида и Na^- КМЦ и замяната на натриевия с меден йон, като нови количества хлорни йони преминават в разтвора. Освен че се атакува медният хлорид, вероятно по време на процесите, над него се образува и пласт от новообразуваната медна сол на КМЦ, тъй като за нея, както и за редица други соли на поливалентните и тежки метали с КМЦ се знае, че са неразтворими във вода. От своя страна този пласт по-нататък трябва да служи за преграда между евентуално останалия дълбоко в порите на метала нантокит и активните спрямо последния съставки на средата, заобикаляща музейния предмет. От друга страна, използването на Na^- КМЦ във вид на каша, а не на нископроцентен разтвор способства за увеличаване на силите на взаимодействие между молекулите, което донякъде пък способства за задържането на новообразувания Cu^- КМЦ в гъстата маса и включването на нови количества меден хлорид в реакцията. Всъщност всички тези проявления на Na^- КМЦ лежат в основата на използването й в практиката и като база за получаване на йонообменни материали.

В заключение трябва да се отбележи, че използването на Na^- КМЦ при дейонизацията на археологическите находки от мед и медни сплави може да се съчетае и с други методи за дехлорация, каквото комбиниране се препоръчва в консервационната практика поради често комплицирания характер на третираните обекти.[18]

БЕЛЕЖКИ

[1] **Плендърлейт, Х.** Консервация и реставрация на старинни предмети и художествени творби. С., 1971, с. 205-206; **В. Инкова.** Благородна патина с почвен произход върху произведения от мед и медни сплави. – Музеи и паметници на културата 1974, 2-3, с. 102-109.

[2] **Инкова, В.** Рецидивна корозия на археологически предмети от мед и сплавите й. – МПК, 1975, 1-2, с. 44-55.

[3] Пак там, с. 51-55.

[4] **Плендърлейт, Х.** Цит. съч., с. 206; **В. Инкова.** Цит. съч., с. 45-46.

[5] Инкова, В. Методи и средства за борба с рецидивното корозионно разрушаване на археологически предмети от мед и сплавите й. – МПК, 1975, 4, с. 32-43.

[6] **Organ, R. M.** The Washing of Traeted Bronzes. – The Museum Journal, 1955, p. 112.

[7] **Василев, В.** Съхраняване и консервация на силно корозирани метални предмети. – МПК, 1965, 3, с. 40; R. Berce, Die Metallkonserwierung in Museum. – Arhaeologia Austrica, XVII, 1955, p. 1-15.13.

[8] **Плендърлейт, Х.** Цит. съч., с. 209; В. Инкова. Цит. съч., с. 35-36.

[9] **Organ, R. M.** Use of Ion-exchange Resin in the Conservation of Museum Objects. – The

Museum Journal, 1952, 1, p. 4; **Balaz, M.** Zaklady konzervovania kovov. – Konzervatorske praktikum, Bratislava, 1972, p. 71.

[10] **Инкова, В.** По някои методологични проблеми при консервацията и реставрацията на паметници на културата от метал. – Въпроси на консервацията и реставрацията. С., 1984, с. 18,24. Обстойно за причините, поради който се предпочита да се запази минералния слой вж. цит. съч., с. 18-20.

[11] **Инкова, В.** Методи и средства..., с. 37.

[12] Пак там, с. 38-40.

[13] **Плендърлейт, Х.** Цит. съч., с. 209-210, 213, 216.

[14] **Плендърлейт, Х.** Цит. съч., с. 214; Инкова, В. Цит. съч., с. 38.

[15] **Organ, R. M.** New Treatment for „Bronze Disease". – The Museum Journal, 1961, 1, p. 54-56.

[16] **Франс-Лянор, А.** Консервация старинных металлических предметов. – Сообщения ВЦНИЛКР, прилож. V.M., 1969, с. 171.

[17] **Роговин, З.** Химия целлюлозы. М., 1972, с. 402-404; Целлюлоза и ее производные. т. 1, М., 1974, с. 430-435, 468-471.

[18] **Инкова, В.** Цит. съч., с. 41.

A METHOD FOR FIGHT AGAINST THE BRONZE DISEASE ON ARCHEOLOGICAL FINDS OF COPPER AND COPPER ALLOYS
(Summary)

Ivan Tchokoev

Very often, the objects of copper and copper allays taken out from the ground develop secondary corrosion processes, known under the name: „bronze disease". The reason for its appearance is the availability of CuCl at the metal-oxides limit, which CuCl at increased humidity gets activated to the copper. Different „stabilization" methods (deoinization) are known in the process of conservation, all aiming to the complete extraction or inactivation of CuCl. The current work suggests a new method, using carboxyl methyl cellulose (CMC). The objects are repeatedly treated with paste of its Na-salt at each 8 hours. After a 96 hours stey in a humidity cabinet and, as usual, after the third treatment, no marks of bronze disease are detected. In the process of interaction an exchange of Na^+ with Cu^+ takes place and as the Na^- CMC is surfactant, this guarantees the deeper penetration in the surface pores.

Известия на Исторически музей – Велико Търново, XII/1997
Bulletin muzeum of history – Veliko Turnovo, XII/1997

IN MEMORIAM

БОГДАН ЖЕЛЕВ СУЛТОВ – ПЕТНАДЕСЕТ ГОДИНИ ОТ СМЪРТТА МУ

ПЕТЪР СТАНЕВ

Изминаха петнадесет години откакто ни напусна завинаги нашият уважаван колега, изтъкнатият учен в областта на античността Богдан Султов (10.03.1930 г. – 4.06.1982 г.). Постъпил на работа в Окръжен исторически музей – В. Търново веднага след завършването на Софийски университет „Св. Климент Охридски", той активно участвува в музейната и научноизследователска дейност на музея до последния ден на своя жизнен път.

С изключение на археологическите проучвания в Никополис ад Иструм, може да се смята, че всички проучвания на територията на бившия Великотърновски окръг в областта на античността, в една или друга степен, са свързани с името на Б. Султов. Участник като представител на музея във В. Търново е в експедициите в Никополис ад Иструм и Нове, както и в проучването на средновековния Търновград. Провежда самостоятелни археологически разкопки на Дискодуратера край с. Гостилица, римската вила рустика край с. Присово. античните керамични центрове Хотница, Бутово, Павликени и Бяла Черква, античния некропол край с. Самоводене. През 1975 и 1979 години организира и провежда международните симпозиуми „Терра антиква балканика". Самият той участвува с доклади в международни симпозиуми и конгреси в Букурещ, Виена, Лондон, Кембридж, Нотингам, Нюкясъл, Краков, Белград, Москва и др.

Участва в реализирането на музейната експозиция „Велико Търново столица на България XII–XIV в. през 1966 година, както и в изготвянето на тематико-експозиционния план на обновената експозиция до 1982 година.

Известно време Б. Султов работи като хоноруван асистент и ръководител на дипломни работи във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий".

Освен като основоположник на задълбоченото изследване на античната проблематика във Великотърновския регион, Богдан Султов се утвърди в съзнанието на своите колеги като специалист в областта на античното керамично производство с общонационално и европейско измерение. Доказателство за това е и неговата дисертация „Керамичното производство на територията на Никополис ад Иструм". Сам или в съавторство Б. Султов е автор на една монография и над четиридесет студии, статии, научни съобщения и албуми на български и чужди езици. Ранната му смърт не му позволи да реализира като монографии основните си изследвания в Бутово и Павликени.

Богдан Султов е автор и на огромно количество публикации и информация в местния и централния печат, радиото и телевизията.

Известия на Исторически музей – Велико Търново, XII/1997
Bulletin muzeum of history – Veliko Turnovo, XII/1997

ИВАН ТЮТЮНДЖИЕВ. ТЪРНОВСКАТА МИТРОПОЛИЯ ПРЕЗ 17 И ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА 18 ВЕК. ПО ДОКУМЕНТИ ОТ АРХИВА НА МЕТОХА „БОЖИ ГРОБ" НА ЕРУСАЛИМСКАТА ПАТРИАРШИЯ В ЦАРИГРАД. ВЕЛИКО ТЪРНОВО, 1996. 129 СТР.

ХИТКО ВАЧЕВ

Във вековете сред османското завоевание в условията на липса на собствена политическа и църковна организация Търновската митрополия се превръща в естествен център на православието в българските земи, макар и със силно променени и ограничени функции. Обстоятелството, че тя се явява духовен приемник на Българската патриаршия, дава отражение върху нейното устройство и функциониране през целия период на османското владичество в българските земи. Историята на Търновската митрополия за времето от XV до XIX в. е сравнително слабо проучена, като всички по-значими изследвания са направени до 40-те години на XX в. Причините за това състояние на нещата са от най-различно естество, но основната е, че не може да се напише сериозно и задълбочено изследване без сериозна изследователска работа в гръцките архивохранилища, които съдържат в изобилие богата документация по въпроса. Половин век след командировката на Ив. Снегаров в библиотеката на Цариградската патриаршия през 1938 г. друг български учен след сериозна работа в хранилищата с гръцка документация разширява и прецизира представите ни за историческото развитие на най-голямата митрополия на Вселенската патриаршия в българските земи.

„Търновската митрополия през 17 и първата половина на 18 в." е написана на базата на документите, проучени, заснети и обработени от Ив. Тютюнджиев по време на специализацията му в Гърция през 1992-1993 г. Използваният документален материал се съхранява в кодекси на архива на Божигробския метох на Ерусалимската патриаршия в Цариград, част от които понастоящем се съхраняват в Атинската национална библиотека. В хода на изследването авторът използва и редица други сведения, почерпени от гръцки извори, запазени в препис или в оригинал от архивохранилищата на Вселенската патриаршия, Атонските манастири, манастирите в Синай, както и такива от библиотеката на Ерусалимската патриаршия.

В структурно отношение представеният труд се състои от няколко части, озаглавени: „Търновската митрополия в историографските проучвания"; „Превод"; „Коментар"; „Заключение"; Приложение 1 (оригинален текст). Тук ще отбележим, че това е един модерен подход по отношение на структурата на труда, който е в унисон с характера и целите на изследването.

В първата част на книгата, озаглавена: „Търновската митрополия в историографските проучвания", Ив. Тютюнджиев прави кратък обзор върху състоянието на проучванията у нас и в чужбина, посветени на историята на Търновската митрополия. Авторът констатира, че усилията на учените са насочени главно към

изясняване на събития, свързани с края на Търновската патриаршия през XV в. и борбите за независима българска църква от втората половина на XIX в., за сметка на това, особено в последните десетилетия, почти липсват проучвания, посветени на историята на Търновската митрополия от XV до началото на XIX в. Познавайки отлично съществуващата наша и чужда литература по този въпрос, Иван Тютюнджиев отделя основните приоритети и постиженията в тези изследвания. Подобаващо място е отредено на начина на работа и научните постижения в трудовете на най-комплексния от всички изследвачи на историята на Търновската митрополия – Ив. Снегаров. Обобщавайки направеното досега, авторът очертава кръга от проблеми, свързани с историята на разглежданата митрополия, които предстоят да бъдат изяснявани. По същество това представлява една дългосрочна програма, реализацията на която може да се постигне само с въвеждането на нов изворов материал. Основните аспекти в нея са тези за големината на диоцеза на Търновската митрополия, личностите и последователността на управление на нейните митрополити и епископи, взаимоотношенията между нейните епископии и отношенията с официалната турска власт и местното население. За автора съществен интерес представляват ред неизяснени досега въпроси като този за позициите на търновските митрополити в системата на Цариградската патриаршия, отношенията между тях и патриарха, участието им в църковно-каноничната дейност на Вселенската патриаршия, както и международната им мисионерска дейност.

Във втората част на труда, озаглавена „Превод", са представени 22 документа с различен произход и съдържание, запазени в кодекси на библиотеката на Божигробския метох в Цариград. Преводът е направен по оригиналните текстове. Авторът го е извършил критично, като е запазил особеностите на езика и грешките на автори и преписвачи. Само два от представените от Ив. Тютюнджиев документи са познати и по други преписи, но поради някои различия в текстовете и факта, че досега не са дадени в пълен превод на новобългарски, той ги включва с цялостен превод на съвременен български език.

В третата част на книгата, озаглавена „Коментар", авторът групира и коментира представените документи съобразно тяхната тематична обвързаност и хронологическа последователност, съответстваща на подреждането им в частта за превод. Ив. Тютюнджиев изрично отбелязва, че основната цел на коментираните бележки е въвеждането в научно обръщение на нова изворова информация, която да допълни известното за дейността на някои от търновските митрополити и техните епископи, връзките и мястото на митрополията в православния свят, нейната роля в духовния живот на българите през онази епоха.

Една група документи включва актове на Константинополската патриаршия, отразяващи връзките и контактите ѝ с търновския митрополит. Към тях могат да се причислят и материалите, в които по различен повод се споменават имената на търновски архиереи. На първо място информацията, която се съдържа в тези документи, позволява да се уточни редът на управление на търновските митрополити и времетраенето на тяхното управление. Ив. Тютюнджиев установява имената и реда на архиерействане на непознатите досега митрополити на Търново – Иеремия (1606), Антим (1653), Дионисий III (1654 г.), Йосиф (1692 г.), Теодосий (1697 г.), както и името на викарийния епископ – Климент (1639 г.). Наред с това в документите се откриват и важни сведения за живота на някои търновски митрополити, станали впоследствие и цариградски патриарси – Кирил Спанос и Герасим II. Авторът сполучливо интерпретира и информацията в разглежданите документи, от която може да се съди за финансово-икономи-

ческото състояние на Вселенската патриаршия през 40-те и 50-те години на XVII в., както и отношенията и с подведомствените й епархии във връзка с църковните данъци.

Втората група документи, коментирани от Ив. Тютюнджиев, представят връзките на Цариградската патриаршия с епископиите на търновския митрополит и селищата от епархията. Тук се включват и синодалните актове на Вселенската патриаршия, определящи ставропигален статут на някои селища в Търновския диоцез. Авторът установява имената и реда на архиерействане на неизвестните досега епископи на Червен – Калиник (1620), Григорий (1635 г.), Гавриил (1642 г.), Йосиф (1668 г.), Дионисий (1703 г.), Козма (1708 г.), Серафим (1710 г.); на Ловеч – Лаврентий (1620 г.), Кирил (1643 г.); на Преслав – Григорий (1620 г.); Калиник (1643 г.); Никифор (1720 г.). Преведените и анализирани документи позволяват на автора да коригира едно установено в българската историография мнение за статута и организацията на Търновската митрополия. Досега се считаше, че търновските митрополити сами са избирали и назначавали епископите си. Новооткритите документи категорично доказват, че през XVII в. епископите на Търновската митрополия се избират от Синода на Вселенската патриаршия и то в патриаршеската църква в Цариград.

Анализът на сведенията, съдържащи се в тази група документи, позволява на Ив. Тютюнджиев да направи някои много важни изводи по отношение на статута на епископиите на Търновската митрополия. Става дума за това, че Патриаршията следи отблизо и поддържа тесни връзки с тези епископии, като урежда с тях понякога и извън компетенциите на Търновския митрополит въпроси от данъчно-финансово естество, а и такива, касаещи нормално функциониране на самите епископии. Приведените документи, от друга страна, показват и опитите на тези епископии през XVII и началото на XVIII в. да водят относително самостоятелна дейност по отношение на Цариградската патриаршия. Особено показателен в това отношение е сигилият на патриарх Партений I (1639-1644 г.), с който областта Арбанаси се обявява за патриаршеска екзархия. Тъй като информацията, която се съдържа в този документ, е в известна степен уникална, ще отбележим някои свои виждания по него. В една своя по-ранна публикация Ив. Тютюнджиев счита, че визираната област Арбанаси касае селището Арбанаси до Търново.[1] В настоящия труд авторът на базата на новооткрити документи локализира въпросната патриаршеска екзархия със селището Арбанаси до Разград, което е включено в епархията на Червенския епископ. От съдържанието на документа се вижда, че този акт е в чест на влашкия воевода Йоан Василий Лупу (1640-1653 г.). Същият покрил дълговете на Цариградската патриаршия, като последната в знак на благодарност дала статут на патриаршеска екзархия на родното му селище Арбанаси. Ив. Тютюнджиев приема становищата на Мануил Гедеон и Йорга, че става дума именно за селището Арбанаси до Разград. Без да отхвърляме това становище, считаме, че съществуват данни, които правят този въпрос до известна степен дискусионен. Така например в едно гръцко житие на Параскева Епиватска, писано от Мелетий Сиригос, е отбелязано, че родът на прадедите на великия воевода Василий Лупу е от с. Арбанаси в Търновската епархия.[2]

Този исторически извор заслужава значително доверие, тъй като авторът на житието Мелетий Сиригос, е високопоставен духовник, взел пряко участие в работата на църковния събор в Яш. Същият по-късно е браилски митрополит. В една наскоро публикувана работа намираме интересното сведение, че семейството на великия влашки владетел, известно под името Сосі, се е установило в околностите на Търново в местност, носеща името Арбанаси от едно или две

поколения.[3] Според други източници дядото на бъдещия воевода е този, който се е установил в Арбанаси.[4] Твърде възможно е родът на бъдещия влашки воевода първоначално да се е установил в Арбанаси до Търново, а впоследствие да се е преселил в селището със същото име до Разград. Самият Ив. Тютюнджиев в книгата си отбелязва, че селището, разположено в Червенската епархия, е основано от преселници от Арбанаси до Търново. Спряхме се малко по-подробно на този въпрос, защото може би тези сведения имат пряко отношение към въпроса защо в патриаршеския сигилий се отбелязва, че ставропигален статут е даден не на конкретно селище с име Арбанаси, а на „областта Арбанаси".

Третата група коментиращи документи представят отношенията между Ерусалимската патриаршия, от една страна, и Търновската митрополия и нейните епископии, от друга. Ив. Тютюнджиев отбелязва, че този проблем не е изследван нито в национален аспект, в смисъл на отношенията на българските земи през XV-XVIII в. с Източните патриаршии, нито регионален. Предложените документи предизвикват оправдан интерес, тъй като разкриват, както сам отбелязва авторът, „една непозната картина на активно присъствие на българите в политиката на Източните патриаршии и в Светите места още от Предвъзрожденския период". От коментара на документите става ясно, че през разглеждания период Търновската митрополия се радва на едно относително стабилно финансово-икономическо положение. Това виждане авторът аргументирано доказва със сведенията, съдържащи се в разглежданите документи-дарения за Иерусалим и Атон, маршрутите на техните таксидиоти, включващи неизменно диоцеза на Търновския митрополит, кореспонденцията и личните посещения на Иерусалимските патриарси. Безспорен е приносът на Ив. Тютюнджиев в прецизирането на границите на Търновската митрополия и произтичащото от това обстоятелство, че това е най-голямата по територия митрополия не само в българските земи, но и на целия Балкански полуостров.

В последната част на труда, озаглавена „Заключение", на базата на коментирания документален материал авторът прави редица важни констатации от по-общ характер за историята на Търновската митрополия през XVII и първата половина на XVIII в. На първо място се налага виждането, че в трудния за Цариградската патриаршия седемнадесети век, известен с честите смени на престола и всеобща финансова нестабилност, Търновската митрополия, макар и да е подчинена на общите тенденции, запазва известна специфика в историческото си развитие. Един от аспектите на тази специфика е, че за търновски митрополити са избирани хора от близкото обкръжение на патриарха, т. нар. „офикии" или митрополити, които идват от митрополии с по-предно място в ранговата йерархическа таблица на Вселенската патриаршия. Нерядко за предстоятели на Търновския диоцез са поставяни видни църковни дейци, каноници, писатели и апологети на източното православие. С търновските митрополити кореспондират, а понякога и лично ги посещават патриарсите на Източната православна църква – Йерусалимски, Антиохийски и Александрийски. Често пъти на търновските първосвещеници се възлагат отговорни мисии от името на Източните патриаршии. Посочените особености в историческото развитие на Търновската митрополия през XVII и XVIII в. според автора намират обяснение в два аспекта – религиозно-каноничен и икономически.

Факт, който дава отражение при определяне на мястото на Търновската митрополия в йерархията на Вселенската патриаршия и в титулатурата на нейните предстоятели, е обстоятелството, че тя е патриаршия, понижена в ранг. Цариградската патриаршия отчита тези особености в статута на бившата

патриаршия. Това е едно от важните според Ив. Тютюнджиев обстоятелства при проекта за автономна българска църква от XIX в., довели до това, щото Търново да бъде определено като център, а търновският митрополит като духовен глава.

Духовното администриране и управление на една огромна за балканските мащаби територия с големи икономически възможности позволява на търновските митрополити да събират църковните данъци. Нещо повече – те са в състояние да изплащат пешкеша за патриаршеския престол и за това не е случайно, че трима от тях стават Цариградски патриарси, а поне още двама са сред претендентите за него.

В приложението на труда са представени оригиналните гръцки текстове на документалния материал, използван в изследването.

В заключение ще отбележим, че рецензираната книга заслужава много висока оценка както за своето научно съдържание, така и за модерния методологичен подход на автора. Надяваме се, че тя ще се превърне в стимул за изследователските търсения, свързани с църковната организация в българските земи през XV-XIX в.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Станчев, Кр.** Едно малко познато гръцко житие на Параскева Епиватска (Петка Търновска), В: Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. И. Дуйчев. С., 1980, с. 270-286.

[2] Пак там, с. 281.

[3] **Mesnil, Popova.**, Demone et chretienne: Sainte Vendredi Pans: Revue des etudes slaves tiroge a part, Institut d'etudes slaves; Institut du monde sovietigue et de l'Europe centrale et orientale. Paris LXV/4 1993, p. 743-762.

[4] Dobjanschi et Simon, Arta in epoca lui Vasile Lupu, Bucurest, Meridiane, 1979

Известия на Исторически музей – Велико Търново, XII/1997
Bulletin muzeum of history – Veliko Turnovo, XII/1997

ХРОНИКА
ДЕЙНОСТТА НА ИСТОРИЧЕСКИЯ МУЗЕЙ 1996-1997 Г.

1996 ГОДИНА

юни – Диана Тотева участва с доклад „Възрожденски шампи от с. Арбанаси. Стилови особености и класификация" в Международния симпозиум „Изкуството на Балканите – Средновековие и съвременност", проведен в гр. Пловдив.

септември – В научната конференция в гр. Силистра, посветена на Георги Мамарчев, участват Т. Минчева, с доклад „Съдбата на участниците във Велчовата завера" и Св. Станева „Стоянчо Ахтар и Велчовата завера".

септември – В. Павлова, Ив. Чакъров и Цв. Колева експонират фотоизложбата „22 септември – Ден на независимостта на България".

8-11 октомври – Н. с. д-р В. Мутафов участва с доклад „Родопските култови обекти и празниците им" в Международния симпозиум „Култови обекти и практики в Родопите", проведен в гр. Смолян.

15-16 октомври – В научната конференция „Православно-християнски традиции в Габровско" участват н. с. д-р В. Мутафов с доклад „Народният култ към Света Петка" и Н. Филева „Светци и покровители на занаятчиите в Търново – XVIII – XIX век".

октомври – д-р Х. Харитонов участва с доклад „Неизвестен имитативен тип монета, сечена в Червен" в Националната конференция „Русе през вековете".

октомври – Излезе от печат пътеводител „Велико Търново", съставител н. с. д-р В. Мутафов.

14-17 ноември – Във Вторите есенни международни четения „Проф. Ив. Гълъбов" на тема „Палеобалканистика и старобалканистика", проведени във В. Търново участват: н. с. д-р В. Мутафов с доклад: „Реконструкция на системата от култови обекти в някогашните български селища в Северна Гърция"; н. с. Е. Владкова: „Предмети от кост за игра и забавление от Нове и Никополис ад Иструм"; н. с. Ив. Църов: „Нови данни за водопровода на Никополис ад Иструм"; д-р Х. Харитонов: „Неизвестен тип средновековна българска имитативна монета; Ив. Чокоев и К. Тотев: „Златни и сребърни пръстени-печати от В. Търново".

15 ноември – Във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий" се проведе кръгла маса на тема „Поселищни етнично-езикови отношения в басейна на р. Янтра през вековете в светлината на комплексните краеведски изследвания". В нея с доклади участват: н. с. П. Владкова: „Паметници на тракийския конник от територията на Никополис ад Иструм" и н. с. Ив. Църов: „Археологическата карта на с. Крамолин, община Севлиево".

18 ноември-9 декември – В служебна командировка до Великобритания пътува н. с. Ив. Църов, финансиран от Британския съвет, а пребиваването му поемат Британската академия на науките и Университетът в Нотингам.

21 ноември – В научната конференция „Бит и култура на балканджиите", проведена в АЕК „Етъра" – гр. Габрово участват с доклади: н. с. д-р В. Мутафов: „Възникване и развитие на селищата в Хаинбоазкия проход" и Н. Филева: „Светиите – следсватбен обичай".

29 ноември – По повод 15 години от основаването на Националният фонд „13

века България" Т. Минчева, Св. Станева, Ив. Чакъров и В. Драганова експонират музейни ценности от съответните фондове на Историческия музей – Велико Търново в организираната регионална изложба „Дарители и дарителство във Великотърновския край".

10 декември – Изложба „Докладите на чуждите представители в Учредителното събрание 1879 г." от ксерокопия на документи организира отдел „История на България XV – XIX в. в музей „Възраждане и Учредително събрание".

декември – Н. с. д-р В. Мутафов и Н. Филева са автори на телевизионен филм „Коледни празници във Великотърновско", съвместна продукция на Историческия музей и кабелна телевизия „Видеосат".

декември – Излезе от печат том XI на „Известия на Историческия музей – Велико Търново", В. Търново, 1996, 255 с.

1997 ГОДИНА

март – В Дома на дружбата и международните контакти Велико Търново, Н. Филева експонира изложба „Мартеници и сурвакници от Великотърновско".

16 април – На 100-годишнината от рождението на н. а. Константин Кисимов, н. с. Н. Бъчварова и В. Драганова посветиха фотоизложба за живота и творческата му дейност.

18-24 май – В програмата за честване на Международния ден на музеите и Седмицата на музеите са включени:

- уроци по история, изнасяни от музейните специалисти в училищата;
- беседи в музеите на Дирекция „Културно-историческо наследство";
- безплатна историческа и пазарна оценка на предмети на граждани;
- изложба „Тракийска могила – Капиново";
- фотоизложба за дейността на музея;
- изложба на дарения от фонда на отдел „История на България XV – XIX в.";
- приемане на дарения;
- радиопредавания.

19-20 май – Провеждат се музейни четения със следните доклади: Д-р П. Станев – „Мястото на Великотърновския регион в системата на праисторическите култури на Югоизточна Европа"; н. с. П. Владкова, „Костени амулети от Долна Мизия"; К. Дочев, „Колективни находки на римски колониални бронзови монети в колекцията на ИМ"; Д-р В. Илчева, „Археологическа карта на с. Хотница; Ив. Чокоев, „Наблюдения върху една уникална за българските земи сабя"; К. Ставракиев, „Метални накити от времето на Първото българско царство"; н. с. д-р В. Мутафов, „Иконографски парадокси при формирането на култа към св. Петка Търновска в източното православие"; Д. Тотева, „Икони на св. Арх. Михаил от XVI-XVII в. в сбирката на ИМ – Иконография, стилови особености"; Д-р Х. Харитонов, „Рядък монетен номинал от XVII в. в колективна находка от нашия край"; Т. Минчева, „Велчовата завера от 1835 г. и съдбата на участниците в нея"; Т. Кънчева, „Реликви във фонда на ИМ, свързани с делото на Васил Левски"; Н. Астарджиев, „Националното обединение на българския народ и Търновският комитет „Единство"; Н. Филева, „Търновци на Божи гроб"; П. Владева, „Най-интересното от бита на търновци според пътешествениците"; Н. Василева, „Шаманството в Памир и някои негови български акценти"; Ц. Генчева, „Бежанският въпрос – една от задачите на Временното руско управление в Търново"; Ив. Чакъров, „Документи, свързани с абдикацията на княз Александър Батенберг и избирането на Фердинанд за княз на България"; н. с. Н. Бъчварова, „Живота и дейността на ген. майор С. Н. Ванков, отразени в музейните и архивни фондове"; Т. Недева, „Мястото на Велико Търново в българската кинематография

през 40-те години"; В. Павлова, „Новопостъпили материали в ИМ, отнасящи се за В. Търново в периода на новата му история"; В. Драганова, „Изследване на музикалния живот във В. Търново през последните 50 години".

22 май – Съюзът на учените в България – клон Велико Търново и Великотърновският клуб на фондация „Отворено общество" провеждат Дни на науката, в които вземат участие: д-р П. Станев, „Халколитни култури в централна Северна България"; н. с. П. Владкова, „Античните автори за употребата на слонова кост, кост и рог"; н. с. Ив. Църов, „Античните геми и камеи от фонда на ИМ"; н. с. Х. Вачев, „Изображения на двуглав орел върху паметници от късносредновековната епоха XV-XVII в."; н. с. Н. Бъчварова, „Професор Симеон Ванков научна и обществена дейност".

май – Д-р Х. Харитонов участва с доклад „Паричните единици и монетите номинали, с които са водени сметките на ВРО в личното тефтерче на В. Левски" на Националната конференция „125 години БРЦК", проведена в Ловеч.

30 май – Юлия Генчева работи по тема „Консервационно проучване на неолитна керамика от басейна на р. Янтра, България" в Института по консервация към Гьотеборгския университет, Швеция.

30 май-1 юни – Ив. Чокоев и К. Тотев участват с пленарен доклад „Сеновият гроб от некропола на търновската църква „Св. 40 мъченици" в Национален студентски семинар на тема: „Погребални практики и обичаи".

Отдел „История на България XV – XIX век" взема активно участие в общинската програма за честване на 120-годишнината от Освобождението на гр. Велико Търново и 160 години от рождението на Васил Левски.

1-10 юни – В музей „Възраждане и Учредително събрание" експонирана изложба с оригинални вещи на В. Левски от фонда на Националния исторически музей и личната колекция на д-р П. Аладжов от Мюнхен, Германия.

10 юни — 10 юли – Изложба „Реликви на В. Левски и съратниците му" с материали на музеите във В. Търново, Ловеч, Карлово, Сливен, Плевен, Националния исторически музей, Националния военноисторически музей и личната колекция на д-р Петър Аладжов от Мюнхен бе експонирана от Т. Кънчева, Т. Минчева и Св. Станева в Изложбения комплекс на ул. „Р. Михайлов" № 1 гр. Велико Търново. Втората изложба „Реликви на опълченци, подарени на Историческия музей – Велико Търново от потомците им е дело на Р. Цонева и Т. Минчева.

юни – Излезе от печат албум „Паметници на признателността" с автори Ст. Бейков, М. Маринов, Т. Минчева, Т. Драганова и отговорен редактор н. с. д-р В. Мутафов.

19 юни – В юбилейната научна сесия с международно участие, проведена във ВВОВУ „В. Левски" участват: Т. Минчева, „Освобождението на Търново в спомени на съвременници"; Ц. Генчева, „Временното руско управление в Търново"; Св. Станева, „Още към въпроса за опълченците от Търновския край"; Т. Минчева и Т. Кънчева, „Места, паметни знаци и реликви в Търново и Търновския край, свързани с Васил Левски и съратниците му"; Ц. Генчева и Св. Станева, „Съратниците на В. Левски в Търновския край"; д-р Х. Харитонов, „Мерни и монетни единици използвани от В. Левски в личното му тефтерче"; Н. Астарджиев, „Националното обединение на българския народ и търновския комитет „Единство"; н. с. Н. Бъчварова, „Малко известни факти за дейността на братята Петър, Янко, д-р Лука и ген.-майор проф. инж. Симеон Ванкови в новата ни история".

7 юли – Ц. Генчева и Св. Станева подреждат изложбата „120 години от Освобождението на Търново" в Клуба на великотърновци, живеещи в София.

8 юли – В конференцията в гр. Елена вземат участие Т. Минчева с доклад

„Към въпроса за социалния статус на българите по време на Руско-турската освободителна война – 1877-1878 г."; Ц. Генчева, „Временното руско управление и гр. Елена"; Св. Станева, „Опълченците от гр. Елена" и Т. Кънчева, „Още към въпроса за местата, паметните знаци и реликви в Търновския край, свързани с Левски и съратниците му".

12 юни – В Териториалната организация на НТС – Варна, н. с. Н. Бъчварова участва с доклад „Живот и дейност на С. Ванков" в проведената кръгла маса.

юни – Телевизионният рекламен филм „Песента на сърцето", съвместна продукция на кабелна телевизия „Евроком" и Историческия музей, е подготвен от Н. Филева с материали от фонд „Тъкани и накити" на отдел „Етнография".

7 юли – Н. с. П. Владкова и н. с. Ив. Църов участват в реализацията на българо-английския археологически проект „Градът и селото в римската и късноримската империя. Никополис ад Иструм и селото в административната му територия".

юли – Историческият музей издателските фирми от София „Изкуството утре" и „Св. св. Кирил и Методий" издават следните рекламни материали:

– П. Владкова, В. Илчева, Ив. Църов, Търново – град на царе, пътеводител, С., 1997, 24 с.

– Ив. Църов, Ц. Генчева, Н. Филева, Я. Серафимова, Х. Харитонов, Музеите на Велико Търново, пътеводител, С. 1997 24 с.

– Х. Вачев, Арбанаси, пътеводител, С. 1997, 28 с.

– Св. Станева, Т. Минчева, Ц. Генчева, Т. Кънчева, Музей „Възраждане и Учредително събрание" – Велико Търново, пътеводител, С., 1997, 24 с.

– Я. Серафимова, Т. Рогева, Патриаршеска църква „Свето Възнесение господне", дипляна, 6 картички, С. 1997.

– Г. Панкоке, Християнско изкуство от Велико Търново, дипляна, 6 картички, С. 1997.

– Х. Вачев, Ст. Бейков, Ив. Панайотов, Арбанаси, дипляна, 6 картички, С. 1997.

– П. Владкова, П. Станев, 10 реликви от Търновските царе, футляр, 10 картички, С. 1997.

– Х. Харитонов, М. Цочев, Монетите на българските царе XIII – XIV в., футляр, 10 картички, С.,1997.

– Д. Тотева, Икони от Велико Търново, футляр, 10 картички, С. 1997.

21 август – Изложба „Освобождението на селищата от Първи Търновски революционен окръг 1877-1878 г." експонират Цв. Генчева и Св. Станева в Изложбените зали във В. Търново.

5 октомври – Фотоизложба „85 години от началото на Балканската война 1912 – 1913 г." експонират В. Павлова и Ив. Чакъров на витрините на Клуба на дейците на културата.

11 октомври – Изложба „Традиции и съвременност" организират н. с. д-р В. Мутафов и Н. Стефанова в АЕК „Етъра" гр. Габрово.

17 октомври – По повод 40 години бт смъртта на Тодор Николов, първият директор на Историческия музей във В. Търново, е проведена кръгла маса с участието на н. с. Н. Бъчварова, ст. н. с. д-р И. Алексиев, Св. Станева и Т. Недева. Спомени за съвместната си работа с него разказват Я. Николова и Т. Драганова. Св. Станева и н. с. Н. Бъчварова експонират изложба от оригинални документи, снимки и археологически материали посветена на неговия живот и дейност.

28 октомври – Изложба „И нека роденият по-късно си спомни" в памет на Богдан Султов експонират н. с. П. Владкова и н. с. Ив. Църов. с материали от

личния му архив, дарение на сем. Султови. Изложбата е съвместна проява на СУБ – клон В. Търново, НДФ „13 века България" и Историческия музей и е посветена на Деня на будителите.

29 октомври – Тематична вечер „Лясковчани и приносът им за развитието на българската авиация", която е посветена на 85-годишнината на балканската война и полета на Ст. Калинов, провеждат Община Лясковец, Историческия музей и СУБ – клон В. Търново. С доклад участва н. с. Н. Бъчварова.

30 октомври – Историческия музей, ТО на НТС, Дружеството за приятелство с народите на Русия и ОНД, СУБ – клон В. Търново провеждат вечер посветена на 140 години от рождението на ген. майор проф. инж. Симеон Н. Ванков. Н. с. Н. Бъчварова изнася доклад за живота и дейността на този бележит военен, учен и общественик, пръв председател на НТС в България.

октомври – Недко Еленски участва с доклад „Енеолит в Еменската пещера" на научната сесия „100 години Исторически музей в град Кюстендил".

1 ноември – Изложба от рисунки на възпитаници от училище П. Р. Славейков" организират Цв. Генчева и Т. Кънчева. Тя е посветена на 170 години от рождението му. Експонирана е в Музея на Възраждането и Учредителното събрание.

1 ноември – Изложба от рисунки по мотиви от творчеството на П. Р. Славейков по повод годишнината от рождението му експонират Цв. Генчева, Т. Кънчева и В. Драганова в Гарнизонния военен клуб.

10-11 ноември – В кръгла маса на тема „Поселищни етнично-езикови проучвания в басейна на р. Янтра", организирана от ВТУ „Св. св. Кирил и Методий", участват Н. Еленски с доклад „Някои аспекти през енеолитната епоха в басейна на р. Янтра", д-р В. Илчева – Преходен период от енеолит към бронзовата епоха в басейна на р. Янтра", н. с. Ив. Църов – „Поселищно развитие на територията на Никополис ад Иструм", н. с. П. Владкова – „Римски култове на територията на Никополис ад Иструм".

17 ноември – Изложба „Творчеството на П. Р. Славейков и образът му в българската филателия и нумизматика" експонират Историческия музей, Народна библиотека „П. Р. Славейков", Държавен архив, Дружеството на филателистите и Нумизматично дружество „Иван Асен II" В. Търново в Музея на Възраждането и Учредителното събрание.

20 ноември – Изложба „Българска военна фотография 1878 – 1918 г." организират Национален исторически музей и Исторически музей В. Търново в Гарнизонния военен клуб.

21 ноември – Изложба на икони организира Диана Тотева на общоградското честване на Деня на християнското семейство съвместно с Асоциация „Човеколюбие".

1 декември – Фотоизложба „Ген. майор Симеон Н. Ванков 1858 г.-1937 г." експонират н. с. Н. Бъчварова и В. Драганова в Гарнизонния военен клуб.

Активната събирателска, научно-изследователска и експозиционна дейност, археологическите проучвания, консервацията и реставрацията, грижата по охраната и популяризирането на паметниците на културата, взаимодействието с държавните, научните и културните институти се е осъществявала под прякото ръководство на директора на Историческия музей Петьо Пенков.

Съставил: Невяна Бъчварова

Известия на Исторически музей – Велико Търново, XII/1997
Bulletin muzeum of history – Veliko Turnovo, XII/1997

КНИГООБМЕН — INTERLIBRARY LOAN 1994/1997

BOSNA I HERCEGOVINA

Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1992-1995

БЪЛГАРИЯ

Велико Търново

ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий"

Архив за поселищни проучвания: 1, 2, 1991; 1, 2, 3-4, 1993; 1, 2, 3-4, 1994; 1, 2, 1995

Биографско-библиографски сборник 1963-1988: I, II, 1988

Българите в Северното причерноморие: 1, 1992; II, 1993; III, 1994; IV, 1995

Българско краезнание, Христоматия, 1987

Велизар Велков, Био-библиография, 1989

Горанов, П., Извоюване независимостта на България, 1986

Епохи: 1, 2, 3-4, 1993; 1, 2, 3, 1994; 1, 2, 3-4, 1995; 1, 1996 Петропавловският манастир – средище на духовен живот, 1992

Проф. д-р Симеон Дамянов, Био-библиография, 1991

Славистични проучвания. Сборник в чест на IX международен славистичен конгрес, 1983

Стефан Стамболов – революционер и книжовник (материали от националната сесия, проведена на 5 декември 1984 г.), 1987

Трудове на Великотърновския университет "Св. Св. Кирил и Методий": 3, 1988; 25, 26, 27, 28, 1992

НМА

Годишник на музеите от Северна България: XVIII, 1992; XIX, 1993; XX, 1994

Нова Загора

Кънчева-Русева, Т., Кр. Велков, В. Игнатов. Проучвания на надгробни могили в Новозагорско, Нова Загора, 1996

Пловдив

Pulpudeva, 6, 1993

София

АИМ при БАН

АОР през 1995 г., XXXIX, Сандански, 1996

La culture matérielle et l'art dans les terres Bulgares, VIe -VII^{e}s, 1995

БАН

Търновска книжовна школа 4. Културно развитие на българската държава края на XII - XIV век. Велико Търново, 1985

Eshkenazi, E., S. Ghishev. Descriptive catalogue of the old printed hebrew books im Bulgaria, т. I - XVI, ч. I – до 1540 г., 1966

НВИМ

Известия на Националния военноисторически музей I - XI

НИМ
Известия на Национални исторически музей: I - X
Church plate from the collections of the national museum of history, 1995
Каниц, Феликс. Дунавска България и Балканът, I, 1995
СУ "Св. Климент Охридски"
Анали: 3 - 4, 1995
Димитров, Б. Българите цивилизатори на славянския свят, С., 1993

Стара Загора
Известия на музеите от Югоизточна България: XV, 1992; XVI, 1993

CESKA REPUBLIKA

Brno
Bibliografický rejstřik — regionalnich časopisu pro archeologii (Morava), 1992
Přehled vyzkumu 1989, 1992, 1993
A. Medunova-Benešova, P. Vitula. Siedlung der Jevišovicee — kultur in Brno — Stary Liskovec. 1994

Praha
Časopis narodniho muzea: 1-4, 1991; 1-2, 3-4, 1992; 1 -2, 3-4, 1993; 1 - 2, 3 - 4, 1994; 1 - 4, 1995 ; 1-4, 1996.
Časopis společnosti přatel starožitnosti: 1 - 4, 1994; 1 - 4, 1995
Lapidarium of the national museum Prague, Guide, 1993

DEUTSCHLAND

Dresden
Archäologie aktuell: 2, 1994; 3, 1995
Arbeits - und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodenden-kmalpflege: 37, 1995; 38, 1996

Halle (Saale)
Jahresschrift für mitterdeutsche Vorgeschichte: 76, 1994; 77, 1995

Mainz
Bericht der Römisch - Germanischen kommission: 75, 1994

Potsdam
Denkmale unter uns Brandeburgischen landesmuseum: 1, 1992
Bodendenkmalpflege in Nordhein - Westfalen und Brandenburg: 2, 1993
Geisler, H., K. Grebe. Postupimi potstamp Potsdam, 1993
Veröffentlichungen des Brandeburgischen landesmuseum für ur - und Frühgeschichte: 27, 1993
Nicht nur Sand und Schrben..., 1994

Trier
Funde und ausgrabungen im bezirk Trier: 15, 1983; 26, 1994; 27,1995; 28,1996

GREAT BRITAIN

London
Academy - spring/summer 1997. Titles and complete catalogue
The later Roman empire today, 1993

HRVATSKA

Zadar
Diadora: 12, 1990; 13, 1991; 14, 1992; 15, 1993

Zagreb
Vjesnik: XXIV - XXV, 1991 - 1992; XXVI - XXVII, 1993 -1994; XXVIII - XXIX, 1995 - 1996
Opvscvia archaeologica: 17, 1993; 20, 1996

HUNGARY

Budapest
Communicationes archaeologicae Hungariae: 1992; 1993

Debrecen
A Debreceni deri muzeum evkonive 1992 - 1993: LXX, 1994, 1996

Szekskard
A wosinsky mor muzeum evkonive: XIX, 1996

Szolnok
A Szoinok megyei muzeyumok avkonyve: VII, 1990
Tisicum: VIII, 1993

ITALIA

Roma
Da l'argilla al vaso fabbricazione dïlia ceramica in una komunita neolitica di 7000 anni fa, 1995
Catalogo 95/96, Quasar, 1994
Il mar nero, Annali di archeologia e storia: 1, 1994

JUGOSLAVUA

Београд/Beograd
Старинар: XLII, 1991; XLIII - XLIV, 1992/1993, XLV - XLVI, 1994 - 1995; XLVII, 1996
Поповић, В. Средњовековна керамика Београда, 25, 1994
Ružic, M. Rimsko staklo u Srbiji, 13, 1994
Srejović, D. and Ć. Vasić. Imperial mausolea and consecration memorials in Felix Romuliana Gamzigrad, East Serbia, MCMXCIV
Andelković, B. The relations between early bronze age I canaanites and upper Egiptians, 14, 1995
Vasiljevic, V. Untersuchungen zum gefolge des grabherrn in den grabern des alten reiches, 15, 1995
Перић, С. Бутмирска култура, 29, 1995
Ердељан, Ј. Средновековни надгробни споменици у области раса, 31,1996
Prehistoric settlementc in caves and rockshelters of Serbia and Montenegro, Fascikule X, 1996
Насеље бронзаног и гвозденог доба, Жидовар, 1997
Ancient Mining and Metallurgy in Southeast Europe. 1995

Ниш
Зборник: 8,1992

Нови Сад

Рад Војвођанских музеја: 33, 1991; 35, 1993; 36, 1994

Грађа за проучавање споменика културе Војводине: XVII, 1994; XVIII, 1996; XIX, 1996

Археолшка истраживања дуж ауто пута кроз Срем, 1995

Средњовековна насеља у Војводине

ÖSTERREICH

Linz

Ruprechtsberger, E. Ausgrabung auf der Spittelwiese in Linz: VI, 1990

Ruprechtsberger, E. Vom mount hermon zum djebel burqush: XI, 1994

Ruprechtsberger, E. Ein spätantikes sänglingsgrab, 24, 1996

Urban, O. Keltische hohensiedlungen an der mittleren Donau: I. Der Freinberg: 22, 1994; 2. Der Braunsberg: 23, 1995

Ruprechtsberger, E. — O. Urban. Archäologische forschungen im Raum Steyregg — Polgarn/Mit einem Beitrag von Hubert Preblinger: XIV, 1995

Groemer, K. Oberflächenfunde aus Altenberg bei Linz: XIII, 1995

Leskovar, J. Frühkeltische Siedlung und ein frauengrab mit hund und Schwein: XVII, 1996

Ruprechtsberger, E. Baalbek (Libanon), Bibracte und der Linzer raum: XVIII, 1997

Glunz, B. Studien zu den fibelin aus dem graberfeld von Hallstatt, 25,1997

Syrien von den Aposteln den Kalifen, 1993

Watzl, A. Palmyra sizzen einer reise, 1993

Wien

Knibbe, D. und G. Langmann. Via sacra ephesiaka, I, 3, 1993

Knibbe, D. und H. Thür. Via sacra ephesiaka, II, Grabungen und forschungen 1992 und 1993, 6, 1995

Fermde Zeiten. Festschrift für Jürgen Borchhardt, I, II, 1996

Ephesos, 100 jahre österreichische forschungen, 1995

Ephesos der neue führer, 1995

Grabungen 1991/1992

Sonderdruck aus den Jahresheften des österreichischen archäologischen institutes: 61, 1991/92; 62, 1993; 63, 1994; 64, 1995; 65, 1996

Pro Austria romana, 45/46, 1995-1996

POLSKA

Krakow

Sprawozdania archeologiczne: XLV, 1993; XLVI, 1994; XLVII, 1995; XLVIII, 1996

Poznan

Prosopographica, 1993

StudiaMoesiaca, 1994

Kobusiewicz, M., J. Kabacinski. Chwalim subboreal nu nter - gatherers of the polish plain

Warszawa

Nowaensia: 3, 1988; 2, 1991; 4, 1992; 5, 6, 1993; 8, 1995

Starozytnosci Litwy, Katalog wystawy, 1994

Prahistoryczny grod w Biskypinie, 1991

Wroclaw
Biskupin. Przewodnik po rezerwacie archeologicznum, 1994

РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

Прилеп
Кепеска, Л. Задна река - грамајте, Средновековна некропола, 1995

ROMANIA

Alba Iulia
Apulum: XXV, XXVI, 1989; XXVII - XXX, MCMXC - MCMXCIII; XXXI, 1994; XXXII, 1995; XXXIII, 1996.
Repertoriul arheologic al judetulu: Alba. 1995

Bucuresti
Thraco - Dacica: XIV (1-2) 1993; XV (1-2), 1994; XVI (1-2), 1995; XVII (1-2), 1996
Dacia: XXXVII, 1993
Comoriale epocii bronzului din România
Argintul antic din Serbia, Expozitic a muzeului national din Belgrad, noiembrie 1996 - ianuarie 1997

Cluj - Napoca
Acta muzei napocensis: 26-30, I, 1, 2, II, 1989-1993; 31, I, 1994; 31,II,1995
Călian, L., M. Jude. Catalogui medaliilor Napoleoniene, 1995
Gudea, N. Porolissum, Vama Romană, 1996

Constanta
Pontica: XXIV, 1991; XXV, 1992; XXVI, 1993; XXVII, 1994

Craiova
Arhivele Olteniei: 8, 9

Deva
Sargetia: XX, 1986-1987; XXI-XXIV, 1988-1991; XXV, 1992-1994

Iaşi
Arheologia Moldovei: XVI, 1993; XVII, 1994; XVIII, 1995
Hierasus: VII-VIII, 1989; IX, 1994
Arnăut, T., R. Naniu. Vestigil Getice din a dova epocă a fierului în interfluviul pruto-nistrean, 1996
Chirica, Codrin-Valentin. Arta si religia paleoliticului in Europa centrala si rasariteana. Aspecte istoriografice si arheologice, 1996
Chirica, V., I. Borziac, N. Chetraru. Gisements du paleolithique superieur Ancien entre le dnies Pniestr et la Tissai, 1996
Teodor, C. Mestesugurile la nordul Dunarii de jos in socolele IV - XI, 1996
Tentiuc, I. Populatia din Moldova centrală în secolele XI - XIII, 1996

Piatra Neamt
Memoria antiquitatis, XIX, 1994; XX, 1995
Cucuteni. Bibliotheca memoriae antiquitatis II

Reşita
Banatica: 12, I, 1993; 12, II, 1993; 13, II, 1995

Kulturraum mittlere und untere Donau, 1995

Medelet, F., M. Muntean, D. Teicu. Hodoni, Locuirile neolitice târzii şi necropola medievală timpurie, 1996

Teicu, D. Arheologia satului medieval din Banat, 1996

Satu Mare

Satu Mare: XI-XII, 1994-1995; XIII, 1996

Tulcea

Peuce: XI, 1995

Baumann, V. H. Asezari rurale antice in zona gurilor Dunarii, Contributii arheologice la cunoasterea habitatului rural (sec. I-IVp. Chr), Biblioteca Istro — Pontica, 1, 1995

РОССИЯ

Москва

Краткие сообщения: 203, 204, 1991; 206, 1992; 207, 208, 209, 210, 1993

SCHWEIZ

Zurich

Schweizerisches landesmuzeum: 102, 1993; 104, 1995

SLOVACA

Nitra

Archeologické vyskumy a na lezy na slovensku u roku: 1991, 1992, 1993, 1994

Študiyne zvesti: 29, 1993; 30, 1994; 31, 1995

Hanuliak, M. Male kasiny i. Pohrebisko z 10 - 11 storočia, 1994

Pavuk, J. J. Batora. Sie plung und graber der lupanice - gruppe in Jelšovce, 1995

Pavuk, J. Šturovo ein Siediugsplatz der kultur mit linearkeramik und der Želizovce - Gruppe, 1994

Fusek, G. Slovensko vo včasnoslovanskom obdobi, 1994

УКРАІНА

Київ

Запорожці до історії козацької культури, 1993

Съставили: Светла Атанасова, Весела Мартинова

Спомоществователи:

ИЗДАТЕЛСТВО

ПАН • ВТ

ул. „В. Левски“ №14, вх. В
тел. 062/ 2 31 27
062/ 2 07 81

В СЛЕДВАЩИЯ БРОЙ:

- Праисторически открития
- Проучвания в Никополис ад Иструм
- Монетни съкровища
- Християнско изкуство